

**T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİ ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GEÇ ANTİK ÇAĞDA ROMALILAR VE SÂSÂNÎLER ARASINDA
ARMENİA (224-451)**

Doktora Tezi

İLHAMİ TEKİN CİNEMRE

Aralık-2018

**T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİ ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GEÇ ANTİK ÇAĞDA ROMALILAR VE SÂSÂNÎLER ARASINDA
ARMENİA (224-451)**

Doktora Tezi

İLHAMİ TEKİN CİNEMRE

**DANIŞMAN
PROF. DR. TURHAN KAÇAR**

Aralık-2018

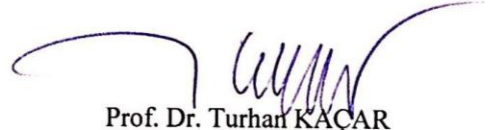
BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

İlhami Tekin CİNEMRE

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı taahhüt ederim.

Prof. Dr. Turhan KAÇAR

İMZA SAYFASI

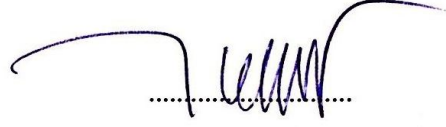
İlhami Tekin CİNEMRE tarafından hazırlanan “Geç Antik Çağda Romalılar ve Sâsânîler Arasında Armenia (224-451)” başlıklı bu doktora tezi, Tarih Anabilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından oy birliği ile başarılı kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İMZA

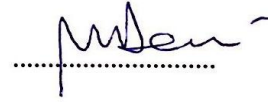

Üyeler:

Prof. Dr. Murat ARSLAN
Akdeniz Üniversitesi

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Kutlu AKALIN
Mardin Artuklu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fatih DURGUN
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 17 Aralık 2018

ÖN SÖZ

Her çalışmanın kendi dinamiklerine bağlı olarak şekillenen sayfalar dolusu hikâyesi vardır. Geç antik çağda Armenia Bölgesi'nin Roma ile İran arasındaki vasal konumunu ele alan bu çalışmanın da öyküsü, kendisine yardım amaçlı e-mail gönderen genç bir lisans öğrencisine içtenlik ve özveriyle yanıt veren Prof. Dr. Turhan Kaçar'ın aşılacağı cesaretle gizlidir. Bu yüzden onun ismi her geçtiğinde büyük cümleler kurmaktan kendimi alamam. Zira onun *ustalığına* olan borcumu, tarihe düştüğüm birkaç önemsiz not ile ifade edemeyeceğimi çok iyi bilirim.

Gerçek manada akademik düşüncemin başlangıcı lisans yıllarıma denk düşmektedir. “Akademi” hakkında derinlemesine bir bilgiye sahip olmadan Roma İmparatorluğu'nun ışıltılı rengine kendini çoktan kaptırmış biri olarak lisans tezini *Milano Fermanı* başlığıyla hazırlamak, o dönem için şaşırtıcı olsa da şimdilerde normal bir süreçten öteye gitmemektedir. O zamanki danışmanım Prof. Dr. Mehmet Tezcan'ın hakkımdaki düşünceleri beni önce başka bir üniversiteye, sonra da birçok farklı ülkeye gitmemle başlayacak yeni bir sürece yönlendirmiştir. Bu yüzden kendisine sade bir teşekkürden fazlasını borçluyumdur. Çünkü akademik hayatımın devamı için Prof. Dr. Turhan Kaçar'ın yanına gitmeye beni zorlamasaydı belki de bu satırları yazma şansına hiçbir zaman sahip olamayacaktım.

Genel hatlarıyla bu çalışmanın hazırlanma aşamasında üzerime tarifsiz sorumluluklar yükleyen manevi kırılmalar da yaşandı. 2012 yılında *Constantinus Hanedanı* başlığıyla hazırladığım yüksek lisans tezinin son döneminde öğrenci olarak bulunduğum Università del Salento'da (İtalya/Lecce), Ord. Prof. Dr. Francesco d'Andria'nın tarafıma *Istituto Italiano di Cultura*'nın doktora bursunu teklif etmesi bunlardan ilkiydi. Şüphesiz aynı duygular, I. Constantinus üzerine eğilen bir çalışmasının ön sözünü Roma'daki *Constantinus Taki*'nin (*Arco di Costantino*) yanı başında yazarken de kendini hissettirmişti. Doktora öğreniminde bu heyecana ortak olanlar ise henüz bir sene önce hayata veda eden Dr. Mark Whittow ve Emer. Prof.

James Howard-Johnston'ın davetiyle misafir öğrenci olarak bulunduğum Corpus Christi College'nin (İngiltere/Oxford) beş asırlık yemek salonundaki tablolardı. Bu nedenle önce Dr. Whittow'un ardından da Armenia üzerine hazırladığı kişisel notlarını bana verme nezaketini gösteren Prof. Howard-Johnston'ın isimlerini bu çalışmaya eklemek kendi nezdinde önemli bir görevdir. Kuşkusuz bu çalışmanın her aşamasında derin izler bırakan Oxford Üniversitesi'nin kapısını benim için aralayan Emer. Prof. Stephen Mitchell'a da özellikle minnettarım.

Oxford'da geçirdiğim sürenin ardından, 2015 yılında akademik ziyaretçi olarak bulunduğum Ottawa Üniversitesi'ne beni davet eden Dr. Geoffrey Greatrex'in Roma-Sâsânî çatışmaları özelinde benimle paylaştığı fikirler bu çalışmanın geneli üzerinde son derece etkili oldu. Bu nedenle ismini anmam gereken kişilerden biri de şüphesiz Dr. Greatrex'tir. Ayrıca çalışmanın özelinde genel vurgu geç antik çağ Ermenileri üzerinde olduğundan, klasik Ermeniceyi (Grabar) öğrenme aşamasında bana rehberlik yapan ancak geçtiğimiz günlerde hayatını kaybeden Emer. Prof. Robert W. Thomson'a ve 1 yıl boyunca Pembroke College'de (Oxford) büyük bir fedakârlıkla bana Ermenice öğreten Prof. Dr. Theo Maarten van Lint'e müteşekkirim. Bunun yanı sıra Armenia'nın çevre medeniyetler ile olan denge politikasının ve etkileşiminin yorumlanmasında kayda değer bilgilerini benimle paylaşan Prof. Dr. Touraj Daryaee'nin ve Dr. Tim Greenwood'un fikirleri de bu çalışmayı derinden etkilemiştir.

Çalışmanın hazırlanma aşamasında Oriental Institute'nin (Oxford) kütüphanesi sağır ve dilsiz bir tanık gibi etkili olduğu kadar Wadham College'nin (Oxford) Firdevsî kütüphanesinin birinci elden kaynaklara ulaşmamdaki faydası da azımsanamaz. Bu yüzden Firdevsî kütüphanesine erişmemde yardımcı olan kütüphane müdürü Dr. Mohammad Emami de bu çalışmada ayrı bir yere sahiptir. Türkiye'de ise çalışmanın her aşamasına katkı sağlayarak yol gösteren Prof. Dr. Murat Arslan'a ve vaktiyle eski Yunanca öğrenmem için Zinciriye Medresesi'nin (Mardin) kapısını benim için açan Dr. Kutlu Akalın'a bilhassa teşekkür ederim.

Akademik çalışmalar entelektüel ve aristokrat bir uğraş olduğundan, çalışmanın hazırlanma aşamasına etki eden maddi olanaklar da önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmanın hazırlanma aşamasında 2012 ve 2014 yıllarında Ulusal Ajans, 2015 yılında YÖK Yurtdışı Doktora Araştırma Bursu ve 2016 yılında da

1059B141501217 proje numarasıyla TÜBİTAK Yurt Dışı Araştırma Bursu'nu tarafıma layık gören ilgili kurumlara minnettarım.

Son olarak, çalışmanın üzerime yüklediği fikrî yorgunluğu benimle paylaşan ve bu tezin ortaya çıkmasında özveri ile desteğini hissettiğim eşim Tuğba Cinemre'ye teşekkürü bir borç bilirim.

İlhami Tekin CİNEMRE

Aralık 2018, Trabzon

ÖZET

GEÇ ANTİK ÇAĞDA ROMALILAR VE SÂSÂNİLER ARASINDA ARMENİA (224-451)

Cinemre, İlhami Tekin

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı, Eski Çağ Bilim Dalı, %30 İngilizce Doktora Programı

Danışman: Prof. Dr. Turhan KAÇAR

Aralık, 2018. 340 Sayfa.

Armenia Bölgesi geç antik çağ boyunca Roma ve İran arasındaki çatışmaların odak noktasında tampon bir görev üstlenmiştir. İki başat gücün savaşlarında genellikle denge siyaseti izleyen Armenia'nın bu çatışmalardaki gerçek rolü, bölgenin iki devletin arasında yapılan savaş ve barışların temel sebebi olarak görülmesidir. 224 yılında Sâsânilerin Arşakidleri ortadan kaldırarak İran coğrafyasına egemen olması, geçmişten devralınan bir miras olarak Roma-İran savaşlarının devam etmesine yol açan ve İran ile Armenia arasındaki hanedan bağıını ortadan kaldıran bir dönüm noktasıdır. Bu bağlamda IV. yüzyılda Hıristiyanlık üzerinden ekseri Romalıların tarafına geçen Armenia monarşisinin bu seçiminde İran ve Armenia arasında yaşanan hanedan kavgasının rolü de önemli bir yer tutmaktadır.

Armenia monarşisinin 314 yılından sonra Hıristiyan olması bölgenin bütünüyle senkretik inançlardan uzaklaştığı manasını taşımamaktadır. Özellikle Armenia'nın birden çok *naxarar* ailesiyle şekillenen feodal yapısı, IV. ve V. yüzyıllar boyunca Armenia içindeki monarşi, kilise ve aristokratlar arasında yaşanan siyasi ve dinî kavgaları tetiklemiştir. Armenia'daki yerel ayrılıklar hem Romalıların hem de Sâsânîlerin Armenia'ya müdahale etmesinin önünü açan temel etkenleri meydana getirmiştir. Nitekim Armenia içindeki çatışmalar, bölgenin 387 yılında Roma ve İran arasında bölünmesinin ve Armenia'nın Hıristiyan ailelerinin 451 yılında Sâsânîlere karşı dinî bir savaş vermelerinin başlıca nedenlerini doğurmuştur. Bunun yanı sıra Armenia'daki *naxarar*ların siyasi beklentileri uyarınca bir kısmının Romalıların diğer bir kısmının da Sâsânîlerin yanında yer alması Ermeni Kilisesi'nin tek bir *ulus* yaratma düşüncesinin en büyük engeli olmuştur. Her ne kadar Ermeni tarih yazıcılığı Armenia'nın IV. yüzyılda çoktan Hıristiyanlaştığını ifade etse de V. yüzyılın ortalarında dahi Armenia'nın neredeyse yarısından fazlasının Hıristiyan olmadığı açıktır.

Geç antik çağda Armenia üzerine eğilen bu çalışmanın temel problemi; hemen her açıdan Roma ve İran arasında vasal bir konuma sahip olan geç antik çağ Ermenilerinin, Zerdüştlüğü terk edip tercihlerini Hıristiyanlıktan ve dolayısıyla da Romalılarından yana kullanmalarının arkasındaki siyasi, toplumsal ve dinî faktörlerin neler olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Geç Antik Çağda Armenia, Roma-İran Savaşları, Romalılar ve Sâsânîler Arasında Armenia Bölgesi, Armenia Hıristiyanlığı, Ermeni Kilisesi.

ABSTRACT

ARMENIA BETWEEN ROMANS AND SASANIDS IN THE LATE ANTIQUITY (224-451)

Cinemre, İlhami Tekin

PhD Thesis, Department of History, Department of Ancient History, 30% English
PhD Program

Supervisor: Prof. Dr. Turhan KAÇAR

December, 2018. 340 Pages.

Armenia played a buffering role in the conflict between Rome and Persia in the late antiquity. In these conflicts the real role of Armenia, which generally pursues a policy of equilibrium in the wars of two dominant forces, is that the region was seen as the main cause of the war and peace between the two states. In 224, Sassanid's dominance of the Iranian geography by eliminating the Arsacids was a turning point that led to the continuation of the Roman-Iranian wars as a legacy inherited from the past and eliminated the dynastic bond between Iran and Armenia. In this context, the dynastic struggle between Iran and Armenia has an important place in the Armenian monarchy's transition to the side of Christianity and the Romans in the fourth century.

The adoption of Christianity by the Armenian monarchy in 314 does not mean that Armenia moved away from their syncretic beliefs. Particularly the feudal structure of Armenia, which was shaped by *naxarar* families, triggered political and religious conflicts among the monarchy, church and aristocracy within Armenia in the fourth and fifth centuries. The regional conflicts in Armenia paved the way for both the Roman Empire and Iran to intervene in Armenia. As a matter of fact, the conflicts within Armenia created one of the main reasons for the division of the region between Rome and Iran in 387 and the Christian families of Armenia to wage a religious war against Iran in 451. Besides, the political expectations of the *naxarars*, which were the allies of Rome or Iran, have been the biggest obstacle to the Armenian Church's idea of creating a single *nation* in Armenia. However, even though classical Armenian sources claimed Armenia has already become Christian in the fourth century entirely, it is clear that almost half of Armenia in the mid-fifth century were not Christian.

The main hypothesis of this study, which focuses on Armenia in the late antiquity, is to discuss what was the political, social and religious factors behind the abandonment of Zoroastrianism in exchange of Christianity by the Armenians who were in a constant state of vassalage, shifting alliances between Rome and Iran.

Keywords: Armenia in the Late Antiquity, The Roman-Persian Wars, The Armenia between the Romans and the Sassanids, Armenian Christianity, The Armenian Church.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1
I. Eski Çağ Kaynaklarının Durumu.....	4
I.I. Edebî Kaynaklar.....	5
I.I.I. Yunan ve Roma Kaynakları.....	5
I.I.II. İran Kaynakları.....	10
I.I.III. Ermeni Kaynakları.....	11
I.I.IV. Süryani ve Gürcü Kaynakları.....	15
I.I.V. İslam Kaynakları.....	16
I.II. Nümizmatik Buluntular, Epigrafik Belgeler ve Arkeolojik Eserler.....	17
II. Modern Literatür.....	18
II.I. Ermeni Tarihi Araştırmaları.....	18
II.II. Geç Antik Çağ Literatürü.....	22
II.III. Diğer Çalışmalar.....	25
III. Haritalar.....	26
IV. Teknik Notlar.....	27
V. Teknik Terimlere İlişkin Kısaltmalar Listesi.....	30

VI. Yayınlarla İlişkin Kısaltmalar Listesi	31
VII. Transliterasyon ve Transkripsiyon Tabloları	33
BİRİNCİ BÖLÜM.....	35
1. COĞRAFI VE TARİHÎ ARKA PLAN	35
1.1. Armenia'nın Coğrafi Sınırları.....	35
1.1.1. Armenia'nın Ortografyası ve Terminolojik Gelişimi	35
1.1.2. Armenia Bölgesi'nin Tarihî Coğrafyası	39
1.1.2.1. Akhaimenidlerden Sâsânîlere Armenia'nın Coğrafyası	40
1.1.2.2. Geç Antik Çağda Armenia (224-451).....	46
1.2. Armenia'nın Tarihsel Gelişimi	60
1.2.1. Ermenilerin Menşesi.....	60
1.2.2. Armenia'nın Kısa Tarihi.....	64
1.2.2.1. Satraplıktan Krallığa: <i>Armina</i>	64
1.2.2.2. Artaxiadların Yükselişi ve Düşüşü	68
1.2.2.3. Arşakid Hanedanı'nın Doğuşu ve Gelişimi	76
İKİNCİ BÖLÜM	81
2. ROMALILAR VE SÂSÂNÎLER ARASINDA ARMENİA.....	81
2.1. Sâsânîlerin Yükselişi ve Rhanda Antlaşması'nın Sonu	81
2.1.1. Sâsânî Hâkimiyetinde Armenia Bölgesi (252-299).....	85
2.2. Armenia'da Yeni Dönem: Arşakidlerin Dönüşü	95
2.2.1. <i>Naxarar</i> Muhalefeti: Monarşi, Kilise ve Feodaller	101
2.2.2. <i>Utañç Barış</i> ve Armenia'da Anarşi: 363 Nisibis.....	118
2.2.3. Armenia'nın Taksimi ve Arşakid Hanedanı'nın Sonu	130
2.3. <i>Persarmenia</i> 'da Sâsânî Tahakkümü: <i>Marzpan</i> lığın İnşası	138
2.3.1. Ermeni Ayaklanması: 451 Vardananc' Savaşı.....	142

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	151
3. ARMENİA'DA ZERDÜŞTLÜK VE HİRİSTİYANLIK	151
3.1. Senkretik Armenia Paganizmi	151
3.2. Armenia'da Hıristiyanlığın Gelişimi	162
3.2.1. Erken Hıristiyanlık Dönemi: Sözlü Gelenek.....	162
3.2.2. <i>Aydınlatıcı</i> Grigor ve Hıristiyanlığın Kabulü.....	165
3.2.3. Kilise Konsilleri ve Armenia Piskoposları.....	173
3.2.4. Ermeni Yazı Dilinin İcadı	183
3.3. IV. ve V. Yüzyıllarda Armenia Ne Kadar Hıristiyandı? Vardananc' Savaşı'na Farklı Bir Yaklaşım.....	187
SONUÇ	199
KAYNAKÇA	207
EKLER	246
ÖZGEÇMİŞ	339

KISALTMALAR LİSTESİ

A²Pa

(= *Artaxerxes II, People List on the Tomb*)

Les Inscriptions de la Perse Achéménide, (1997),
(Trad. Pierre Lecoq), Paris: Gallimard.

Aa

(= *Agat'angelos, Patmut' iwn Hayoc'*)

Agat'angelos, (1976), *History of the Armenians*,
(Trans. Robert W. Thomson), Albany: State
University of New York Press.

Agat'angelos, (2003), *Patmut' iwn Hayoc'*, in;
Matenagirk' Hayoc', (Ed. Zawēn Ekawean), Vol. II,
Ant' ilias: Metsi Tann Kilikiyoy Kat' oghikosut' iwn,
pp.1302-1735.

ACO

(= *Acta Conciliorum Oecumenicorum*)

*Acta Conciliorum Oecumenicorum, Iussu Societatis
Scientiarum Argentoratensis*, (1933-1935), (Eds.
Eduard Schwartz, *et al.*), Tome II/1, Berolini: De
Gruyter.

The Acts of the Council of Chalcedon, (2005), (Trans.
Richard Price and Michael Gaddis), Vols. I-III,
Liverpool: Liverpool University Press-TTH.

Act.

(= *Acts of the Apostles*)

The New Oxford Annotated Bible, (2010), (Ed.
Michael D. Coogan), Oxford: OUP, pp.1919-1970.

- Ael. NA (= Claudius Aelianus, *De Natura Animalium*)
 Aelian, (1958-1959), *On Animals*, (Trans. Alwyn F. Scholfield), Vols. I-III, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Ag (= Agat'angelos, *Patmut' iwn Hayoc'*)
 Agat'angelos, (1867), *Patmut' iwn Hayoc'*, in; CHAMA, (Trans. Victor Langlois), Vol. I, Paris: Firmin Didot Frères, Fils et Cie, pp.109-193.
- Agath. (= Agathias, *Historiae*)
 Agathias, (1975), *The Histories*, (Trans. Joseph D. Frendo), Berlin: W. de Gruyter.
- AL (= Aristakēs Lastiverc'i, *Patmut' iwn*)
 Aristakes Lastivertçi, (1963), *Patmut' iwn Aristakisi Lastivertçwoy*, (Ed. Karen Yuzbashian), Erevan: Armenian Academy of Sciences.
 Aristakés de Lastivert, (1973), *Récit des Malheurs de la Nation Arménienne*, (Trad. Marius Canard et Haig Bērbērian), Bruxelles: Éditions de Byzantion, bd de l'Empereur, 4.
- Amb. (= Aurelius Ambrosius)
De Ob. Theod. (= *De Obitu Theodosii*)
Oration on the Death of Theodosius I, (2010), in; *Ambrose of Milan, Political Letters and Speeches*, (Trans. John H. G. W. Liebeschuetz), Liverpool: Liverpool University Press-TTH, pp.174-203.
De Ob. Val. (= *De Obitu Valentiniani*)
Ambrose's Funeral Oration on the Death of Valentinian II (De Obitu Valentiniani), (2010), in;

Ambrose of Milan, Political Letters and Speeches,
(Trans. John H. G. W. Liebeschuetz), Liverpool:
Liverpool University Press-TTH, pp.358-400.

Amm. Marc.

(= Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*)

Ammianus Marcellinus, (1986), *The later Roman Empire (AD 354-378)*, (Trans. Walter Hamilton; Intro. Andrew Wallace-Hadrill), Oxford; New York: Penguin Classics.

Ammianus Marcellinus, (2000), (Trans. John C. Rolfe), Vols. I-III, London; Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

Ampel.

(= Lucius Ampelius, *Liber Memorialis*)

Lucius Ampelius, (1935), *Lucii Ampelii Liber Memorialis*, (Ed. Erwin Assmann), Stuttgart: Teubner.

Anon. (*Pseudo-Šapuh*)

(=Anonymous (*Pseudo-Šapuh*))

Patmut' iwn Šaphoy Bagratunwoy, (1921), (Ed. G. Tēr-Mkrtč'ean and M. Tēr-Movsēsean), Ējmiacin: Tparan Gitakan Instituti.

Patmut' iwn Ananun Zruc'agri Karcec' eal Šapuh Bagratuni, (1971), (Ed. M. O. Darbinian-Melikian), Erevan: Haykakan SSH Gitut'yunneru Akademiayi Hratarakč'ut'yun.

Thomson, W. Robert, (1988-1989), "The Anonymous Story-Teller (Pseudo-Šapuh)", *REA*, n.s. Vol. XXI, pp.182-232.

- Anon. *Qui Dio.* (= Anonymous, *Qui Dionis Cassii Historias Continuavit*)
 Anonymous, (1851), *Qui Dionis Cassii Historias Continuavit*, in; *FHG*, (Ed. Carl Müller), Vol. IV, Paris: Editore Ambrosio Firmin Didot, pp.191-198.
- Anon. *Reb. Bell.* (= Anonymous, *De Rebus Bellicis*)
De Rebus Bellicis, (1979), (Trans. Robert I. Ireland, *et al.*), Oxford: BAR.
- Apoll. Rhod. *Argon.* (= Apollonius Rhodius, *Argonautica*)
 Apollonius Rhodius, (2009), *Argonautica*, (Trans. William H. Race), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- App.
Mithr. (= Appianus, *Rhomaika*)
Syr. (= *Mithridateios*)
 (= *Syriake*)
 Appian, (1912-1913), *Roman History*, (Trans. Horace White), Vols. I-IV, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- ARAB (= *Ancient Records of Assyria and Babylonia*)
 Luckenbill, D. David, (1926), *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. I, Chicago: University of Chicago Press.
- Arr. (= Arrianus)
Anab. (= *Anabasis*)
 Arrian, (1976-1983), *Anabasis of Alexander*, (Trans. Peter A. Brunt) Vols. I-II, Cambridge; MA: Cambridge University Press-Loeb.

- Parth.* (= *Parthika*)
- Scripta Minora et Fragmenta*, (2002), (Eds. Antoon G. Roos and Gerhard Wirth), Vol. II, Monachii; Lipsiae: K.G. Saur-Bibliotheca Teubneriana, pp.224-252.
- Asin. Quad.* (= Asinius Quadratus, *Fragmenta*)
- Asinius Quadratus, (2013), *Fragmenta*, in; *The Fragments of the Roman Historians*, (Ed. Tim Cornell), Vol. II, Oxford: OUP, pp.1128-1143.
- Asolik* (= Stepʻanos Tarōnecʻi Asolik, *Tiezerakan Patmutʻiwn*)
- Etienne Açoğhʻig de Daron, (1883), *Histoire Universelle*, (Trad. Édouard Dulaurier), Tome I-II, Paris, Ernest Leroux.
- Etienne Asolik de Tarôn, (1917), *Histoire Universelle*, (Trad. Frédéric Macler), Paris: Impr. Nationale.
- The Universal History of Stepʻanos Tarōnecʻi*, (2017), (Trans. Tim Greenwood), Oxford: OUP.
- AŠX* (= Anania Širakacʻi, *Ašxarhacʻoycʻ*)
- The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhacʻoycʻ): The Long and the Short Recensions*, (1992), (Trans. Robert H. Hewsen), Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag.
- AŠX, S.* (= Anania Širakacʻi, *Ašxarhacʻoycʻ, Short Recension*)
- The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhacʻoycʻ): The Long and the Short Recensions*, (1992), (Trans. Robert H. Hewsen), Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag.

- Ath. *Deip.* (= Athenaeus, *Deipnosophistae*)
 Athenaeus, (1927-1941), *The Deipnosophists*, (Trans. Charles B. Gulick), Vols. I-VII, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Athan. (= Athanasius)
- Ap. *Const.* (= *Apologia ad Constantium*)
Apologia ad Constantium, (1892), in; *NPNF2*, (Ed. Philip Schaff), Vol. IV, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.546-575.
- Ap. *Cont. Ar.* (= *Apologia Contra Arianos*)
Apologia Contra Arianos, (1892), in; *NPNF2*, (Ed. Philip Schaff), Vol. IV, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.315-399.
- Hist. *Ar.* (= *Historia Arianorum*)
Historia Arianorum, (1892), in; *NPNF2*, (Ed. Philip Schaff), Vol. IV, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.603-662.
- August. *De civ. D.* (= Augustine, *De Civitate Dei*)
The City of God, (1890), in; *NPNF1*, (Ed. Philip Schaff), Vol. II, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.6-818.
- Aur. *Vic.* (= Sexti Aurelii Victoris, *Liber de Caesaribus*)
 Sextus Aurelius Victor, (1994), *De Caesaribus*, (Trans. Harold W. Bird), Liverpool: Liverpool University Press-TTH.
 Sextus Aurelius Victor, (1997), *Die Römischen Kaiser*, (Hrsg. Kirsten Groß-Albenhausen und

Manfred Fuhrmann), Zürich; Düsseldorf: Artemis & Winkler Verlag.

Barhebraeus, *Chron.*

(= Gregory bar Hebraeus, *Chronicon*)

The Chronography of Gregory Abu'l Faraj (Bar Hebraeus), (1932), (Trans. Ernest A. W. Budge), Vols. I-II, London: OUP.

Abû'l Farac Tarihi, (1999), (Çev. Ömer R. Doğrul), C. I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Basil, *Ep.*

(= Basil, *Epistulae*)

Basil, (1928), *Letters 59-185*, (Trans. Roy J. Deferrari), Vol. II, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

BAtlas

(= *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*)

Barrington Atlas of the Greek and Roman World, (2000), (Ed. Richard J. A. Talbert), Princeton; Oxford: Princeton University Press.

Belâzürî

(= Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd El-Belâzürî, *Fütûhu 'l-Büldân*),

Al-Balâdhürî, (1866), *Kitâb Futûh Al-Buldân*, (Ed. Michael J. de Goeje), Yeniden Basım, (2014), Leiden: Brill.

BNJ

(= *Brill's New Jacoby*)

Brill's New Jacoby, (2006), (Ed. Ian Worthington), Online Edition of Brill's New Jacoby.

Cass. Dio

(= Cassius Dio, *Rhomaika*)

Dio Cassius, (1914-1927), *Roman History*, (Trans. Earnest Cary and Herbert B. Foster), Vols. I-IX, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

- Cedrenus (= Georgius Cedrenus, *Synopsis Historiarum*)
 Georgius Cedrenus (1839), *Synopsis Historiarum*, in;
CSHB, Vol. VIII/I; (Ed. Immanuele Bekkero), Bonnae:
 Impensis E. Weberi.
- Chron. Arbela.* (= *Chronicle Arbela*)
Die Chronik von Arbela, (1985), (Trans. Peter
 Kawerau), Lovanii: In aedibus E. Peeters.
- Chron. Pasch.* (= *Chronicon Paschale*)
Chronicon Paschale 284-628 AD, (1989), (Trans.
 Mary Whitby and Michael Whitby), Liverpool:
 Liverpool University Press-TTH.
- Chron. Seert.* (= *Chronicon Seert*)
Chronique de Séert, (1908), in; *PO*, (Ed. Addai
 Scher), Vol. IV, pp.214-313.
- Cic. (= Cicero)
- Att.* (= *Epistulae ad Atticum*)
 Cicero, (1999), *Letters to Atticus*, (Trans. David R. S.
 Bailey), Vols. I-IV, Cambridge; MA: Harvard
 University Press-Loeb.
- Leg. Man.* (= *Pro Lege Manilia*)
 Cicero, (1927), *Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro
 Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*, (Trans.
 Humfrey Grose-Hodge), Cambridge; MA: Harvard
 University Press-Loeb.
- Claud. (= Claudianus)
- Ruf.* (= *In Rufinum*)
 Claudian, (1922), *Panegyric on Probinus and
 Olybrius. Against Rufinus 1 and 2. War against Gildo*.

Against Eutropius 1 and 2. Fescennine Verses on the Marriage of Honorius. Epithalamium of Honorius and Maria. Panegyrics on the Third and Fourth Consulships of Honorius. Panegyric on the Consulship of Manlius. On Stilicho's Consulship 1, (Trans. Maurice Platnauer), Cambridge; MA: Harvard University Press.

Eutr.

(= *In Eutropium*)

Claudian, (1922), *Panegyric on Probinus and Olybrius. Against Rufinus 1 and 2. War against Gildo. Against Eutropius 1 and 2. Fescennine Verses on the Marriage of Honorius. Epithalamium of Honorius and Maria. Panegyrics on the Third and Fourth Consulships of Honorius. Panegyric on the Consulship of Manlius. On Stilicho's Consulship 1,* (Trans. Maurice Platnauer), Cambridge; MA: Harvard University Press.

CMC

(= *Codex Manichaicus Coloniensis*)

The Cologne Mani Codex "Concerning the Origin of His Body", (1979), (Trans. Ron Cameron and Arthur J. Dewey), Missoula: Scholars Press.

Cod. Iust.

(= *Codex Iustinianus*)

Corpus Iuris Civilis, (1912), (Ed. Paul Krueger, *et al.*), Vols. I-III, Berolini: Apud Weidmannos.

Cod. Theod.

(= *Codex Theodosianus*)

The Theodosian Code and Novels: The Sirmondian Constitutions, (1952), (Trans. Clyde Pharr), Princeton: Princeton University Press.

Cod. Veron.

(= *Codex Veronensis*)

Codex Veronensis, (1876), in; *Notitia Dignitatum*, (Ed. Otto Seeck), Berolini: Apud Weidmannos, pp.247-253.

The Verona List, (1982), in; *The New Empire of Diocletian and Constantine*, (Ed. Timothy D. Barnes), Cambridge; MA; London: Harvard University Press, pp.201-208.

Cons. Const.

(= *Consularia Constantinopolitana*)

Consularia Constantinopolitana, (1982), in; *Chronica Minora*, (Ed. Theodorvs Mommsen), Vol. I, Berolini: Apud Weidmannos, pp.197-247.

Burgess, W. Richard, (1993), *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana. Two Contemporary Accounts of the Final Years of the Roman Empire*, Oxford: Clarendon Press, pp.173-245.

Const. Proph.

(= Constantinus Porphyrogenitus)

DAI

(= *De Administrando Imperio*)

Constantine Porphyrogenitus, (1962), *De Administrando Imperio*, (Eds. Gyula T. Moravcsik and Romilly J. H. Jenkins), London: Athlone Press.

DT

(= *De Thematibus*)

Costantino Porfirogenito, (1952), *De Thematibus*, (Trans. Agostino Pertusi), Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.

- Corn. Nep. (= Cornelius Nepus, *Excellentium Imperatorum Vitae*)
- Eum.* (= *Eumenes*)
- Cornelius Nepos, (1929), *On Great Generals. On Historians*, (Trans. John C. Rolfe), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Ctesias (= Ctesias, *Persica*)
- Die Fragmente der Griechischen Historiker*, (1923-1958), (Ed. Felix Jacoby), Vols. I-XV, Leiden: Brill.
- Ctesias' History of Persia*, (2013), (Trans. Lloyd Llewellyn-Jones and James Robson), New York: Routledge.
- Curt. (= Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*)
- Quintus Curtius, (1946), *History of Alexander*, (Trans. John C. Rolfe), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- DB (= *Darūš, Behistūn*)
- King, W. Leonard and Thompson, R. Campbell, (1907), *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistūn in Persia*, London: British Museum.
- Dem. *Orat.* (= Demosthenes, *Oration*)
- Demosthenes, (1930), *Orations*, (Trans. James H. Vince), Vol. I, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

- Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliothèque Historique*)
 Diodorus Siculus, (1957), *Library of History*, (Trans. Francis R. Walton), Vol. XI, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Divan* (= *Divani Mep'et'a*)
The Divan of the Ap'xazian Kings, (2003), in; *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, (Trans. Stephen H. Rapp), Louvain: Peeters Publishers, pp.482-484.
- Dk.* (= *Dēnkard*)
The Wisdom of the Sasanian Sages (Dēnkard VI), (1979), (Trans. Shaul Shaked), Boulder: Westview Press.
- DNa* (= *Upper Register of Darīūš' Tomb*)
Les Inscriptions de la Perse Achéménide, (1997), (Trad. Pierre Lecoq), Paris: Gallimard.
- DNe* (= *Darīūš, People List*)
Les Inscriptions de la Perse Achéménide, (1997), (Trad. Pierre Lecoq), Paris: Gallimard.
- DPe* (= *Darīūš, Persepolis Terrace*)
Les Inscriptions de la Perse Achéménide, (1997), (Trad. Pierre Lecoq), Paris: Gallimard.
- DSe* (= *Darīūš, Empire List*)
Les Inscriptions de la Perse Achéménide, (1997), (Trad. Pierre Lecoq), Paris: Gallimard.

- DSm* (= *Darūš, Incomplete Inscription on Glazed Bricks*)
Les Inscriptions de la Perse Achéménide, (1997),
(Trad. Pierre Lecoq), Paris: Gallimard.
- Elišē* (= *Elišē, Vasn Vardanay ew Hayoc ' Paterazmin*)
Elishē, (1982), *History of Vardan and the Armenian War*, (Trans. Robert W. Thomson), Cambridge; MA;
London: Harvard University Press.
Elišē, (2003), *Vasn Vardanay ew Hayoc ' Paterazmin*,
in; *Matenagirk ' Hayoc '* , (Ed. Zawēn Ekawean), Vol.
I, *Ant' ilias: Metsi Tann Kilikioy Kat' oghikosut' iwn*,
pp.515-764.
- Epit. de Caes.* (= *Epitome de Caesaribus*)
Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus, (1991),
(Ed. Franz Pichlmayr), Leipzig: Teubner.
- Eunap. Hist. Fr.* (= *Eunapius, Historia Fragmenta*)
Eunapius, (1981-1983), in; *FCH*, (Ed. and Trans.
Roger C. Blockley), Vols. I-II, Liverpool: Cairns.
- Euseb.* (= *Eusebius*)
- Chron.* (= *Chronicle*)
Ewsebi Pamp' ileay Kesarac' woy, (1818),
Žamanakakank' Erkmasneay, (Ed. Mkrtič Augerean),
Vols. I-II, Venedik: Ī Vans Srboyn Lazaru.
- HE* (= *Historia Ekklesiastike*)
Eusebius, (2001), *The Ecclesiastical History*, (Trans.
Kirsopp Lake), Vols. I-II, London: Harvard
University Press-Loeb.

- Onom.* (= *Onomasticon*)
Eusebii Pamphili, (1862), *Onomasticon*, (Eds. Ferdinand Larsow and Gustav Parthey), Berolini: In Aedibus Friderici Nicolai.
- Praep. Evan.* (= *Praeparatio Evangelica*)
Eusebii Pamphili, (1903), *Evangelicae Praeparationis*, (Ed. Edwin H. Gifford), Oxonii: Typographeo Academico.
- Vit. Const.* (= *Vita Constantini*)
Eusebius, (1999), *Life of Constantine*, (Trans. Averil Cameron and Stuart G. Hall), Oxford: Clarendon Press.
- Eutr.* (= Eutropius, *Breviarium ab Urbe Condita*)
Eutropii, (1992), *Breviarium ab Urbe Condita*, (Ed. Carlo Santini), Stuttgart-Leipzig: Teubner-Bibliotheca Teubneriana.
Eutropius, (1993), *Breviarum*, (Trans. Harold W. Bird), Liverpool: Liverpool University Press-TTH.
Eutropius, (2007), *Roma Tarihinin Özeti*, (Çev. Çiğdem Menzilioğlu), İstanbul: Kabalcı Yayınları-Humanitas Serisi.
- Evagr. HE* (= Evagrius Scholasticus, *Historia Ekklesiastike*)
The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus, (2000), (Trans. Michael Whitby), Liverpool: Liverpool University Press-TTH.

- Evliya Çelebi, *Sey.* (= Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*)
Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, (1996), (Haz. Seyit A. Kahraman ve Yücel Dağlı), Kitap 3, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Exc. Val.* (= *Excerpta Valesiana*)
Ammianus Marcellinus, (1939), *History, Volume III: Books 27-31. Excerpta Valesiana*, (Trans. John C. Rolfe), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
Excerpta Valesiana, Valesius Seçkileri, (2008), (Çev. Turhan Kaçar), İstanbul: Kabalcı Yayınları-Humanitas Serisi.
- Eznik (= Eznik Kołbac'ı, *Etc Alandoc`*)
A Treatise on God Written in Armenian by Eznik of Kolb (Floruit c.430-c.450), (1998), (Trans. Monica J. Blanchard and Robin D. Young), Leuven: Peeters.
- Fest. Brev.* (= Rufius Festus, *Breviarium*)
Eadie, W. John, (1967), *The Breviarium of Festus: A Critical Edition with Historical Commentary*, London: The Athlone Press.
- Firdevsî (= Ebul-Kāsım Firdevsî, *Šāh-nāma*)
The Shahnama of Firdausi, (2000), (Trans. Arthur G. Warner and Edmond Warner), Vols. I-IX, London: Routledge.

- Flor. *Epit.* (= Annius Florus, *Epitome de T. Livio Bellorum Omnium Annorum DCC Libri Duo*)
 Florus, (1926), *Epitome of Roman History*, (Trans. Edward S. Forster), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Fr. *Chol.* (= *Fragmenta Choliambica*)
Fragmenta Choliambica, (1929), in; *The Characters of Theophrastus*, (Trans. John M. Edmonds), London: William Heinemann Ltd.
- Frontin. *Strat.* (= Sextus Iulius Frontinus, *Strategematon*)
 Frontinus, (1925), *Stratagems, Aqueducts of Rome*, (Trans. Charles E. Bennett), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Gahnamak (= *Gahnamak*)
Gahnamak, (1970), in; *Armenia in the Period of Justinian*, (Ed. Nicolas Adontz), Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, pp.191-193, 67*-68*.
- Georg. Cypr. (= Georgii Cyprii, *Descriptio Orbis Romani*)
 Georgii Cyprii, (1890), *Descriptio Orbis Romani*, (Ed. Henricus Gelzer), Lipsiae: B. G. Teubneri.
- Greg. Akner. (= Grigor Aknerci, *Patmut' iwn vasn Azgin Netolac'*)
History of the Nation of the Archers, (1954), (Eds. Robert P. Blake and Richard N. Frye), Cambridge: Harvard University Press.
- Greg. Naz. *Ep.* (= Gregory Nazianzen, *Epistulae*)
Select Letters of Saint Gregory Nazianzen, (1893), in; *NPNF2*, (Ed. Philip Schaff), Vol. VII, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.776-848.

- Greg. Tur. *Hist.* (= Gregorii Episcopi Turonensis, *Historia Francorum*)
Gregorii Episcopi Turonensis Libri Historiarum X, (1951), (Eds. Bruno Krusch and Wilhelm Levison), Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani.
- GT' (= *Girk T'it'oc'*)
Girk T'it'oc', (1999), in; *L'Église Arménienne et le Grand Schisme d'Orient*, (Trans. Nina G. Garsoïan), Lovanii: In Aedibus Peeters, pp.411-583.
- Guidi (= Ignatius Guidi, *Chronicon Anonymum*)
 Ignatius Guidi, (1903), *Chronicon Anonymum*, in; *Scriptores Syri, Seri 3/4, Chronica Minora*, Leipzig: Otto Harrassowitz-CSCO.
- Hdt. (= Herodotus, *Historiai*)
 Herodotus, (1920-1925), *The Persian Wars*, (Trans. Alfred D. Godley), Vols. I-IV, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Herod. (= Herodianus, *Ab Excessu Divi Marci*)
Herodian of Antioch's History of the Roman Empire from the Death of Marcus Aurelius to the Accession of Gordian III, (1961), (Ed. Edward C. Echols), Berkeley: University of California Press.
- Hom. *Il.* (= Homer, *Iliad*)
 Homer, (1924-1925), *Iliad*, (Trans. Augustus T. Murray; Rev. ed. William F. Wyatt), Vols. I-II, Cambridge; MA: Harvard University Press.

- Hudûd* (= *Hudûd El-Âlem*)
Hodud al-Âlam, "The Regions of the World": A Persian Geography, 372 A.H.-982 A.D., (1970), (Trans. Vladimir Minorsky), Yeniden Basım, (1982), (Ed. Clifford E. Bosworth), Cambridge: University Press.
- Iac. Ede. *Chron.* (= Iacobi Edesseni, *Chronicon*)
The Chronological Canon of James of Edessa, (1899), (Trans. Ernest W. Brooks), in; *ZDMG*, Bd. LIII, p.261-327.
- Ier. (= Ierome)
Chron. (= *Chronica / Ab Abr.*)
Die Chronik Des Hieronymus, (1984), (Ed. Rudolf W. Helm), Berlin: Akademie-Verlag.
Saint Jérôme, Chronique: Continuation de la Chronique d'Eusèbe, Années 326-378, (2004), (Trad. Benoît Jeanjean et Bertrand Lançon), Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- De vir. ill.* (= *De Viris Illustribus*)
 Jerome and Gennadius, (1892), *Lives of Illustrious Men*, in; *NPNF2*, (Ed. Philip Schaff), Vol. III, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.603-714.
- Ioan. Antioc. (= Iohannes Antiochenus, *Historia Chronike*)
 Iohannes Antiochenus, (1851), in; *FHG*, (Ed. Carl Müller), Vol. IV, Paris: Editore Ambrosio Firmin Didot, pp.535-622.

- Ioann. Chrysost. *Homil.* (= Ioannes Chrysostomus, *Homilies*)
Homilies on S. Ignatius and S. Babylas, (1886), in;
NPNF1, (Ed. Philip Schaff), Vol. IX, New York:
Christian Literature Publishing Co., pp.161-177.
- Iord. *Get.* (= Iordanes, *Getica; De Origine Actibusque Getarum*)
The Gothic History of Jordanes, (1915), (Trans.
Charles C. Mierow), Cambridge: Speculum
Historiale.
- Ioseph. (= Iosephus)
Antiq. Iud. (= *Antiquitates Iudaicae*)
Josephus, (1930), *Jewish Antiquities*, (Trans. Henry
St. J. Thackeray), Vol. I, Cambridge; MA: Harvard
University Press-Loeb.
- Bell. Iud.* (= *Bellum Iudaicum*)
Josephus, (1927), *The Jewish War*, (Trans. Henry St.
J. Thackeray), Vols. I-III, Cambridge; MA: Harvard
University Press-Loeb.
- Isid. Char. (= Isidorus Characenus)
Parthian Stations by Isidore of Charax, (1914),
(Trans. and Comm. Wilfred H. Schoff), Commercial
Museum: Philadelphia.
- Isid. *Chron.* (= Isidorus Hispalensis, *Chronicon*)
Chronicon, (1815-1875), in; *PL*, Vol. LXXXIII,
pp.1017-1058.
- Isoc. (= Isocrates)
Evag. (= *Evagoras*)
Isocrates, (1945), *Evagoras. Helen. Busiris. Plataicus.*
Concerning the Team of Horses. Trapeziticus. Against

Callimachus. Aegineticus. Against Lochites. Against Euthynus. Letters, (Trans. La Rue Van Hook), Vol. III, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

Panath. (= *Panathenaicus*)

Isocrates, (1929), *On the Peace. Areopagiticus. Against the Sophists. Antidosis. Panathenaicus*, (Trans. George Norlin), Vol. II, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

Paneg. (= *Panegyricus*)

Isocrates, (1928), *To Demonicus. To Nicocles. Nicocles or the Cyprians. Panegyricus. To Philip. Archidamus*, (Trans. George Norlin), Vol. I, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

Iulian (= *Iulianus*)

Ep. (= *Epistula*)

Letters, (1998), in; *The Works of Emperor Julian*, (Trans. Wilmer C. Wright), Vol. III, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb, pp.3-294.

Ep. ad Ath. (= *Epistula ad Athenienses*)

Letter to the Senate and People of Athens, (1998), in; *The Works of Emperor Julian*, (Trans. Wilmer C. Wright), Vol. II, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb, pp.239-291.

Or. (= *Oration*)

The Orations of the Emperor Julian, (1996-1998), in; *The Works of Emperor Julian*, (Trans. Wilmer C. Wright), Vols. I-II, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

- Iust. (= Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*)
Justin, (1994), *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, (Trans. John C. Yardley), Atlanta: Scholars Press.
- İbn Fakîh (= Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm El-Hemedânî, *Kitâbü (Aḥbâri) 'l-Büldân*)
Ibn Al-Faqîh Al-Hamaḍânî, (1973), *Abrégé du Livre des Pays*, (Trad. Henri Massé), Damascus: Institut Français de Damas.
- İbn Havkal (= Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî En-Nasîbî El-Bağdâdî, *El-Mesâlik ve'l-Memâlik*)
Ibn Ḥawqal, (1964), *Configuration de la Terre (Kitab Surat al-Ard)*, (Trad. Johannes H. Kramers et Gaston Wiet), Tome I-II, Beyrouth: Commission Internationale pour la Traduction des Chefs-d'Oeuvre.
- İbn Hurdâzbih (= Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*)
Kitâbü Al-Masâlik Wa'l-Memâlik, (1889), in; *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, (Ed. Michael J. Goeje), Vol. VI, Leiden: Brill.
- İbnü'l Esîr (= Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *El-Kâmil fi't-Târîḥ*)
İbnü'l Esîr, (2016), *İslam Tarihi (el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi)*, (Çev. Abdülkerim Özeydın), C. I-X, İstanbul: Ocak Yayıncılık.

- İdrîsî (= Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs Eş-Şerîf Es-Sebtî Es-Sikillî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk fi'htirâki'l-Âfâk*)
Géographie d'Edrisi, (1840), (Trad. Pierre-Amédée Jaubert), Tome II, Paris: Imprimé par Autorisation du Roi a l'Imprimerie Royale.
- İstahrî, K. (*Karte*) (= Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed El-İstahrî El-Fârisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*)
Al-Istahrî und Seine Landkarten im Buch "Suwar Al-Akâlîm", (1965), (Ed. Hans Mžik), Wien: George Prachner Verlag.
- Kâr-nāmag* (= *Kâr-nāmag ī Ardašīr ī Pābagān*)
Kârnāmak-i Artakhshîr Pâpakân, (1900), (Trans. Edalji K. Ântiâ), Bombay: Fort Printing Press.
- K'Ç'* (= *K'art'lis C'xovreba*)
Histoire de la Géorgie: Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle, (1849), (Trad. Marie-Félicité Brosset), S.-Péttersbourg: Impr. de l'Académie Imperiale des Sciences.
K'art'lis C'xovreba, (1998), in; *The Georgian Royal Annals and Their Medieval Armenian Adaptation*, (Ed. Stephen H. Rapp), Vols. I-II, Delmar; New York: Caravan Books.
Gürcistan Tarihi, (2003), (Çev. Hrand D. Andreasyan; Haz. Erdoğan Merçil), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- KG (= Kirakos Ganjakec‘i, *Patmut‘iwn Hayoc‘*)
Kiracos de Gantzac: Xiii^e S., Histoire d’Armenie, (1870), (Trad. Marie-Félicité Brosset), St. Petersburg: Eggers & Comp., H. Schmitzdorff.
- KKZ (= *Kartīr Ka‘be-ye Zardošt*)
Kartīr KZ, (1953), in; *Third Century Iran, Sapor and Kartir*, (Trans. Martin Sprengling), Chicago: University of Chicago, pp.37-60.
- KNRm (= *Kartīr Naqš-e Rostam*)
 Chaumont, Marie-Louise, (1960), “L’Inscription de Kartir à la ‘Ka‘bah de Zoroastre’: Texte, Traduction, Commentaire”, *JA*, Vol. CCXLVIII, pp.339-380.
Minor Inscriptions of Kartīr, Together with the End of Naqš-i Rustam, (1963), in; *Corpus Inscriptionum Iranicarum*, (Ed. Walter B. Henning), Vol. III/II, N. III, London: Lund Humphries.
- Koryun (= Koryun, *Vark‘ Maštoc‘i*)
Vark‘ Mashtots‘i, (1985), (Trans. Krikor H. Maksoudian), Delmar; New York: Caravan Books.
 Winkler, Gabriele, (1994), *Koriwns Biographie des Mesrop Maštoc‘: Übersetzung und Kommentar*, Roma: Pontificio Istituto Orientale.
 Koriun, (1998), *Vita di Maštoc‘*, (Intro. Pōghos Ananean; Trans. Y. Ashrafian), Venezia: Casa Editrice Armena.
 Koryun, (2003), *Vark‘ Maštoc‘i*, in; *Matenagirk‘ Hayoc‘*, (Ed. Zawēn Ekawean), Vol. I, Ant‘ilias: Metsi Tann Kilikiyoy Kat‘oghikosut‘iwn, pp.225-272.

- Mahé, Jean-Pierre, (2005-2007), “*Koriwn, la “Vie de Maštoc ‘”*, *Traduction Annotée*”, *REA*, n.s. Vol. XXX, pp.59-97.
- Kosmas (= Kosmas Indicopleustes, *Khristianikē Topographia*)
The Christian Topography of Cosmas, (1897), (Trans. John W. McCrindle), London: Hakluyt Society.
- Lac. *DMP* (= Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*)
 Lactantius, (1984), *De Mortibus Persecutorum*, (Trans. John L. Creed), Oxford: Clarendon Press.
- Later. (= *Laterculus*)
Laterculus Polemii Siluii, (1876), in; *Notitia Dignitatum*, (Ed. Otto Seeck), Berolini: Apud Weidmannos, pp.254-260.
- ŁE (= Lewond, *Patmut ‘iwn Lewondeay Metsi Vardapeti Hayoc’*)
History of Lewond, the Eminent Vardapet of the Armenians, (1982), (Trans. Zaven Arzoumanian), Wynnewood: St. Sahag and St. Mesrob Armenian Church.
- Lib. *Or.* (= Libanius, *Oration*)
Selected Orations, (1969), (Trans. Albert F. Norman), Vols. I-II, Cambridge, MA: Harvard University Press-Loeb.
- Liv. (= Titus Livius, *Ab Urbe Condita*)
 Livy, (1919-1959), *History of Rome*, (Trans. Benjamin O. Foster, *et al.*), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

- ŁP´ (= Łazar P´arpec´i, *Patmut´iwn Hayoc´*)
The History of Łazar P´arpec´i, (1991), (Trans. Robert W. Thomson), Atlanta: Scholars Press.
- Łazar P´arpec´i, (2003), *Patmut´iwn Hayoc´*, in; *Matenagirk´ Hayoc´*, (Ed. Zawēn Ekawean), Vol. II, Ant´ilias: Metsi Tann Kilikiy Kat´oghikosut´iwn, pp.2201-2375.
- Makdisî (= Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr El-Bennâ El-Makdisî Eş-Şâmî El-Beşşârî, *Ahsan at-Taqasim fi Ma´rifat il-Aqalim*)
Al-Muqaddasi, (1994), *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, (Trans. Basil A. Collins; Ed. Muhammed H. Al-Tai), Reading: Garnet Publishing.
- Malal. *Chron.* (= Malalas, *Chronographia*)
The Chronicle of John Malalas, (1986), (Eds. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott), Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies.
- MD (= Movsēs Dasxuranc´i, *Patmut´iwn Ahuanic´*)
Movsēs Dasxurançi, (1961), *The History of the Caucasian Albanians*, (Trans. Charles J. F. Dowsett), London: OUP.
- Mela (= Pomponius Mela, *De Chorographia*)
Pomponius Mela's Description of the World, (1998), (Trans. Frank E. Romer), Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Memnon (= Memnon, *Peri Herakleias*)
Memnon, (2007), *Herakleia Pontike Tarihi (Περί Ηρακλείας)*, (Çev. Murat Arslan), İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Men. (= Menandrus Protector, *Historiae*)
The History of Menander the Guardsman, (1985), (Trans. Roger C. Blockley), Liverpool: Francis Cairns.
- Mes'ûdî (= Ebü'l-Hasen Alî b. El-Hüseyn b. Alî El-Mes'ûdî El-Hüzelî, *Mürûcü'z-zeheb*)
Mes'ûdî, (1962-1997), *Les Prairies D'or*, (Trad. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille), Tome I-V, Paris: Société Asiatique.
- Mich. Syr. *Chron.* (= Michael Syrus, *Chronicle*)
Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite D'Antioche (1166–1199), (1899-1905), (Ed. Jean-Baptiste Chabot), Vols. I-III, Paris: Ernest Leroux.
- MU (= Matt'eos Urhaec'i, *Žamanakagrut' iwn*)
Chronique, 962-1136, Avec la Continuation de Grégoire le Prêtre Jusqu'en 1162, (1858), (Trad. Édouard Dulaurier), Paris: A. Durand Librairie, Rue des Gres- Bibliothèque Historique Arménienne.
Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), (2000), (Çev. Hrand D. Andreasyan), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

MX

(= Movsēs Xorenac' i, *Patmut' iwn Hayoc'*)

Moses Khorenats' i, (1978), *History of the Armenians*, (Trans. Robert W. Thomson), Cambridge; MA; London: Harvard University Press.

Movsēs Xorenac' i, (2003), *Patmut' iwn Hayoc'*, in; *Matenagirk' Hayoc'*, (Ed. Zawēn Ekawean), Vol. II, Ant' ilias: Metsi Tann Kilikioy Kat' oghikosut' iwn, pp.1743-2121.

Nāmag ī Tōsar

(= *Nāmag ī Tōsar ō Gušnasp Šāh*)

The Letter of Tansar, (1968), (Trans. Mary Boyce), Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente.

Narratio

(= *Narratio de Rebus Armeniae*)

La Narratio de Rebus Armeniae, (1952), (Ed. Gerard Garitte), Louvain: L. Durbecq-CSCO.

NBHL

(= *Nor Baṙgirk' Haykazean Lezui*)

Nor Baṙgirk' Haykazean Lezui, (1836-1837), (Eds. Gabriēl Awetik' ean, Khach' atur Siwrmēlean and Mkrkich' Awgerean), Vols. I-II, Venice: Ī Tparani Srboyn Ghazaru.

Nersēs, St. Vita

(= *Patmut' iwn Srboyn Nersisi Part' ewi Hayoc' Hayrapeti*)

Généalogie de la Famille de Saint Grégoire Illuminateur de l'Arménie et Vie de Saint Nerses Patriarche des Arméniens, (1869), in; *CHAMA*, (Trad. Victor Langlois), Tome II, Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, Fils et Cie, pp.21-44.

- Nic. Mac. (= Niccolò Machiavelli, *Dell'arte della Guerra*)
 Niccolò Machiavelli, (2003), *Art of War*, (Trans. Henry Neville), Mineola: Dover.
- Not. Dig. Or. (= *Notitia Dignitatum, Orientis*)
Quaestiones de Notitia Dignitatum, (1872), (Ed. Otto Seeck), Berolini: Lange.
- Nov. (= *Corpus Iuris Civilis, Novellae*)
Corpus Iuris Civilis, (1912), (Ed. Paul Krueger, *et al.*), Vols. I-III, Berolini: Apud Weidmannos.
- NPi (= *Nerses Paikuli Inscription*)
Paikuli Inscription, (1924), in; *Paikuli: Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*, (Ed. Ernst Herzfeld), Berlin: Dietrich Reimer, Ernst Vohsen, pp.94-118.
The Sassanian Inscription of Paikuli, (1983), (Trans. Helmut Humbach and Prods O. Skjærvø), Munich: Dr. Ludwig Reichert Verlag Wiesbaden.
- OGIS (= *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae*)
Orientis Graeci Inscriptiones Selectae, Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum, (1903-1905), (Ed. Wilhelm Dittenberger), Vols. I-II, Leipzig: Hirzel.
- Orac. Sib. (= *Oracula Sibyllina*)
The Sibylline Oracles, (1899), (Trans. Milton S. Terry), New York: Eaton & Mains.
- Oros. (= Orosius, *Historiarum Adversus Paganos Libri VII*)
 Orosius, (2010), *Seven Books of History Against the Pagans*, (Trans. Andrew T. Fear), Liverpool: Liverpool University Press-TTH.

- OT* (= *Old Testament*)
- Gen.* (= *Genesis*)
- Kin.* (= *Kings*)
- The New Oxford Annotated Bible*, (2010), (Ed. Michael D. Coogan), Oxford: OUP.
- Pan. Lat.* (= *XII Panegyrici Latini*)
- In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, (1994), (Trans. Charles E. V. Nixon and Barbara S. Rodgers), Berkeley: University of California Press.
- Paus.* (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
- Pausanias, (1918-1935), *Description of Greece*, (Trans. William H. S. Jones, *et al.*), Vols. I-V, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- P'B* (= P'awstos Buzand, *P'awstosi Buzandac'woy Patmut'iwñ Hayoc'*)
- The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, (1989), (Trans. Nina G. Garsoïan), Cambridge: Harvard University Press.
- P'awstos Buzand, (2003), *Patmut'iwñ Hayoc'*, in; *Matenagirk' Hayoc'*, (Ed. Zawēn Ekawean), Vol. I, *Ant'iliās: Metsi Tann Kilikiōy Kat'oghikosut'iwñ*, pp.273-428.
- Petr. Patric.* (= Petrus Patricius, *Historia*)
- Petri Patricii, (1829), *Historia*, in; *CSHB*, Vol. XIX, (Ed. Barthold Georg Niebuhr), Bonnae: Impensis E. Weberi, pp.119-136.

Peter Patrikios, (2015), *The Lost History of Peter the Patrician: An Account of Rome's Imperial Past from the Age of Justinian*, (Trans. Thomas M. Banchich), London: Routledge.

Phil. VA (= Philostratus, *Vita Apollonii*)

Philostratus, (2005-2006), *Apollonius of Tyana*, (Ed. Christopher P. Jones), Vols. I-III, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

Philo (= Philo, *De Legatione ad Gaium*)

Philo, (1962), *On the Embassy to Gaius, General Indexes*, (Trans. Francis H. Colson), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

Philost. HE (= Philostorgius, *Historia Ekklesiastike*)

Philostorgius, (2007), *Church History*, (Trans. Philip R. Amidon), Atlanta: Society of Biblical Literature.

Phot. Bib. (= Photius, *Bibliotheka*)

Photios, (1959-1977), *Bibliothèque*, (Ed. Rene Henry), Paris: Société d'Édition les Belles Lettres.

Plin. HN (= Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*)

Pliny, (1938-1971), *Natural History*, (Trans. Harris Rackham, W. H. S. Jones and D. E. Eichholz), Vols. I-X, Cambridge; MA; London: Harvard University Press-Loeb.

PLRE (= *Prosopography of the Later Roman Empire*)

Jones, H. M. Arnold, Martindale, R. John and Morris, John, (1971-1992), *Prosopography of the Later Roman Empire*, Vols. I-III, Cambridge: Cambridge University Press.

Plut. (= Plutarchus, *Bioi Paralleloi*)

Alex. (= *Alexandrus*)

Ant. (= *Antonius*)

Art. (= *Artaxerxes*)

Crass. (= *Crassus*)

Eum. (= *Eumenes*)

Galb. (= *Galba*)

Luc. (= *Lucullus*)

Oth. (= *Otho*)

Pomp. (= *Pompeius*)

Sull. (= *Sulla*)

Plutarch's Lives, (1914-1926), (Trans. Bernadotte Perrin), Vols. I-XI, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

Polyae. *Strat.* (= Polyaeus, *Strategemata*)

Polyaeus, (1994), *Stratagems of War*, (Trans. Peter Krentz), Vols. I-II, Chicago: Ares.

Polyb. (= Polybius, *Historiai*)

Polybius, (2010-2012), *The Histories*, (Trans. William R. Paton; Rev. ed. Frank W. Walbank and Christian Habicht), Vols. I-VI, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

Priscus, *Fr.* (= Priscus, *Fragmenta*)

Priscus, (1981-1983), in; *FCH*, (Ed. and Trans. Roger C. Blockley), Vols. I-II, Liverpool: Cairns.

- Proc. (= Procopius)
- Bell.* (= *De Bellis*)
- Procopius, (1914-1928), *History of the Wars*, (Trans. Henry B. Dewing), Vols. I-V, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Aed.* (= *De Aedificiis*)
- Procopius, (1940), *On Buildings*, (Trans. Henry B. Dewing and Glanville Downey), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Ptol. *Geogr.* (= Claudius Ptolemaeus, *Geōgraphikè Hyphēgēsis*)
- Claudii Ptolemæi Geographia I-III*, (1883), (Ed. Carl Müller), Paris: Alfredo Firmin Didot.
- Claudii Ptolemæi Geographia IV-VIII*, (1966), (Ed. Karl F. A. Nobbe), Hildesheim: Georg Olms Verlag.
- RGDA (= *Res Gestae Divi Augusti*)
- Velleius Paterculus, (1924), *Res Gestae Divi Augusti*, (Trans. Frederick W. Shipley), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- RIC (= *Roman Imperial Coinage*)
- The Roman Imperial Coinage*, (1923-1994), (Ed. Harold Mattingly, *et al.*), Vol. I-X, London: Spink & Son.
- RIME (= *Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*)
- Frayne, R. Douglas, (1993), *Sargonic and Gutian Periods (2334 - 2113 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods*, Vol. II, Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press.

- SA (= Samuel Anec'i, *Žamanakagrut' iwn*)
 Samouel d'Ani, (1876), *Tables Chronologiques*, in;
CHA, (Trad. Marie-Félicité Brosset), Tome II, S.-
 Pétersbourg: Impr. de l'Académie Imperiale des
 Sciences, pp.340-483.
- ŠB (= *Šāpūr, Bēšāpūr*)
 Ghirshman, Roman, (1936), "Inscription du
 Monument de Châpour Ier à Châpour", *Revue des Arts
 Asiatiques*, Vol. X, pp.123-129.
- SD (= Sumbat Davit'is Dze, *C'xorebay da Ucqebay
 Bagratoniant'a*)
 Sumbat Davit'is Dze, (2003), *C'xorebay da Ucqebay
 Bagratoniant'a*, in; *Studies in Medieval Georgian
 Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*,
 (Trans. Stephen H. Rapp), Louvain: Peeters
 Publishers, pp.350-404.
- ŠĒ (= *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*)
Šahrestānīhā ī Ērānšahr, (2002), (Trans. Touraj
 Daryae), Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Sebēos (= Sebēos, *Patmut' iwn Sebēosi*)
The Armenian History Attributed to Sebēos, (1999),
 (Trans. Robert W. Thomson; Comm. James Howard-
 Johnston), Liverpool: Liverpool University Press-
 TTH.

SHA (= *Scriptores Historiae Augustae*)

Alex. Sev. (= *Alexander Severus*)

Ant. Pius. (= *Antoninus Pius*)

Aur. (= *Aurelius*)

Car. (= *Caracalla*)

Carus (= *Carus*)

Claud. (= *Claudius*)

Com. (= *Commodus*)

Did. Iul. (= *Didius Iulianus*)

Gor. (= *Gordianus*)

Had. (= *Hadrianus*)

Hel. (= *Heliogobalus*)

Luc. Ver. (= *Lucius Verus*)

Mac. (= *Macrinus*)

Marc. (= *Marcus Aurelius*)

Max. et Bal. (= *Maximus et Balbinus*)

Per. (= *Pertinax*)

Prob. (= *Probus*)

Sev. (= *Septimius Severus*)

Tac. (= *Tacitus*)

Tyr. Tri. (= *Tyranni Triginta*)

Val. (= *Valerianus*)

Historia Augusta, (1921), (Trans. David Magie), Vols. I-III, Cambridge; MA; London: Harvard University Press-Loeb.

- Sid. Apoll. *Carm.* (= Apollinaris Sidonius, *Carmina*)
 Sidonius Apollinaris, (1936), *Poems and Letters*, (Ed. William B. Anderson), Vols. I-II, London; Heinemann; Cambridge; MA: Harvard University Press.
- Skylaks, *Periplus* (= Skylaks, *Periplus Scylacis*)
Pseudo Skylax's Periplus, (2011), (Trans. Graham Shipley), Exeter: Bristol Phoenix Press.
 "Pseudo-Skylaks: Periplus", (2012), içinde; *Mediterranean Journal of Humanities*, (Çev. Murat Arslan), Vol. II, S. I, pp.239-257.
- ŠKZ, *Pārsīg* (= Šābuhr Ka'be-ye Zardošt = *Res Gestae Divi Saporis*)
Die Dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ), (1999), (Ed. Philip Huysse), Vols. I-II, London: School of Oriental and African Studies.
- Smbat Spar. (= Smbat Sparapēt, *Smbatay Sparapēti Taregirk'*)
La Chronique Attribuée au Connétable Smbat, (1980), (Trad. Gérard Dédéyan), Paris: Librairie Orientaliste P. Geuthner.
- SŌ (= Step'annos Ōrbelian, *Patmut'awn Nahangin Sisakan*)
Histoire de la Siounie, (1866), (Trad. Marie-Félicité Brosset), Tome. I-II, St. Petersburg: Eggers et Cie.
- SO, *Synd. Mar Isa.* (= *Synodicon Orientale, Synode de Mar Isaac*)
Synodicon Orientale ou Recueil de Synodes Nestoriens, (1902), (Ed. Jean B. Chabot), Paris: Imprimerie Nationale, pp.253-275.

- Soc. *HE* (= Socrates, *Historia Ecclesiastica*)
The Ecclesiastical History of Socrates Scholasticus, (1886), in; *NPNF2*, (Ed. Philip Schaff), Vol. II, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.2-325.
- Solin.* (= Solinus, *De Mirabilibus Mundi*)
C. Iulii Solini Collectanea Rerum Memorabilium, (1895), (Ed. Theodor Mommsen), Berolini: Apud Weidmannos.
- Soz. *HE* (= Sozomenus, *Historia Ecclesiastica*)
The Ecclesiastical History of Sozomen, (1886), in; *NPNF2*, (Ed. Philip Schaff), Vol. II, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.326-698.
- Steph. Byz. *Ethnika* (= Stephanos ho Byzantios, *Ethnika*)
Stephanos ho Byzantios, (1958), *Ethnika: Stephani Byzantii Ethnicorum Quae Supersunt*, Graz: Akademische Druck - u. Verlagsanstal.
- Strab. (= Strabo, *Geographika*)
Strabo, (1917-1932), *Geography*, (Trans. Horace L. Jones), Vols. I-VII, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Strat.* (= *Strategikon*)
Maurice's Strategikon, (1984), (Trans. George T. Dennis), Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Strategikon, (2010), (Çev. Volkan Atmaca), İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Suet. (= Suetonius, *De Vitae Caesarum*)

Aug. (= *Augustus*)

Claud. (= *Claudius*)

Galb. (= *Galba*)

Nero (= *Nero*)

Oth. (= *Otho*)

Ves. (= *Vespasianus*)

Vit. (= *Vitellius*)

Tib. (= *Tiberius*)

Tit. (= *Titus*)

Suetonius, (1914), *Lives of the Caesars*, (Trans. John C. Rolfe), Vols. I-II, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.

Gaius Suetonius Tranquillus, (2017), *On İki Caesar'ın Yaşamöyküsü*, (Çev. Güngör Varınlıoğlu), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Syncell. (= Georgius Syncellus, *Chronographiae*)

Georgius Syncellus, (1829), *Chronographiae*, in; *CSHB*, Vol. XXII/1; (Ed. Guilielmus Dindorfius), Bonnae: Impensis E. Weberi.

T'A (= T'ovma Artsruni, *Patmut' iwn Tann Artsruneac'*)

Thomas Artsruni, (1985), *History of the House of Artsrunik*, (Trans. Robert W. Thomson), Detroit: Wayne State University Press.

- Taberî (= Ebu Cafer Taberî, *Tarihu 'l-Ümem ve 'l-Mülûk*)
The History of al-Tabarî, (1989), (Trans. Joel L. Kraemer, *et al.*), Vols. I-XL, Albany: State University of New York Press.
- Tac. (= Tacitus)
- Ann.* (= *Annales*)
 Tacitus, (1937), *Annals*, (Trans. John Jackson), Vols. IV-V, Cambridge; MA; London: Harvard University Press-Loeb.
- Hist.* (= *Historiae*)
 Tacitus, (1925-1931), *Histories*, (Trans. Clifford H. Moore and John Jackson), Vols. II-III, Cambridge; MA; London: Harvard University Press-Loeb.
- Tert. *Apol.* (= Tertullianus, *Apologeticus*)
 Tertullianus, (1885), *Apologeticus*, in; *ANF*, (Ed. Philip Schaff), Vol. III, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.4-379.
- Them. *Or.* (= Themistius, *Oration*)
 Themistii, *Orationes quae Supersunt*, (1965-1974), (Ed. Glanville Downey), Vol, I-III, Leipzig: Teubner.
- Theod. *HE* (Theodoretus, *Historia Ekklesiastike*)
The Ecclesiastical History, Dialogues, and Letters of Theodoret, (1886), in; *NPNF2*, (Ed. Philip Schaff), Vol. III, New York: Christian Literature Publishing Co., pp.3-612.

- Theoph. (= Theophanes, *Chronographia*)
The Chronicle of Theophanes Confessor, (1997),
 (Trans. Cyril Mango and Roger Scott), Oxford:
 Clarendon Press.
- Theoph. Sim. (= Theophylacti Simocattae, *Historiae*)
The History of Theophylact Simocatta, (1986),
 (Trans. Michael Whitby and Mary Whitby), Oxford:
 Clarendon Press.
- TK (= *T'ovma Kilikec'u Ašxarhagrut'yunē*)
 Anasyan, H. Armen, (1967), “T'ovma Kilikec'u
 Ašxarhagrut'yunē”, *Bamber Matenadarani*, N. VIII,
 Erevan: Haykakan SSR Gitut'yunneri Akademiayi
 Hratarakch'ut'yun, pp.275-284.
- TP (= *Tabula Peutingeriana*)
*Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand
 der Tabula Peutingeriana*, (1916), (Ed. Konrad
 Miller), Stuttgart: Strecker und Schröder.
- UET (= *Ur Excavation Text*)
 Gadd, C. John and Legrain, Leon, (1928), *Ur
 Excavation Texts I: Royal Inscriptions*, London:
 British Museum.
- Ux. (= Uxtanēs, *Patmut'iw n Bažanman Vrac'ew Hayoc'*)
 Oukhtanēs d'Ourha, (1870), *Histoire en Trois Parties*,
 in; *Deux Historiens Arméniens*, (Trad. Marie-Félicité
 Brosset), St.-Pétersbourg: Commissionnaires de
 l'Académie Impériale des Sciences, pp.206-351.

- Va (= *Martyrium Sanctorum Gregorii et Rhipsimiae et Gaianae*)
Martyrium Sanctorum Gregorii et Rhipsimiae et Gaianae, (1946), in; *Documents Pour l'Étude du Livre d'Agathange*, (Trans. Gérard Garitte), Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, pp.27-116.
- Vax. (= Vaxuṣṭi Bagrationi, *Geograp'iuli Aqc'era*)
Description Géographique de la Géorgie, (1842), (Trad. Marie-Félicité Brosset), S.-Pétersbourg: A la Typographie de l'Académie Impériale des Sciences.
- Vell. (= Velleius Paterculus, *Historia Romana*)
Velleius Paterculus, (1924), *Compendium of Roman History, Res Gestae Divi Augusti*, (Trans. Frederick W. Shipley), Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Verg. *Aen.* (= Vergilius, *Aeneis*)
Virgil, (1918), *Aeneid: Books 7-12. Appendix Vergiliana*, (Trans. Henry R. Fairclough), Vol. II, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Xen. (= Xenophon)
Anab. (= *Anabasis*)
Xenophon, (1998), *Anabasis*, (Trans. Carleton L. Brownson; Rev. ed. John Dillery), Vols. I-VII, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
Ksenophon, (2015), *Anabasis, Onbinlerin Dönüşü*, (Çev. Oğuz Yarılgas), İstanbul: Alfa Yayınları.

- Cyr.* (= *Cyropaedia*)
 Xenophon, (1914), *Cyropaedia*, (Trans. Walter Miller), Vols. I-IV, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- Hell.* (= *Hellenica*)
 Xenophon, (1918-1921), *Hellenica*, (Trans. Carleton L. Brownson), Vols. I-II, Cambridge; MA: Harvard University Press-Loeb.
- XPh* (= *Xérxēs, Daiva Inscription*)
Les Inscriptions de la Perse Achéménide, (1997), (Trad. Pierre Lecoq), Paris: Gallimard.
- Ya'kūbî (= Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih El-Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*)
 Ya'kūbî, (1937), *Le Pays*, (Trad. Gaston Wiet), Le Caire: Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Yâkût (= Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*)
Dictionnaire Géographique, Historique et Littéraire de la Perse et des Contrées Adjacentes, (1861), (Trad. Charles B. de Meynard), Paris: Imprimerie Impériale.
- YD (= Yovhannou Kat'olikos Draxanakertc'i, *Patmut'iwñ Hayoc'*)
 Yovhannēs Drasxanakertc'i, (1987), *History of Armenia*, (Trans. Krikor H. Maksoudian), Atlanta: Scholars Press.
 Yovhannēs Drasxanakertc'i, (2004), *Histoire d'Arménie*, (Trad. Patricia Boisson-Chenorhokian), Lovanii: In Aedibus Peeters.

- Yesu (= Pseudo-Ioshua, *Chronicle*)
The Chronicle of Joshua the Stylite, (1882), (Trans. William Wright), Cambridge: Cambridge University Press.
The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite, (2000), (Trans. Frank R. Trombley and John W. Watt), Liverpool: Liverpool University Press-TTH.
- YM (= Yovhannēs Mamikonean, *Patmut 'iwn Tarōnoy*)
Pseudo-Yovhannēs Mamikonean, (1993), *The History of Tarōn*, (Trans. Levon Avdoyan), Atlanta: Scholars Press.
- Zach. *HE* (= Zacharias Rhetor, *Historia Ecclesiastica*)
The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene, (1899), (Trans. Frederick J. Hamilton and Ernest W. Brooks), London: Methuen & Co.
- ZG (= Zenobay Glakay, *Zenobay Glakay Asorway Episkoposi Patmut 'iwn Tarōnoy*)
Zēnob de Glak, (1867), *Histoire de Tarōn*, in; *CHAMA*, (Trad. Victor Langlois), Tome I, Paris: Firmin Didot Frères, Fils et Cie, pp.337-355.
- Zon. (= Zonaras, *Epitome Historiarum*)
Zonaras, (2009), *The History of Zonaras*, (Trans. Thomas M. Banchich and Eugene N. Lane), London; New York: Routledge.
- Zōrnamak* (= *Zōrnamak*)
Zōrnamak, (1970), in; *Armenia in the Period of Justinian*, (Ed. Nicolas Adontz), Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, pp.193-195, 68* -69*.

Zos.

(= Zosimus, *Historia Nova*)

Zosime, (1971-1989), *Histoire Nouvelle*, (Ed. François Paschoud), Paris: Les Belles Lettres.

Zosimus, (1982), *New History*, (Trans. Ronald T. Ridley), Canberra: Australian Association for Byzantine Studies.

GİRİŞ

Anadolu coğrafyasının zamanla değişen ve dönüşen tarihsel gelişimi içinde birbirinden farklı amaç ve hedefler doğrultusunda birçok farklı medeniyet, otokton halk ve bölgesel krallık ikamet etmiş olmasına karşın Ermeniler kadar akademik, politik, teolojik ve entelektüel çevrelerin ilgi odağı haline gelmiş çok az topluluk vardır. Akademik çalışmaların hız kazandığı XIX. yüzyıldan itibaren Ermeni tarihi üzerindeki ilgi hiç eksilmemiş tam aksine gerek siyasi ve gerekse de dinî faktörlerle artarak devam etmiştir. Bu çalışmalarda kısmen münferit olarak ele alınan antik çağ Ermenilerinin tarihi, çevresindeki siyasi aktörlerin yaşadıkları güç ve denge değişikliklerinin de etkisiyle farklı zamanlarda birden çok kırılma dönemi yaşamıştır. Söz konusu bu kırılma anlarının en fazla hissedildiği dönemlerden biri de Arşakidlerin¹ İran'da son buldukları 224 yılı ile Vardananc' (Avarayr) Savaşı'nın yaşandığı 451 yılı arasındaki yaklaşık iki buçuk asırlık süreçtir. Bu açıdan söz konusu zaman aralığındaki Ermeni tarihinin kırılma dönemlerini incelemeyi amaçlayan bu çalışma, zaman bakımından bu tarihler ile sınırlandırılmıştır. Sınırlandırmanın temelinde, bu yüzyıllar arasında Ermeni tarihinin kültürel kodlarını oluşturan belli başlı değişimlerin önce Arşakidlerin yönetimi altında daha sonra da Hıristiyanlığın yeniden şekillendirdiği toplum etrafında gerçekleşmiş olması vardır. Bu bağlamda çalışmanın temel problemi; hemen her açıdan Roma ve İran arasında tampon bir konuma sahip olan geç antik çağ Ermenilerinin, Zerdüştlüğü terk edip tercihlerini Hıristiyanlıktan ve dolayısıyla da Romalılardan yana kullanmalarının arkasındaki siyasi, toplumsal ve dinî faktörlerin neler olduğudur.

Geç antik çağın iki başat gücü Romalılar ve İranlılar arasında süregelen siyasi, kültürel ve dinî mücadele, bu iki devletin sınırlarındaki toplulukların kimliklerinin oluşumunda önemli bir faktör olmuştur. Nitekim hâkimiyet mücadelesi

¹ İran'da MÖ yak.247-MS 224 ve Armenia'da MS 54-428 yılları arasında hâkim olan Arşakid Hanedanı, Orta Farsça'da *Aşkânîān*, klasik Ermenicede (Grabar) ise *Arşakuni* [*Արշակունի*] adıyla bilinmektedir.

veren Roma ile İran'ın "sonsuz savaşları", iki devletin hem coğrafi hem dinî hem de siyasi olarak sınırlarını oluşturan Armenia üzerinde uzun süreli çekişmelerin yaşanmasına yol açmıştır. Armenia'nın İran coğrafyası ile olan güçlü kültürel bağlarından dolayı da bölge halkları, özellikle dinî seçimlerinde Zerdüştlüğü kısmen yerel bir şekle uyarlayarak benimsemişlerdir. Söz konusu kültürel yakınlık, bir taraftan Romalıların Armenia üzerindeki hâkimiyet isteğine engel teşkil ederken diğer yandan İran'ın Anadolu coğrafyasını elinde tutabilmek için zaman zaman kullandığı bir kazanıma doğru evrilmiştir. Bunun da etkisiyle aralıklarla devam eden Roma-İran çatışmaları, tarih çalışmalarında daha çok "sonuçsuzluk" paradigması çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu çatışmaların arka planında yer alan ve Yunan-İran savaşlarıyla başlayan "barbar" ve "öteki" kavramlaştırmaları, zamanla, Romalıların yükselen gücüyle "Romalı" ve "Romalı olmayan" şekline dönüşmüş; ancak İran dünyasına yönelik bir "küçümseme" siyasi kültürü de hep var olagelmıştır.

MÖ I. yüzyılın ilk çeyreğinde Lucius Cornelius Sulla tarafından Roma ile İran dünyası arasında başlatılan doğrudan siyasi ilişkiler, Romalıların Arşakid Hanedanı'nın gücünü zayıflatmasıyla III. yüzyılın ilk çeyreği içinde İran'daki Arşakidlerin tasfiyesine, bir süre sonra da İran coğrafyasında Romalılar için çok daha tehlikeli sonuçlar doğuracak olan Sâsânîlerin yükselişine yol açmıştır. Nitekim Sâsânî Hanedanı'nın ilk kralı I. Ardaşîr'in (224-241/3), selefi Arşakid Hanedanı'nı İran coğrafyasından uzaklaştırmasının ardından Roma-İran savaşları yeniden başlamış ve bu çatışmaların stratejik bir parçası olarak Armenia, 252 yılında I. Şābuhr (239/240-270/2) tarafından işgal edilmiştir. Bu yüzden Armenia 252 yılından 293 yılına kadar I. Şābuhr'a sadık Ohrmezd- Ardaşîr (IV. Artavasdes, 252-287) ve Narseh (272-293) tarafından yönetilmiştir. 287 yılından sonra Roma İmparatorluğu'nun Diocletianus'un (284-305) liderliğinde yeniden güçlenmesi ve Sâsânîlerin ise taht kavgaları sebebiyle askeri açıdan zayıflaması *status quo*'yu yeniden Romalıların lehine çevirmiştir. Bu denge değişimi, Romalıların Armenia siyasetini yeniden şekillendirmekle kalmamış aynı zamanda IV. Tiridates'in (298/9-330) Romalıların himayesinde Armenia tahtına oturmasının da önünü açmıştır. Ayrıca IV. Tiridates'in ardından Armenia'ya dönen Grigor Lusaworiç' de zaman içinde, Ermeni toplumu üzerinde önemli etkiler yaratacak olan Hıristiyanlaşma sürecini hızlandırmıştır.

III. yüzyılın ardından Roma-İran savaşlarının ana problematiğini yine Armenia Bölgesi oluşturduğu için, IV. yüzyılda her iki taraf açısından da *Armenia'nın kazanılması gerekliliği* anlayışı sürmüştür. Üstelik Romalıların başkentlerini Constantinopolis'e taşıma nedenleri arasında, bir önceki yüzyıldan devralınan İran savaşlarını da saymak mümkündür. Bunun karşısında MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlenmeye başlayan Akhaimenid Hanedanı'yla² birlikte en geniş bölgesel sınırlarına ulaşan İranlıların Anadolu'ya hâkim olma fikri oluşmuştur. Bu durum, Sâsânîlerin geç antik çağda kendilerini Roma İmparatorluğu'yla birlikte *dünyanın iki gözü veya ışığı* olarak görmelerine neden olmuştur.³ Bu ideolojinin etkisiyle Romalılar ile Sâsânîler, stratejik, güvenlik ve ticaret yollarının kontrolü gibi meseleleri de ön plana alarak yaklaşık dört asır boyunca değişik aralıklarla savaşmışlardır. Yine bu fikrî alt yapının sağladığı “savaş” ve “barış” düşüncesi, Roma ile İran arasındaki çatışmaların diğer bir ortak zemini olmuş ve Romalılar ile İranlılar arasındaki ilk önemli barış 299 yılında Nisibis'te (Nusaybin) yapılmıştır.

Armenialılar açısından son derece önemli olan bu barış antlaşması, Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nda serbest statüye kavuşturan I. Constantinus'un (306-337) ölümüne yakın bir dönemde, Sâsânî kralı II. Şābuhr'un (309-379) Nisibis'e saldırmasına kadar yaklaşık 40 yıl sürmüştür. Çatışmasızlık ortamının sona erip iki süper gücün yeniden savaş hâline dönmesi Armenia'yı başta siyasi olmak üzere hemen her alanda bir kez daha istikrarsızlığa sürüklemiş ve bu süreç 387 yılında Armenia topraklarının Romalılar ve İranlılar arasında paylaşılmasıyla sonuçlanmıştır. Kısa sürelerde hızlı değişimlere maruz kalan Armenia Bölgesi'nde bu değişime direnmek isteyen bazı Ermeni *naxararlar*,⁴ hamileri olan Sâsânî kralı V. Wahrām'dan (421-438/9) Arşakidleri ortadan kaldırmasını istemişlerdir. Bunun üzerine muhtemelen bölgeyi tamamen Sâsânî taşra idaresi içinde daha yakından kontrol altında tutmak için fırsat kollayan V. Wahrām, 428 yılında IV. Artaşes (422-428) ile *kat'olikos*⁵ Sahak'ı

² Herodotus'un *Akhaimenid* [Ἀχαιμενίδ] olarak adlandırdığı ilk İran imparatorluğu, eski Farçsada *Haxāmanişiya* şeklinde kullanılmaktadır. Bk. Hdt. I.209.2. Ayrıca bk. Schmitt 1983: 414-415.

³ Canepa 2009: 124.

⁴ İran Arşakidlerinin etkisiyle oluşturulan ve bölgedeki feodal beylere verilen kalıtımsal bir unvan olan *naxarar* [նախարար], Ermeni sosyal yapısında *t'agawor* [թագավոր] ve *bdeaşx'tan* [բղէւշխ] sonraki en üst soylu sınıfı teşkil ediyordu. Ayrıca bk. Toumanoff 1959a: 61-62.

⁵ *Kat'olikos* [Կաթողիկոս]: Geleneksel olarak doğu kiliselerinin başpiskoposu; Ermeni Kilisesi'ndeki ilk kullanımıyla *k'ahanayapet*. Bk. NBHL, I, 1032; Ačaryan 1973: 481-482. Öte yandan *kat'olikos*,

(387–439?) makamlarından uzaklaştırarak Arşakid Hanedanı'nın hâkimiyetini tamamen noktalamıştır. Ancak Arşakidlerin tamamen tarih sahnesinden çekilmesi ve bölgeye Sâsânîler tarafından *marzpan*ların⁶ atanması Armenia'daki problemleri sona erdirmemiş dahası bu durum 451 yılında Hıristiyan ve Zerdüş *naxararlar* arasındaki çatışmaların büyük bir savaşa dönüşmesini tetiklemiştir. Her ne kadar savaş Zerdüş *naxararlar* ve onların müttefiği Sâsânîlerin üstünlüğüyle sona erse de V. yüzyıldan sonra Hıristiyan Ermenilerin gösterdikleri “var olma” mücadelesi Constantinopolis'ten bağımsız bir Ermeni Kilisesi'nin gelişme sürecini de beraberinde getirmiştir.

I. Eski Çağ Kaynaklarının Durumu

Arşakid Hanedanı'nın ilk olarak İran coğrafyasında, son olarak da Armenia'da yönetimi kaybetmesinin arasında geçen ve 451 yılına kadar uzanan iki buçuk asırlık zamanı konu edinerek günümüze kadar korunabilen son derece geniş bir literatür vardır. Söz konusu bu literatür yalnızca yazılı kaynaklarla sınırlı kalmayıp aynı zamanda epigrafik belge ve nümizmatik buluntular ile birtakım arkeolojik verilerle de desteklenmektedir. Üstelik Armenia'nın coğrafi açıdan muhtelif medeniyet ve inançların etki alanında yer alması kaynak çeşitliliğinin artmasını sağlamıştır. Bu yüzden Yunanlar, Romalılar, İranlılar, Ermeniler ve Gürcülere ait çeşitli kaynakların yanı sıra Hıristiyan, Süryani ve ilk Müslüman müelliflerden günümüze ulaşabilen kaynaklar da mevcuttur. Bu kaynakların bazıları kronolojik açıdan sınırları çizilen dönemde oluşturulmamalarına karşın içerdikleri bilgiler bakımından doğrudan bu konuyu ilgilendirmektedir.

Eski çağ Ermeni tarihi araştırmaları, genel olarak sayıları son derece fazla olan antik Yunan ve Roma kaynaklarının sağladıkları veriler üzerinden ilerlemektedir. Zira tarihin uzun bir döneminde Roma ile İran arasında kısmen bağımsız olarak yaşayan Ermeniler hakkında, alfabelerini oluşturdukları V. yüzyıla kadar çevrelerinde bulunan kültürlerin, bilhassa Yunan ve Romalıların yazılı materyalleri sayesinde bilgi

sözcüğünün ilk kullanımı en erken VI. yüzyıllara tarihlenmesine karşın anlaşılabilirliği artırmak amacıyla metinde IV. ve V. yüzyıllara ithafen de aynı sözcük tercih edilmiştir.

⁶ *Marzpan*: İran merkez gücü tarafından atanan, kendi ordularına sahip eyalet ya da sınır valilerine verilen unvan (*OFars. marzban*).

sahibi olunmaktadır. Bu yüzden geç antik çağ Ermeni tarihini anlamak için Ermeni kaynaklarından önce var olan kültürel birikimlerden yararlanmak gerekir. Söz konusu durum, gerçekte Ermeni araştırmalarının en büyük problemlerinden biri Ermeni tarihinin ayrıntılı olarak anlaşılmasını da son derece zorlaştırmaktadır. Çünkü birçok antik çağ kaynağı, yazılış amaçları doğrultusunda bazen imparatorluk ideolojisi bazen de dinî kaygılar taşıdığından Ermenilerin bu kaynaklara yansımaya şekillerine son derece dikkat edilmelidir.

I.I. Edebî Kaynaklar

I.I.I. Yunan ve Roma Kaynakları

Yunanlar ile Romalılar tarafından kaleme alınan ve Ermeni tarihinin erken dönemlerine ait bilgiler içeren kaynaklar, genellikle tarih ve coğrafya eserleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında Armenia hakkında ilk bilgileri veren Herodotus'un MÖ V. yüzyılın ortalarında yazdığı *Historiai* adlı eseri istisnai bir yere sahiptir. Herodotus'un *Historiai*'si, içerdiği Armenia'nın tarihsel coğrafyası dışında, bölgenin I. Darıüş zamanında Akhaimenidlerin on üçüncü satraplığını oluşturduğuna vurgu yapmaktadır.⁷ Herodotus'un ana hatlarıyla anlattığı Armenia coğrafyasına ilişkin gözlemler, yurtlarına geri dönmeye çalışan Yunan paralı askerlerin hikâyesini MÖ IV. yüzyılın başlarında adeta bir macera romanı edasıyla kaleme alan Xenophon'un *Anabasis* isimli eserinde daha kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Xenophon'un kişisel tecrübelerine dayanan *Anabasis*, Armenia satrabı Orontas (Orontes) ile bölgedeki diğer kabile unsurlarının yanı sıra Armenia'nın doğu ve batı olarak iki parça hâlinde yönetildiğini ifade etmektedir.⁸ Yine Xenophon'un Akhaimenidlerin kurucusu ve ilk kralı Büyük Cyrus'un kısmen biyografisini anlattığı *Cyropaedia* adlı historiagrafik açıdan kullanılmadan önce son derece dikkatli davranılması gereken diğer bir eserinde ise Armenia'nın Cyrus tarafından nasıl ele geçirildiği üzerine uzun pasajlar verilmektedir.⁹

Erken tarihli bu kaynakların yanında Sicilyalı Diodorus'un 40 kitaptan oluşan *Bibliothèque Historique* isimli geniş kapsamlı eseri, Ermenilerin ilk hanedanı olarak

⁷ Hdt. I.180.1, III.93.1, V.52.3.

⁸ Xen. *Anab.* III.5.17, IV.3.4, IV.4.4.

⁹ Xen. *Cyr.* II.4.31, III.1.1.

kabul edilen Orontidler¹⁰ (MÖ 570-190) hakkında bilgiler sunması açısından önemlidir.¹¹ Kronolojik açıdan Orontidlerden sonra yönetimi ele geçiren Artaxiad Hanedanı¹² (MÖ 190-15) ile ilgili olarak ise kaynak çeşitliliği daha çok II. Tigranes (MÖ 95-55) üzerinden devam etmektedir. Bu bağlamda Romalıların penceresinden dönemin olaylarını yorumlayan ve VI. Mithradates'in (MÖ 120-63) müttefiği II. Tigranes'e atıf yapan kaynaklar arasında Cicero'nun, Forum Romanum'da, *rostra* üzerinden kalabalığa seslendiği sözleri ihtiva eden *De Imperio Gnaei Pompei (Pro Lege Manilia)* başlıklı konuşması önemli bir yer tutmaktadır.¹³ Cicero'dan yaklaşık yüzyıl sonra, Herakleialı Memnon'un kaleme aldığı *Herakleia Pontike* adlı eser, VI. Mithradates'in Romalılar karşısında güç kaybederek II. Tigranes'e sığınması ve sürecin sonunda Roma ordularının Armenia'nın başkenti Tigranocerta'ya¹⁴ kadar ulaşmasını konu edinen pasajlara yer vermektedir.¹⁵ Yine Memnon ile aynı çizgiyi paylaşan Plutarchus'un Lucius Lucullus, Pompeius ve Crassus'u konu edinen biyografileri¹⁶ ile Appianus'un *Rhomaika* adlı eseri aynı konuyu detaylandırarak sürdürmektedir.¹⁷

Ekseri tarihî bilgiler içeren kaynaklardan farklı olarak ilk yüzyıllarda oluşturulan coğrafya kitapları arasında Armenia coğrafyasının genel ve özel uzantılarını anlatan Strabo'nun *Geographika* adlı eseri önde gelmektedir.¹⁸ Strabo'nun ince ayrıntılarla ortaya koyduğu Armenia Bölgesi'nin sınırları, Isidorus Characenus'un *Stathmoi Parthikoi* adlı eserinde Fırat (Euphrates)¹⁹ ve Dicle'nin

¹⁰ Eski Yunan kaynaklarının *Orontid* ismiyle verdikleri hanedan, orta Farsçada *Arwand*, Ermeni kaynaklarında ise *Eruanduni* [*Երանունի*] olarak yer almaktadır. Bu bağlamda İran kökenli olan Eruanduni Hanedanı'nın etimolojisi, İran kültürünün Armenia üzerinde ne derece etkili olduğunu göstermektedir. Nitekim eponim bir kelime olan [*Y*]eruand, büyük ihtimalle Avesta'daki *aurand/aurvant* kelimesinden türemiştir. Bk. Toumanoff 1963: 278; Sartre 2005: 23; Lang 2006: 505; Babaie and Grigor 2015: 80.

¹¹ Diod. XVII.21.7, XVII.64.5, XIX.23.3.

¹² Kurucu lideri Artaxias'tan dolayı *Artaxiad* ismini alan hanedan, Ermeni kaynaklarında *Artaşesian* [*Արտաշեսյան*] olarak geçmektedir.

¹³ Cic. *Leg. Man.* II.4, IX.23, XV.45.

¹⁴ Tigranocerta, eski Yunancada *Tigranokerta* [*Τίγρανόκερτα*] ismiyle kullanılırken kelimenin orijinal hâli Ermenicede Tigran+a+kert [*Տիգրան+ա+կերտ*] yapısına sahiptir. Zira *Tigran* şehrin kurucusu, *a* bileşik kelime eki, *-kert* ise “inşa etmek” anlamı taşımaktadır.

¹⁵ Memnon, XLVI.2, LVII.1.

¹⁶ Plut. *Luc.* XXIX, XXXIII.1; *Crass.* XXXIII.2.

¹⁷ App. *Syr.* VIII.48, *Mithr.* XII.12.84.

¹⁸ Strab. XI.14.1, XI.14.15.

¹⁹ Muhtemelen eski Farsça kökenli *Ufrātu* kelimesinden türeyen *Euphrates*, Ermeni literatüründe *Ep'rat* [*Եփրատ*] şeklinde kullanılmaktadır.

(Tigris)²⁰ uzantıları üzerinden sadece yüzeysel bir şekilde incelenmiştir.²¹ Ancak I. yüzyıl yazarı Gaius Plinius Secundus'un (Yaşlı Plinius), *Naturalis Historia* adlı eseri Armenia'yı yalnızca çizgisel sınırlar üzerinden değil, topoğrafik açılardan da ele almıştır. Bu yüzden Plinius, genel bir çerçeve içinde Armenia'nın dağ, nehir, deniz ve vadi gibi doğal özellikleri ve konumu hakkında eşsiz bilgiler vermektedir.²² Son olarak klasik Yunan yazım geleneğinin devamı olan ve Claudius Ptolemaeus tarafından muhtemelen MS II. yüzyılda hazırlanan *Geographike Hyphegesis* adlı coğrafya eseri de Armenia'daki bölgelerin coğrafi yapısı ile kentlerin isimleri ve konumları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.²³

Mithradates Savaşları'na (MÖ 90-63) paralel şekilde literatürün eğilimlerini belirleyen Roma-İran çatışmaları, doğal olarak iki büyük gücün arasında yer alan Armenia Bölgesi'nin siyasi yönden daha geniş bir pencereden yorumlanmasına öncülük etmiştir. Bu bağlamda temel eski çağ kaynaklarından Tacitus'un *Annales* adlı eseri, özellikle I. yüzyılda, Roma ile İran'ın Armenia üzerindeki hâkimiyet kavgasını analizlerle anlatmaktadır.²⁴ Tacitus ile aynı şekilde Gaius Suetonius Tranquillus'un *De Vitae Caesarum* başlıklı biyografik çalışmasındaki Nero ve Tiberius'un hayat hikâyeleri de aynı dönem ve olaylara atıf yapılmaktadır.²⁵ Bu kaynaklardan sonra oluşturulan ve Mithradates Savaşları periyodunu daha kapsamlı bir biçimde yansıtan eserlerden Cassius Dio Cocceianus'un *Rhomaika* isimli 80 kitaplık eseri doğrudan Armenia'yı konu edinmemiş olsa da III. yüzyılın başlarına kadar Roma-İran çekişmeleri özelinde Armenia'daki siyasi değişim ve nüfuz mücadelesine değinmiştir.²⁶ Bu bağlamda Armenia tarihine ışık tutmayı amaçlamayan ve yeri geldikçe birtakım özetler vererek kendilerinden önce anlatılan hikâyeleri tekrarlayan eserler arasında *Scriptores Historiae Augustae*²⁷ adında tarihi ve yazarı belirsiz olup

²⁰ Elamca ve eski Farsça *Tigrā* kelimesine dayanan *Tigris*, klasik Ermeniceye *Dglat* ' [Դգլաթ] şeklinde geçmiştir.

²¹ Isid. Char. I.

²² Plin. *HN*, V.13.66, V.27.98, VI.15.36-40.

²³ Ptol. *Geogr.* V.12.

²⁴ Tac. *Ann.* VI.32, XIV.26.

²⁵ Suet. *Nero*, XIII, XIX, *Tib.* III.

²⁶ Cass. Dio, XLIX.39-41, LXVIII.18.2, LXXX.3.2-3.

²⁷ Vatikan kütüphanesindeki eserin orijinali *Vitae Diversorum Principum et Tyrannorum a Divo Hadriano Usque ad Numerianum Diversis Compositae* başlığını taşımasına rağmen çalışma modern literatürde *Historiae Augustae* ismiyle karşılık bulmaktadır. *Historiae Augustae*'nin yorum ve incelemesi için ayrıca bk. Momigliano 1954.

içeriği pek güvenilir olmayan bir biyografi derlemesi göze çarpmaktadır. Kısaca *Historiae Augustae* olarak da bilinen bu kaynak, II. ve III. yüzyıllarda Romalıların İranlılar karşısındaki yükseliş ve düşüş ikilemelerini imparatorların güç ya da zaafı üzerinden aktarmaktadır.²⁸

Roma dönemini izleyen geç antik çağda Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlıkla bütünleşmesinin yeni bir yazım geleneği olarak kilise tarihçiliğini ortaya çıkardığı görülmektedir. Bu yönüyle *Kilise Babaları*²⁹ adı altında tanımlanan Hıristiyan gelenek içinde dolaylı yoldan Ermenilerden söz eden Tertullianus, *Adversus Iudaeus* adlı eserinde Ermenileri ilk Hıristiyan topluluklar arasında göstermektedir.³⁰ Benzer şekilde Caesarealı Eusebius, Theodoretus ve Philostorgius gibi Hıristiyan yazarlar tarafından IV. yüzyıl ve sonrasında oluşturulan *Kilise Tarihi (Historia Ekklesiastike)* serilerinde ise Ermenilerin de bir parçası oldukları geç antik çağ Hıristiyanlığına dair Tertullianus'a nispetle daha kapsamlı atıflar yer almaktadır.³¹

Kilise tarihçiliğinin etkisinden sıyrılan ve daha çok İran savaşları üzerinden özellikle Armenia'yı konuya dâhil eden başka eserler de vardır. Latince yazan Ammianus Marcellinus'un *Res Gestae* adlı ünlü eseri IV. yüzyıl araştırmalarında ayrı bir yere sahiptir. Çünkü Roma ordusunda *protector domesticus (muhafız subayı)* olarak görev yapan Ammianus Marcellinus, İmparator Iulianus'un İran savaşlarında bizzat yer alarak kişisel tecrübelerini de doğrudan eserine yansıtmış ve bilgiye erişim açısından daha ayrıcalıklı bir konumda olmuştur. Ammianus Marcellinus'un kaleme aldığı Roma-İran savaşları, özellikle 363 yılında Nisibis'in Romalılar tarafından terk edilmesi ve 387 yılına giden süreç hakkında birinci elden detaylı bilgiler vermektedir.³² Aynı dönemle ilgili olarak 369 yılında *libellus (imparatorluk sekreteri)* olarak atanan Eutropius'un *Breviarium Historiae Romanae* adlı eseri ve hatalı bir başlık taşıyan

²⁸ SHA, Alex. Sev. I.1-2, Car. I.1-2, Sev. I.1-2.

²⁹ *Kilise Babaları*'nı [Εκκλησιαστικοί Πατέρες] yaşadıkları yüzyıllara göre veya Eski Yunanca, Latince ve hatta Süryanice yazarlar olarak sınıflandırmak mümkündür.

³⁰ Tert. Apol. VII.7.

³¹ Euseb. HE, VIII.2-4; Philost. HE, II.16a. Öte yandan Eusebius, Socrates ve Theodoretus gibi *Kilise Babaları*'nın eserleri doğrudan Ermeni Hıristiyanlığı hakkında bilgiler içermese de bu çalışmalar bilhassa IV. ve V. yüzyıllarda Hıristiyanlık etrafında gelişen siyasi durum ve Ermenilerin bu durumdan nasıl etkilendikleri hususunda dolaylı yoldan bilgiler vermektedir. Ayrıca Eusebius'un *Chronicon*'unun Ermenice nüshası bilhassa özel isimlerin kullanımı konusunda doğrudan farklılıkları göstermektedir.

³² Amm. Marc. XIV.1.1, XIV.5.1, XXV.7.9.

Anonymus Valesianus (Excerpta Valesiana) isimli kısa bir fragman da benzer kurgular etrafında dönemin tarihinin bir sinopsisini sunmaktadır.³³ Ayrıca Eutropius'un kitabı ile aynı başlığı paylaşan Rufius Festus'un eseri de daha geniş bir zaman aralığından Armenia tarihine kısmî atıflar yapmaktadır.³⁴ Bu kaynaklardan daha geç bir dönemde, Roma İmparatorluğu'nun gerileme sebeplerini Hıristiyanlığa bağlayan pagan tarihçi Zosimus tarafından oluşturulan *Historia Nova* ve Ioannes Malalas'ın *Chronographia* adlı eserleri, özellikle III. ve IV. yüzyıllarda Sâsânîlerin Roma topraklarına yaptıkları saldırıları ve Armenia Bölgesi'nin Sâsânîlerin eline geçmesi meselesinde göz ardı edilemeyecek kaynaklardır.³⁵

Son derece geniş ve kapsamlı olan bu kaynak çeşitliliğine V. ve VI. yüzyıllarda imparatorluğu düzene sokmak için yayımlanan kanunları da eklemek mümkündür. Bilhassa İmparator II. Theodosius (408-450) tarafından Roma kanunlarının sistematik şekilde bir araya toplandığı *Codex Theodosianus*³⁶ ve yine daha kapsamlı bir hukuk düzenlemesi olarak I. Iustinianus (527-565) döneminde oluşturulan *Codex Iustinianus*³⁷ Armenia Bölgesi'nin idari olarak parçalara ayrılması probleminde imparatorluk fermanlarını içermeleri bakımından önem taşımaktadır.³⁸ Kronolojik olarak Roma-İran savaşları üzerinden geriye dönük bilgiler veren kaynaklardan, bir nevi savaş tarihçisi izlenimi uyandıran Procopius'un *De Bellis* adlı eserinin İran üzerine olan ilk 2 kitabı ve onun devamı olan Agathias'ın 5 kitaplık *Historiai* isimli eseri Ermenilerin bu yüzyıllardaki siyasi ve dinî tarihi konusunda önemli bilgiler vermektedir.³⁹

³³ Eutr. X.9, X.10. Ayrıca bahsi geçen çalışma, ilk kez Henricus Valesius (1603-1676) isimli bir filolog tarafından yayımlanmasından ötürü *Excerpta Valesiana* ismiyle anılmaktadır. Bk. Kaçar 2008a: 11.

³⁴ Fest. *Brev.* XIV, XXII, XXV.

³⁵ Zos. *HN*, III.32.1, I.27.2, III.32.1; Malal. *Chron.* XII.26, XII.39.

³⁶ II. Theodosius'un emriyle 429 ile 438 yılları arasında derlenen 2.500'den fazla kanun *Codex Theodosianus* ismiyle 16 kitapta toplanmıştır. Söz konusu kanunlar *Codex Hermogenianus* ve *Codex Gregorianus*'u da kapsayacak şekilde Büyük Constantinus döneminden başlayarak 438 yılına kadar imparatorların yayımladığı kanunları içermektedir.

³⁷ İmparator Iustinianus tarafından hazırlatılan ve genel olarak *Corpus Iuris Civilis* olarak adlandırılan kanunlar dizisi, hazırlandığı dönemde *Codex*, *Digesta* ve *Institutiones* adlarıyla üç genel bölüm hâlinde oluşturulmuştur. I. Iustinianus'un ölümünden çok sonra ise imparatorun yayımladığı emirnameler *Novellae* başlığıyla *Codex Iustinianus*'a dâhil edilmiştir.

³⁸ *Nov.* VIII, XXXI.

³⁹ *Proc. Bell.* I.3; *Agath.* IV.24.3.

I.I.II. İnan Kaynakları

Armenia Bölgesi ile ilgili erken tarihli kaynakların büyük çoğunluğu Yunanlar ve Romalılar tarafından oluşturulmasına rağmen Ermeni tarihini ilgilendiren en erken tarihli kaynak Akhaimenid kralı I. Darīuš'a (MÖ 521-485) ait MÖ VI. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Eski Farsça, Elamca ve Babilce yazılan Behistün Yazıtları'dır.⁴⁰ Bu yazıtlarda I. Darīuš'un yönetimi altındaki bölgeler sayılırken Armenia Bölgesi'ne de atıf yapıldığı görülür ve bu kayıt Ermeni tarihini ilgilendiren en erken tarihli veridir.⁴¹ İnan merkezi anlayışıyla meydana getirilen bu önemli tarihî kaynaktan birkaç asır sonra Ermenileri dolaylı yoldan da olsa konuya dâhil eden Zerdüş⁴² merkezli yeni eserler de ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında *Avesta*, *Ardā Wīrāz-nāmag*, Orta Farsça yazılmış *Čīdag Andarz ī Pōryōtkēšān*, *Ḳusraw ī Kawādān ud rēdak-ēw* ve son olarak *Dēnkard*, Ermenilerin dinî belleklerinin anlaşılabilirliği için hatırı sayılır bilgiler içeren kaynaklar arasındadır. Bu kaynakların yanı sıra İnanlıların Armenia üzerindeki yönetim felsefelerinin anlaşılması için takip edilebilecek kanun kitaplarından (*Dādestān-nāmag*) günümüze ulaşabilen belki de en nadide eser ise VII. yüzyılın başlarında oluşturulan *Mādayān ī Hazār Dādestān*'dir. Bu eser bilhassa Ermeni kilise kanunlarının (*Datastanagirk*) tasarlanmasında güçlü bir alt yapı oluşturmuştur.

Coğrafi açıdan İnanlıların yönettikleri bölgeleri ihtiva eden ve I. Ardašīr'in *mowbedān mowbed*'i (*yüksek rahip*) olan Tansar (Ar. Tōsar) tarafından III. yüzyılda yazıldığı düşünülen mektuptan oluşturulan *Nāmag ī Tōsar ō Gušnasp Šāh* ve Sâsânîlere tabi olan coğrafyaların sıralandığı *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*⁴³ adlı kaynaklar Ermenilerin siyasi ve coğrafi sınırlarının belirlenmesinde ayrı bir bakış açısı sunmaktadır.⁴⁴ Ancak genel olarak İnan kitabî geleneği Ērān ve Anērān (İnanlı ve İnanlı olmayan) felsefesiyle hareket ettiği için söz konusu kaynaklarda Armenia ile ilgili bilgilerin yalnızca birkaç pasaj hâlinde ve "öteki" düşüncesiyle yer aldığını unutmamak gerekir.

⁴⁰ Bu yazıtlar buldukları bölgeden ötürü bu ismi almıştır.

⁴¹ *DB*, II.26-30.

⁴² *Yun.* Zōroástrēs [*Zωροάστρης*]; *Ave.* Zaratuštra; *OFars.* Zardušt.

⁴³ *ŠĒ*'nin mevcut kopyası Abbasîler dönemine tarihleniyor olsa da söz konusu çalışma muhtemelen daha erken bir dönemde yazılmıştır. Bk. Daryae 2002: 1.

⁴⁴ *Nāmag ī Tōsar*, 4; *ŠĒ*, 57.

Antik çağ İnan kültür çevresinde ortaya çıkan eserlerin yanında daha dünyevi olan ve hâliyle Ermenilerin siyasi tarihlerini daha çok kapsayan eserlerin önemlisi ise Sâsânîlerin kurucusu I. Ardaşîr'in hükümdarlığa yükselişini ve fetihlerini anlatan *Kâr-nâmag ī Ardaşîr ī Pâbagân* başlıklı bir fragmandır. Bu kısa biyografi, I. Ardaşîr hakkında mevcut olan en eski kaynak olmakla birlikte özellikle Sâsânîlerin kuruluş ve Roma İmparatorluğu'nun topraklarına doğru genişlemesi hakkında bilgiler içermektedir.⁴⁵ Yine antik çağ İnan kaynaklarının klasik çizgisinin dışına çıkan ve İslami dönemde oluşturulmasına karşın yazılış felsefesinden ötürü daha çok klasik dönem İnan kaynaklarıyla birlikte değerlendirmeye tabi tutulan Ebul-Kâsım Firdevsî'nin başyapıtı *Şâh-nâma* da özellikle sosyal tarihçilik açısından İnan'ın ve çevre toplumların kültürel kodlarının anlaşılmasına yeni bir pencere açmaktadır. Çünkü diğer birçok İnan kaynağının aksine *Şâh-nâma*, ana hatlarıyla Zerdüşî arka plandan sıyrılarak hazırlanmıştır.⁴⁶ Bu bakımdan *Şâh-nâma*, yüzyıllar boyunca kültürel olarak İnan medeniyetinin bir parçası olan Ermenilerin toplumsal yapısı ve siyasi yaşantısı hakkında İnan kralları üzerinden önemli bilgiler vermektedir.⁴⁷

I.I.III. Ermeni Kaynakları

V. yüzyılda yazılmaya başlanan Ermeni kaynakları din, tarih ve coğrafya gibi temel araştırma sahalarında önemli bilgiler içerseler de bu kaynaklarının tetkikinde muhtelif zorluklar ve bilhassa dikkat edilmesi gereken birtakım hususlar vardır. Bunlardan birincisi, Ermeni kaynaklarının büyük çoğunluğunun Ermeni aristokrasisine ya da ruhban sınıfına ait kişiler tarafından yazılmış olduğudur. Hâliyle bu eserlerin neredeyse hepsi, tıpkı kilise kaynakları gibi Hıristiyanlığa ve toplumun üst sınıflarına ait bakış açısına sahiptir. İkinci olarak Ermeni kaynaklarının yoğun bir şekilde önce Zerdüşîlik ardından da İslam karşıtı bir görüşe sahip olduğudur. Bu yüzden söz konusu kaynaklarda Hıristiyanlık dışındaki inançları ya da öğretileri kabul eden topluluklar genelde olumsuz bir çerçevede sunulmaktadır. Son olarak X. yüzyıla doğru Ermeni kaynakları geçmişin basit bir tekrarını yaparak geriye dönük bilgilerde

⁴⁵ *Kâr-nâmag*, VII.7.

⁴⁶ Daryae 2014: 69.

⁴⁷ Firdevsî, 1392, 1418, 1429, 1431.

kısmî tahrifatlar yapmışlardır. Bu açıdan daha geç dönemde yazan Ermeni müelliflerin kayıtlarını bazı noktalarda teyit etmek zorunludur.⁴⁸

Łazar P'arpec'i tarafından Ermenilerin ilk tarihçisi⁴⁹ [sic] olarak adlandırılan Agat'angelos'un *Ermenilerin Tarihi (Patmut'iwn Hayoc')*⁵⁰ adlı eseri, doğrudan Hıristiyanlık etrafında gelişerek Ermeni tarihçiliğini kitabî olarak sistemleştiren ilk kaynaktır.⁵¹ Bu eser, İnan Arşakidlerinin sona erdiği 224 yılından başlayarak Ermeni Hıristiyanlığı'nın kurucusu Aziz Grigor'un ölümünden hemen önce noktalanmaktadır.⁵² Dolayısıyla söz konusu kaynak, gerçekte Hıristiyanlığın yüceltilmesi fikrine dayanmaktadır ve bu düşünce günümüzde dahi Ermeni müelliflerin genel olarak tarih yazım düşüncelerini özetlemektedir. Bu yüzden P'awstos Buzand'a atfedilen ve daha çok sözlü tarihlerin bir derlemesi olan *Epik Tarihler (P'awstosi Buzandac'woy Patmut'iwn Hayoc')*, Mesrop Maštoc'un hikâyesini anlatan öğrencisi Koryun'un *Maštoc'un Hayatı (Vark' Maštoc'i)*⁵³ adlı eseri ve Łazar P'arpec'i'nin *Ermenilerin Tarihi (Patmut'iwn Hayoc')* başlıklı eseri kurgu bakımından ortak bir zeminde seyretmektedir. Bunlar arasında Łazar P'arpec'i, Ermenilerin, V. yüzyılın ortalarında Sâsânîler karşısında nasıl direniş gösterdikleri konusunda açıklayıcı bilgiler vermektedir.⁵⁴ Bunun yanında Vardananc' Savaşı'nın (Avarayr, 451) tanığı olan Ehiş'e'nin *Vardan ve Ermenilerin Savaşı (Vasn Vardanay ew Hayoc' Paterazmin)* isimli eseri de aynı konuyu daha sistematik ve ayrıntılı bir şekilde Hıristiyan Ermeni kimliği üzerinden aktarmaktadır.⁵⁵

⁴⁸ Ermeni yazı dilinin icadından önce Hıristiyan bir Ermeni tarafından Yunanca ya da Süryanice yazılarak günümüze kadar ulaşmış hiçbir çalışma yoktur. Ayrıca Ermeni literatürüne ilişkin tartışma ve yorumlar için bk. Hairapetian 1995.

⁴⁹ İlk Ermeni tarihçisi Agat'angelos değil muhtemelen Koryun'dur. Çünkü Koryun, henüz Mesrop Maštoc' hayattayken Constantinopolis'e giderek eski Yunancadan çeviriler yapmış ve Mesrop Maštoc'un ölümünden hemen sonra da hocasının biyografisini yazmıştır. Agat'angelos'un çalışması ise muhtemelen V. yüzyılın ikinci yarına denk düşmektedir. Bk. Thomson 1995: 91.

⁵⁰ Agat'angelos'un *Tarih'i*, VI. yüzyılın başlarında önce eski Yunancaya daha sonraki yüzyıllarda da Gürcüce, Latince ve Arapça gibi dillere çevrilmiştir. Bk. Hairapetian 1995: 109.

⁵¹ ŁP', I.1. Öte yandan Agat'angelos'un hangi şartlar altında tarih yazdığını irdelemek gerekir. Çünkü kendisini Hıristiyanlaşmanın şahidi olarak gören Agat'angelos, yazdığı *Tarih'*inde kasıtlı olarak Hıristiyanlığı yüceltmiş ve dönemle bağdaşmayan tahrifatlar yapmıştır. Ayrıca bk. Winkler 1980: 125-141.

⁵² Aa, 18, 900.

⁵³ V. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen *Maštoc'un Hayatı*'nın Ermeni literatürünün İnan ideolojisi karşısında yer alan ilk çalışması olduğu ileri sürülebilir. Bk. Garsoian 1996: 7. Ayrıca bu çalışma Ermeni tarihi ve tarihçiliğinin ilk biyografi çalışmasıdır. Bk. Etmekjian 1985: 89.

⁵⁴ ŁP', II.22-27, II.36.

⁵⁵ Ehiş'e, III.p75-p77.

İfade edilenlerden farklı olarak daha geç bir tarihte, yaklaşık olarak VII. veya VIII. yüzyılda yazılan Movsēs Xorenac‘i‘nin⁵⁶ *Ermenilerin Tarihi (Patmut‘iwn Hayoc‘)* adlı eseri, ilk dönem Ermeni kaynaklarından daha ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Zira Movsēs Xorenac‘i, temelde kronolojik hatalar yapsa da Hıristiyan Ermeni tarihini eski dönem mitolojik karakterler üzerinden açıklayarak Hıristiyanlığın gerçekte Ermenilerin arasında en erken dönemlerden itibaren var olduğu fikrini ileri sürmektedir.⁵⁷ Ermenilerin erken dönem tarihlerinde yer alan Zerdüşt ve pagan geleneklerin uyarlanarak Ermeni tarihine mitolojik bir perspektifle eklenmesi Movsēs Xorenac‘i‘nin düşüncel derinlik açısından Ermenileri Hıristiyanlık üzerinden kendine özgü bir *millet* yapma gayretinde olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle geç antik çağ Ermeni kaynaklarının gerçekte belirli düşünce sistematigi etrafında tasarlandığı ve kendi dönemlerindeki siyasi olayları Hıristiyanlığın yüceltilmesi fikrine uyarladıkları sonucuna erişilebilir.

Ermeni kiliselerinin sayı ve etki alanlarının V. yüzyıldan sonra hızla artması konuya dair Ermeni kaynaklarının çeşitlik kazanmasını sağlayan bir diğer etkidir. Örneğin Surb Karapēt Manastırı‘nın⁵⁸ ilk başrahibi olan Zenob‘un muhtemelen Süryanice tuttuğu kayıtlar, kendisinden sonra gelen rahipler tarafından sürdürülerek Pseudo-Yovhannēs Mamikonean, *Tarōn Tarihi (Patmut‘iwn Tarōnoy)* adıyla bir tarih eserine dönüştürülmüştür. Söz konusu eser, mektuplar üzerinden dönemin olaylarına Hıristiyanlık merkezli bir bakış açısı sunmaktadır.⁵⁹ Aynı yüzyıl içinde Romalı müelliflerin yaptıkları gibi *apologia (savunmacı)* tarzından esinlenen yazarlar da ortaya çıkmıştır. Özellikle V. yüzyılın ortalarında, Aziz Sahak ile Mesrop Maštoc‘un öğrencisi olan Eznik Kołbac‘i, pagan mezheplere, Zerdüştlüğe ve hatta Yunan filozoflarının inançlarına karşı Hıristiyanlığı savunan *Mezheplerin Tekzibi (Elts Ałandoc‘)* başlıklı önemli bir eser kaleme almıştır.⁶⁰ Benzer düşünceyle Anhağt‘ da

⁵⁶ Ermeni tarih yazıcılığının en önemli temsilcilerinden olan Movsēs Xorenac‘i‘nin ne zaman yaşadığı konusunda fikir birliği olmamakla birlikte genel olarak VII. yüzyıldan sonra yaşadığı düşünülmektedir. Konu hakkındaki tartışmalar için ayrıca bk. Coynbeare 1901: 489-504; Toumanoff 1961b: 467-471.

⁵⁷ MX, I.1-10. Movsēs Xorenac‘i‘nin kayıtlarının mitolojik incelemesi için bk. Cinemre 2014: 212-222.

⁵⁸ Aziz Grigor tarafından Aštišat‘ta inşa edilen Karapēt Manastırı [Սուրբ Կարապետ Վանք], Hıristiyanlık döneminde kurulan ilk Ermeni kilisesidir. Bk. Aa, 810-814; P‘B, III.3, III.16; AL, XXI; Russell 1987: 199.

⁵⁹ YM, XX.82.

⁶⁰ Koryun, XIX.

Ermeniceye yaptığı çevirilerle Yunan felsefesinin Ermeniler arasında daha fazla tanınmasını sağlamıştır. Daha çok felsefeye dayanan bu eserler Ermenilerin düşünce açısından hangi aşamalardan geçtiklerini ve İran'ın yoğun kültürel etkisinden nasıl hızla uzaklaştıklarını göstermeleri bakımından oldukça ehemmiyetli bilgiler içermektedir.

Bu noktaya kadar ifade edilen Ermeni kaynaklarından farklı olarak kronolojik açıdan geriye dönük bilgiler de veren muhtelif eserler vardır. Bunlar arasında VII. yüzyılın en önemli Ermeni tarihçilerinden Sebēos'a atfedilen *Sebēos Tarihi* (*Patmut'iwñ Sebēosi*) ile VIII. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Lewond'un *Ermenilerin Ünlü Öğretmeni Lewond'un Tarihi* (*Patmut'iwñ Lewondeay Metsi Vardapeti Hayoc'*) adlı eseri konunun temel kaynakları olarak değerlendirilebilir. Bu iki kaynak, Ermeniler ile Müslümanların uyum ve çatışmalarını konu edinse de verdikleri coğrafi bilgiler ve yer adları tarihsel süreklilik açısından son derece önemlidir.⁶¹ X. ve XI. yüzyıllarda yazan T'ovma Artsruni, Movsēs Dasxuranc'i, Yovhannēs Draxanakerc'i ve Aristakēs Lastiverc'i gibi Ermeni yazarların kitapları ise daha çok kendilerinden önceki müellifleri destekleyecek bilgiler verdikleri için, ancak erken tarihli diğer kaynaklar ile karşılaştırılarak kullanılabilirler.

Son olarak Ermeni tarihinin kaynakları arasında üzerinde durulması gereken dikkat çekici iki coğrafya kaynağı vardır. Bunlardan birincisi Ermeni tarihinin ilk coğrafya eserini yazan Anania Şirakac'i'nin *Coğrafya* (*Ašxarhac'oyc'*)⁶² adlı eseridir. Bu kaynak, yalnızca Armenia coğrafyasını değil yakın coğrafyalardaki birçok bölgenin de yer isimlerini ve coğrafi uzantılarını en küçük yerleşimleriyle birlikte açıklamaktadır.⁶³ Anania Şirakac'i'nin eseri gibi doğrudan bir coğrafya kaynağı olmasa bile Ermenilerin gözünden Armenia coğrafyasının nasıl şekillendiğini ve sınırlarının hangi bölgelere kadar uzandığını gösteren ikinci kaynak da, daha geç dönemde, XI. yüzyılda yazan Step'anos Tarōnec'i Asofik'in *Evreysel Tarih* (*Tiezerakan Patmut'iwñ*) adlı eseridir. Kronolojik açıdan önemli bir zaman dilimini

⁶¹ Sebēos, VIII, XI; LE, VIII, XXXII.

⁶² Marquart'ın eserinde VIII. yüzyıl kaynağı olarak ifade edilen *Ašxarhac'oyc'*, son yıllara kadar Movsēs Xorenac'i'ye ait olarak düşünülmüştür. Bk. Marquart 1901: 3-7. Çalışmanın diğer edisyonları ve Movsēs Xorenac'i'ye atfedilen diğer çalışmalar için bk. Thorossian 1951: 84-88; Thomson, 1995: 156-168.

⁶³ *AŠX*, V.21, V.22.

kapsayan bu eser, özellikle birtakım şehir ve ırmakların konumlandırılmasında yol gösterici olmaktadır.⁶⁴

I.I.IV. Süryani ve Gürcü Kaynakları

Geç antik çağ Ermenileri hakkındaki zengin kaynak çeşitliliğine Armenia coğrafyasına komşu olan ve genel hatlarıyla Romalıların kilise merkezli yazım geleneğiyle paralel bir çizgiye sahip Süryani kaynaklarını da eklemek mümkündür.⁶⁵ Bu kaynaklar arasında batı Süryani kronikleri başlığı altında toplanabilen *Yeshu (Ioshua) Kroniği*, *Urfa Kroniği*, *Urfalı Jacob Kroniği*, *Zuqnin Kroniği* ile Süryani Patrik *Michael Kroniği* ve *Arbela (Erbil) ile Seert (Siirt) Kronikleri* gibi doğu Süryani eserleri kısa bölümler hâlinde Ermenilere ilişkin özet bilgiler vermektedir.⁶⁶ Bu kronikler, Ermeni toplumunun tarihsel arka planlarına ve Hıristiyanlığa yeni yorumlar getirmeleri dolayısıyla farklı bakış açılarına sahiptir. Yine Süryani tarih yazıcılığının merkezinde olan ve *Kilise Tarihi* çalışmaları kapsamında değerlendirmeye tabi tutulan Pseudo-Zachariah, Ephesuslu Ioannes ve Pseudo-Dionysius'un yazdıkları da Ermenilerin önemli bir parçası oldukları doğu Hıristiyanlığı'nın ve kısmen de Roma ile İran arasındaki siyasi durumun anlaşılması için kayda değer bilgiler aktarmaktadır.⁶⁷

Süryaniler gibi Ermenilere komşu olan Gürcülerin ya da Iberialıların⁶⁸ da Hıristiyanlık merkezli eserlerinde, coğrafî ve kültürel yakınlığın etkisiyle dindaşları Ermenilerle ilgili bilgilere sıkça rastlamak mümkündür.⁶⁹ Gürcü kaynakları, özellikle Azize Nino'nun (*Erm. Nune*) Iberia ve Gürcistan topraklarını Hıristiyanlığa dönüştürmesini Ermeni kaynaklarıyla paralel olarak işlemişlerdir. Bu yüzden Ermeni kaynaklarında yer almayan ya da yazılı olarak günümüze ulaşmayan bazı bilgilerin tamamlanması için Gürcü kaynaklarına başvurmak gerekebilir. Bu bağlamda *K'art'li'nin Dönüşümü (Mok'ts'evay K'art'lisay)* ve Gürcü tarihinin temel

⁶⁴ Asolik, I.5, II.3, III.13.

⁶⁵ Süryani tarih ve tarih yazıcılığı için ayrıca bk. Brock 1992.

⁶⁶ *Chron. Seert*. XII; *Chron. Arbela*. XI; Yeshu, 7.

⁶⁷ Zach. HE, IX.6.

⁶⁸ Ermenilerin bölge için kullandıkları *Virk* kelimesi bütün olarak Gürcü topraklarını değil sadece Iberia Bölgesi'ni ihtiva ediyordu. Çünkü günümüzde Gürcistan diye anılan bölge Ermeniler tarafından *Eger/Egr* olarak adlandırılıyordu.

⁶⁹ Günümüze ulaşan en eski tarihli Gürcü kaynağı, Ermeni geleneğiyle aynı çizgiye sahip Azize Şuşanik'in [Մուրաբանութիւն] çilesinin anlatıldığı yazmalardır.

koleksiyonu *Gürcü Kronikleri (K'art'lis C'xovreba)*⁷⁰ başlığı altında toplanabilen eserler takip edilmesi muhtemel önemli Gürcü kaynaklarındanır.⁷¹ Bunların yanı sıra XVIII. yüzyılda Gürcü prens Vaxuşti Bagrationi'nin Gürcü coğrafyasını temel alan *Gürcü Krallığı'nın Tasviri (Aghc'era Samep'osa Sak'art'velosa)* adlı eseri de tarih boyunca Armenia ile Iberia arasındaki çizgisel sınırın anlaşılması noktasında aristokrat bir bakış açısı sunmaktadır.⁷²

I.I.V. İslam Kaynakları

Belirtilen tüm bu eski çağ kaynaklarının muhtemel etkisiyle, geç antik çağın sonlarına doğru Armenia'nın güneyinde farklı bir yazım geleneği ortaya çıkmıştır. Bu gelenek, genel hatlarıyla Sâsânî Hanedanı'nın zayıflaması ve nihayetinde ortadan kalkmasının ardından hızla İran topraklarına ulaşan ve bölgedeki iktidar boşluğunu kısa sürede dolduran Müslüman Arapların oluşturdukları İslamî tarih geleneğidir. Dolayısıyla bu gelenek içindeki muhtelif eserler, İslam hâkimiyetinin artmasıyla eş zamanlı olarak İran ve Anadolu coğrafyaları üzerinden Ermenilere de değinmektedir. Özellikle İslam tarihçiliğinin önemli isimlerinden Ebu Cafer Taberî'nin *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk* ile Taberî'yi referans alan Gregory Abû'l-Farac'ın *Kronik (Makhtbhanuth Zabhne)* isimli eseri ve İbnü'l-Esîr'in *Al-Kâmil fî al-târîkh* adlı eseri Roma ile İran savaşları özelinde geriye dönük olarak Armenia'nın mevcut siyasi ve kültürel konumlarını açıklamaktadır.⁷³ Konulara daha çok siyasi ve kültürel açıdan yaklaşan bu kaynakların yanı sıra Müslümanlar tarafından yazılan en önemli coğrafya kitaplarından Ya'kübî'nin *Kitâbü'l-Büldân*, Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldân*, Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb* ve Ebu'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân* adlı eserleri de bütüncül bir literatürün oluşturulması ve Armenia Bölgesi'nin coğrafi sınırlarının belirlenmesi hususunda son derece önemli bilgiler vermektedir.⁷⁴

⁷⁰ Hz. Nuh döneminden başlayarak XVIII. yüzyıla kadar geçen olayları anlatan *K'art'lis C'xovreba* Gürcü tarihinin yazılı anıtı niteliği taşımaktadır. Bk. Rapp 1998: 13.

⁷¹ K'C', 1, 15, 18.

⁷² Vax. 147, 157-159.

⁷³ Taberî, I.819-821, I.833, I.835.

⁷⁴ Ya'kübî, 363-364; Belâzürî, 203.

I.II. Nümizmatik Buluntular, Epigrafik Belgeler ve Arkeolojik Eserler

Erken dönem Ermeni tarihinin kaynakları yalnızca ifade edilen yazılı belge kültürüne dayanmamaktadır. Bilhassa kitabî kaynak konusunda son derece yetersiz olan İran dünyası, Armenia tarihi hakkında epigrafik belge ve nümizmatik buluntu açısından çok daha zengin veriler sunmaktadır. Bundan ötürü İran kültürünün önemli bir geleneği olan kitabeler veya kaya kabartmaları, dönemin siyasi eğilimlerini ve stratejilerini anlamak açısından oldukça elzemdir. Bu bağlamda Roma savaşları üzerinden Ermenileri de kapsayan İran epigrafik belgelerinden en önemlileri Naqş-e Rostam'daki I. Ardaşîr ve I. Şābuhr, Tāq-e Bostān'daki I. Şābuhr ile Naqş-e Rajab'taki I. Şābuhr ve Kartîr (Kerdîr) Yazıtlarıdır.⁷⁵ İran krallarının tahta çıkışlarını, zaferlerini ya da işlerini anlatan birçok yazıt, kaya kabartmalarında ortaya çıkmaktadır. Hâliyle söz konusu bu veriler, III. ve IV. yüzyıllarda Romalılar ve İranlılar arasındaki siyasi güç dengesinin nasıl değiştiğini göstermeleri bakımından göz ardı edilmemesi gereken kaynaklardır.

Ermeni tarihinin ana kaynakları arasında yazı geleneğiyle bağlantılı olarak Ermenice el yazmaları da önemli bir yer tutmaktadır. Hıristiyanlık etrafında gelişen Ermenice el yazmaları kimi zaman coğrafi bilgiler ya da çizimler içermeleri kimi zaman da Hıristiyan geleneğin kurumsallaşması ve yayılması hakkında bilgiler vermelerinden ötürü birinci elden eşsiz bilgiler sunmaktadır. Bu açıdan *Mesrop Maštoc 'i Anvan Hin Dzeragreri İnistut, British Library, Bibliothèque Nationale de France* ve *Monastero Mechitarista* arşivlerindeki Ermeni el yazmaları koleksiyonlarının konuyla bağlantılı olarak incelenmesi mevcut kaynak çeşitliliğinin zenginleşmesine yardımcı olabilir.

Son olarak Armenia ve çevre coğrafyalardaki arkeolojik materyal ve kültür envanterleri arasında en dikkat çekici olan veriler dönemin analizini yapmak için doğrudan bilgi veren sikkelerdir. Bunlar arasında Romalılara ait sikkelerin üzerlerindeki “Armenia” ifadesi veya kral tasvirleri gibi hâkimiyet işaretleri ile İranlılara ait sikkelerin üzerindeki “Ērān-Anērān” ifadeleri dikkat çekicidir. Ayrıca hem Romalılara hem de İranlılara ait sikkelerin aynı anda Armenia'da kullanımda

⁷⁵ *KNRm*, 12; *DNe*, 20; *ŞKZ*, *Pārsīg*, 3-4.

olması Ermenilerin iki güç arasındaki ekonomik mücadelelerden etkilendiğini göstermektedir. Dolayısıyla bölgede bulunan sikkelerin analizleri, mevcut dönemin kaynaklarının teyit edilmesine ve sikkelerin üzerindeki sembollerin çözümlenmesi Armenia’da devam eden tapınma kültürünün anlaşılmasına yardımcı olabilir. Bu bağlamda Ermenilere ait olan sikkeler *Armenian Numismatic Society*, Romalılara ait olanlar *Roman Imperial Coinage (RIC)* ve İranlılara ait olanlar *Sylloge Nummorum Sasanidarum (SNS)* adlı toplu çalışmalar rehber alınarak incelenebilir.

II. Modern Literatür

Ermeni tarihini konu edinen modern araştırmalar antik çağ kaynaklarının çeşitliliğinin de etkisiyle günümüze kadar kademeli olarak artmış ve geç antik çağda Roma-İran savaşları üzerinden Armenia’yı tasvir eden çalışmaların hız kazanmasıyla da zaten gelişmiş olan bu literatür daha da zenginleşmiştir. Dolayısıyla 224 ile 451 yılları arasındaki Ermeni tarihinin kırılma anlarını, değişim ve dönüşümlerini tutarlı olarak anlamak için modern çalışmaları birkaç bölüm hâlinde sınıflandırmak konuyla ilgili verilerin doğru bir şekilde yorumlanmasına yardımcı olabilir. Bu bağlamda *Ermeni Tarihi Araştırmaları*, *Geç Antik Çağ Literatürü* ve *Diğer Çalışmalar* şeklinde oluşturulan genel başlıklar karşılaştırmalı olarak incelenerek Ermeni tarihiyle ilgili güncel literatürün durumu hakkında detaylı bir görünüm elde edilebilir.

II.I. Ermeni Tarihi Araştırmaları

Modern Ermeni tarihi araştırmalarının başlangıcı Armenolog Maturin Veyssiére La Croze’nin 1739 yılında yayımladığı *Histoire du Christianisme d’Ethiopie et d’Arménie* adlı Etiyopya ve Armenia arasında paralellik kuran çalışmasına kadar geri gitmesine rağmen gerçek manada Ermeni tarihi araştırmaları tıpkı klasik dönem Ermeni tarihçiliğinin doğuşu gibi yine Hıristiyanlık etrafında gelişmiştir. Nitekim Sebastia doğumlu Ermeni Katolik Rahip Mkhitar Sebastatsi (Manuk Bedrosyan) öncülüğünde XVIII. yüzyılın hemen başlarında San Lazzaro (*Erm. Surb Łazar*) Adası’nda kurulan Mihitarist tarikatı, Ermeni kültürüne ait Hıristiyanlıkla ilgili metinler ve Ermenice sözlükler yayımlamıştır. San Lazzaro’daki Ermenilerin bu kültürel faaliyetleri Lord Byron ve Victor Langlois gibi entelektüellerin de ilgisini çekerek *Collection des Historiens Anciens et Modernes de*

l'Arménie gibi yeni çalışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Fransız tarihçi Langlois, Koryun, Movsēs Xorenac'ı ve Łazar P'arpec'ı gibi Hıristiyanlığa vurgu yapan birçok klasik Ermeni yazarın çalışmasını Fransızcaya çevirerek dönemin literatürüne kazandırmıştır. Aynı şekilde Fransız oryantalist Édouard Dulaurier'un 1859 yılındaki *Recherches sur la Chronologie Arménienne, Technique et Historique* adlı çalışması yine Ermeni tarihinin Hıristiyanlık tabanına vurgu yapmasıyla literatürde yaygın bir etki yapmıştır. Dulaurier ve Langlois ile yakın zamanlarda Mik'ayel Č'amč'ian ve Ghevont Ałışan gibi Mihitarist Cemaati'nin mensuplarının oluşturdukları Ermenice sözlük ve dil bilimi çalışmalarına Marie-Félicité Brosset'in Gürcü ve Ermenilerle ilgili raporları ile ünlü Alman dilbilimci Heinrich Hübschmann'ın 1883 yılındaki *Armenische Studien* ve 1897 yılındaki *Armenische Grammatik* adlı çalışmaları da eklenmiş ve böylece Ermeni araştırmaları özellikle dil bilimi alanında önemli bir ilerleme sağlamıştır. Söz konusu bu ilerlemenin XIX. yüzyıldaki milliyetçilik akımları neticesinde siyasi açıdan Osmanlı Devleti'nden ayrılma niyetinde olan Ermeniler için kültürel bir alt yapı oluşturduğu da açıktır.

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında dönemin siyasi değişimlerinin de etkisiyle Ermeni tarihi araştırmalarının sistematik olarak arttığı görülmektedir. 1898 yılında Ohan Gaidzakian tarafından kaleme alınan *Illustrated Armenia and Armenians* adlı eser ile gelişen kısmî akademik çalışmalar, yerini Leon Arpee'nin 1909 yılındaki *The Armenian Awakening* ve Fransız arkeolog Jacques de Morgan'ın *The History of Armenian People, From the Remotest Times to Present Day* başlıklı eseriyle daha çok siyasi kaygı taşıyan araştırmalara bırakmıştır. Aynı düşünce 1920'li yıllarda Kevork Aslan'ın *Armenia and the Armenians: From the Earliest Times until the Great War (1914)* isimli kitabı ve S. M. Gregory'nin *The Land of Ararat, Twelve Discourses on Armenia, Her History and Her Church* başlıklı çalışmasında da izlenmektedir. Bu çalışmalar, genel hatlarıyla XX. yüzyıla kadar Ermenilerin geçtikleri siyasi ve kültürel eşikleri Ermeni milliyetçiliği perspektifinde yansıtmaktadır.

Alman oryantalist Josef Marquart'ın (Markwart) XX. yüzyılın başlarında literatürde iz bırakan *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'ı* ve *Die Entstehung und Wiederherstellung der Armenischen Nation* adlı çalışmaları

Armenia'nın tarihî coğrafyası ve Armenia'daki İran etkisi hakkında nitelikli bilgiler sunmaktadır. Marquart'ın ileri sürdüğü görüş; Ermenilerin tarihin hiçbir döneminde tek bir devlet altında yaşamadıkları yönündedir. Bu düşünceyi savunmak için Ermenilerin coğrafi yaşam alanlarını ve topoğrafyalarını detaylandıran Marquart, Armenia coğrafyasının stratejik önemini Roma ve İran üzerinden açıklama yoluna gitmiştir. Bu çalışmanın sağladığı bilgi akışının etkisiyle 1934 yılında Ermeni tarihçi Hakob Manandian *Armenia'da Feodalizm (Feodalizmë hin Hayastanum)* adlı çalışmayı neşretmiştir. Manandian'ın araştırması, Arşakid Hanedanı ve *marzpanlık* dönemlerinde Armenia'nın sosyal, kültürel ve hukuki yapısı hakkında dikkat çekici bilgiler içermektedir. Çünkü ilk defa bir çalışma Ermeni *naxarar*ların özel mülklerini, toplumsal statülerini, hukuki üstünlüklerini ve sahip oldukları orduları ayrıntılarıyla aktarmıştır.

Ermeni araştırmalarının 1940'lı yıllara doğru yaşadığı bu olgunlaşma çağında konuların kapsamı Nicholas Adontz'un 1934 yılındaki "Notes Arméno-Byzantines" adlı makalesi ve Ernst Honigmann'ın *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches* başlıklı önemli çalışmasıyla Ermenilerin Bizans ile olan ilişkilerini de kapsayacak şekilde genişledi. Literatürün genişlemesi, modern Ermeni çalışmalarının öncülerinden kabul edilen Sirarpie der Nersessian'ın özellikle Ermeni sanatı üzerine önemli çalışmalar yaparak Ermeni tarihinin yeni bir aşamaya geçmesinin de önünü açtı. Nersessian'ın 1945 yılında yayımladığı *Armenia and the Byzantine Empire* ve 1965 yılındaki *L'Art Arménien* başlıklı çalışmaları Ermeni araştırmalarında hatırı sayılır üne bir kavuşmuştur. Aynı şekilde Nina G. Garsoïan'ın yayıma hazırladığı Adontz'a ait *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System* isimli İmparator Iustinianus dönemindeki Armenia'nın coğrafi ve siyasi düzenlemelerini içeren çalışma da bu bağlamda önemlidir.

Ermeni araştırmalarındaki genişleme ve zamanla Kafkasya'ya olan ilginin artması Vladimir Minorsky'nin 1944 yılında kaleme aldığı "Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene" adlı makale ve 1953 yılındaki *Studies in Caucasian History* başlıklı incelemesiyle belirgin bir hâl aldı. Minorsky'nin çalışması X. yüzyıldan başlamasına rağmen eserin Kafkas araştırmaları üzerinde yarattığı farkındalık sayesinde aynı çizgiyi takip eden Cyril Toumanoff'un 1954 yılındaki "Christian

Caucasia between Byzantium and Iran. New Light from Old Sources” ve 1963’de yayımlanan *Studies in Christian Caucasian History* adlı çalışmaları Kafkasların detaylı analizini yaparak Ermeni çalışmalarının bilhassa Kafkaslardan bağımsız düşünülmemeyeceğini vurgulamıştır. Bu yüzden Toumanoff, Minorsky’nin çalışmasını Orontid Hanedanı’na kadar geri götürerek Ermenilerin ve Hıristiyan Kafkasya’nın erken dönem sosyal tarihlerini de konuya eklemiştir. Aynı görüş, doğrudan Gürcü kroniklerinin diliyle Kafkasya tarihini yeniden ele alan Robert W. Thomson’un 1996 yılında yayımladığı *Rewriting Caucasian History* adlı çalışmasında da sürdürülmüştür.

Ermeni tarihinin bu şekilde Kafkaslar ile ilişkilendirilmesi doğal olarak Roma ve İran arasındaki erken dönem tarihlerinin incelenme sürecini de etkilemiştir. Nitekim Marie-Louise Chaumont’un *ANRW*’de kaleme aldığı “L’Arménie entre Rome et l’Iran: I. de l’Avènement d’Auguste à l’Avènement de Dioclétien” isimli çalışma literatürde önemli bir iz bıraktı. Bu yüzden aynı çizgiyi koruyan Garsoïan, daha önceki çalışmalarını 1985 yılında *Armenia between Byzantium and the Sasanians* başlığıyla bir araya getirdi. Benzer şekilde 1997 yılında Jean-Pierre Mahé ve Thomson, derleme bir çalışma olan *From Byzantium to Iran, Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoïan* adlı eseri yayımladılar. Ermenilerin Roma ve İran arasındaki siyasi, kültürel ve dinî konumlarını araştıran bu çalışmaların ortak noktaları Ermeni tarihini şekillendiren etkenlerin ve değişimlerin iki kutup etrafında anlatılması üzerinedir. Hâliyle bu tür çalışmalar yalnızca tarihî eğilimler göstermekle kalmayıp aynı zamanda edebiyat, mimari ve arkeoloji alanında da güncel araştırmalar içermektedir.

XX. ve XXI. yüzyıldaki modern Ermeni araştırmalarının bir kısmının siyasi konjonktürün odağında ve politik açıdan oluşturulması, söz konusu eserlerin taraflı ve ön yargılı olarak hazırlanması sonucunu doğurmuştur. Örneğin Richard G. Hovannisian’ın editörlüğünü yaptığı *The Armenian Image in History and Literature* adlı derleme çalışmanın muhtelif bölümleri, tarihî kaynaklarla desteklenmeyen bilgiler üzerine inşa edilmiştir. Aynı şekilde, 1985 yılında Robert Bedrosian Ermenilerin eski ve orta çağ tarihlerinin analizini yaptığı *Armenia in Ancient and Medieval Times* başlıklı eserinin ve bu geleneği sürdüren Hovannisian’ın 1997 yılında yayımladığı *The Armenian People From Ancient to Modern Times* başlıklı çalışmasının da güncel politik meselelerin gölgesinde oluşturulduğu ifade edilebilir.

Son yüzyılda Ermeni araştırmalarını politik kaygıdan uzak yürüten çalışmalar da yok değildir. Mesela Rus tarihçi Igor M. Diakonov'un kaleme aldığı *Ermeni Halkının Tarih Öncesi* [*Predystoriya Armyanskogo Naroda*] adlı çalışma erken dönem gelenek ve mitleri kaynaklar aracılığıyla aktardı ve bu alışma Lori Jennings tarafından düzenlenerek İngilizceye çevrildi. Böylece Ermenilerin eski aę tarihlerini bir bütün olarak ele alan çalışmaların artmasıyla aynı yükselişi sürdüren ve tüm Ermeni araştırmalarının temel motivasyonunu oluşturan Ermeni Hıristiyanlığı araştırmaları XX. yüzyılın sonlarına doğru altın çağını yaşamaya başladı. 1987 yılında James R. Russell'ın Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi dinlerini konu edinen ilk kapsamlı tezi *Zoroastrianism in Armenia*'yı yayımlamasıyla dinî çalışmalar üzerinde artan ilgi, Thomson'un derleme alışması *Studies in Armenian Literature and Christianity* ve Krikor H. Maksoudian'ın *Chosen of God: The Election of the Catholicos of All Armenians From the Fourth Century to Present* adlı çalışmalarla devam etmiştir. Hıristiyanlığa geçiş sürecinde Ermenilerin yaşadıkları dinî kırılmaları kendilerine esas alan bu alışmalar, Zerdüştlüğü göz ardı etmeden kendine özgü bir Ortodoks Ermeni Hıristiyanlığı resmi çizmişlerdir. Ermeni Hıristiyanlık tarihinin tekrar yorumlanması ise yeni ve sistematik bir Ermeni tarihi yaratma düşüncesinin gelişmesini sağlamış ve bu bağlamda başlığı kasıtlı ve yanıltıcı olsa da *The People of Europe* başlıklı serinin bir parçası olarak Anne E. Redgate, *The Armenians* adlı bir monografi hazırlamıştır. Aynı tarihlerde Gérard Dédéyan'ın editörlüğünü yaptığı *Histoire du Peuple Arménie* ve Mahé'nin *Histoire de l'Arménie* isimli eserleri literatürde yerlerini alarak son dönem Ermeni tarihi araştırmalarındaki Hıristiyanlık eksenli eğilimleri büyük ölçüde şekillendirmiştir.

II.II. Geç Antik ağ Literatürü

Peter Brown'ın 1971 yılındaki *The World of Late Antiquity* adlı çalışmasıyla literatürdeki yerini olgunlaştıran “geç antik ağ” adlandırması üzerinden gelişen araştırmalar genel hatlarıyla Roma İmparatorluğu'nun çöküş nazariyeleri, Hıristiyanlığın yükseliş problemleri ve uzun soluklu Roma-İran savaşları etrafında şekil kazanmıştır.⁷⁶ Bu yüzden, özellikle IV. yüzyılda Hıristiyanlığın gelişim serüvenini ve Roma ile İran atışmalarının coğrafi açıdan etki alanında yer alan

⁷⁶ Geç antik çağın tanımı, zaman aralığı ve ilgili tartışmalar için bk. Kaçar 2018: 3-11.

Ermenilerin pozisyonunu ele alan çalışmalar aynı zamanda geç antik çağ Ermeni tarihinin modern kaynakları arasında değerlendirilebilir. Bu bağlamda Hıristiyanlığın etkisiyle ortaya çıkan erdem veya ahlaki bozuklukların Roma İmparatorluğu'nu yıkıma götürdüğünü savunan Edward Gibbon'un 1776 yılında ilk cildini yayımladığı *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* adlı eseri Hıristiyanlıktan yola çıkarak imparatorluğun doğu topraklarına ve Armenia Bölgesi'ne vurgu yapmaktadır. Gibbon'un Ermenileri sunuş şekli daha çok inanç temelli meselelerin başında gelen Hıristiyanlığın farklı yorumları ve Pauluşçuluk üzerinden ilerlemektedir. Gibbon'un geriye miras bıraktığı ancak artık tahtını kaybetme noktasına gelen bu çöküş tezini devam ettiren John B. Bury'nin *History of the Later Roman Empire* ve Arnold H. M. Jones'un *The Later Roman Empire 284-602, A Social, Economic and Administrative Survey* adlı çalışmalar çizdikleri geniş Roma dünyasının içinde Ermenileri İran dünyasıyla ilişkili olarak değerlendirmişlerdir. Bu çalışmalar, bilhassa IV. yüzyılın getirdiği değişim ve dönüşüm geleneğini, Hıristiyanlığın yükselişi ile toplumun değişime uğramasını ve artan İran savaşları üzerinden Ermenilerin politik ve dinî durumlarını resmetmişlerdir. Dahası bu çalışmaların Ermeni odaklı değil de Romalıların imparatorluk anlayışlarından esinlenmeleri, döneme ve konuya dair daha objektif gözlemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Geç antik çağ ile ilgili yapılan birçok çalışmanın merkezini oluşturan Paganizm ve Hıristiyanlık arasındaki çatışma, Ramsay MacMullen'in birbirini tamamlar nitelikte olan *Paganism in the Roman Empire* ve *Christianizing the Roman Empire: AD 100-400* başlıklı eserleriyle derin bir incelemeye tabi tutulmuştur. Benzer düşünceyle oluşturulan çalışmalar aynı zamanda Armenia'nın Hıristiyanlık ile olan münasebetleri üzerinde de farkındalık yaratmışlardır. Nitekim sayıları son derece fazla olan inanç temelli çalışmalar, XXI. yüzyıla doğru, Romalıların doğu sınırlarını ve dolayısıyla da Ermenilerin hâkimiyet bölgelerini kapsayacak şekilde daha da genişlemiştir. 1993 yılında Fergus Millar *The Roman Near East* adlı Anadolu'nun doğusu, Armenia ve Suriye topraklarının yönetim, kültür ve coğrafi detaylarını aktaran çalışmayı kaleme almıştır. Yine 1991 yılında Michael H. Dodgeon ve Samuel N. C. Lieu'nun editörlüğünde *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363* ve 2002 yılında da Geoffrey Greatrex ile Samuel N. C. Lieu'nun yazarlığında ilk

kaynak derlemesinin devamı olan *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-62* adlı çalışmalar yayımlanmıştır. Söz konusu bu iki araştırma Roma-İran savaşlarını da konuya dâhil ederek kaynaklar eşliğinde, coğrafi açıdan Armenia'ya belirleyici bir görev yüklemiştir. Çünkü Roma ve İran arasındaki kesin sınırın ortadan kalkmaya başlaması bu iki devletin arasında tampon bir görev üstlenen Armenia'yı IV. ve V. yüzyıllarda yoğun bir şekilde politik ve dinî çekişmelerinin merkezinde kalmaya zorlamıştır. Bu yüzden Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını konu edinen bu çalışmalar güç dengesinin önemli aktörlerinden olan Ermenilere bilhassa ayrı bir parantez açmışlardır.

Roma-İran çatışmalarının şekillendirdiği bu literatür içinde Beate Dignas ve Engelbert Winter'in kaleme aldıkları (2007) *Rome and Persia in Late Antiquity* adlı kaynak tahlil ve derlemesi, Armenia üzerinden sınırların korunması, ekonomik durumun iyileştirilmesi ve doğu ile batının kesişmesi gibi konulara eğilmektedir. Benzer kurguyu takip eden Peter Edwell'in (2008) *Between Rome and Persia* ve Matthew P. Canepa'nın (2009) *The Two Eyes of the Earth* başlıklı eserleri yine coğrafi yönüyle Roma-İran arasındaki sınır güvenliği, ticaret noktaları ve Nisibis gibi stratejik şehirlere odaklanmaktadır. İran'ın Armenia'yı bahane ederek Roma topraklarına saldırmasıyla ortaya çıkan savaş durumu ve Romalıların Armenia üzerindeki hâkimiyet istekleri bu araştırmaların temel hareket noktalarından biridir. Özellikle Canepa, Roma ve İran dünyası arasındaki sanatsal ve ideolojik etkileşimlerin arasında kalan Armenia'nın konumunu iki büyük düşmanın aynı anda izledikleri Armenia politikasına dayanarak aktarmaktadır.

Söz konusu münferit çalışmaların yanında son yıllarda ortaya konulan toplu çalışmalardan 2009 yılında Philip Rousseau editörlüğünde yayımlanan *A Companion to Late Antiquity*, Scott F. Johnson editörlüğündeki *The Oxford Handbook of Late Antiquity* ile Oliver Nicholson'in editörlüğünü yaptığı *The Oxford Dictionary of Late Antiquity* isimli çalışmalar her yönüyle genel bir geç antik çağ dünyası çizerken yine kısım kısım Ermenilerin dinî ve siyasi açıdan iki kutuplu dünyalarına değinmektedir. Özellikle *The Oxford Handbook of Late Antiquity*'nin içinde yer alan ve Tim Greenwood tarafından yazılan *Armenia* maddesi, Armenia sınırlarının birçok defa yeniden çizilmesini ve Ermeni ortodoksluğunun oluşumunu kapsamlı olarak ele

almaktadır. Bu açıdan modern geç antik çağ araştırmalarında Hıristiyanlık ve Ermeni ilişkisine dair ilginin hâlâ canlı olduğu ve bu meselenin birçok açıdan incelemeye tabi tutularak konunun özünü oluşturmaya devam ettiği ifade edilebilir.

II.III. Diğer Çalışmalar

Geç antik çağın nispeten daha az bir bölümünü oluşturan modern araştırmalar İran medeniyeti ve kısmen de Kafkas coğrafyasıyla ilgilidir. Bunlar arasında Ermenilerin İran ve Gürcülerle olan dinî ilişkileri ile kültürel arka planlarına değinen araştırmalar birçok açıdan Ermeni tarihi hakkında farklı yorumlar içermektedir. Örneğin İran tarihi üzerine yazılmış temel eserlerden Arthur E. Christensen'in 1936 yılında yayımladığı *L'Iran sous les Sassanides* ve Richard N. Frye'nin 1962 yılında kaleme aldığı *The Heritage of Persia* başlıklı araştırmalar, IV. ve V. yüzyıllarda Ermeniler ve İran arasındaki çatışmaları aktarmaktadır. Bilhassa Christensen, Ermenilerin Hıristiyanlaşmasının ardından Zerdüşt İran'ın Ermeniler üzerindeki baskısı ve coğrafi yakınlığın da etkisiyle Ermenileri tekrar Zerdüştlüğe dönüştürme çabası üzerinde durmaktadır. Aynı şekilde son yıllarda Sâsânî Hanedanı üzerine eğilen araştırmalardan Touraj Daryaee'nin (2009) *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, Parvaneh Pourshariati'nin (2008) *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, Rahim Shayegan'ın (2011) *Arsacids and Sasanians* ve Eberhard W Sauer'in editörlüğündeki *Sasanian Persia: Between Rome and the Steppes of Eurasia* adlı çalışmaların ilgili kısımları Armenia'yı Hıristiyanlık ve Zerdüştlük ikilemi arasında resmetmektedir. Bu yaklaşım, özellikle Sâsânî Hanedanı'nın yönetimi ele geçirmesi ve Arşakid Hanedanı'nın İran coğrafyasında sona ermesinin ardından ortaya çıkan yeni siyasi durumun Armenia üzerindeki yansımalarını ele almıştır.

Modern İran tarihi çalışmaları kadar Süryani ve Gürcüler üzerine yapılmış araştırmalar da Ermeni tarihi için önemli bilgiler içermektedir. Son dönem Gürcü araştırmalarından Stephen H. Rapp Jr'ın *The Sasanian World through Georgian Eyes* adlı çalışması Gürcü kaynaklarından yola çıkarak Sâsânîleri resmederken Kafkas Hıristiyanlığı üzerinden de Ermenilere değinmektedir. Özellikle Ermeni ve Gürcülerin ortak inançlarının şekillenmesine Zerdüştlük arka planıyla yer veren çalışma, Ermeni tarihiyle paralel olarak Kafkasya'dan İran coğrafyasını içine alan bilgiler sunmaktadır. Benzer düşünceyle Süryanilerin Hıristiyanlık tarihlerini inceleyerek geç antik çağa

farklı bir coğrafyadan ışık tutan Sebastian P. Brock'un *Studies in Syriac Christianity* ve Han J. W. Drijvers tarafından 1994 yılında yayımlanan *History and Religion in Late Antique Syria* adlı derleme çalışmaları Ermenilerin önemli bir parçası olduğu Doğu Hıristiyanlığına ait farklı temalar sunmaktadır.

III. Haritalar

Armenia'yı ilgilendiren yazılı materyalden ayrı olarak bölgenin farklı zamanlarındaki sınırlarını içeren görseller ve haritalar önemli bir yer tutmaktadır. İlk olarak bilinen dünyaları (*oikoumene*) resmeden Miletuslu Hecataeus, Pomponius Mela ve Claudius Ptolemaeus gibi klasik dönem coğrafyacıları, ardından da mevcut bilgileri geliştiren ilk İslam coğrafyacıları Armenia'nın çizgisel sınırlarını gösteren çalışmalar ortaya koymuşlardır. Buradan sağlanan bilgi akışının etkisiyle XX. yüzyıl ve sonrasında oluşturulan önemli harita serilerinde doğrudan Armenia'nın tarihsel gelişimini gösteren haritalar ortaya çıkmıştır. Bu harita koleksiyonlarının başında Alman coğrafyacı Heinrich Kiepert tarafından yayımlanan *Atlas Antiquus* adlı çalışma gelmektedir. Kiepert'in *Imperium Romanum* isimli haritası genel hatlarıyla doğrudan Armenia'nın sınırlarını resmetmektedir. Kiepert'in genel bir görüntüsünü verdiği Armenia Bölgesi, Hovhannès K. Babessian'ın klasik harita çizimlerinin yanına Aram'ın oğlu Ara Geleş'ik ve Asur kraliçesi Semiramis (*Erm. Şamiram*) gibi efsanevi liderlerin görsellerini ve Ermenilere ait birtakım kraliyet sembollerini de eklediği *Atlas of Historical Armenia* isimli görseller serisinde daha detaylı olarak ele alınmıştır. Benzer şekilde Ermeni kartograf Suren T. Eremyan'ın Anania Şirakac'i'nin eserinden yola çıkarak 1963 yılında oluşturduğu *Hayastanë est "Aşxarhac'oyc'"* adlı çalışması, Armenia'nın birden çok bölgeye ayrılması ve bu bölgelerin çizgisel sınırlarının belirlenmesi üzerine odaklanmıştır. Ancak bu çalışma, daha çok geç antik çağın ötesine uzanarak Ermenilerin geniş bir Armenia coğrafyası yaratma anlayışına yakın bir çizgide hareket etmektedir.

Armenia'nın tarihsel gelişimini kronolojik olarak gösteren benzer koleksiyonlar arasında Zadig Khanzadian tarafından 1960 yılında hazırlanan *Atlas de Cartographie Historique de l'Arménie* başlıklı çalışma sırasıyla eski çağ kaynaklarından başlayarak modern zamana kadar tarihsel bir çizgi takip etmektedir.

Aynı düşünce üzerine inşa edilen Robert H. Hewsen'in üzerinde tartışılmayı gerektiren çizimlerinin olduğu *Armenia: A Historical Atlas*, Claude Mutafian'ın *Atlas Historique et Culturel de l'Arménie* ve Rouben Galichian'ın *Historic Maps of Armenia: The Cartographic Heritage* adlı çalışmaları ilk harita örneklerinden günümüze kadar uzanan çizimler içermektedir. Özellikle Galichian'ın çalışması eski Yunan, Roma ve İslam kartografların harita örneklerinde Armenia'nın sınırlarını ihtiva eden şekiller üzerinde durarak kronolojik açıdan toplu bir Armenia görünümü vermektedir. Söz konusu bu çalışmalardan farklı olarak doğrudan Armenia hakkında hazırlanmamasına karşın Armenia'nın sınırlarını ve bilhassa Roma ile İran arasındaki konumunu gösteren haritaları içeren iki önemli çalışma daha vardır. Bunlardan birincisi *Tübingen Atlas des Vorderen Orients (TAVO)* ismiyle yayımlanan güncel ve son derece detaylı harita serisidir. Bu çalışmanın geç antik çağ bölümünde yer alan Hıristiyanlığın yayılması ve Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırı üzerine eğilen haritalar ile Richard J. A. Talbert'in editörlüğünde 2000 yılında hazırlanan *Barrington Atlas of the Greek and Roman World* adlı çalışma da coğrafi sınırları çizmese de özet olarak Armenia Bölgesi'ndeki önemli yerleşim yerlerini konu edinmektedir.

IV. Teknik Notlar

Birden çok medeniyetin etki alanında yer almasından dolayı geç antik çağda Armenia üzerine yapılan araştırmalarda bazı metodolojik zorluklar ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda farklı alfabelere ait kaynakları bir arada kullanmak ve ortak bir dil oluşturmak amacıyla kişi adları, asker ve yönetici unvanları, coğrafi isimlendirmeler ve özel terimlerin yazımında kelimenin orijinal alfabesi ve dil özelliklerine riayet edilmesinin yanısıra bazı kelimelerin literatürde yaygın olan kullanımları da ait olduğu dil ailesi belirtilerek gösterilmiştir. Yine literatürdeki etkisinden yola çıkarak anlam karışıklığını önlemek için bazı kelimelerin genel olarak kullanılan formları tercih edilmiştir. Mesela orijinal dili eski Farsçada "Haxāmanişiya" olan hanedan ismi, literatürde daha çok kabul gören "Akhaimenid" şekliyle kullanılmıştır. Benzer şekilde klasik Ermenicede kelime başında kullanılan *-e* [Է] eki *ye* sesine karşılık geldiğinden telaffuz hatasını önlemek için metnin sonundaki topoğrafya sözlüklerinde *e* [Է] sesi ile başlayan kelimeler [y]e, *o* [Օ] sesi ile başlayan kelimeler ise [v]o olarak

gösterilmiştir. Örneğin Ermeni alfabesine göre *Eruanduni* olan kelime [Y]*Eruanduni*, *Ostan* sözcüğü ise [V]*Ostan* şeklinde verilmiştir. Yine klasik Ermenicedeki [Ū-δ] harfi okunuş hatasını önlemek için *c* yerine *ts* olarak belirtilmiştir.

Çalışmanın genelinde Latincenin dil özellikleri takip edilmiş ve adlandırmalar mümkün olduğunca Latinceye uygun olarak verilmiştir. Ancak Latince karşılığı bulunmayan bazı kelimelerin eski Yunanca ya da klasik Ermenice biçimleri kullanılmış olup Süryanice, Gürcüce, Arapça ve Rusça kaynakların kullanımında ortografik farklılıklar gözetilerek Latinizasyon metodu takip edilmiştir. Fakat eski ve orta Farsça ile Süryanice kelimeler anlam karışıklığını önlemek için harf çevirisi yapılarak gösterilmiştir. Bu açıdan Ermenice transliterasyon Hübschmann'ın *Armenische Grammatik* (1897), eski Yunanca transliterasyon Liddell, Scott ve Jones'un hazırladıkları *Greek-English Lexicon* (1968), eski Farsça ve orta Farsça transliterasyonlar *Encyclopaedia Iranica*, Gürcüce ve Rusça transliterasyonlar Rapp'ın *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts* (2003) ve Arapça transliterasyon *Encyclopaedia of Islam* rehber alınarak hazırlanmıştır. Bunların yanı sıra metinde kullanılan antik sikkelerden Ermenilere ait olanlar *Armenian Numismatic Society*, Romalılara ait olanlar *Roman Imperial Coinage (RIC)* ve İranlılara ait olanlar *Sylloge Nummorum Sasanidarum (SNS)* dikkate alınarak gösterilmiştir. Çalışmada kullanılan kısaltmaların tamamı harf sırasına göre listelenmiş olup Ermenice kısaltmalar *Revue des Études Arméniennes* ve Garsoïan'ın *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand* (1989), eski Yunanca ve Latince kısaltmalar Liddell, Scott ve Jones tarafından hazırlanan *A Greek-English Lexicon* (1996) ile *Oxford Classical Dictionary* (2016), Gürcüce kısaltmalar Toumanoff'un *Studies in Christian Caucasian History* (1963) ve eski ile orta Farsça kısaltmalar *Encyclopaedia Iranica* adlı çalışmalara göre yapılmıştır.

Metin altında verilen referans sisteminde, antik yazarların tek bir eseri kullanıldığı durumlarda kitap numarası Roma rakamlarıyla, bölüm numaraları Arap rakamlarıyla verilmiştir. Aynı şekilde antik yazarların birden çok çalışması kullanılmışsa uygun görülen kısaltmalarla beraber Roma ve Arap rakamları kombinasyonu sürdürülmüştür. Ancak bazı kaynakların kitap ve bölüm numarası bulunmadığından mevcut yöntemden farklı olarak sayfa numarası tercih edilmiştir.

(İdrîsî, Yâkût, İbn Havkal). Özel adlandırmaların kendi alfabelerinde gösterilmesi gerektiği durumlarda [...] işaretleri kullanılmış ve “yaklaşık” manasında kullanılan “*yak.*” sözcüğü dizgi hatasını önlemek için ilgili tarih ile bitişik yazılmıştır. Bibliyografya kısmında ise metinde kullanılan bütün çalışmalar yazarın soyadı başta olmak üzere yayın yılı biçiminde gösterilmiş olup bir yazarın aynı yıl içinde yayımlanmış birden fazla eseri söz konusu olduğunda, eser adlarına göre alfabetik sıra dikkate alınarak basım tarihinin yanına “a”, “b”, “c” gibi eklenen harflerle sıralama yapılmıştır. Ayrıca seçilmiş metinlerin Türkçe çevirileri “Transkripsiyon Metinleri”, topoğrafik kelimeler “Topoğrafya Sözlükleri”, seçilen klasik Ermenice kelimelerin Türkçe karşılıkları “Klasik Ermenice Sözlüğü”, tüm dillerdeki unvan ve özel kullanımlara dair açıklamalar “Teknik Terimler Sözlüğü”, çalışmada bahsi geçen kralların kronolojik sıralaması “Hanedan/Kral Listeleri” başlıkları altında çalışmanın sonuna eklenmiştir.

V. Teknik Terimlere İlişkin Kısaltmalar Listesi

<i>Ar.</i>	(= <i>Arapça</i>)	<i>m</i>	(= metre)
<i>As.</i>	(= <i>Asurca</i>)	<i>MErm.</i>	(= <i>Modern Ermenice</i>)
<i>Ave.</i>	(= <i>Avestan</i>)	<i>MÖ</i>	(= Milattan Önce)
<i>Bd.</i>	(= Band)	<i>MS</i>	(= Milattan Sonra)
<i>bk.</i>	(= bakınız)	<i>N.</i>	(= No)
<i>böl.</i>	(= bölüm)	<i>n.s.</i>	(= New Series)
<i>C.</i>	(= Cilt)	<i>OFars.</i>	(= <i>Orta Farsça</i>)
<i>Comm.</i>	(= Commentary)	<i>s.</i>	(= sayfa)
<i>Çev.</i>	(= Çeviren)	<i>S.</i>	(= Sayı)
<i>Ed.</i>	(= Editor)	<i>Sür.</i>	(= <i>Süryanice</i>)
<i>Eds.</i>	(= Editors)	<i>T.</i>	(= <i>Türkçe</i>)
<i>EFars.</i>	(= <i>Eski Farsça</i>)	<i>Trad.</i>	(= Traduit)
<i>Erm.</i>	(= <i>Klasik Ermenice</i>)	<i>Rev. ed.</i>	(= Revised Edition)
<i>et al.</i>	(= <i>et alii</i>)	<i>Trans.</i>	(= Translation)
<i>Fasc.</i>	(= Fasciculus)	<i>Ur.</i>	(= <i>Urartuca</i>)
<i>Fol.</i>	(= Folio)	<i>vd.</i>	(= ve diğerleri)
<i>Gür.</i>	(= <i>Gürcüce</i>)	<i>Vol.</i>	(= Volume)
<i>Haz.</i>	(= Hazırlayan)	<i>Vols.</i>	(= Volumes)
<i>Hrsg.</i>	(= Herausgeber)	<i>yak.</i>	(= <i>yaklaşık</i>)
<i>Intro.</i>	(= Introduction)	<i>Yun.</i>	(= <i>Yunanca</i>)
<i>km</i>	(= kilometre)	<i>yy.</i>	(= yüzyıl)
<i>Lat.</i>	(= <i>Latince</i>)		

VI. Yayınlarla İlişkin Kısaltmalar Listesi

- ACO* *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, (1914-+), (Eds. Eduard Schwartz, *et al.*), Tome I-IV, Berolini.
- ANF* *Ante Nicene Fathers*, (1885-1897), (Eds. Philip Schaff, *et al.*), Vols. I-X, New York.
- ANRW* *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, (1970-2018), Berlin.
- BAR* *British Archaeological Reports*, Oxford.
- CAH* *Cambridge Ancient History*, (1924-2008), (Eds. Iorwerth E. S. Edwards, *et al.*), Cambridge.
- CHA* *Collection Des Historiens Arméniens*, S.-Pétersbourg.
- CHAMA* *Collection des Histories Anciens et Modernes de l'Arménie*, Lisbonne.
- CHI* *Cambridge History of Iran*, (1968-1991), (Eds. William B. Fisher, *et al.*), Vols. I-VII, Cambridge.
- CHRC* *Church History and Religious Culture*, Leiden.
- CIL* *Corpus Inscriptionum Latinarum*, (1863-2003), (Eds. Theodori Mommsen and Christiani Hvensen, *et al.*), Vols. I-XVII, Berolini.
- CSCO* *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Leuven.
- CSHB* *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae.
- EnIr* *Encyclopaedia Iranica*, (1982- +), (Ed. Ehsan Yarshater), London; New York.
- FCH* *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire*, (1981-1983), (Ed. Roger C. Blockley), Vols. I-II, Liverpool.
- FGH* *Fragmenta Historicorum Graecorum*, (1841-1883), (Eds. Carl Müller, *et al.*), Vols. I-V, Paris.
- FGrHist.* *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, (1923-1958), (Ed. Felix Jacoby), Vols. I-XV, Leiden.
- HSH* *Haykakan Sovetakan Hanragitaran*, (1974-1987), (Eds. Viktor Hambarjumyan, *et al.*), Vols. I-XIII, Erevan.

<i>ILS</i>	<i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , (1892-1916), (Ed. Hermann Dessau), Vols. I-III, Rome, <i>et al.</i>
<i>IranAnt.</i>	<i>Iranica Antiqua</i> , Leiden.
<i>JA</i>	<i>Journal Asiatique</i> , Paris.
<i>JLA</i>	<i>Journal of Late Antiquity</i> , Baltimore.
<i>JRS</i>	<i>The Journal of Roman Studies</i> , London.
<i>JSAS</i>	<i>Journal of the Society for Armenian Studies</i> , Los Angeles.
Loeb	Loeb Classical Library, London; Cambridge; MA.
<i>Muséon</i>	<i>Le Muséon, Revue d'Études Orientales</i> , Louvain.
<i>NPNF1</i>	<i>Nicene and Post-Nicene Fathers 1</i> , (1886-1900), (Eds. Philip Schaff, <i>et al.</i>), Vols. I-XIV, New York.
<i>NPNF2</i>	<i>Nicene and Post-Nicene Fathers 2</i> , (1886-1900), (Eds. Philip Schaff, <i>et al.</i>), Vols. I-XIV, New York.
<i>ODB</i>	<i>Oxford Dictionary of Byzantium</i> , Oxford.
OUP	Oxford University Press, Oxford.
OWC	Oxford World's Classics, Oxford.
<i>PL</i>	<i>Patrologia Latina</i> , (1841-1865), (Eds. Jacques-Paul Migne, <i>et al.</i>), Vols. I-CCXXI, Paris.
<i>PO</i>	<i>Patrologia Orientalis</i> , (1904-+), (Eds. René Graffin, <i>et al.</i>), Vols. I-XLI, Paris, <i>et al.</i>
<i>RE</i>	<i>Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i> , (1921), (Ed. August Friedrich von Pauly), Vol. IIA/III, Stuttgart.
<i>REA</i>	<i>Revue des Études Arméniennes</i> , Paris.
<i>REB</i>	<i>Revue des Études Byzantines</i> , Paris.
<i>RFIC</i>	<i>Rivista di Filologia e di Istruzione Classica</i> , Torino.
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , (1923-+), (Eds. Jacobus J. E. Hondius, <i>et al.</i>), Vols. I-VIII, Leiden: Brill.
<i>Stud. Ir.</i>	<i>Studia Iranica</i> , Leiden.
TTH	Translated Texts for Historians, Liverpool.
<i>VDI</i>	<i>Vestnik Drevneĭ Istorii</i> , Moscow.
<i>ZDMG</i>	<i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft</i> , Wiesbaden.

VII. Transliterasyon ve Transkripsiyon Tabloları

VII.I. Klasik Ermenice-Türkçe

Աս	Բբ	Գգ	Դդ	Եե	Զզ	Էե	Ըը	Թթ	Ժժ	Իի	Լլ
<i>a</i>	<i>b</i>	<i>g</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>z</i>	<i>ē</i>	<i>ə</i>	<i>t'</i>	<i>ž</i>	<i>i</i>	<i>l</i>
Խխ	Ծծ	Կկ	Հհ	Ձձ	Ղղ	Ճճ	Սս	Յյ	Նն	Շշ	Ոո
<i>x</i>	<i>c(ts)</i>	<i>k</i>	<i>h</i>	<i>j(dz)</i>	<i>l</i>	<i>č(tš)</i>	<i>m</i>	<i>y/i</i>	<i>n</i>	<i>š</i>	<i>o</i>
Չչ	Պպ	Ջջ	Ռռ	Սս	Վվ	Տտ	Րր	Յյ	Իլ	Փփ	Քք
<i>č'</i>	<i>p</i>	<i>ǰ(dž)</i>	<i>ř</i>	<i>s</i>	<i>v</i>	<i>t</i>	<i>r</i>	<i>c'</i>	<i>v,u,w</i>	<i>p'</i>	<i>k'</i>
Օօ		Նն	Ոո	Պպ	Սս	Վվ	Իլ	Էե			
<i>ō</i>		<i>ov</i>	<i>u</i>	<i>oi</i>	<i>ai</i>	<i>au</i>	<i>iu</i>	<i>ea</i>			

VII.II. Eski Yunanca-Türkçe

Αα	Ββ	Γγ	Δδ	Εε	Ζζ	Ηη	Θθ	Ιι	Κκ	Λλ	Μμ
<i>a</i>	<i>b</i>	<i>g</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>z</i>	<i>ē</i>	<i>th</i>	<i>i</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>m</i>
Νν	Ξξ	Οο	Ππ	Ρρ	Σσς	Ττ	Υυ	Φφ	Χχ	Ψψ	Ωω
<i>n</i>	<i>ks</i>	<i>o</i>	<i>p</i>	<i>r, rh</i>	<i>s</i>	<i>t</i>	<i>u</i>	<i>ph</i>	<i>kh</i>	<i>ps</i>	<i>ō</i>
·		αι	αυ	γγ	γκ	γχ	ει	ευ	οι	ου	
<i>h</i>		<i>ai</i>	<i>au</i>	<i>ng</i>	<i>nk</i>	<i>nkh</i>	<i>ei</i>	<i>eu</i>	<i>oi</i>	<i>u</i>	

VII.III. Eski Yunanca-Latince

Aα	Bβ	Γγ	Δδ	Εε	Ζζ	Ηη	Θθ	Ιι	Κκ	Λλ	Μμ
<i>a</i>	<i>b</i>	<i>g</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>z</i>	<i>ē</i>	<i>th</i>	<i>i</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>m</i>
Nν	Ξξ	Οο	Ππ	Ρρ	Σσς	Ττ	Υυ	Φφ	Χχ	Ψψ	Ωω
<i>n</i>	<i>x</i>	<i>o</i>	<i>p</i>	<i>r, rh</i>	<i>s</i>	<i>t</i>	<i>y</i>	<i>ph</i>	<i>ch</i>	<i>ps</i>	<i>ō</i>
·		αι	αυ	γγ	γκ	γλ					
<i>h</i>		<i>ai</i>	<i>au</i>	<i>ng</i>	<i>gk/nk</i>	<i>nch</i>					

VII.IV. Gürcüce-Türkçe

ა	ბ	გ	დ	ე	ვ	ზ	ე	თ	ი	კ	ლ
<i>a</i>	<i>b</i>	<i>g</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>v</i>	<i>z</i>	<i>ē</i>	<i>t'</i>	<i>i</i>	<i>k</i>	<i>l</i>
მ	ნ	ყ	ო	პ	ჯ	რ	ს	ტ	უ	ფ	ქ
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>y</i>	<i>o</i>	<i>p</i>	<i>zh</i>	<i>r</i>	<i>s</i>	<i>t</i>	<i>w</i>	<i>u</i>	<i>p'</i>
ქ	ღ	ყ	შ	ჩ	ც	ძ	ც	ჭ	ხ	ჯ	რ
<i>k'</i>	<i>gh</i>	<i>q</i>	<i>sh</i>	<i>ch'</i>	<i>c'</i>	<i>dz</i>	<i>c</i>	<i>ch</i>	<i>x</i>	<i>q'</i>	<i>j</i>
ჰ	ჱ										
<i>h</i>	<i>ō</i>										

BİRİNCİ BÖLÜM

1. COĞRAFI VE TARİHİ ARKA PLAN

1.1. Armenia'nın Coğrafi Sınırları

Coğrafyanın tarihsel süreç üzerinde doğrudan etkisi olduğu görüşü eski çağ yazarlarından günümüze kadar kabul görmüş genel bir düşüncedir. Her toplumun kültürel gelişimi, bağlı bulunduğu coğrafyanın yeryüzü şekillerinden iklimine, jeopolitik konumundan ekonomik eğilimlerine kadar birçok değişkenden etkilenmiştir. Bu yönüyle Armenia Bölgesi'nin de tarihsel gelişimi coğrafyası ile ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıdır. Üstelik Armenia üzerindeki coğrafi etki öylesine güçlüdür ki Ermenilere ilişkin literatürde yaygın olan adlandırmaların temeli dahi gerçekte mevcut oldukları coğrafyanın ismine kadar uzanmaktadır.

1.1.1. Armenia'nın Ortografyası ve Terminolojik Gelişimi

Coğrafi bir bölge olarak *Armenia* kelimesinin anlamı terminolojik açıdan ifade edilemeyen uzantılara sahiptir. Bilhassa *Armenia*'nın yer aldığı bölge için Mezopotamya uygarlıklarının kullandıkları adlandırmaların değişkenlik göstermesi ve kelimelerin zaman içinde farklı anlamlara bürünmesi bölgenin arka planına dair çizilen tabloyu belirsiz hâle getirmektedir. Bu yüzden *Armenia* sözcüğü ile ilişkilendirilen bilgilerin büyük çoğunluğunu doğrudan ya da dolaylı yoldan destekleyecek güçlü veriler de bulunmamaktadır. Örneğin, Akad kralı Narām-Sîn'in (MÖ 2254-2218) fetihlerini anlatan ünlü Ur şehrindeki bir anıt üzerinde bulunan kitabenin eski Babilce versiyonu, *Armenia* sözcüğünün ilk formlarından biri olarak düşünülen *Armānum/Armani* [ar-mā-nam] ifadesini kullanmaktadır.⁷⁷ Ancak bu kitabedeki *Armānum* ifadesi ile *Armenia* kelimesi arasında benzerlik görülmesine karşın yazıtlarda belirtilen *Armānum* kentinin, *Armenia*'nın esas olarak yer aldığı Doğu

⁷⁷ UET 1, 275 = U 775; RIME 2, Naram-Sin E2.1.4.27.

Anadolu Bölgesi'nde olup olmadığı konusunda fikir birliği yoktur. Büyük ihtimalle Kuzey Suriye (Halep civarı) ve Fırat'a yakın bir bölgeye konumlandırılan *Armānum*, geriye dönük olarak ilişkilendirilmeye çalışıldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nin kısmen uzağında kalmaktadır.⁷⁸ Hâliyle *Armānum* ile *Armenia* arasında var olduğu düşünülen bağlantı gerçekte son derece zayıftır.⁷⁹

Narām-Sîn'den asırlar sonra *Armānum*'un kuzeyinden ve Van Gölü (Lacus Thospites)⁸⁰ civarından bahseden Asur kaynakları bölgenin tanımlanmasına ilişkin nispeten daha aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak Asur kralı I. Salmanassar'ın (MÖ 1273–1244?) kayıtlarında bölge için *yukarı/dağlık ülke* anlamına gelen *Uruadri/Uruatri* [^{KUR}ú-ru-at-ri] sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.⁸¹ I. Salmanassar'ın oğlu ve ardılı I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1233?–1197?) ise kendisi için *bütün Nairi ülkelerinin kralı* ifadesini kullanarak *Uruadri* kelimesinin yanına bir de *Nairi* isimlendirmesini eklemiştir.⁸² Asur metinlerinde geçen bu iki kelime, daha sonra Ermenilerin Van ya da Ararat Krallığı (Vani/Araratyan T'agaworut'yun) adını verdiği Urartu Krallığı'nın (MÖ 860-590) kökleri olarak düşünülmektedir. Çünkü Asurluların Van Gölü çevresini tanımlamak için kullandıkları *Uruadri* ifadesi, masoretik özellik sonucu Tevrat'ta *R-R-T* seslerinden hatalı türetilerek *Ararat* şeklini almıştır.⁸³ Buradan hareketle *Ararat* topraklarının ve kral I. Sarduri (MÖ 850-840) tarafından inşa ettirilen Tuşpa (Thōspia) şehrinin Urartuların merkezi olması Ermeniler tarafından krallığın bu isimle anılmasına yol açmıştır. Ancak Urartular tüm bu egzonim adlandırmalardan farklı olarak kendilerini *Bianili* [*bi-a-i-na-ú-e*] olarak tanımlamışlardır. Kelişin

⁷⁸ Otto 2006: 13.

⁷⁹ Adontz, *Armānum* ile *Armenia* kelimeleri arasında uyumlu bir ilişkinin olmadığını iddia etmektedir. Bk. Adontz 1946: 19.

⁸⁰ Van Gölü, antik çağ kaynaklarında hem göl hem de deniz olmak suretiyle farklı adlandırmalarla yer almaktadır. Örneğin I. Tukulti-Apil-Eşarra (I. Tiglath Pleser, MÖ 1115-1076) Prizm Yazıtları'nda *...onları mızraklarımla Yukarı Deniz'e [tāmtu ša māt na-i-ri] kadar kovaladım* ifadesini kullanmaktadır. Bk. *ARAB*, 236. Benzer şekilde Urmiye (Lacus Matianus) için de *Aşağı Deniz* tabiri tercih edilmiştir. Ermeni literatüründe ise bu göl için tarih boyunca birçok isim kullanılmıştır. Örneğin, Van Denizi (=Vana Tsov [Վանու ծով]), Arçes Denizi (=Arçesi Tsov [Արճեշի ծով]), Bzunik Denizi (=Bznunec' Tsov [Բզնունու ծով]) ve Tosp Gölü (=Tospay Lič [Տոսպայ Լիճ]) bunlardan birkaçıdır.

⁸¹ *ARAB*, 114. Ayrıca *yukarı/dağlık ülke* kullanımı Büyük Zap Vadisi'yle ilgili bir terim olarak düşünülmektedir. Bk. Van Loon 1966: 7; Piotrovsky 1969: 43.

⁸² *ARAB*, 142. Öte yandan *Uruadri* ve *Nairi* kelimeleri iki farklı bölgeyi ihtiva etmelerine karşın bu bölgeler birbirinden bağımsız değildir. Nitekim daha sonra mevcut konfederasyon yapısı birleşerek Urartu Devleti'ni meydana getirmiştir. Bk. Salvini 1967: 76; Melikishvili 1954: 14-15.

⁸³ *OT, Gen. VIII.4, 2 Kin. 19.37.*

Yazıtları’nda paralel oluşturulmuş Asur ve Urartu dillerindeki metinler bu kelimelerin arasındaki uyumu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Urartu kralı Išpuini’ye (MÖ 828-810) ait Urartuca metin *Biaini ülkesinin kralı* sözcüğünü kullanırken Asurca kayıt, aynı ifade için *Nairi ülkesinin kralı* [*šar*^{KUR}*na-i-ri*] tabirini tercih etmiştir.⁸⁴

Başkent Tuşpa’nın MÖ 590’lı yıllarda Medler (*Yun. Medi*) tarafından işgal edilmesiyle tarihten çekilen Urartuların ardından Doğu Anadolu Bölgesi için yeni bir adlandırma ortaya çıkmıştır. Gerçek manada *Armenia* adının doğuşunu simgeleyen bu sözcük, Akhaimenid kralı I. Darīūš tarafından yaptırılan üç dilli Behistūn Yazıtları’ndaki eski Farsça *Arme* isminden türetilen *Armina* formudur.⁸⁵ Bu yazıtların yirmi altıncı ve otuzuncu sütunları arasında, Akhaimenidlere karşı girişilen büyük isyanda Armenialıların da yer aldıkları ve I. Darīūš’un Tanrı Ahura Mazdā’nın⁸⁶ lütfuyla bu isyanları bastırdığı anlatılmaktadır.⁸⁷ Hatta Herodotus’un anlatısına göre isyanın bastırılmasıyla Armenia üzerinde kontrolü sağlayan I. Darīūš, bölgeden 400 *talanta* gümüş vergi almıştır.⁸⁸ Bu açıdan yazıtlarda doğrudan coğrafi bir bölgeyi ve Akhaimenidlerin Anadolu’nun doğusundaki satraplık⁸⁹ topraklarını adlandırmak için kullanıldığı anlaşılan *Armina* sözcüğü, *Ethnika*’nın yazarı Bizanslı Stephanus’a göre Hecataeus tarafından yine aynı doğrultuda benzer coğrafyayı isimlendirmek için kullanılmıştır.⁹⁰ Nitekim Miletuslu Hecataeus’un kayıtları demircilik becerileriyle ünlü Chalybes⁹¹ topluluklarının güneyinde *Armenioi* halkının yaşadığından bahsetmektedir.⁹² Söz konusu coğrafya daha sonra Herodotus’un *Historiai* ve detaylı

⁸⁴ Salvini 1967: 15.

⁸⁵ Burney and Lang 1971: 180. Diğer taraftan Behistūn Yazıtları’ndaki Elamca versiyon *Har-mi-nu-ya* sözcüğünü kullanırken eski Babilce bölüm yine *U-ra-aš-tu* formunu vermektedir. Ayrıca *Arminan*, *Arminan*. Bk. Herzfeld 1924: 145.

⁸⁶ İranlılar tanrılarını değişik zamanlarda farklı isimlerle anmışlardır. Bu bağlamda Akhaimenidler “Ahura Mazdā”, Arşakidler “Aramazd” ve Sāsânîler “Öhrmazd/Hormizd” isimlerini kullanmışlardır.

⁸⁷ *DB*, II.26-30.

⁸⁸ *Hdt.* III.93.1; Kaya 2018: 169.

⁸⁹ İlk defa Behistūn Yazıtları’nda eski Farsça *Xšaçapāvan* şekliyle “krallığın koruyucusu” anlamında yer alan kelime, dönemin kaynaklarının ekseri Yunanlar tarafından oluşturulmasından ötürü literatürde daha çok eski Yunancaya aktarılan *satrap/satrapēs* formuyla kullanılmaktadır.

⁹⁰ *Steph. Byz. Ethnika*, 680.18.

⁹¹ Plinius’un *Armenochalybes* olarak adlandırdığı *Chalybes* halklarının coğrafi olarak yayılım alanları, muhtemelen ismini yine Chalybes topluluklarından alan Chaldia Bölgesi’nin dağlık kesimlerinden Cappadocia’ya (Kapadokya) doğru uzanan ve kuzeydoğusunda Iberia (*Lat.* Hiberia) ve Colchis (*Erm.* Kolx’is [Χολχίη], *Eger* [Եգլի]; *Yun.* Kolkhis [Κολχίς]; *Gür.* Kolkhet’i [კოლხეთი]) ile sınırlanan topraklardır. Bk. *Plin. HN*, VI.4.11. Aynı şekilde Xenophon ve Strabo’nun çalışmasına göre de Chalybes halklarının yaşam alanları Pariades (*Erm.* Parxar [Պարխար]) ile Armenia arasında yer almaktaydı. Bk. *Xen. Anab.* IV.3.4; *Strab.* 12.3.28. Konu hakkında ayrıca bk. Olshausen 2003: 184.

⁹² [Χαλύβοισι πρὸς νότον Ἀρμένιοι ὀμουρέουσι]. Bk. *FGrHist*, I. F. 203.

bir Armenia tasviri yapan Xenophon'un *Anabasis* adlı çalışmasında da benzer sınırlara sahiptir. Aynı yaklaşım birkaç asır sonra bölgenin topoğrafyasını ele alan Strabo ve Claudius Ptolemaeus gibi coğrafyacıların ve kitabî geleneklerini ekseri Yunanlardan miras alan Tacitus'un *Annales* ve *Historiae* adlı eserleri veya Gaius Plinius Secundus'un bir antiküryen tarzında ele aldığı *Naturalis Historia* başlıklı çalışması gibi Romalı entelektüellerin yazımında da görülmektedir. Dolayısıyla Mezopotamya uygarlıklarından süregelen terimler de olduğu gibi İranlıların, Yunanların ve Romalıların ileri sürdükleri *Armina* ve *Armenia* isimlendirmeleri de etnonim sınıflandırmadan ziyade doğrudan belirli bir coğrafyayı temsil eden toponim adlandırmalardır.

V. yüzyılda Ermeni alfabesinin icadının ardından oluşmaya başlayan Ermeni literatürü, Doğu Anadolu Bölgesi için o güne kadar kullanılan egzonim terimlerin yerine, yeni bir tabir olarak *Hayastan* [*Հայաստան*] sözcüğüne yer vermiştir. Nitekim muhtemelen Ermenice yazan ilk müellif olan Koryun, Ermenilerin yaşadıkları toprakları belirtmek için yeni bir kelime olarak *Hayastan* sözcüğünü tercih etmiştir.⁹³ Bu kelimenin etimolojisi, Ermenilerin kendi ataları olduğunu düşündükleri mitolojik karakter *Hayk*'a uzanmaktadır. Çünkü *Hayastan* sözcüğü, Hayk'ın isminden ötürü *Hay* [*Հայ*] ve Farsça “yer/yurt” manası taşıyan *-stan* eklerinin arasına Ermenice bağlantı eki *a* [*ա*] sesinin getirilmesiyle oluşturulmuş ve anlam olarak “Hayk'ın Ülkesi” manasında kullanılmıştır (Hay+a+stan).⁹⁴

Ermeniler gibi yeni alfabe ile birlikte V. yüzyılda kendi literatürlerini olgunlaştıran Gürcüler de klasik tanımlamaların dışına çıkarak Ermeniler için *Somex* bölge için *Somxet*'i tabirini tercih etmişlerdir.⁹⁵ *Somxet*'i teriminin anlam bakımından derinliği kesin olarak belirlenemese de söz konusu kelimenin bölgedeki farklı kabile

⁹³ [...*Հայաստանն աշխարհին*...]. Bk. Koryun, I.1.

⁹⁴ Mitolojik bir karakter ve endonim bir kelime olan Hayk'ın son eki *-k* [*կ*] ile Ermenice çoğul eki *-k* [*ք*] harfi arasında okunuş açısından fark olmasa da anlam bakımından sıklıkla hata yapılan önemli bir ayrım vardır. Çünkü kişi olan Hayk, “*Հայկ*” biçimiyle yazılırken çoğul manada kullanılan Hayk', “*Հայք*” şeklinde yazılmaktadır.

⁹⁵ Rapp 2003: 176.

unsurlarından birinin adı olduğu üzerinde durulmaktadır.⁹⁶ Bu konuda Lang'ın iddiasına göre Urartuların yıkılışı ve Medlerin bölgeye ulaşmasının ardından Fırat'ın yukarı bölgelerinde *Hai*, *Arme* ve *Soxmi* gibi kabileler birbiriyle karışmışlar ve kendilerine has etnik özelliklerini büyük oranda kaybetmişlerdi.⁹⁷ Dolayısıyla zaman içinde bölgedeki alt gruplar diğer bölgeleri ifade etmek için kendilerine yakın gördükleri adlandırmaları tercih etmişlerdir. Bu açıdan *Somxet'i* Gürcüler tarafından alınırken *Arme* isminden türetilen *Armina* sözcüğü Akhaimenidler tarafından tercih edilmiş olmalıdır.⁹⁸ Fakat Akhaimenidlerin aksine Gürcüler *Somxet'i* ifadesiyle her zaman Armenia Bölgesi'ni ifade etmemişlerdir. Özellikle bazı Gürcü kaynakları *Somxet'i* adlandırmasıyla K'art'li⁹⁹ sınırlarını kastederken XI. yüzyıldan sonraki bazı kronikler Armenia'yı tanımlamak için yine *Somxet'i* kelimesine yer vermişlerdir. Mesela XI. yüzyıl Gürcü kronik yazarı Sumbat Davit'is Dze, *Somxet'i* terimini doğrudan Armenia'yı tanımlamak için kullanmıştır.¹⁰⁰ Son olarak Doğu Anadolu Bölgesi'yle bir şekilde ilişki içinde olan Süryaniler, Yahudiler ve daha sonra da Müslüman Araplar bölge için yaygın olan *Armenia* isminin benzer varyasyonlarını tercih etmişlerdir. Bu açıdan aynı bölge için Aramice ve Arapçada *Armīniyā*, *Armen* İbranicede ise *Armeniya* sözcüğü kullanılmıştır.¹⁰¹

1.1.2. Armenia Bölgesi'nin Tarihî Coğrafyası

Anadolu topraklarının tarih boyunca ticaret ve göç yollarının geçiş güzergâhında yer alması Armenia Bölgesi'ni sürekli tehdit altında bırakarak birçok defa, bölgenin dış etkenler ekseninde siyasi ve kültürel sınırlarının değişmesine yol açmıştır. Bu durum, doğal olarak Anadolu'nun doğusunda bulunan Armenia Bölgesi'nin coğrafi sınırlarını kesin olarak belirlemeyi olanaksız hâle getirmektedir.

⁹⁶ *Somxet'i* kelimesi Gürcü dilindeki “güney” manasıyla da ilişkilidir ve bu nedenle Gürcü coğrafyasına göre daha güneyde yer alan Armenia bu isimle anılmıştır. Aynı şekilde Ermenilerin Iberia için kullandıkları *Virk'* kelimesi de büyük olasılıkla “kuzey” anlamına gelmektedir.

⁹⁷ Lang 1970: 114.

⁹⁸ Diakonoff 1984: 126.

⁹⁹ Gürcülerin mitolojik ataları ve ilk liderleri K'art'losi'den [ქართლოსი] türeyen *K'art'li* ifadesi, coğrafi açıdan Büyük Kafkas Dağları ile Güney Kafkasların merkezi arasındaki bölgeyi kapsamaktadır. Ayrıca bk. Plontke-Lüning 2006: 694-695.

¹⁰⁰ SD, II.

¹⁰¹ Taberî, 1434, 2347; İdrîsî, 196. Öte yandan İslam kaynaklarında geçen *Armīniyā*/*Ermīniyye*/*İrmīniye* kelimesinin coğrafi olarak sınırları oldukça geniş olmakla birlikte bölge kendi içinde de birkaç parçaya ayrılmıştır. Örneğin Belâzürî ve İbn Fakîh Armenia'yı 4 farklı bölge olarak taksim etmişlerdir. Bk. Belâzürî, 194; İbn Fakîh, 300.

Üstelik Armenia, bağımsız bir devlet tarafından yönetilmediğinden topraklarının genişleme ya da küçülmelerinden ziyade idari olarak Roma ya da İran'ın bölge üzerindeki tasarruflarına dikkat etmek gerekir. Bu konuda antik çağ coğrafyacılarının çalışmalarından derlenen bilgiler yol gösterici olsa da doğrudan Armenia üzerine yazılmış en erken coğrafya çalışmasının VII. yüzyıla tarihlenmesi ve bu çalışmanın güvenilirlik problemi taşıması Armenia'nın ilk dönemlerine ait coğrafi sınırların kısmen karanlıkta kalmasına neden olmuştur. Dahası bölgeye ait isimlendirmelerin genellikle egzozim oluşu ve Akhaimenid, Orontid, Artaxiad ve Arşakid dönemlerinde hem iç hem de dış etkenler sebebiyle yaşanan idari ve siyasi sınır ayrılıkları ve de geç antik çağda Roma-İran çatışmalarının Armenia üzerinde yaşanması bölgenin coğrafi uzantılarının net olarak anlaşılmasını zorlaştırmıştır.

1.1.2.1. Akhaimenidlerden Sâsânîlere Armenia'nın Coğrafyası

I. Darîüş döneminde Cappadocia ve Cilicia satraplıklarıyla birlikte kurulan Armenia satraplığı, bölgenin sınırları hakkında detaylı bir tablo çizememektedir.¹⁰² Çünkü İranlıların bölgeye verdikleri isim olan *Armina*¹⁰³ üst başlığının altında yer alan Armenia Bölgesi, Behistün Yazıtları'nda on birinci, Naqş-e Rostam'de yirminci ve Daiva Yazıtları'nda ise dördüncü satraplık olarak ifade edilmesine rağmen bu rölyefler coğrafi açıdan Armenia'nın temel olarak üzerinde yerleştiği toprakların hangi bölgeler olduklarına dair herhangi bir atıfta bulunmamışlardır.¹⁰⁴ Dolayısıyla Armenia coğrafyasına ilişkin en açık ifadeler, Armenia'yı ülkelerinin doğal bir parçası olarak gören İranlılardan değil İran'ın geleneksel düşmanı olan Yunanlardan gelmektedir.

Herodotus'a göre Akhaimenidlerin on üçüncü satraplığı olan *Armina*, yüksek dağlar tarafından zincir gibi sarılan doğal savunma hatlarına sahip platolar üzerine konumlanmıştır.¹⁰⁵ Bölgenin coğrafi sınırları, MÖ V. ve IV. yüzyıllarda, ana hatlarıyla Urartu Krallığı'nın hüküm sürdüğü Van Gölü çevresi merkez olmak üzere kuzey ve

¹⁰² Akad kralı Narâm-Sîn ve daha sonra da Asur kralı I. Salmanassar'ın Anadolu'nun doğusuna yaptıkları seferlerde bölge için kullandıkları *Armānum/Armani* ve *Uruadri/Uruatri* tabirlerini coğrafi açıdan kesin olarak konumlandırmak mümkün değildir. Bk. *UET I*, 275 = U 775; *RIME 2*, *Naram-Sin* E2.1.4.27; *ARAB*, 114.

¹⁰³ *Satrapakan Hayastan* [*Սատրապական Հայաստան*]. Bk. *NBHL*, II, 699.

¹⁰⁴ *DB*, I.6; *DNe*, 20; *XPh*, 3. Bu konudaki yeni bir tartışma için ayrıca bk. Kaya 2018: 163.

¹⁰⁵ *Hdt.* III.93.1.

kuzeydoğuya doğru Büyük Ağrı Dağı¹⁰⁶ ile Aras Nehri¹⁰⁷ ve Kars/Arpa Çay Irmağı vadileri, doğudan batıya doğru uzanan hat üzerinde Caranitis,¹⁰⁸ Acilisene¹⁰⁹ ile güneybatıda Cappadocia Bölgesi'ne bağlı Sophene¹¹⁰ ve güneyde Corduena Bölgesi'yle kuşatılan topraklardı.¹¹¹ Ayrıca yine Herodotus, özellikle güneyde Cilicia ve Matiene (kuzeybatı İran) Bölgelerinin Armenia'yı çevreleyerek sınır oluşturduğunu ifade etmektedir.¹¹²

Genel olarak sınırları çizilen Armenia Bölgesi'nin, MÖ V. yüzyıldan IV. yüzyıla geçerken yaşadığı siyasi kırılmaların bölgenin coğrafyası üzerinde ne derece etkili olduğunu anlamak zordur. Armenia topraklarında, güneyden kuzeye uzun bir yolculuk yaparak bölgeyi kısmen daha belirgin bir hâlde anlatan Xenophon, Armenia Bölgesi'nin *doğu* ve *batı* şeklinde iki satrap aracılığıyla yönetildiğinden bahsetmesine rağmen yine Armenia'nın sınırlarını açık olarak ifade etmemiştir.¹¹³ Bu bağlamda,

¹⁰⁶ Strabo'nun Abos [Ἄβος] olarak adlandırdığı Ağrı Dağı, Ermeniler tarafından *Mets Masis* [Մէծ Մասիս] olarak bilirse de bu dağın antik dönem kaynaklarındaki yeri meselesi ve ismi oldukça problemlidir. Bk. Strab. XI.14.2. Nitekim geleneksel olarak Hz. Nuh'un gemisinin oturduğu yer olarak düşünülen *Mets Masis*, Tevrat'ta *Ararat* şekliyle yer almışsa da bu adlandırma esasen Urartulara atıf yapmakta ve coğrafi olarak *Mets Masis*'i değil Van Gölü'nün güneyindeki dağları kapsamaktadır. Bk. *OT, Gen.* VIII.4; Salvini 1995: 15. *Ararat* sözcüğünün yanlış kullanımı büyük olasılıkla Ermeni kaynaklarında bölge ismi olarak geçen *Ayrarat*'ın hatalı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Yunan geleneğinde fragmanlar dışında çalışması kaybolan Şamlı Nikolaus tarafından *Báris/Báris Oros* [Βάρις ὄρος] olarak adlandırılan bölge, Strabo'nun çalışmasında *Másios* [Μάσιος], *Niphátēs*, *Abos* [Ἄβος] ve *Nibaros* [Νίβαρος] isimleriyle ön plana çıkmıştır. Bk. Strab. XI.14.2; Ioseph. *Antiq. Iud.* I.3.5; Euseb. *Praep. Evan.* IX.11. Bunlar arasında Abos ve Mēdia'ya kadar uzanan Nibaros sırasıyla *Mets* (Büyük) ve *P'ok'r* (Küçük) *Masis*'i temsil etmektedir. Öte yandan Hıristiyan geleneğinde de Armenia dağlarının büyük tufan ile ilişkilendirilmesi *Mets Masis*'i Hz. Nuh'un gemisi ile özdeşleştirmiştir. Bk. Kosmas, XII.340.

¹⁰⁷ Armenia'nın en önemli nehirlerinden olan Aras (*Yun.* Aráxēs [Αράξης]), klasik Ermeni kaynaklarında *Eraxs* [Երասիս], modern Ermenicede ise *Arak's* [Արաքս] adıyla geçmektedir. Bu yüzden Ermenicedeki *Eraxs* (Aras) Nehri, Corduena'nın güneyindeki *Araxs* (Gadar) Nehri ile karıştırılmamalıdır.

¹⁰⁸ Caranitis yerleşimi, Anania Şirakac'i'den önce klasik Ermeni müelliflerince canton (=gawaş [qawun]), ova/düzlük (=daşt [ηωζω]), göl/deniz (=tsov [δνυ]) ve çayır (=marg [մարգ]) gibi kelimelerle tanımlanmıştır. Bk. P'B, IV.12, V.37; LP', III.81; Garsoian 2003: 65.

¹⁰⁹ Yalnızca geç antik çağ Ermeni tarihi için değil aynı zamanda Roma-İran savaşları için de önemli bir merkez olan Acilisene, klasik Ermenicede Ekeleac' [Եկէլէաց], eski Yunancada ise Akilisēnē [Ἀκίλισσηνή], Keltzēnē [Κελτζηνή] ve Kelezēnē [Κελεζηνή] formlarıyla yer almaktadır.

¹¹⁰ Eski Yunancadaki *Sophene* [Σωφηνή] kelimesi, muhtemelen Urartuca bir kelime olan *Şūpā(ne)*'den [URUşu-pa-a-nē] türemiştir. Bk. Diakonoff and Kashkaï 1981: 77. Ermeni kaynaklarının bölgeyi tanımlamasına ilişkin ayrıca bk. AŞX, V.22ii; TK.

¹¹¹ Xen. *Anab.* III.5.16. Öte yandan Hecataeus'un fragmanlarında *Gordioi* olan yer alan bölge Ermeniler tarafından *Korčayk'* [Կորճայք] ya da *Korčēk'* [Կորճէք] olarak adlandırılmıştır. Bk. *BNJ*, I. F. 287. Aynı bölge, eski Yunan kaynaklarında ise *Gordioi* [Γορδίοι], *Gorduēnē* [Γορδοηνή]; *Korduēnē* [Κορδοηνή] ve *Kōtaia* [Κωταία] olarak yer almaktadır.

¹¹² Hdt. V.49.6.

¹¹³ Xen. *Anab.* IV.4.3-4. Ayrıca bk. Plut. *Art.* XXVII.4.

güneyde Carduchialılar¹¹⁴ ile sınır oluşturan Botan Çayı'nı geçtikten sonra Armenia'nın başladığını ifade eden Xenophon, kuzeye doğru Dicle'nin kolları boyunca gittiklerini ve çetin kış şartlarında Armenia'nın yiyecek bakımından son derece zengin köylerine ulaştıklarını söylemektedir.¹¹⁵

MÖ IV. yüzyılın başlarında, I. Orontes'ten sonra ortaya çıkan büyük satrap isyanı ve yüzyılın sonlarında Gaugamela Savaşı'nın akabinde II. Orontes'in Armaouira'ya dönerek krallığını ilan etmesinin Armenia'nın coğrafyasında kısmî değişikliklere neden olduğu düşünülebilir. Çünkü I. yüzyıl tarihçisi Curtius, Büyük İskender'in ele geçirdiği bölgeleri sayarken Armenia'yı da listeye dâhil etmektedir ancak aynı bilgi, Iustinus tarafından desteklenmemektedir.¹¹⁶ Üstelik Büyük İskender, Akhaimenidleri ortadan kaldırdıktan sonra Armenia'nın da içinde olduğu bazı bölgelere satrap atamaları yapmış ve bu atamalar, Büyük İskender'in ölümünden hemen sonra yeni kavgaları beraberinde getirdiği gibi yönetsel açıdan da Armenia'yı, Commagene ve Sophene ile birlikte kısmen aynı dairenin içine yerleştirilmişti.¹¹⁷ Ne var ki bu idari yakınlık, hiçbir şartta Armenia coğrafyasının genişlediği ya da doğu-batı yönlü uzandığı anlamına gelmemektedir. Her ne kadar Anania Şirakac'i, "dördüncü Armenia" (Չ'որրորդ Հայկ') ismini kullanarak Sophene'yi Armenia'ya dâhil etse de gerçekte burası ayrı bir bölgedir ve MÖ IV. ya da III. yüzyılda Armenia'nın Sophene üzerinde doğrudan bir hâkimiyeti söz konusu değildir.¹¹⁸

MÖ III. yüzyılın sonlarına doğru Seleucus kralı III. Antiochus'un Sophene'ye saldırması tabi olarak Armenia coğrafyasının da bu saldırıdan etkilenmesine yol açtı.¹¹⁹ Nitekim Armenia kralı IV. Orontes, önce Armenia'nın başkentini Armaouira'dan Eruandaşat'a taşıdı ardından da Bagaran ismini verdiği dinî bir merkez

¹¹⁴ Carduchialılar, Xenophon tarafından Zagros Dağları'nın en kuzeyindeki tepelerde yaşayan ve tarım, hayvancılık, şarap üretimi gibi işlerle uğraşan ilkel topluluk olarak anlatılmıştır. Bk. Xen. *Anab.* III.5.16; Diod. XIV.27.3-4; Wiesehöfer 2003: 1095.

¹¹⁵ Xen. *Anab.* IV.4.1-10.

¹¹⁶ Curt. VI.3; Iust. XXXVIII.7; Redgate 2000: 62. Diğer taraftan muhtemelen Büyük İskender Armenia'yı doğrudan fethetmemişti ama geride bıraktığı Yunan kültür mirası Ermeniler arasında da geniş bir tabanda yayılım göstermişti.

¹¹⁷ Diod. XVII.64.5; Arr. *Anab.* III.16.5.

¹¹⁸ AŞX, V.22ii. Movsēs Xorenac'i de bölgeyi aynı isimle anmaktadır. Bk. MX, II.8. Bölgenin tarihî coğrafyası için bk. Marciak 2012: 295-338.

¹¹⁹ Polyb. VIII.23; Garsoian 1997b: 45.

inşa etti.¹²⁰ Ancak çok geçmeden Seleucusların *strategosu* olarak Armenia'ya atanan I. Artaxias, kısa süreli bir çekişmenin ardından Orontid Hanedanı'nı ortadan kaldırmayı başardı.¹²¹ Armenia'da yaşanan hanedan değişikliği ve Seleucusların Anadolu üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmeleri Armenia coğrafyasında doğudan batıya doğru bir genişleme meydana getirdi.¹²² Zira Strabo'nun geriye dönük olarak verdiği bilgiye göre I. Artaxias, MÖ II. yüzyılın başlarında Armenia'nın hâkimiyetini alırken Zariadres de Sophene Bölgesi'nin yönetimini üstlenmişti.¹²³ Bu yeni yapılanmayla birlikte I. Artaxias, MÖ 176 yılında Armenia topraklarını doğuda, Erevan'dan güneye doğru 20km mesafedeki Artaxata merkez olmak üzere yeniden organize etti.¹²⁴ Aynı şekilde Zariadres de batıda Carcathiocerta ismiyle bir şehir inşa ederek yönetim merkezini burada oluşturdu.¹²⁵ Her iki kralın bu şekilde birlikte hareket etmesi MÖ II. yüzyılda Caspian, Basoropeda, Pariades, Chorsene, Gogarena, Caranitis ve Xerxene gibi Armenia'yı çevreleyen bölgelerin Armenia'ya katılarak sınırlarının genişlemesini sağlayan en temel etkenlerden biri oldu.¹²⁶ Nitekim Sevan (Lykhnitis) Gölü'nün yakınlarında bulunan bir yazıt, Phaunitis'in dahi MÖ II. yüzyılda Armenia'ya ait olduğunu göstermektedir.¹²⁷

I. Artaxias ile Zariadres'in uyumlarının bir süre sonra bozulması ve Seleucusların güneyden uyguladığı baskı, Armenia'nın yeni sınırlarına hangi ölçüde hâkim olduğu sorusunu yanıtsız bırakmaktadır. Bu yüzden söz edilen bölgelerin II. Tigranes dönemine kadar ne derece Armenia'ya bağlı kaldıklarının tespiti de kolay değildir. Ancak II. Tigranes döneminde, Armenia'nın siyasi olarak hâkimiyet alanını genişletmesiyle, doğuda Iberia ve Albania, batıda ise Commagene ve Osroene coğrafyalarının Armenia'ya bağlandığı açıktır.¹²⁸ Üstelik II. Tigranes'in MÖ 83

¹²⁰ MX, II.39-40. Öte yandan IV. Orontes, başkenti Armaouira'dan Eruandaşat'a taşıdığı zaman Armaouira'daki pagan sembolleri buraya getirmemişti. Movsēs Xorenac'i'nin aktarımına göre bunun sebebi, IV. Orontes'in insanların tanrılara kurban adamak için geldiklerinde şehrin güvenliğinin sağlanamayacağından korkmasıydı [...] qnhēl uūū wəhūwəpēh...]. Bk. MX, II.40. Bu yüzden IV. Orontes, Eruandaşat'tan yalnızca 40 *stadia* uzaklıkta Bagaran ismiyle küçük bir şehir kurarak kutsal sembolleri buraya taşıdı. Ayrıca bk. Russell 1987: 53.

¹²¹ MD, I.9.

¹²² Polyb. XXI.16.-17.

¹²³ Strab. XI.14.15; Toumanoff 1963: 290; Russell 1987: 74.

¹²⁴ Strab. XI.14.6; Plut. *Luc.* XXXI.4; MX, II.49.

¹²⁵ Strab. XI.14.2.

¹²⁶ Strab. XI.14.5. Ayrıca Bk. Hewsens 1982: 32.

¹²⁷ Perikhanian 1966: 18.

¹²⁸ Strab. XI.14.15; Hewsens 1984b: 352-354.

yılında Seleucuslara karşı başlayan harekâtı, Iustinus'un izafi iddiasına göre daha sonra Mısır'a kadar uzansa da Armenia sınırları üzerinde daimî bir genişleme meydana getirmedi.¹²⁹ Ama yine de Iosephus'a göre II. Tigranes, bu saldırılar sırasında eski Fenike bölgelerini kendine bağlamış ve Armenia topraklarını en uzak güney sınırlarına kadar ulaştırmayı başarmıştı.¹³⁰

Armenia coğrafyasının yaşadığı değişimin belirsizliğini anlaşılabilir sınırlar üzerinden MÖ I. yüzyıla ait olarak yorumlayan ilk antik yazar Strabo'dur. Strabo'nun belirlediği Armenia sınırları; MÖ yak.I. yüzyılın ilk yarısında –II. Tigranes gücünün zirvesindeyken– güneyde Mezopotamya diye adlandırılan Fırat ve Dicle arasındaki bölgeyi Armenia'dan ayıran Güneydoğu Toroslara, Mezopotamya'nın doğusunda Atropatena,¹³¹ kuzeyde, Kafkas Dağları'na doğru uzanan Elburz Dağları,¹³² Hazar Denizi, Albania,¹³³ Iberia¹³⁴ ve Armenia halklarını çevreleyen Kafkas Dağları'na ve

¹²⁹ App. Syr. VIII.48; Iust. XL.1-2; Van Lint 2009: 264. Diğer taraftan II. Tigranes'in ordularının güneye ne kadar ilerledikleri yeterince açık değildir. Bu konuda Appianus ve Iustinus, Mısır coğrafyasını işaret etseler de döneme en yakın kaynak olan Iosephus, II. Tigranes'in Iudea'dan geri döndüğünü söylemektedir. Bk. App. Syr. VIII.48; Iust. XL.1-2; Ioseph. *Antiq. Iud.* XIII.16.4. Aynı bilgiyi destekleyen IV. yüzyıl yazarı Eutropius da II. Tigranes'in Iudea Bölgesi'nde 12.000 kişiyi öldürdükten sonra kuzeye döndüğünü ifade etmektedir. Bk. Eutr. VI.14. Ancak bu kaynakların aksine Ermeni tarih yazım geleneği II. Tigranes'in Kudüs'ü ele geçirdiğini ileri sürmektedir. Bk. MX, II.19. Bunun temel sebebi Hıristiyanlık merkezli gelişen Ermeni tarihçiliğinin Kudüs ve Hıristiyanlık arasındaki ilişkiye bir şekilde Ermenileri de dâhil etme çabası olabilir.

¹³⁰ Ioseph. *Antiq. Iud.* XIII.16.4.

¹³¹ Avesta'da *Atərəpāta*, Ermeni kaynaklarında ise *Atrapatakan* [*Ատրապատական*] olarak yer alan bölge, Büyük İskender'in (MÖ 336-323) ölümünün ardından güney ve kuzey olarak iki parçaya ayrılmış ve İskender'in *somatophylakes*'i (*yakın koruması*) olan Peithon, Mēdia Magna'nın (Büyük Mēdia), Atropates ise daha küçük olan ve Yunanların *Mēdia Atropatene* [*Ἀτροπάτιος Μηδία*] olarak adlandırdıkları bölgenin yönetimini almıştır. Ancak bir süre sonra Atropates, Seleucuslardan (MÖ 323-63) ayrılarak bağımsız krallığını ilan etmiştir. Böylece bölge, coğrafi açıdan Armenia ve Matiane'nin [*Ματιανή*] doğusu, Büyük Mēdia'nın batısı ve en doğuda Hazar Denizi'nin girintisine kadar uzanan bölgeyi kapsayacak hâle gelmiştir. Bk. Strab. XI.13.1-2.

¹³² İran'ın Gurgān (*EFars*. Varkāna) Bölgesi'nde yer alan Elburz (Parachoathras) Dağları, Hazar Denizi'nin güney kıyısından kuzeybatıya doğru uzanıp Atropatena topraklarına ulaşarak doğudaki hat üzerinde günümüz Türkmenistan ve Afganistan sınırlarında sona ermektedir. Ayrıca Firdevsî, mitolojik açıdan bu dağların yükseliğine vurgu yaparak Parachoathras Dağları'nı *güneşe yakın* olarak konumlandırmıştır. Bk. Firdevsî, 134-135. Bölgenin tarihî coğrafyası için ayrıca bk. Barthold 1984: 112-120.

¹³³ Ermeni tarihçi Movsēs Dasxuranc'î, *Alban Tarihi* adlı eserinde Albania'nın Ermenice karşılığı olan *Ahuank'* sözcüğünün Ermenicede "tatlı-hoş" anlamına gelen *-alu* [*Աղու*] ekinden türediğini ileri sürmüştür. Bk. MX. II.8; MD, I.4. Albania coğrafyası hakkında bilgi veren Anania Şirakac'î'ye göre ise bölge, Iberia'nın doğusunda, Hazar Denizi'nin batısında ve Armenia'nın doğu sınırındaki Kura Nehri (*Erm.* Kur [*Կուր Գետ*]; *Lat.* Cyrus) boyunca uzanıyordu. Bk. *AŞX*, V.21. Ayrıca Strabo, özellikle Armenia ve Albania sınırı hakkında bilgi verirken Plinius bölgenin merkez şehrinin Cabalaca (Qabala; *Erm.* K'avałak [*Գալախալ*]) olduğunu ifade etmiştir. Bk. Strab. XI.1.5; Plin. *HN*, VI.11.29.

¹³⁴ Iberia, kuzeyinde Colchis, doğusunda Albania ve güneyinde Armenia ile sınırlanan toprakları kapsıyordu ve burada Armenia ile Iberia arasındaki sınırı ise Kura Nehri belirliyordu. Bk. Strab. XI.2.15; Plin. *HN*, VI.15; *AŞX*, V.20.

Tibarenoslara¹³⁵ kadar uzanan Moschia¹³⁶ ve Colchis Dağları'na, batıda ise bu milletler ve Pariades (Parhal)¹³⁷ ile Scydises Dağları'yla¹³⁸ Armenia Minor'a,¹³⁹ Cappadocia¹⁴⁰ ve Commagene'yi¹⁴¹ Armenia'dan ayıran Fırat boylarına değin uzanıyordu.¹⁴² Bu coğrafya, Mytileneli Theophanes'in verdiği 100 *schoeni* genişlik ve onun iki katı uzunluğa sahip değil, Strabo'nun ifadesiyle bu oranın yarısı ya da belki biraz daha üstünü kapsıyordu.¹⁴³

Strabo'nun sınırlarını belirlediği Armenia Bölgesi, muhtemelen önce I. Artaxias ardından da II. Tigranes dönemlerindeki genişlemenin etkisiyle geriye dönük olarak oluşturulmuştu. Üstelik MÖ IV. yüzyıldan I. yüzyıla uzanan süreçte Xenophon

¹³⁵ Tibarenoslar, Kotýōra [Κοτύωρα] merkez olmaz üzere Pontus'un (Karadeniz) güneyindeki Kuzey Anadolu Dağları üzerinde, Chalybes'in doğusunda ve Mossýnoikoi'nin batısında yaşayan ilkel topluluktur. Bk. Xen. *Anab.* V.5.3; Plin. *HN*, VI.4.11; Mela, I.106. Ayrıca Herodotus'a göre Akhaimenidlerin on dokuzuncu satraplığının bir parçası olan Tibarenoslar, İran'a 300 *talanta* vergi ödüyorlardı. Ayrıca bk. Hdt. III.94.2; Arslan 2007: 33; Olshausen 2009: 653.

¹³⁶ Ermeni kaynaklarında Mosk'ian [Մոսքիան] olarak yer alan Moschian halkları, Pontus'un Cerasus (Giresun) ve Trapezus (Trabzon) yerleşimleri arasındaki Kuzey Anadolu Dağları'nın tepelerinde ve Tibarenosların doğusunda ikamet ederlerdi. Bk. *FGrHist*, I F. 204; Xen. *Anab.* V.4.2; Apoll. Rhod. *Argon.* 2.1016; Plin. *HN*, VI.4.11; Olshausen 2006: 235.

¹³⁷ Parhal; Yun. Paryádrēs [Παρυάδρης]; Lat. Parihedri montes; Erm. Parxar [Փարխար]; Gür. Parxali [Քարխալի]. Pontus ve Armenia arasında doğu-batı yönlü uzanan sıra dağlar. Bk. Strab. XI.2.15; Plin. *HN*, VI.9.25. Öte yandan Xenophon ve Procopius gibi birçok antik yazarın kayıtlarında yer alan balıyla ünlü Kuzey Anadolu Dağları, Alpin kuşağının bir parçası olarak Kuzey Anadolu Dağları ile doğuya doğru Kaçkar (Erm. Xaçk'ar [խաչքար]) Dağları'nı kapsıyordu. Bk. Xen. *Anab.* IV.8.20; Proc. *Bell.* VIII.2.4. Plinius, bu dağların Colchis ve Armenia Minor arasındaki doğal sınırı oluşturduğunu söylerken Strabo da bu bölgede yaşayan toplulukların son derece vahşi olduklarından söz etmektedir. Bk. Strab. XII.3.18; Plin. *HN*, VI.9.25.

¹³⁸ Scydises Dağları, Cerasus ve Trapezus'un güney yükseltisinde *Skoidises*, *Skideses*, *Skordiskos* olarak adlandırılan ve Kuzey Anadolu Dağları'nın devamı gibi uzanan son derece kayalık dağlardır. Bk. Ptol. *Geogr.* V.6; Arslan 2007: 34.

¹³⁹ Fırat'ın kuzeybatı hattında kalan topraklar geleneksel olarak *Armenia Minor* ismiyle anılırdı. Bk. Adontz, 1970: 55. Ayrıca bölgenin kuzeyinde Pontus bulunurken doğusunda Armenia konumlanmıştı. Strabo'nun son derece verimli olduğunu söylediği bölge, Romalıların VI. Mithradates ile olan mücadelesinde önemli bir rol oynamıştır. Bk. Strab. XII.3.1, XII.3.28; Plut. *Luc.* XIX.

¹⁴⁰ Paphlagonia [Παφλαγονία] ile Phrygia [Φρυγία] (daha sonra Galatia [Γαλατία]) ve Lycaonia'dan Fırat'a uzanan toprakları kapsayan Cappadocia, güneyde Toros Dağları ile sınırlanmıştı. Bk. Strab. XII.1.1; *AŞX*, V.10a. Herodotus, Cappadocia'dan sonra güneydeki Cilicia (*T.* Kilikya) sınırına kadar 28 *stage* (28 x 160 *stadia*) ve 104 *parasanges* (104 x 30 *stadia*) olduğunu söylemektedir. Bk. Hdt. V.52.2. Zaman içinde hem idari hem de coğrafi açıdan birçok değişime uğrayan bölge, Akhaimenidler tarafından 2 satraplığa ayrılmış Makedonlular döneminde düzenlemeye tabi tutulmuş ve son olarak da Romalıların himayesinde yeniden ön plana çıkmıştır. Konu hakkında ayrıca bk. Strab. XII.1.4; Strobel 2003: 1073-1074.

¹⁴¹ Fırat'ın batı kıyıları ile Toros Dağları'nın güneydoğu yakası arasında yer alan Commagene, doğuda Armenia ve kuzeyde meyve ağaçlarıyla ünlü Melitene (*T.* Malatya; Erm. Malat'ia [Մալաթիա]) üzerinden Cappadocia ile sınırlanmıştı. Bk. Strab. XI.12.2, XII.1.2; Plin. *HN*, VI.3.9; Oros. I.2.25; Kühne 2003: 625-626; Facella 2005: 225-250.

¹⁴² Strab. XI.14.1. Ayrıca bk. Plin. *HN*, VI.9.25; Ptol. *Geogr.* V.12; Solin. XXXVII.1; Euseb. *Onom.* 197.1-6.

¹⁴³ Strab. XI.14.11.

ile Strabo'nun *Armenia* algıları muhtemelen birbirlerinden farklıydı ve aynı bölgeleri ihtiva etmiyordu. Çünkü Xenophon'un *Armenia*'sı, İran'ın ayrıcalıklı ve sadık bir parçası olan topraklarına karşılık gelirken, Strabo'nun *Armenia*'sı İran toprağı olmaktan çıkarak nispeten daha bağımsız (ya da Roma'nın himayesinde) ve kendi içinde teşkilatlı bir bölge hâlini alıyordu.

II. Tigranes'in yalnızca sınırlarını genişletip toplumsal düzeyde birlik sağlayamadığı bu *yeni Armenia* coğrafyası Roma kuvvetlerinin bölgeye ulaşmasıyla çok geçmeden eski sınırlarına kadar küçülmek zorunda kaldı. Bu durumun çağdaş literatürdeki etkisi belirgin değildir ancak I. yüzyılda yazan Plinius, *Armenia* sınırlarını Kuzey Anadolu Dağları'ndan başlayarak Fırat Nehri ile Cappadocia'dan ayrıldığını, güneyde nehirler ve dağlar boyunca Adiabene'ye kadar uzandığını, doğuda Aras ve Kura Nehirleri'yle kuzeyde Çoruh Nehri üzerinden yeniden Pariades dağlarına ulaştığını söyleyerek *Armenia*'nın yerel adlarıyla 120 *strategiastan* (*idari bölge*) oluştuğunu ifade etmektedir.¹⁴⁴ Plinius'tan 6 asır sonra, *Armenia*'yı en geniş sınırları üzerinden tanımlama gayretinde olan Ermeni yazar Anania Şirakac'i ise *Armenia* coğrafyasını 15 büyük bölge ve yaklaşık 200 alt birim/yerleşim şeklinde muhtemelen Plinius'tan esinlenerek göstermiştir.¹⁴⁵ Ancak Anania Şirakac'i'nin ifade ettiği bu idari ve coğrafi bölgeler *Armenia*'nın belirli bir dönemine ait sınırlarını belirlemek yerine doğrudan en geniş uzantılarını ya da etki alanını ifade etmektedir.

1.1.2.2. Geç Antik Çağda Armenia (224-451)

Armenia Bölgesi'nin geç antik çağdaki sınırlarını kesin olarak çizmek dönemin kaynaklarının yeterince bilgi içermemesinden ve *Armenia* coğrafyasının sınırlarının Roma-İran savaşlarının seyrine bağlı olarak sıklıkla değişmesinden ötürü oldukça zordur. Üstelik Herodotus, Xenophon ve Strabo gibi klasik yazarların ifade ettikleri *Armenia* tanımının geç antik çağ için ne derece kullanılabilir olduğu da tartışmalıdır. Bu yüzden *Armenia Bölgesi*'nin uzantılarını Roma ve İran arasındaki nüfuz çekişmesinin meydana getirdiği değişim geleneği üzerinden; ancak doğal sınırlarını gözardı etmeden belirlemek mümkün olabilir. Nitekim I. Şābuhr'un idaresi altındaki Sāsānîler, 252 yılında *Armenia*'nın hâkimiyetini ele geçirdiklerinde,

¹⁴⁴ Plin. *HN*, VI.9.25. Ayrıca Plinius, *Armenia* coğrafyasının 5 bin *milia passum* (5 x 1.48 km) olduğunu söylemektedir. Bk. Plin. *HN*, VI.10.27.

¹⁴⁵ Bölge=*ašxarh* [*աշխարհ*], birim/yerleşim=*gawar* [*գավառ*]. Bk. *AŞX*, V.22; Spiegel 1871: 238.

Armenia Bölgesi, muhtemelen I. Tiridates'in tahta çıktığı 63 ya da 66 yılından beri süregelen ve aslında bölgenin doğal uzantıları olan sınırlar ile çevrelenmişti. Mevcut doğal sınırların büyümesi ya da küçülmesi mümkün olmadığı gibi 299 yılında yapılacak olan Nisibis Antlaşması'na kadar da bölgenin idari sınırları neredeyse hiç değişmedi.

Armenia Bölgesi'nin Plinius'un I. yüzyılda yaptığı tasvir üzerinden III. yüzyılın sonuna kadar coğrafi açıdan fazla bir değişiklik yaşamadığı açıktır. Bu yüzden Sâsânîler, 252 yılında *Wuzurg Šāh Arminān* (*Armenia'nın büyük kralı*) unvanını alan I. Šābuhr'un oğlu Ohrmezd-Ardašir aracılığıyla Armenia'yı yönetmeye başladıklarında, büyük olasılıkla Romalıların himayesinde olan Armenia ile aynı coğrafyaya sahip oldular.¹⁴⁶ Bu coğrafya, Plinius'a göre Kuzey Anadolu Dağları'nın güney yamaçlarından başlayarak Fırat Nehri ile Cappadocia'dan, Dicle Nehri ile de Mezopotamya'dan ayrılıyordu. Güneyde, dağ zincirlerinin yer aldığı Adiabene'ye kadar devam eden Armenia toprakları, doğu yönünde Aras'ı geçerek Kura'ya kadar ulaşıyordu ve 252 yılında Sâsânî Hanedanı'nın Armenia, Iberia ve Albania üzerinde sağladığı hâkimiyetten sonra bu bölge, Naqş-e Rostam'daki Kartîr Yazıtları'ndan da anlaşılacağı üzere doğrudan İran'ın bir eyaleti olmuştu.¹⁴⁷ Aynı şekilde buranın güneyinde, alçak bir araziye konumlanan Muğan (Vatnean) Ovası bulunuyordu.¹⁴⁸ Bu ovanın yayıldığı toprakların adlandırılması antik çağ kaynaklarında değişken olmakla birlikte bölge, Yunan coğrafyacılar tarafından *Kaspiane* olarak adlandırılarak Albania'nın bir parçası şeklinde resmedilmiş ve III. yüzyıl yazarı Claudius Aelianus tarafından da *Caspia* formuyla kullanılmıştı.¹⁴⁹ Ancak Agat'angelos, *Kaspik* sözcüğünün yanında literatürde ilk defa yer alan *P'aytakaran*¹⁵⁰ ismini eklemiş ve buranın aslında *bölge* değil *şehir* olduğunu iddia etmiştir. Gerçekten de Agat'angelos'tan sonraki Ermeni müelliflerinin *P'aytakaran* için *şehir* kelimesini sıklıkla kullanmışlar ve bölgeyi Armenia'nın değil aksine Atropatena'nın bir parçası

¹⁴⁶ ŠKZ, *Pârsîg*, 18; MX, II.78; Zon. XII.21.

¹⁴⁷ *KNRm*, 12; Braund 1994: 239.

¹⁴⁸ MX, III.3; KG §2.

¹⁴⁹ Strab. XI.14.5; Plin. *HN*, VI.17.44; Ael. *NA*. XVII.17.

¹⁵⁰ *P'aytakaran* kelimesinin etimoloji *P'ayt+a+karan* şeklindedir. *P'ayt* = *ağaç*; *karan* = *bağlantı* anlamlarına gelmektedir. Bk. Hübschmann 1969: 270. Perikhanian'a göre ise *karan* kelimesi İran dünyasında "sınır/bölge" anlamıyla bilinmektedir. Bk. Perikhanian 1982: 55. Diğer taraftan Agat'angelos'un eski Yunanca versiyonunda bu isim *Phatakharanē* [Φαταχαρανῆ] olarak yer almaktadır. Bk. Aa, 842; Ag, 153.

olarak tanımlamışlardır.¹⁵¹ Dahası Kâbe-i Zerdüş'teki I. Şābuhr ve Kartīr Yazıtları'nda bölgenin İran'ın bir eyaleti olduğu açıkça belirtilmektedir.¹⁵² Armenia'nın en kuzeyinde ise Karadenize akan Çoruh Nehri,¹⁵³ Kuzey Anadolu Dağları vasıtasıyla Pontus ve Armenia arasında sınır oluşturarak batıda "Aşağı" Armenia'ya doğru uzanıyordu.¹⁵⁴

Bu geniş Armenia coğrafyası Sâsânîlerin yönetimi altında yaklaşık 30 yıl boyunca aynı kaldı. Ne var ki Movsēs Xorenac'î'nin iddiasına göre 280 yılında Roma İmparatoru Probus ile Sâsânî kralı II. Wahrām kendi aralarında bir antlaşma yaparak Armenia'yı iki parçaya böldüler ve sınırı netleştirmek için de hat boyunca hendek kazdırttılar.¹⁵⁵ Böylece Romalıların hâkimiyeti altında kalan batı Armenia, İmparator Probus'un kendine bağlı olduğunu düşündüğü II. Khosrov tarafından idare edilmeye başlanırken doğu Armenia Sâsânî veliahtı Narseh'in yönetimi altında kalmaya devam etti. Bu durum, şüphesiz Romalıların Sâsânîler karşısında elde etmeye başladıkları askerî kazanımların bölge üzerine yansımaları gösteriyordu. Nitekim birkaç yıl sonra, 287 yılında Sâsânîler bu kez de Armenia üzerindeki haklarının bir kısmını veya batı Armenia'nın tamamının yönetimini Romalılara bırakmak zorunda kaldılar.¹⁵⁶ Bu gelişmeyle Armenia'nın batısı (ya da tamamı) Romalıların desteklediği III. Tiridates'in yönetimine girse de Paikuli Yazıtları 293 yılında dahi Narseh'i *Armenia kralı* olarak adlandırmaya devam etmektedir.¹⁵⁷

¹⁵¹ LP', II.33; Ehişē, III.p88, IV.p95; LE, XVIII; YM, XXXVI.107.

¹⁵² ŞKZ, Pârsīg, 2; KKZ, 12; Garsoïan 1989: 486. Ayrıca Kartīr Yazıtları'nda Balaskan [Blaskan] olarak geçen bölge, İbn Hurdâzbih tarafından Ardašīr'den şah unvanı alan bölgelerden biri olarak gösterilmiştir. Bk. KKZ, 12; İbn Hurdâzbih, 18; Bosworth 1990: 2. Ayrıca bk. Adontz 1970: 172. Öte yandan P'aytakaran, Asofik'in eserinde *Kaspk'* ülkesinin bir bölümü olarak geçmektedir. Bk. Asofik, II.3.

¹⁵³ Çoruh (Apsarus) Nehri'nin ismine ilişkin antik çağ kaynaklarında birden çok tanım kullanılmıştır. Ermenilerin *Voh* [ϕnh] ismini verdikleri ırmak, Plinius'un eserinde *Absarrum* olarak ifade edilmiş ve Appianus tarafından da *Apsarus* [Ἀψαροϋς] olarak adlandırılmıştır. Bk. Plin. *HN*, VI.9.25; App. *Mithr.* XV.101. Daha geç dönemde yazan Procopius ise *Bóas* [Βόας] olarak adlandırılan nehrin yerel adının *Acampsis* olduğunu ileri sürmüştür. Bk. Proc. *Bell.* VIII.2.

¹⁵⁴ Plin. *HN*, VI.9.25. Öte yandan Armenia Bölgesi'nin en batı noktası, Ermenilerin muhtemelen "Aşağı" Armenia'nın karşısında yer aldığı için "Yukarı" Armenia (Upper/Interior) diye adlandırdıkları Armenia Minor sınırındaki topraklardı. Bk. *Barjr Hayk'* [Բարձր Հայք]. Bk. *NBHL*, I, 462; Hakobyan 1976: 321-323.

¹⁵⁵ Aa, 36; MX, II.77; T'A, I.19.

¹⁵⁶ Diocletianus bu durumu fırsata çevirmek ve Armenia'nın konumunu güçlendirmek için bölgede birtakım düzenlemeler yaptı. Bk. Canepa 2009: 83.

¹⁵⁷ *NPi*, §III. Ayrıca bk. Barnes 1982: 51; Weber 2016.

290'lı yılların başında batı Armenia, muhtemelen III. Tiridates'in egemenliğindeydi, ancak Armenia Bölgesi'nin tamamının yönetimi üzerindeki belirsizlik devam ediyordu. Üstelik Ermeni *naxarar*ların Sâsânîlere karşı Romalılarla ittifak arayışı Narseh'in, 296 yılında doğrudan Armenia Bölgesi'ni işgal etmesiyle karşılık bulmuştu.¹⁵⁸ Narseh'in kuvvetli bir orduyla Armenia'ya girmesi III. Tiridates'in, hamisi olarak gördüğü Roma İmparatorluğu'na sığınarak yardım istemesine yol açtı ve bir bütün olarak Armenia coğrafyası bir kez daha doğrudan Sâsânîlerin hâkimiyetine geçti.¹⁵⁹ Roma ile Sâsânî ordularını karşı karşıya getiren bu süreç, 298/9 yılında Galerius'un, Narseh üzerindeki kesin zaferinin ardından 299 yılında Romalılar ve Sâsânîler arasında Nisibis Antlaşması'nın yapılmasıyla sonuçlandı.¹⁶⁰ Bu antlaşma uyarınca, Ammianus Marcellinus'a göre Dicle'nin doğusunda yer alan Arzanena, Moxoena, Zabdicena, Rehimena, ve Corduena; Petrus Patricius'a göre ise Ingilena, Sopena, Arzanena, Corduena, ve Zabdicena bölgeleri Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine geçti.¹⁶¹ Bunun yanı sıra Dicle Nehri Roma-İran sınırı olarak düzenlendi ve tüm Armenia'nın yönetimini Ziatha (Harput?) Kalesi'ne uzanacak şekilde Romalılara bırakıldı.¹⁶² 299 yılından sonraki süreçte Armenia Bölgesi, *Verona* listelerinde ve Polemius Silvius'un *Laterculus*'unda Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak not edilmiştir.¹⁶³

300'lü yılların getirdiği siyasi konjonktürle beraber Armenia'nın sınırları yeniden çizilirken 314 yılında sonra Hıristiyanlığın Armenia monarşisinde kabul edilmesiyle birlikte bölgenin iç yapılanmasında da birtakım değişiklikler meydana geldi. Bilhassa Armenia'nın kuzeybatısındaki Camacha ve Acilisene bölgelerinde yer alan pagan tapınaklar Hıristiyanlığın ardından yıkılarak yerlerine kilise inşa edildi.¹⁶⁴ T'ordan'da bulunan Baršamin, Ani'deki (Kamax) Zeus-Aramazd, Erēz'deki Anahita, T'il'deki Nanē ve Bagayariç'de bulunan Mihr tapınakları Grigor ve Hıristiyanlık

¹⁵⁸ Amm. Marc. XXIII.5.11; Southern 2001: 149; Canepa 2009: 83. Ayrıca bk. P'B, III.21.

¹⁵⁹ P'B, III.21.

¹⁶⁰ Lac. *DMP*, IX.6-8; Oros. VII.25.9; Fest. *Brev.* XXV; *Chron. Pasch.* 512; Iord. *Get.* XXI.110.

¹⁶¹ Amm. Marc. XXV.7.9; Petr. Patric. P30; Winter 1989: 555; Weber 2012: 239.

¹⁶² Petr. Patric. P30; Blockley 1984: 31; Barnes 1981: 18.

¹⁶³ [*Armenia minor, nunc et maior addita*]. Bk. *Cod. Veron.* fol.255; *Later.* IX.8.

¹⁶⁴ Aa, 777-790. Camacha, aynı zamanda Aziz Grigor'un *kat'olikosluğu* oğlu Ristakēs devredip inzivaya çekildiği yerd. Öte yandan Arşakid Hanedanı'nın nekropolisi olan bölge (*Erm. Ani-Kamax* [Անի-Կամախ]), 360/4 yıllarında İranlılar tarafından yıkıldığında buradaki kraliyet mezarları Aĥjk'e [Աղձք] taşındı. Bk. P'B, IV.24; Garsoïan 2003: 66.

yandaşları tarafından yıkıldı.¹⁶⁵ Zaman içinde Armenia'nın güney kesimlerinde de Hıristiyanlık ekseninde benzer gelişmeler yaşandı. Aştişat'ta bulunan Vahagn, Anahita ve Aştiik'e ait tapınaklar yıkılarak yerlerine Ermeni tarihinin ilk kilisesi olan Surb Karapēt Manastırı inşa edildi.¹⁶⁶ Armenia'daki bu tür inşa faaliyetleri P'awstos Buzand'ın aktarımına göre Aziz Epip'an'ın Tigranocerta'da¹⁶⁷ büyük bir şapel yaptırması, Apakhouné Bölgesi'nde önemli bir piskoposluk merkezi kurulması ve Movsēs Xorenac'i'nin Ermeni Hıristiyanlığını attettiği Bartholomaeus'a adanmış ünlü bir manastırın yapılmasıyla devam etti.¹⁶⁸ Armenia'nın en güneyinde, Hıristiyanlığa adanmış kiliseler yapıldığı bu bölgeler Ermeniler tarafından ekseri *Ałjnik* ('Arzanena) olarak adlandırılıyordu.¹⁶⁹ Fakat *Ałjnik* sözcüğü, aynı zamanda Ermenilere ait bir coğrafyayı ve bu sınırların içindeki başka bir bölgeyi de ifade ediyordu. Nitekim Ermeni kaynaklarına göre *Ałjnik*'in merkezi *Ałjn* veya *Arjn* isimleriyle Dicle'nin bir kolu olan Garzan Çayı'nın (Nicephorium) doğusunda konumlanmıştı ve aynı bölge *Arzan* ismiyle de biliniyordu.¹⁷⁰

Van Gölü'nün güneyindeki durum, kuzeye nispetle daha kırılğan bir politika efrasında şekil kazanmıştı. Bölgeler arasında yaşanan *naxarar* çekişmeleri, 299 yılında Romalıların topraklarına katılan bölgeler üzerinde de zamanla yeni ihtilaflar doğurmuştu. Nitekim Sâsânîlerin de kışkırtmasıyla Romalıların bölge üzerindeki hâkimiyetini kabul etmeyen *bdeaşx* Bakur,¹⁷¹ Armenia'nın güney bölgelerini Sâsânî

¹⁶⁵ Aa, 784-790; P'B, III.3; YM, XXIII.75-76. Ayrıca bk. MX, III.57, III.60; Russell 1987: 270; Hewsens 2003a: 37. Pagan tapınakların yıkılmasıyla yakın dönemlerde (muhtemelen 10-15 yıl sonra) *kat'olikos* Ristakēs de Xozan'da büyük bir kilise inşa ettirdi. Bk. Asofik, II.1.

¹⁶⁶ AL, XXI; Russell 1987: 199; Garsoian 2001: 61; Lynch 1965: I, 295.

¹⁶⁷ Eutr. VI.9; P'B, IV.24; MX, I.30; TP, IX.108b; Sinclair 1994-1995: 188. Tacitus'un Nisibis'ten 37 mil (yak.58 km) uzaklıkta olduğunu söylediği Tigranocerta'nın konumu hakkında fikir birliği olmamakla birlikte, günümüzdeki Silvan Bölgesi dolaylarında olduğu düşünülmektedir. Bk. Tac. Ann. XV.5. Konuyla ilgili tartışma ve yorumlar için bk. Mommsen 1875: 129-149; Holmes 1917: 120-138; Chaumont 1982: 89-110; Demir 2009: 171-182. Öte yandan II. Tigranes, MÖ 78 yılında Cappadocia krallığına saldırdıktan sonra buradan esir ettiği köleleri Tigranocerta'nın inşasında kullanmıştı. Bk. Arslan 2007: 289.

¹⁶⁸ P'B, III.4, V.27; LP', II.23; MX, II.34; Toumanoff 1963: 218; Sinclair 1987: 215-216; Thierry 1989: 471; Hewsens 1992: 187.

¹⁶⁹ AŞX, V.22iii.

¹⁷⁰ Taberî, 1409; Frye, 1960: 680; Hewsens 1992: 157.

¹⁷¹ Orta Farsça *bitaxš/bidaxš* isimlerinden türetilen *bdeaşx* unvanı, Ermeniler tarafından büyük olasılıkla "kraliyet efendisi" (*sahmanakal*) anlamında kullanılıyordu. Armenia'da bu unvanı kullanan dört bölge vardı; Arap sınırını korumak için *Ałjnik* (Arzanena) *bdeaşx* (= *mets bdeaşx* [*ւէժ քղաշխ*]); Iberia sınırı için Gugark' (Gogarena) *bdeaşx* (= *miws bdeaşx* [*ւիւ քղաշխ*]); Mēdia sınırı için Nor Şirakan *bdeaşx* ve Asur sınırı için Korçayk' (Corduena) *bdeaşx* bu görevi üstleniyordu. Bk.

Hanedanı'na bağlamak için isyana kalkıştı, ancak Bakur'un isyan girişimi II. Constantius (337-361) tarafından kısa sürede bastırıldı.¹⁷² İsyanın sona ermesi ve Roma-İran savaşlarının devam ettiği süre boyunca Armenia'nın güney bölgeleri, Romalıların himayesinde kalmaya devam etti. Aynı durum Moxena'nın güneyindeki, Corduena ve doğusu için de söylemek mümkündür.¹⁷³ Çünkü Corduena ile Urmiye Gölü'ne (Lacus Matianus) kadar olan coğrafya gerçek manada Armenia'nın bir parçası kabul ediliyordu ve bu topraklar Agat'angelos ile P'awstos Buzand tarafından *Nor Şirakan*¹⁷⁴ olarak adlandırılmıştı.¹⁷⁵ Ancak bölgenin coğrafi uzantıları, muhtemelen Ermeni kaynaklarının iddia ettiği gibi güneydeki Gadar Nehri'ne kadar ulaşmıyordu. Zira Kâbe-i Zerdüş'teki I. Şābuhr yazıtlarında geçen *Nodšēragān* ifadesinden anlaşılacağı üzere bu bölge, III. yüzyıldan sonra doğrudan Sāsānîlerin idaresine geçmişti.¹⁷⁶ Dahası P'awstos Buzand'ın Ermeni komutan Muşel Mamikonean'ın ele geçirdiğini söylediği *Nor Şirakan* bölgesi de muhtemelen bu coğrafya değil Zagros Dağları'nın batısıydı.¹⁷⁷

Armenia'nın güneyinde olduğu gibi en kuzeyinde de sınır değişimleri söz konusuydu. 325'li yıllarda Gürcü kral III. Mirian ile IV. Tiridates arasındaki barışın sonucunda yapılan evlilik, Armenia ile Iberia sınırını yeniden şekillendirmişti. Böylece *K'art'lis C'xovreba*'ya göre Aras Nehri'ni besleyen ırmakların olduğu Gogarane bölgesi artık III. Mirian'ın yönetiminde Iberia'ya verilmişti.¹⁷⁸ Armenia'nın tarihî başkentlerinin olduğu merkez bölgelerde coğrafyanın şekillenmesi ise yine Hıristiyanlığın meydana getirdiği düzenlemelerle ilgiliydi. Burada Aziz Grigor'un

Toumanoff 1959c: 399-438; Ačaryan 1971: 434; Chaumont 1987: 437; Garsoïan 1989: 516; Sundermann 1990: 242-244.

¹⁷² Iulian, *Or.* I.18D; MX, III.4.

¹⁷³ Lenski 2002: 158. İmparator Diocletianus, bölgeyi hâkimiyet altına aldıktan sonra burada *Ala Quintadecima (XV) Flavia Carduenorum* adıyla askerî bir birlik kurdu. Bk. *Not. Dig. Or.* XXXVI.34; Nischer 1923: 10. Öte yandan Movsēs Xorenac'î, Abgar'ın kız kardeşi Awdē'nin [Աւղէ] Armenia'ya giderken buradaki dağlarda kar fırtınasına yakalandığını söylemektedir. Bk. MX, II.36.

¹⁷⁴ Ermenice *Nor* [Նոր] kelimesi “yeni” anlamına gelmektedir ve bu yüzden Ermeni kaynaklarının kullandıkları *Nor Şirakan*, gerçekte ikinci bir Şirakan Bölgesi'ne (=Yeni Şirakan) atıf yapmaktadır.

¹⁷⁵ Aa, 842, 873; P'B, IV.50; Marquart 1901: 170; Adontz 1970: 321. Söz konusu coğrafya Ermeniler tarafından VII. yüzyıldan sonra *Parskahayk* olarak adlandırılacaktı. Ancak bu isimlendirme, geç antik çağda mevcut değildi ve bu yüzden de bölgenin adlandırılması hususunda kaynaklar arasında muhtelif çelişkiler ortaya çıkmıştı. Gerçekten de tüm bu coğrafyayı kapsayan *Parskahayk* kelimesi, Anania Şirakac'î ve daha geç dönemde yazan T'ovma Artsruni'nin dışında neredeyse hiçbir kaynaktan geçmemektedir. Bk. *AŞX*, V.22vii; T'A, III.22, III.29; Hewsens 1992: 176.

¹⁷⁶ *ŞKZ, Pārsīg*, 2.

¹⁷⁷ P'B, V.9.

¹⁷⁸ K'C', 44.

Hıristiyanlığa dair ilk görüye ulaştığı yer olan Vağarşapat önemli bir merkez olarak ön plana çıkmıştı.¹⁷⁹ Bu ruhani özelliğin yanında klasik Ermeni kaynaklarında tıpkı Kainepolis gibi “Yeni Şehir” anlamına gelen *Nor K'alak* ismiyle de anılan Vağarşapat, Ermeni Hıristiyanlık geleneğinin merkezini oluşturan Hrip'simē'nin öldürüldükten sonra *martyriumunun* da inşa edildiği kutsal bölgeydi.¹⁸⁰ Vağarşapat'ın kuzeyindeki Eruandaşat ise Yahudi nüfusunun fazlalığından ötürü 330'lu yıllarda önemli bir ticaret merkeziydi.¹⁸¹

Vağarşapat'ın güneyinde eski önemini büyük oranda kaybetse de dinî açıdan önemini korumayı başaran Artaxata vardı. Her ne kadar IV. Tiridates, buradaki Zerdüş tanrı Tir ve Anahita tapınaklarını yıktırsa da bu tapınakların ruhani etkisi hâlâ devam ediyordu.¹⁸² Aynı bölgenin güneyinde de Hıristiyanlık döneminde Grigor'un yaklaşık 14 yıl esir tutulduğu *derin zindan* (=Xor Virap) yer alıyordu.¹⁸³ 336 yılında, *derin zindan*'ın hemen doğu yakasında, bir tepe üzerine, Arşakidlerin tasfiyesine kadar Armenia'nın kraliyet merkezi görevi üstlenecek olan Dwin¹⁸⁴ inşa edildi.¹⁸⁵ Eski bir ibadet alanı olarak Garni Tapınağı, buranın doğusunda bulunuyordu ve IV. Tiridates, Garni'yi yeniden düzenleyerek kalenin içinde kardeşi Xosroviduxt için özel bir ikamet yeri yaptırdı.¹⁸⁶

330 ile 360 yılları arasında Armenia'da monarşi ve *naxararlar* arasında çatışmalar yaşanıyor ancak bölgesel isyanlar kısmî sınır değişikliklerinin ötesinde önemli bir yenileşmeye yol açmıyordu. Ne var ki bu süreçte Roma-İran savaşlarının yeniden şiddetlenmesi ve nihayetinde 363 yılında Nisibis Antlaşması'nın imzalanması

¹⁷⁹ Aa, 841; Garsoian 1989: 498. Agat'angelos'un aktarımına göre Armenia krallarının kış karargâhı olan Vağarşapat, aynı zamanda Aziz Grigor'un makamın bulunduğu yeri. Bk. Aa, 122, 150, 817.

¹⁸⁰ Koryun, XXVI; Aa, 150, 757; MX, III.27; Asohik, I.5; Sebēos, XXXVII; Russell 1987: 118. Ayrıca, *Nor* = yeni. Bk. NBHL, II, 441. *K'alak* = şehir. Bk. NBHL, II, 969.

¹⁸¹ Garsoian 1989: 462; Hewsen 1998: 562.

¹⁸² Aa, 778; Elişē, VI.p129; Russell 1987: 296.

¹⁸³ YM, XX.73.

¹⁸⁴ P'awstos Buzand, Łazar P'arpec'i ve Sebēos'un kullandıkları *Dwin* kelimesi yazılışından [*Դնիվն*] ötürü *Dowin* ya da *Duin* olarak da okunabilir. Ancak literatürdeki yaygın etkisinden ötürü çalışmada *Dwin* formu tercih edilmiştir. Bk. P'B, III.8; ŁP', III.67; Sebēos, VIII.

¹⁸⁵ P'B, III.8; ŁP', III.77; MX, III.8; KG, §II; SÖ, VI. Başkent Dwin, 484 yılından sonra Ermeni *kat'olikos*larının da oturacağı dinî bir merkezdi. Bk. *Narratio*, §60-76; SÖ, XX; Asohik II.2. Diğer taraftan Movsēs Xorenac'i, Dwin'in eski Farsçada *tepe* anlamına geldiğini ifade etse de bu durum P'awstos Buzand'ın yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Konu hakkındaki tartışmalar için bk. MX, III.8; Minorsky 1930: 41; Kettenhofen 1996: 616.

¹⁸⁶ MX, II.90.

bu durumu hızlı bir biçimde değiştirdi. Özellikle Diocletianus döneminde Romalıların topraklarına katılan Dicle'nin ötesindeki beş eyalet - Arzanena, Moxoena, Zabdicena, Rehimena, ve Corduena- Nisibis ve Singara'yı da içeren birçok kaleyle birlikte yeniden Sâsânîlere geçti ve Roma İmparatorluğu Armenia ve Iberia'daki tüm haklarından feragat etti.¹⁸⁷ Bu bölgeler arasında Corduena'daki *naxararlar*, çok geçmeden isyana kalkışarak Armenia *t'agaworunun* merkezi yönetimini kabul etmediler. Nitekim P'awstos Buzand, 370'li yıllarda, Ermeni literatüründe Korduk', Kordik' ile Tmorik' olarak yer alan Corduena'nın farklı alt yerleşimlerinin isyan ettiklerini ve bunun üzerine de *sparapēt*¹⁸⁸ Muşel Mamikonean'ın bu bölgeleri ele geçirdiğini anlatmaktadır.¹⁸⁹ Ancak Muşel Mamikonean'ın ele geçirdiği bölgenin uzantılarına ve adlandırılmasına ilişkin de kaynaklarda çelişkili ifadeler vardır. Gerçekten de Movsēs Xorenac'i Tmorik' adındaki bölgenin daha sonra Kord(r)ik' (Corduena) olarak adlandırıldığını doğrulasa da coğrafyanın ayırımına dair farklı bir bilgi vermemektedir.¹⁹⁰ Yine P'awstos Buzand, bölgeden söz ederken hem *Tmorik'* hem de *Kordik'* isimlerini birlikte kullanarak iki farklı bölgeden bahsetmektedir.¹⁹¹ Ancak Elişē'ye göre Siwnik' Prensi Vaşak (V. yüzyıl), *Tmorik'*, *Kordik'* ve *Arc'ax* isimleriyle Corduena'daki 3 farklı bölgeye mektup yazmıştır.¹⁹² Dolayısıyla 360 ve 370'li yıllarda Armenia'nın güney sınırını kesin olarak belirlemek yönetimde sorunların yaşanması ve coğrafi adların da değişkenlik göstermesi nedeniyle mümkün değildir.

Nisibis Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden 1 yıl sonra, 364 yılında Sâsânî ordusu Atropatena'ya saldırdı.¹⁹³ Bu saldırıyı kısa sürelerle Arzanena (Aġnik'), Sophene (Tsop'k'), Angel-tun, Mzur, Daranalis (Daranali) ve Acilisene (Ekeleac') bölgeleri ve Tigranocerta, Zarişat, Artaxata ve Valarşapat gibi Armenia'nın başlıca merkezleri izledi.¹⁹⁴ P'awstos Buzand'a göre Camacha'daki (Ani-Kamax) kralların

¹⁸⁷ Amm. Marc. XXV.7.9-14, XXV.7.13; Zos. III.31; Soc. HE, III.22; Malal. Chron. XIII.27.

¹⁸⁸ *Sparapēt* kelimesi, Ermeni ordularının en üst düzey generali/lideri için kullanılan kalıtımsal bir makamdı. Bk. Garsoïan 1989: 560-561.

¹⁸⁹ P'B, IV.50, V.10. Ammianus Marcellinus, bölgenin yöneticisini *satrap* [*satrapa Corduena*] olarak adlandırmıştır. Bk. Amm. Marc. XVIII.6.20.

¹⁹⁰ MX, II.53.

¹⁹¹ P'B, IV.50.

¹⁹² Elişē, IV.p94. Ayrıca bk. Hewsen 1992: 170-171.

¹⁹³ P'B, IV.21, IV.22.

¹⁹⁴ P'B, IV.23-24; MX, III.28. Ayrıca bk. Baynes 1910: 636-637. Öte yandan P'B, IV.55. Gnuni ailesinin elinde tuttuğu Zarişat ve daha güneydeki Arzes (Erçiş) toprakları, 591 yılındaki yeni Roma-

mezarları açılarak buradaki hazineler yağmalandı.¹⁹⁵ Yahudilerin fazla olduğu ticaret merkezlerinden Eruandaşat, II. Şābuhr tarafından harabeye döndürülerek bölge insanları sürgüne zorlandı.¹⁹⁶ 370 yılına doğru merkezî gücün zayıflamasıyla bu kez Armenia'nın hem güney hem de kuzeyinde sınır değişiklikleri yaşanmaya başlandı. Kuzeydeki, Orchistena Bölgesi'nin isyanı, Ermeni komutan Muşel Mamikonean tarafından bastırılrsa da bu başarı önemli bir sonuç getirmedi. Aynı şekilde güneydeki Corduena'nın da sık sık isyan ederek monarşiden ayrılması Armenia'nın güney sınırlarının bir kez daha istikrarsızlığa itti.¹⁹⁷ Özellikle 387 yılında Romalılar ile Sâsânîlerin Armenia üzerinde anlaşarak bölgeyi iki parçaya bölmesi, nihai olarak Armenia'nın coğrafi açıdan parçalanmasıyla sonuçlandı.¹⁹⁸

Anlaşma uyarınca Roma hegemonyasındaki Armenia, Saspeir'den (Sper)¹⁹⁹ güneye doğru Caranitis ve Martyropolis'i içine alacak şekilde *Roma Armeniası* ismini alırken Sâsânîlerin koruması altındaki Armenia ise Tayk', Aştişat ve Balaleş Kalesi'nden doğuda Aras Nehri'ne kadar olan coğrafyayı kapsayacak şekilde *Persarmenia* olarak adlandırıldı ve Gogarena (Gugark') ile Otena (Utik') bölgeleri ise Albania²⁰⁰ topraklarına dâhil edildi.²⁰¹ Böylece bu yeni sınır, Armenia Bölgesi'nin

İran sınırıyla iki parçaya bölündü. Bk. Toumanoff 1963: 205; Hovhannesean 1970: 205-206; Hewsens 1992: 167.

¹⁹⁵ P'B, IV.24; MX, III.27. P'awstos Buzand, Sanatruces'in mezarının devasa oranda büyük ve son derece sağlam olduğu için açılmadığını söylemektedir. Bk. P'B, IV.24.

¹⁹⁶ Garsoian 1989: 462; Hewsens 1998: 562.

¹⁹⁷ P'B, V.16.

¹⁹⁸ *Epit. de Caes.* XLVIII.5; P'B, VI.1; LP', I.6; MX, III.42; KG, §II; T'A, I.11; Rubin 2008: 133.

¹⁹⁹ Ermenilerin *Sper* olarak adlandırdıkları bölgenin isminin etimolojisine ilişkin Herodotus bölgedeki kavimlere atıf yaparken Strabo, aynı bölgeyle ilişkilendirilen *Syspiritis* kelimesinin Ermenilerin ırklarıyla ilgili olduğunu ileri sürmüştür. Bk. Hdt. I.104.1; Strab. XI.14.12. Gürcü kaynakları ise *Sâspeir* isminden hareketle Çoruh Nehri için *Sp'eri Nehri*, Karadeniz içinse *Sp'eri Denizi* adını kullanmışlardır. Bk. K'C', 4, 11.

²⁰⁰ *Albania/Aluank'* ismi Orta Farsça'da *Arrân* olarak tanımlanıyordu ve bu kelime muhtemelen Ermeni geleneğindeki *Aran* ismiyle bağlantılıydı. Bk. Bosworth 1987: 520-522. Öte yandan Albania Bölgesi'nin yönetimi I. ve V. yüzyıllar arasında ekseri Arşakid Hanedanı'nın bölgedeki diğer kolu tarafından sağlanmıştı. Bu yönetim Armenia, Iberia ve Albania'nın Yunan etkisinden sıyrılıp İran etkisine girmesine ve eğitim dilinin de sembolik açıdan Farsça olarak kabul görmesine yol açtı. Bk. Toumanoff 1987: 543. Diğer taraftan *Aran*'ın ismi aynı zamanda kendi kraliyet ailesine (= *Aranşahik* [*Unwūzwhhly*]) ismini veren eponim bir kelimedir. Bk. Toumanoff 1963: 257; Hübschmann 1897: 39. Albania'nın ilk kralı olan ve Ermeni mitolojisinde Yafes ile kan bağı bulunan *Aran*'ın soyundan birçok kişi bu soylu özellikten ötürü Utik' ve Gardman gibi civardaki bölgelerin yönetimini üstlenmişlerdi. Bk. MX, II.8; MD, I.4; SÖ, IV.

²⁰¹ P'B, VI.1; MX, III.42; *Narratio*, §10-12; Proc. *Bell.* II.24.11, *Aed.* III.1.1-15; Evagr. *HE*, V.203; Greg. *Tur. Hist.* IV.40; Marquart 1901: 114; Toumanoff 1963: 131-133; Adontz 1970: 8-12, 178-180; Frye 1984: 317; Hewsens 2002a: 37; Mitchell 2016: 124. Öte yandan Albania'nın Armenia'dan toprak kazanması, 371 yılındaki Bagawan savaşında bölgenin Sâsânîlerin yanında savaşa girmelerinin ödülü olarak düşünülebilir.

hem idari hem de coğrafi açıdan büyük oranda küçülmesine yol açtı.²⁰² Yeni sınır çizgisinin geçtiği ve Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde kalan batı bölgeleri, Romalılar tarafından III. Arsaces'in (379–384) yönetimine verildi.²⁰³ Ancak kısa bir süre içinde, III. Arsaces'in ölümünün ardından Romalılar bölgeye yeni bir atama yapmayarak burayı doğrudan *Comes Armeniae*'nin yönetimi altında *Armenia Inferior* olarak adlandırdılar.²⁰⁴ *Armenia Inferior* da çok geçmeden kendi içinde *Armenia Prima* ve *Armenia Secunda* olarak iki kısma ayrıldı.²⁰⁵

Armenia Inferior'dan güneye uzanan sınır çizgisi, Asthianene, Balabitenne ve Khorzane de içine alacak şekilde Corduena'ya doğru Roma toprakları sayılıyordu. 299 yılından beri Romalıların himayesinde olan bölgeler, yeni sınırın da etkisiyle sosyal ve idari açıdan birçok istikrarsız süreç yaşamak zorunda kaldı.²⁰⁶ Çünkü Ermenilerin *Tsop'k'* adını verdikleri bu coğrafya, kendi içinde birbirleriyle rekabet hâlinde olan muhtelif prenslikler arasında paylaşılmıştı. Aşağı Sophene, Digisene, Anzitena, Ingilene, Garine ve Büyük Sophene birimlerinden oluşan bu bölgesel sınırlar, toplamda 5 *satrap/prens (pentarchia)* tarafından kalıtımsal olarak yönetiliyordu.²⁰⁷ Bu yüzden Romalılar, bölgeyi *Armenia*'nın diğer topraklarından ayırmak için burayı *Armenia Alteria* olarak adlandırdılar.²⁰⁸

²⁰² P'B, VI.1; MX, III.42.

²⁰³ P'B, VI.1; LP', I.6.

²⁰⁴ Proc. Aed. III.1.14-15; MX, III.46; Adontz 1970: 39; Greatrex 2000: 44. İmparator II. Theodosius döneminde Caranitis'in (Karin) ismi Theodosiopolis [Θεοδοσιούπολις] olarak değiştirildi ve bu yeni şehir, bölgenin merkezi ilan edildi. Bk. Proc. Aed. III.5.2; MX, III.59; *Narratio*, §9. Ancak daha sonra aynı bölge, I. Iustinianus döneminde *praeses (eyalet valisi)* altında *Armenia Magna* ismini aldı ve 536 yılında tekrar düzenlemeye tabi tutularak bu kez *Armenia Prima (I)* olarak anılmaya başlandı. Bk. Nov. VIII, XXXI; Toumanoff 1963: 196. Bu yeni gelişmeyle bağlantılı olarak bölgenin merkezi de Theodosiopolis'ten alınarak I. Iustinianus'un kurduğu Tzoumina'ya taşındı. Bk. Proc. Aed. III.5.15; Hewsen 2003a: 39.

²⁰⁵ Hewsen 1992: 17. 370'li yıllarda Cappadocia da benzer bir düzenlemeyle ikiye ayrıldı. Bk. Mitchell 1998: 57.

²⁰⁶ Wilkes 2008: 239.

²⁰⁷ Proc. Aed. III.1.17; Hewsen 2002a: 37.

²⁰⁸ Toumanoff 1963: 131; Adontz 1970: 26. Roma İmparatorluğu'nun bölge üzerindeki eyalet stratejisi oldukça değişkeni. Öyle ki, I. Iustinianus'un reformlarının ardından bölgenin sınırları tekrar çizildi ve bölge *Armenia Quarta (IV)* ismini alarak merkezi Martyropolis (*Erm. Մր'րկերտ* [Մր'րկերտ]; *T. Silvan*) olacak şekilde yeniden düzenlendi. Bk. Nov. XXXI; Proc. Aed. III.2.2; YD, XVI.46; Honigmann 1935: 16. 591 yılındaki Roma-İran barışı sonucunda ise Romalıların yeni topraklar kazanması ve Yukarı Mezopotamya'nın yine bu bölgeye dâhil olması bu kez de bölgenin isminin *Armenia Quarta Alteria* olarak değişmesine ve merkezinin de Amida (*Erm. Amid* [Ամիդ]; *T. Diyarbakır*) olarak düzenlenmesine neden oldu. Bk. Adontz 1970: 182.

Bu sınırın en güney hattında, Arzanena Bölgesi'nin doğusu İran'ın yönetimi altındaki prenlere verilirken batısı Romalıların hâkimiyeti altında yeniden düzenlendi.²⁰⁹ Böyle bir ayrımın ortaya çıkması da hem batı hem de doğuda önemli merkezleri birbirinden ayırmıştı. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı Torosların güney yamacına kurulmuş olan Np'rkert isimli yerleşim birimiydi.²¹⁰ Np'rkert'in batı yakasından güneye doğru Dicle akarken doğusunda Arapların *kana susamış nehir* ismini verecekleri Batman (Nymphaeus) Irmağı akarak güneyde Dicle havzasına karışıyordu.²¹¹ Bu bölgede doğu-batı yönünde kaynağını buradaki dağlardan alarak akan muhtelif nehirlerin etrafına önemli yerleşim birimleri kurulmuştu ve bu bölgeler 387 yılından itibaren *Tanutēr Armenia* olarak adlandırılmaya başlanmıştı.²¹² *Tanutēr Armenia*'nın içinde kalan Khothaitai bölgesi de aynı isimli nehrin etrafına konuşlanmıştı ve T'ovma Artsruni'e göre Arap saldırıları döneminde burada *Xut'ec'i* adı verilen barbar savaşçılar yer alacaktı.²¹³

Armenia'nın güney sınırında ise İranlıların elinde olan Moxena vardı ve bölgenin yönetimi genellikle prenlere tarafından sağlanıyordu.²¹⁴ Benzer şekilde en güneydeki Corduena da 387 yılında kesin olarak Sâsânîlere devredildi ve bölge, İran

²⁰⁹ Bölge, Justinianus reformları sonucunda *Armenia Quarta (IV)* isimiyle başkent Martyropolis olacak şekilde tekrar düzenlendi. Bk. *Nov. XXXI*; *Proc. Aed.* III.2.2; Shahinyan 2014: 41. Eş zamanlı olarak, Romalılar, sınırın batı yakasında idari değişiklikler yaparken I. Husraw da doğu tarafındaki bölgeyi toplamda 9 bölüm olan K'usti Xorbaran [Քուստի Խորբարան] eyalet sistemine dâhil etti. Bk. Marquart 1901: 16; Hewsens 1992: 158. Fakat 591 yılında Yukarı Mezopotamya'nın da ilhakıyla bölgenin tamamı *Armenia Quarta Alteria* ve merkezi de Amida olacak şekilde yeniden Romalıların eline geçti. Bk. Adontz 1970: 182.

²¹⁰ Martyropolis yerleşimi Ermeni kaynaklarında *Np'rkert* [Նքրկերտ] olarak geçmekle birlikte enteresan bir şekilde Ermeni coğrafyasını konu edinen *T'ovma Kilikec'u Aşxarhagrut'yunē*'de bu coğrafyanın ismi yer almamaktadır. Buna göre bölge, Arziwn, Anap'ainert, K'el, Ket'ik, Tatik, Salnuans, Xerhet', Geł, Aluajor ve Sasun yerleşimlerinden oluşmaktadır.

²¹¹ Williams 1829: 262. Ermenicede *K'alirt'* [Քալիւրտ] olarak anılan nehrin Arapça karşılığı olan *Şit'it'ma*, "kana susamış nehir" anlamına gelmektedir. Bk. Marquart 1901: 142; Huxley 1984: 88.

²¹² Adontz 1970: 180. Bölgenin genel yönetimi, güçlü ailelerin de varlığıyla İran'ın egemenliğinde 428 yılından sonra atanan *marzpanlar* tarafından sağlanıyordu. Bu yönetim anlayışı Roma-İran savaşlarından ötürü sıklıkla kesintiye uğrasa da 591 yılına kadar önemli bir değişim yaşamadı. Bu tarihten sonra II. Husraw Parvēz'in (590-628) Roma İmparatoru Mauricius'a (582-602) gönderdiği ve *bana babalarımın ve atalarımın tahtını ver* sözleriyle başlayan mektubunda vermeyi tahahhüt ettiği *Tanutēr Armenia* doğrudan Romalıların topraklarına katıldı. Bk. Theoph. Sim. IV.13.24; Sebēos XI, XII; *Narratio*, §110-111; T'A, II.3; Mes'ûdi, XXIV.640.

²¹³ T'A, II.7; Hewsens 1992: 164.

²¹⁴ *Amm. Marc.* XV.7.9; *YM*, XX.82; *YD*, XXXIV.30. Ermeni kaynakları bölgeyi Armenia'ya ait olarak değerlendirmiştir. Buna göre Ermeni kaynaklarının *Mokk'* [Մոկկ] olarak adlandırdığı Moxena, İşayr, Miws İşayr, İşoc', Arvenēic' Jor, Viĵac', Mokk' Añanjnak, Argastovit, Ğermajor yerleşimlerinden oluşuyordu. Bk. *AŞX*, V.22v; Eremyan 1963: 38; Hübschmann 1969: 331; Thierry 1976: 171.

eyalet sisteminin bir parçası olan Arzōn-ostan eyaletine dâhil edildi.²¹⁵ Böylece Arzōn-ostan eyaletinin kuzeydoğusu için 387 yılından sonra bir de *Persarmenia*²¹⁶ kelimesi kullanılmaya başlandı.²¹⁷ Ancak *Persarmenia* sözcüğü, birçok hatalı yorumlamannın aksine *Şirakan*, *Nor Şirakan* ya da *Parskahayk*’ coğrafyasıyla aynı bölgeyi kapsamıyordu.²¹⁸ Tam aksine *Persarmenia*, Aras Nehri’nin batısı için kullanılan bir tabirdi ve İran hâkimiyetindeki Armenia’yı temsil ediyordu.²¹⁹

Persarmenia’nın doğu sınırında, Ermeni kaynaklarının geriye dönük olarak *Vaspurakan*²²⁰ olarak adlandıracakları Nahçıvan’ın bulunduğu coğrafya yer alıyordu ve burası da 387 yılında *Persarmenia*’ya dâhil olarak İran’ın hâkimiyetine geçmişti. Aynı şekilde Siwnik’ın güneyi ve doğusu da Armenia’dan ayrılarak İran’a ya da bölge için *Balasakan*²²¹ ismini kullanan Koryun’un aktarımına göre Albania’ya bağlandı.²²²

²¹⁵ Adontz 1970: 177; Hewsen 1992: 172.

²¹⁶ Pars[k]+a+Hayk’ [Պարսկ+ա+Հայկ] = Pers+Armenia. Eremyan’a göre Parskahayk’ ifadesi Asur metinlerinde geçen, *Parsua* ve *Barsua* kelimelerinden türemiş olabilir. Bk. Eremyan 1963: 77. Ayrıca Marquart, hatalı olarak *Persarmenia* ile *Parskahayk*’ın aynı bölge olduğunu düşünmüş olacak ki bölge için *Persarmenia eyaleti* [Provinz] ifadesini kullanmıştır. Bk. Marquart 1901: 109; 1930: 357. Benzer şekilde Plontke-Lüning de Parskahayk’ ifadesini *Persarmenia*’nın Ermenicedeki karşılığı olarak göstermiştir. Bk. Plontke-Lüning 2007: 810.

²¹⁷ Anania Şirakac’i’nin verdiği *Parskahayk*’ kelimesi, muhtemelen kronolojik olarak kendisinden önce kullanılan *Persarmenia* kelimesiyle bağlantı olarak tasarlanmıştı. Bk. *AŞX*, V.22vii. Ancak *Persarmenia* ile *Parskahayk*’, aynı coğrafyaları karşılamıyordu. Nitekim *Parskahayk*’ sözcüğü, yaklaşık VII. yüzyılda icat edilmiş bir kelimeydi ve yalnızca Armenia’nın bir bölgesini ihtiva ediyordu. Diğer taraftan bağımsız iki kaynaktan Theophylacti Simocattae, Urmiye Gölü’nün etrafında *Siraganōn* diye bir bölgeden bahsederken Sebēos, aynı coğrafya için bir kez daha *Nor Şirakan* ifadesini tercih etmiştir. Bk. Theoph. Sim. V.8.9; Sebēos, XI.

²¹⁸ Ermeni kaynaklarının ifade ettikleri Hēr ve Zarawand yerleşimleri aslında Anania Şirakac’i’nin ileri sürdüğü *Parskahayk*’/Şirakan’ın hepsini kapsayan bir üst başlık olarak görülebilir. Üstelik T’ovma Artsruni’nin kullandığı *bütün Parskahayk*’ [ամբողջ Պարսկահայկ] ifadesi de bu durumun bir tespiti olabilir. Bk. T’A, III.22. Ayrıca bk. Aa, 795; LP’, II.37; Elişē, III.p76; MX, II.37; LE, XXXII; AL, IV; Tezcan 2014: 149-182.

²¹⁹ Proc. Bell. II.24.11; Evagr. HE, V.203; Greg. Tur. Hist. IV.40; Kosmas, II.133.

²²⁰ 591 yılında, *Tawruberan*, *Ayrarat* ve eski *Persarmenia* toprakları birbirinden ayrıldı ve bu ayrımın ardından da *Vaspurakan* kelime kullanılmaya başlandı. Bk. Toumanoff 1963: 331; Adontz 1970: 179. Nitekim 591 yılında önce hiçbir kaynak *Vaspurakan* ifadesini kullanmazken, bu tarihten sonra kaynakların yoğun bir şekilde bu yeni adlandırmayı kullanmaya başladıkları görülmektedir. Örneğin, *Narratio*, §103; Sebēos, XII; LE, VIII; Belâzürî, 194; Asohik, III.5; KG, §VIII; SÖ, V. Öte yandan MacKenzie’ye göre *Vaspurakan* kelimesinin aslı *w’spwhlk’n* kökeniyle “özel” anlamına gelmektedir. Bk. MacKenzie 1986: 88. Aynı düşüncüyü destekleyen Hübschmann, *vāspuhr* kelimesinden yola çıkarak kelimenin kökenini yine “özel/hususî” [*magnat*] manasında kullanmıştır. Bk. Hübschmann, 1897: 80. Bununla beraber yine Hübschmann, Strabo’nun verdiği *Basoropedan* [Βασοροπέδαν] kelimesiyle *Vaspurakan* Bölgesi’nin konumu arasında çok da net olmayan bir bağlantı kurmaktadır. Bk. Strab. XI.14.5; Hübschmann 1969: 261; Justi 1895: 359; Christensen 1936: 95.

²²¹ Marquart, P’aytakaran şehrinin Baylaqān (Beylegan) ile aynı yer olduğunu düşünmüştür. Ancak Baylaqān, kronolojik olarak P’aytakaran daha sonra, yaklaşık VI. yüzyılda İran imparatoru I. Kawād (498-531) tarafından kurulmuştur. Bk. Belâzürî, 194; Marquart 1903: 457; Bosworth 1990: 2. Dolayısıyla Marquart’ın bu düşüncesi anakronizm açısından temelde hatalı olarak yorumlanabilir.

²²² Koryun, XVII. Ayrıca bk *GT*’, V.ii; MD, II.7; Chaumont 1989a: 581.

Armenia'nın en kuzey sınırlarında bulunan ve IV. yüzyılın sonlarına kadar sınır bölgesi vazifesiyle Armenia'ya bağlı Gogarena bölgesi de iki parçaya bölünerek Armenia ve Iberia arasında paylaşıldı.²²³ Daha önce Ermeni *bdeaşlar* tarafından yönetilen bölge, Łazar P'arpec'i'nin de vurguladığı gibi bundan sonra Gürcü topraklarının doğusu ya da Virk' *bdeaşlarına* (=Vrac' *bdeaşx*) ait olarak anılmaya başlandı. Çünkü değişen siyasi durumun etkisiyle Gogarena Bölgesi'nde, muhtemelen Ermenilere ait olan yalnızca 2 yerleşim ayakta kalmıştı.²²⁴ Bunlardan ilki Udini sınırında bulunan ve Ermenilerin Ałstew (Ağstafaçay) olarak adlandırdıkları nehir boyunca yayılan Jorap'or yerleşimiydi.²²⁵ Jorap'or'un kuzey yanında ise Sebēos'un tuz madeniyle ünlü olduğunu söylediği Kołbop'or yerleşimi yer alıyordu.²²⁶

387 yılı ekseninde Armenia'nın iç bölgelerindeki yerleşimlerde ise geniş çaplı değişiklikler yaşanmamıştı, ancak bilhassa Armenia'nın kraliyet ve dinî²²⁷ merkezi olmayı devam ettiren Aras Nehri'nin çevresindeki bölgeler, tek bir güç üzerinden değil kendi içinde birden çok *naxarar* ailesinin himayesinde şekillenmişti.²²⁸ Bunlar arasında, Kamsarakan prenslerinin Sirakene'deki ikamet alanlarından biri olan ve bölgeyi iki parçaya bölen Arpaçay (Metsaget) Nehri'nin sol

²²³ Bölgenin erken tarihi muhtemelen Urartulara kadar geri gitmekle birlikte aynı bölge daha sonra Akhaimenidlerin bir satraplık bölgesi olmuş ve MÖ II. yüzyılda da Iberia'nın kontrolü altına girmişti. Bk. Toumanoff 1963: 499; Hewsens 1992: 201. Öte yandan Muşet Mamikonean, 370'li yıllarda Gogarena'ya saldırdığında bölgenin yerel hanedanı olan Guşaridleri de ortadan kaldırmıştır. Bk. P'B, V.15; MX, II.8; Garsoian 1989: 466.

²²⁴ Garsoian 1989: 466. Ayrıca Anania Şirakac'i, Armenia'dan Iberia'ya geçen birimlerin listesini vermektedir. Bk. AŞX, V.20.

²²⁵ Eremyan 1963: 63-64; Hewsens 1992: 138.

²²⁶ P'B, III.12; Sebēos, XLI; MX, II.8. P'awstos Buzand'ın çalışmasına göre *Kołbop'or*, zamanla ayrı bir prenslik hâline dönüşmüştü. 363 yılında Armenia'dan tamamen ayrılan bölge, 387 yılındaki büyük ayrımında İran'ın da desteğiyle Iberia'nın bir parçası hâline geldi. Bk. P'B, III.12; Eremyan 1963: 60; Garsoian 1989: 472. Öte yandan Kołbop'or'un hemen kuzeyinde Hnaraket'in karşısına konuşlanan ve Kura Nehri'ni besleyen Debeda Irmağı'nın (Debed) ikiye böldüğü *Tsop'op'or* yerleşimi bulunuyordu. Bk. MX, II.8; Asofik, I.5.

²²⁷ Ayrarat hem Arşakid krallarının hem de *kat'olikosların* yaşadığı ruhani bir bölgeydi. Bk. Koryun, XII; Aa, 776, 841; MX, II.22, II.61; Toumanoff 1963: 139; Adontz 1970: 352. Bu yüzden Vardananc' Savaşı'ndan önce Sâsânî veziri Mihrnersēh'in gönderdiği mektubu yanıtlamak için bütün piskoposlar burada toplanmışlardı. Bk. Ehişē, II.p24-p27.

²²⁸ Sebēos, XI; T'A, II.3; Toumanoff 1963: 192-194; Garsoian 1989: 451-452; Hewsens 1992: 212. 591 yılında Ayrarat Bölgesi'nin doğu toprakları İran'ın hâkimiyetinde kalmaya devam ederken orta ve batı bölümleri Romalıların *Inner Armenia (Armenia Inferior)* sistemine dâhil oldu ve bir süre sonra da Vaspurakan, Taron ve Siwnik' ile birlikte Arapların himayesine geçti. Bk. Adontz 1970: 162; Ter-Ghewondyan 1976: 54. Öte yandan Hewsens, 591 yılından önce Ayrarat'ın merkez sayısının 14 olduğunu söylemektedir. Bk. Hewsens 1992: 213.

tarafına kurulan güçlü Abnicum (Ani) Kalesi de vardı.²²⁹ V. yüzyılda, Abnicum gibi tarihî şehirlerin olduğu merkezler hâlâ ayakta dursalar da bunlar büyük oranda harabeye dönüşmüşlerdi. Mevcut hanedanın yaşadığı şehir olan Dwin 428 yılından sonra *marzpanlar* tarafından idare edilen *Persarmenia*'nın başkenti oldu.²³⁰ Yarımadayı andıran bir coğrafya üzerinde, nehirlerle kuşatılarak yüksek surlara sahip olan ve Elişē'nin *Harika Şehir* olarak adlandırdığı Artaxata ise 450'li yıllarda İranlılar tarafından yıkıldı.²³¹

Armenia'nın en doğusunda yaşanan bu sınır değişikliğinden etkilenen diğer bir coğrafya da Kura Nehri'nin güneyindeki Udini bölgesiydi.²³² Buradaki yerleşimler genel olarak Albania'nın soyundan insanların yaşadıkları topraklar üzerine kurulmuştu ve V. yüzyılın ortalarında Albania yeni başkenti de burada inşa edildi.²³³ Albania kralı II. Vaç'ē (*yak.*460) tarafından kurulan ve dönemin İran kralı I. Pērōz'dan (459-484) ötürü başlangıçta *Pērōzāpāt* olarak adlandırılan Partaw'ın kuzeyinde Daştakaran prensleri tarafından yönetilen Sakasene vardı.²³⁴ Buranın daha kuzeyine doğru Belâzürî'nin *Al-Ĵardmān* olarak adlandıracağı *Gardman*²³⁵ yerleşimi aynı isimli kalesiyle birlikte uzanıyordu.²³⁶ Aynı bölgedeki Siwnik', Albania'ya değil İran'ın yönetimine geçmişti ve bu durum 451 yılında buranın İran lehine savaşmasına ve

²²⁹ Hovhannesean, 1970: 689. Abnicum (Ani), IX. yüzyılda Bagratunilerin hâkimiyetine geçti ve daha sonra Bagratunileri Hanedanlığı'nın (=Bagratunileri Harstut'un [Բագրատունիները Հարստություն]) başkenti oldu. Bk. Belâzürî, 194; MU, VI; Ter-Ghewondyan 1976: 97; Whittow 1996: 214. Ayrıca bk. Ghafadaryan 1974: 407-412. Öte yandan Lynch, Bagratuniler zamanında Axurean Nehri ile Karuc'berd'in Vanand olarak adlandırıldığını ifade etse de Vanand kelimesi Bagratuni hâkimiyetinden önce de kaynaklar tarafından bilinmektedir. Bk. Lynch 1965, I, 396.

²³⁰ Sebēos, XXXIII; LE, X; Hübschmann, 1969: 460; Adontz, 1970: 173. Dwin daha sonra da Müslümanlar tarafından atanan valilerin sarayı (ostekan) ilan edildi. Ayrıca İslam kaynakları Dwin'in zenginliğinden ve nüfusunun Hıristiyan Ermenilerden oluştuğundan bahsetmektedir. Bk. Ya'kübî, 363; İbn Havkal, 342; İstahrî, K. XIV; Makdisî, 377.

²³¹ P'B, IV.55; Elişē, II.p28, III.p68; KG, §II; Russell 1987: 78. Artaxata, tarihindeki en yıkıcı darbelerinden birini imparator Nero'nun komutanı Corbulo'dan alsa da şehir yine aynı dönemde I. Tiridates'in Nero tarafından Armenia kralı ilan edilmesiyle imar edilmiş ve *Neronia* olarak anılmaya başlanmıştı. Bk. Cass. Dio, LXII.7.2.

²³² AŞX, V.21; Toumanoff 1963: 219; Chaumont 1985a: 808. Anania Şirakac'î, 387 yılından sonra Ałuē, Añan-fot, Tri, Rōt-Parsean, Tus-K'ustak ve Ut-rostak bölgelerinin Albania'ya ait olduğunu söylemektedir. Bk. AŞX, V.22xii.

²³³ MD, I.5, I.15; Hovhannesean 1970: 521; Ulubabyan 1983: 210. İslam coğrafyacılarının *Barda'a* olarak adlandırdığı Partaw, İslamî vilayet olan Arrān'ın da X. yüzyıla kadar yönetim merkezi olacaktır. Bk. Belâzürî, 203; Bosworth 1989: 779-780; Ter-Ghewondyan 1976: 36-37.

²³⁴ Toumanoff 1963: 220. Agat'angelos ve Elişē bölgeyi *Xalxal* [Խալխալ] olarak adlandırarak buranın Ermeni krallarının kışlağı olduğunu söylemektedirler. Bk. Aa, 28; Elişē, III.p75.

²³⁵ Gardman yerleşmi, aynı ismi taşıyan Iberia Dükalığı *Gardabani* ile karıştırılmamalıdır. Bk. Garsoian 1989: 464; Hewsens 1992: 262.

²³⁶ Belâzürî, 195; Hovhannesean 1970: 479; Ulubabyan 1976: 700.

bölgenin kısa süreli de olsa Zerdüştlüğüne dönmesiyle sonuçlanacaktı.²³⁷ Albania'nın güneydoğusunda yer alan *Orchistena* da Armenia'dan ayrılmıştı, ancak bölge *naxarar*ları İran kralı II. Yazdgerd'in Hıristiyanlık karşıtı fermanından sonra Armenia ve Iberia ile birlikte 451 yılında İran'a karşı isyana kalkıştı.²³⁸ İran'ın üstünlüğüyle sonuçlanan Vardananc' Savaşı'ndan sonra, 461 yılında Albania kralı II. Vaç'ē (444-463?) yönetim gücünü kaybetti ve *Orchistena* da bu tarihten sonra doğrudan İran'a bağlandı.²³⁹

1.2. Armenia'nın Tarihsel Gelişimi

Antik çağ Ermeni tarihinin nerede ve nasıl başladığı sorusu, cevabının çok da kolay olmadığı ve *gerçek* ile *kurgu* arasında bir ayrımın gerektiği son derece zor bir meseledir. Zira doğrudan eski çağ Ermenilerini kapsayan ilk atıf Akhaimenid kralı I. Darūs'un iktidar yıllarına denk düşen Behistün Yazıtları'nda yer alsa da Ermenilerin kökenleri ya da ilişki içinde oldukları medeniyet çevreleri pek çok tartışmayı beraberinde getirmektedir. Nitekim çağdaş kaynakların yetersizliğinden ötürü Ermenilerin aslında kimler oldukları ya da kökenlerinin hangi uygarlığa kadar uzandığını tespit etmek son derece zordur. Hâliyle eski çağ Ermenilerinin tarihsel arka planları, başlangıcı net olarak ifade edilemeyen ya da varsayımlar temelinde kurgulanan sonuçsuz bir tartışma konusudur.

1.2.1. Ermenilerin Menşesi

Antik çağ kaynakları Ermenilerin Doğu Anadolu'nun yerli halklarından biri olup olmadıkları ya da Anadolu'nun doğusuna farklı bir coğrafyadan gelip gelmedikleri noktasında detaylı bilgiler vermekten uzaktır. Nitekim konuyla ilgili ilk bilgileri veren Herodotus, sadece Ermenilerin Phrygia²⁴⁰ yerleşimleri olduklarını ve

²³⁷ MD, II.2; Harut'unyan 1986: 302. Ayrıca bk. P'B, V.14; Garsoian 1989: 487; Hewsens 1992: 255.

²³⁸ LP', II.22-27; Elişē, III.p75-p77.

²³⁹ Minorsky 1985: 12. Öte yandan bölgenin 387 yılından sonra başkenti ilan edilecek olan Partaw (Berde), aynı ismi taşıyan kalesiyle birlikte Kura Nehri'nin yanındaki bir ovaya kurulmuştu. Bk. MD, I.4; Hovhannesean 1970: 520. Albania'nın İran'a bağlanmasıyla, VI. yüzyılın sonlarına doğru bölgenin tamamı, Sâsânîlerle akraba olduklarını iddia eden Mihranid ailesi tarafından Partaw merkez olmak üzere yönetilmeye başlandı. Bk. MD, II.17; Bosworth 1987: 521. Ayrıca bölgenin yeniden Armenia'ya bağlanması muhtemelen X. yüzyıllara denk düşmektedir. Nitekim Matt'eos Urhaec'i, XI. yüzyılda Partaw'ı yeniden Armenia topraklarının bir parçası olarak göstermiştir. Bk. MU, CXXVI.

²⁴⁰ Phrygia bölgesi Strabo tarafından kral Midas'ın hüküm sürdüğü ve bir kısmı daha sonra Galatlar tarafından işgal edilen *Büyük Phrygia* ve Hellespontos tarafında bulunan *Küçük Phrygia* olmak üzere iki parça hâlinde resmedilmiştir. Bk. Strab. XII.8.1.

Phrygialıların Paphlagonialılar, Armenialıların ise Phrygialılar gibi silah kuşandıklarını ifade etmektedir.²⁴¹ Armenialılar ile Phrygialılar arasındaki bu ilişkiye dair benzer bir görüşü kabul eden tek Ermeni kaynağı olan Anania Şirakac'ı de Ermenilerle Phrygialılar arasında önemli sayılabilecek bir bağlantı kurmaktadır.²⁴² Bu açıdan Anania Şirakac'ı, Phrygia Bölgesi için *bnaxarh* [բնաշխարհ] ifadesini kullanmaktadır.²⁴³ Ermeni yerleşimlerine yönelik kullanılan “toprak/bölge” anlamındaki *axarh*'tan farklı olarak “yerli/gerçek/anavatan” anlamlarına gelen bu sözcük, dönemin siyasi ve askerî faktörleri düşünüldüğünde güçlü bir zemine oturmaktadır.²⁴⁴ Çünkü batıdan doğuya doğru kalabalık bir şekilde ve uzun süren göçlerle gelen Phrygialılar, MÖ VII. yüzyılın başlarına kadar bilhassa Anadolu'nun orta kesimlerine hâkim olmuşlar ve nihayetinde de Kimmerlerin saldırılarıyla krallıklarını kaybetmişlerdi.²⁴⁵ Bunun üzerine muhtemelen Ermenilerle ilişkilendirilen bir göç dalgası Anadolu'nun doğusuna uzanarak Urartu topraklarına ulaşmıştı. Döneme en yakın kaynak olan Herodotus bölgede Ermenilerin yanı sıra birçok yerli halkın varlığından bahsederken Xenophon, Ermenilerin bu bölgelerde Chaldialılarla savaştıklarını not etmiştir.²⁴⁶ Bu bilgi, Ermenilerin Anadolu'nun doğusuna kuzeybatıdan geldiklerini ve ardından daha güneye, Van Gölü civarına ulaştıklarını gösterebilir. Gerçekten de Strabo ve Iustinus, Armenus'un²⁴⁷ kuvvetlerinin Armenia'nın kuzeybatısında yer alan Acilisene'yi ele geçirerek doğuya doğru ilerlediğini anlatmaktadır.²⁴⁸ Strabo, daha açık bir ifadeyle Ermeni ırkının Thessalia'daki Armenium kentinden Armenus'a dayandığını, *altın post* hikâyesinde Iason'un önderliğinde Acilisene'ye geldiklerini ve giyim tarzı ile atlı oluşlarından

²⁴¹ Hdt. VII.72-73.

²⁴² AŞX, III.11.

²⁴³ AŞX, V.5.

²⁴⁴ NBHL, I, 497.

²⁴⁵ Strabo, Kimmer saldırılarında başkent Gordion'u kaybeden Kral Midas'ın boğa kanı içerek intihar ettiğini söylemektedir. Bk. Strab. I.3.21. Ayrıca bk. Hdt. I.35.3-4.

²⁴⁶ Hdt. III.93.1; Xen. Cyr. III.1.34.

²⁴⁷ Florus'un bahsettiği German lider *Armenius* ile karıştırılmamalıdır. Bk. Flor. *Epit.* II.30.32.

²⁴⁸ Iust. XLII.2; Forrer 1920: 81; Grousset 2006: 69. Armenus ile Armenia kelimeleri arasında doğrudan bir ilişki söz konusu değildir. Nitekim Armenia coğrafi bir bölgenin adıdır ve Armenus'tan önce de kullanılmaktadır. Diğer taraftan Gulbekian'a göre Ermenilerin kökeninin Phrygialılarla bağlantılı düşünülmesi *Phukun Paik* ile *Phrugōn Apoikoi* kelimelerinin Yunan kaynaklarında fonolojik açıdan hatalı yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Bk. Gulbekian 1991: 67-68. Ayrıca bk. Petrosyan 2007: 27-28.

ötürü de Thessalia kökenli olduklarına dair eski bir söylence olduğuna işaret etmektedir.²⁴⁹

Romalı ünlü tarihçi Tacitus Ermenilere ilişkin herhangi bir göç hareketine değinmez, ancak bölgede yaşayan halk ya da halklar için *ambigua gens*, yani “ırkı/kabilesi belirsiz/tanımsız” ifadesini kullanır.²⁵⁰ Bu tanım, bölgede yer alan çok çeşitli halkların varlığına işaret edebilir ve temelde Ermenilerin varlığını kanıtlamakta da yetersiz kalabilir. Üstelik Yunan ve Roma literatürünün haklı olarak Ermenilerin köken problemine eğilmesi de beklenemez. Ancak geriye dönük olarak yazılan Ermeni kaynakları, Ermenilerin kökenlerine dair farklı efsaneler ileri sürer. Bu bağlamda Acilisene’nin güneybatısında konumlanmış olan ve Asur kayıtlarında *Til-Garummu*, Hitit metinlerinde ise *Tekarama* ismiyle yer alan bölge yine Phrygialılar ile Armenialılar arasındaki bağlantıya dair yetersiz de olsa muhtelif ipuçları taşımaktadır.²⁵¹ Çünkü Phrygia yönetimi altındaki *Tekarama*²⁵² ile ilişkilendirilen *T’orgom*,²⁵³ *K’art’lis C’xovreba*’ya göre Kafkas halklarının, Movsēs Xorenac’i ve Movsēs Dasxuranc’i’ye göre de Ermenilerin mitolojik lideri olan Hayk’ın atasıdır.²⁵⁴ Klasik Ermeni mitolojisine göre ise *cesur* ve *güçlü* Hayk, tiran Bel’e karşı zafer kazanıp halkıyla birlikte Van Gölü’nün kuzeyindeki yüksek bir plato olan Hark’'a gelerek buraya yerleşmiştir.²⁵⁵ Dolayısıyla Ermeni kaynaklarının aktardığı bu yeni yurt arayışı eski Yunan kaynaklarının iddiasının aksine batıdan değil, doğudan olmuştur. Movsēs Xorenac’i’nin öncüsü olduğu bu mit, daha sonra T’ovma Artsruni tarafından Hz. Nuh’a kadar uzatılarak geniş bir soy ağacına temellendirilmiştir.²⁵⁶ Klasik Ermeni eserlerinin dışındaki kaynaklar bu mitsel gelenek arayışını yeterince

²⁴⁹ Strab. XI.14.12.

²⁵⁰ Tac. *Ann.* II.56; Traina 2018: 73.

²⁵¹ Redgate 2000: 14.

²⁵² *Tekarama*’nın konumuyla ilgili olarak ayrıca bk. Yamada 2006: 223; Barjamovic 2011: 131-132.

²⁵³ *T’orgom*, Tevrat’ta Yafes’in soyundan Gomer’in oğlu olarak gösterilmiştir. Bk. *OT, Gen.* X.3; Ayrıca bk. Diakonof 1984: 92-93. Öte yandan *T’orgom*, tarihi kesin olarak bilinmeyen bir anonim bir hikâyede de mitolojik lider olarak geçmektedir. Bk. Anon. (*Pseudo-Şapuh*), XXXIX. Ayrıca bk. LE, XXXIV.

²⁵⁴ *K’C’*, 1; *MX*, I.5; *MD*, I.2.

²⁵⁵ [Գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում, եւ անուանէ զանուն լեռնադաշտին Հարք]. Bk. *MX*, I.10-11.

²⁵⁶ T’A, I.1; Gulbekian 1973: 366-367. P’awstos Buzand, Nisibis piskoposu İames’in Korduk’un güneydeki dağlara çıkarak Hz. Nuh’un gemisini aradığını söylemektedir. Bk. P’B, III.10; Greenwood 2012: 119. Öte yandan XIII. yüzyıl İslam tarihçilerinden Yâkût El-Hamevî Ermenilerin Hz. Nuh ile olan bu bağlantı arayışını desteklemektedir. Bk. Yâkût, 63.

desteklemese de Ermenilerin kendileri için *Hay*, ülkeleri için *Hayastan* ve dilleri için de *Hayerēn* sözcüklerini kullanmaları bu bağlantıyla ilgilidir.²⁵⁷

Diğer taraftan klasik Ermeni kaynakları eski Urartu topraklarına yayıldıkları için Ermeniler ile Urartu toplumu arasında paralellik ve kan bağı kurmaktadır. Özellikle yoğun bir şekilde “millilik” ve “Hıristiyanlık” zemininde propaganda yapan Movsēs Xorenac ‘i, Hz. Nuh’un soyunun devamında Harmay’ın ardılı olarak *Aram*²⁵⁸ isimli bir liderden bahsetmektedir.²⁵⁹ Aram ismi, Ermeni literatürünün kurguladığı Urartu teziyle de aynı doğrultudadır çünkü Urartuların bilinen ve Asur kaynaklarında geçen ilk kralı *Arame* ya da *Aramu* adını taşımaktadır.²⁶⁰ Fakat bu kısmî benzerlik, Urartuca ve Ermenice arasında filolojik açıdan desteklenmemektedir. Nitekim Bizanslı Stephanus, Eudoxus’tan yaptığı alıntıda Armenia dili ile Phrygia dili arasındaki benzerliği açıkça not etmiştir.²⁶¹ Bu açıdan Ermenicenin Hint-Avrupa dil ailesinin Asya koluna, Urartuların ise Asyanik dil grubuna ait olduğu düşüncesi tam manasıyla temelsiz değildir.²⁶² Fakat Armenia, İran dillerinin yanı sıra Urartuca ve Yunanca gibi çok dilli bir coğrafyada yer aldığından bu dillerin Ermenice üzerindeki etkisi de oldukça fazladır.²⁶³ Dolayısıyla Ermenilerin Urartu kökenli oldukları tezini filolojik bakımdan kanıtlamak zordur.²⁶⁴ Üstelik aynı bölgede yaşamalarına karşın Urartu tanrılarının Ermeniler tarafından kabul görmeyişi ancak buna karşın İranlıların Armenia hâkimiyetinden sonra Zerdüştlüğe ait sembollerin Armenia’da yaygın olarak kabul görüşü de bu durumun bir tespiti olarak değerlendirilebilir.

²⁵⁷ Russell’ın zayıf iddiasına göre *Hay* kelimesi *-t* sesinin düşmesi sonucunda *Hatti (Hati-yos)* isminden türetilmiştir. Bk. Russell 1997: 22; 2005: 31.

²⁵⁸ Mitolojik bir lider olan Aram, aynı zamanda Ermeni takviminin üçüncü gününe verilen isimdir.

²⁵⁹ Ioseph. *Antiq. Jud.* I.6.4; MX, I.5.

²⁶⁰ *ARAB*, 605; Salvini 2006: 36; Cinemre 2014: 216. Marquart’a göre *Aram* kelimesi daha sonra ses değişimlerine uğrayarak *Armenia* sözcüğüne dönüşmüştür. Bk. Marquart 1919: 68.

²⁶¹ Steph. Byz. *Ethnika*, 123.6; Manandian 1944: 12-14.

²⁶² Diakonoff 1984: 108-109; Russell 1997: 20.

²⁶³ Bonfante 1946: 87-88; Diakonoff 1985: 597-598. Bu kelimelerden en önemlileri genel itibarıyla MÖ 248-MS 224 yılları arasında İran coğrafyasında resmî olarak kabul gören Arşakid dilinden gelen sözcüklerdir. Bk. Meillet 1922: 1-6. Ancak coğrafi süreklilikten ötürü Urartu dilinden de Ermeniceye geçmiş bazı kelimeler vardır. Örneğin Urartu dilinde “su” manasına gelen *sue*, Ermeniceye “deniz” anlamındaki *cov/tsov* şeklinde yansımıştır. Bk. Greppin 1980: 357; Russell 1997: 20; Van Lint 2009: 258.

²⁶⁴ Aynı şekilde Urartular ve Ermeniler arasında yer isimleri ve özellikle çanak çömlek gibi kullanılan materyaller üzerinden de önemli ayrımlar vardır. Bk. Dönmez 2016: 54-55.

1.2.2. Armenia'nın Kısa Tarihi

Eski çağ Ermenileri, etraflarındaki güç dengelerinden çokça etkilenen son derece kırılgan bir tarihe sahiptir. Nitekim başlangıçta Anadolu'nun doğusunda hâkimiyet kurmak için bölgedeki farklı gruplarla mücadele eden Ermeniler daha sonra Akhaimenidlerin bölgeye ulaşmasıyla baskın bir gücün etkisi altına girmişler ve bu güç, Ermenileri yüzyıllar boyunca kültürel ve siyasal açıdan bağlı bulunacakları yeni bir toplulukla tanıştırmıştır.²⁶⁵ Bu bağlamda zaman içinde İran'ı yöneten hanedanlar değişse de hiçbir hanedanın Armenia üzerindeki hâkimiyet isteği azalmamış tam aksine bazı dönemlerde bu etki daha aşikâr hâle gelmiştir.

1.2.2.1. Satraplıktan Krallığa: *Armina*

Urartuların yıkılmasının ardından Doğu Anadolu'da ortaya çıkan iktidar boşluğunu doldurmaya çalışan topluluklardan biri de Ermenilerdi. Bu amaçla Movsēs Xorenac'i'nin *güzel gözlü, geniş omuzlu ve güçlü ayaklı* diye tasvir ettiği Tigranes (MÖ 560-535), bir yandan Büyük Cyrus (MÖ 559-530) ile dostluk ilişkisi kurarken diğer taraftan Medlerin son kralı Astyages'e (MÖ 585-550) düzenli olarak vergi ödemesi yapıyordu.²⁶⁶ Ancak MÖ VI. yüzyılın ikinci yarısında Akhaimenid Hanedanı'nın bölgedeki Med hâkimiyetini sonlandırmak için gösterdiği çabadan Ermeniler de etkilenmiş ve Xenophon'un anlatısına göre de Büyük Cyrus, Ermenilerle uzun süre ilişki içinde bulunmuştu.²⁶⁷ Strabo, bu dönemle ilintili olarak Büyük Cyrus'un Ermenilerden Astyages'e ödedikleri vergiyi artık Akhaimenidlere vermelerini istediğini yazmaktadır.²⁶⁸ Nihayetinde Armenia üzerinde kontrolü sağlayan Akhaimenid Hanedanı çok geçmeden bölgeyi kendi satraplık sistemine dâhil etti.²⁶⁹ Bu yeni idari yapılanma kesin çizgisel sınırlara sahip olmasa da Xenophon'a göre güneyde yaklaşık olarak Botan Irmağı'na, Herodotus'a göre batıda Fırat, kuzeyde

²⁶⁵ Ermenilerin yerleştikleri bölgeler Herodotus'a göre on sekizinci ve on dokuzuncu satraplıkların bulunduğu coğrafya ile komşuydu. Bu bölgelerde Matienler, Saspeirler ve Alarodialiler, Moskhililer, Tiberanililer, Markonaililer, Mossyoikialılar ve Masalılar yaşıyordu. Bk. Hdt. III.94.1-2. Dahası Xenophon'a göre de Ermenilerin bu bölgeye ulaştıklarında mücadele ettikleri topluluklar arasında Chaldialılar vardı. Bk. Xen. Cyr. III.1.34.

²⁶⁶ Xen. Cyr. III.3.5; MX, I.24.

²⁶⁷ Xen. Cyr. III.1.1-12.

²⁶⁸ Strab. XI.13.5.

²⁶⁹ Hdt. III.93.1. (=Satrapakan Hayastan [*Uwunpwuyulwú Żuwuunwú*]). Bk. NBHL, II, 699.

Çoruh Nehri'ne ve doğuda yine Herodotus'un *Alarodioi* halkının yaşadığını belirttiği bölgelere kadar uzanıyordu.²⁷⁰

Armenia'daki satraplık sistemi hakkında ya da idari yapılanmanın nasıl oluşturulduğu hususunda kaynaklar yeterince aydınlatıcı bilgiler içermemektedir. Xenophon'un bölgedeki satraplık sistemi hakkında birlikte kullandığı *Mēdia, Armenia* ve *Kadusia* ifadeleri Armenia coğrafyasıyla ilgili olarak birtakım ipuçları taşımasına rağmen bölgenin yönetimi konusunda kesin bilgiler vermemektedir.²⁷¹ Bu yüzden MÖ VI. ve V. yüzyıllarda Armenia'nın yönetimi ve ilk hanedanın oluşumu hakkında sadece birkaç kaynağa yapılan atıflarla tartışmaya açık bir sonuca varılabilir. Bu kaynaklardan en önemlisi ve aynı zamanda dönemle çağdaş olanı Armenialıların İran'a karşı isyanını anlatarak I. Darīūš dönemine tarihlenen rölyeflerdir. Bu rölyeflere göre I. Darīūš, kendine isyan eden Armenialılara karşı satrap Dādarši'yi bölgeye göndermiş ve Dādarši de Zuzza, Tigra ve Uyamā'daki savaşları kazanıp bölgedeki isyanı bastırmıştır.²⁷² Bunun üzerine zaman içinde Armenia'daki Akhaimenid Hanedanı'nın gücünü pekiştiren I. Darīūš'un bu başarısını ve imparatorluğunun geniş sınırlarını konu edinen birden çok kraliyet kitabesi ya da kaya kabartması kazanmıştır.²⁷³ Persepolis'te bulunan Apadāna Kabartmaları'nın doğu merdivenlerinin güney bölümünde de benzer konu işlenerek Armenialıların İran'a vergi ve hediye getirdikleri açıkça resmedilmiştir. Bu kabartmalardan birkaç yüzyıl sonra meydana getirilen eski Yunan kaynakları da aynı dönemle ilgili olarak Armenia'nın İran'a vergi olarak para, at ve küçük ordular gönderdiklerini doğrulamaktadır.²⁷⁴

Akhaimenid Hanedanı tarafından Armenia'ya gönderilen satrapların kimler olduklarına dair doğrulanabilir ilk kayıtlara Xenophon'un *Anabasis* adlı eserinde rastlanılmaktadır. Armenia Bölgesi'nden geçen Xenophon'un tasviri, IV. yüzyılın

²⁷⁰ Hdt. III.94.1, V.52.3; Xen. *Anab.* IV.3.1; Hewsens 1983: 140-141.

²⁷¹ Xen. *Cyr.* VIII.7.11.

²⁷² *DB*, II.26-30.

²⁷³ *DPe*, 2; *DNa*, 3; *DNe*, 20; *DSe*, 3; *DSm*, 2; *XPh*, 3; *A2Pa*, 20. Behistūn Yazıtları'nda I. Darīūš'un yönetimini kabul eden bölgelerin listesi verilmiştir. Buna göre; Pârsa [Pers], Ūvja [Elam], Bâbiruš [Babil], Athurâ [Asur], Arabâya [Arap], Mudrâya [Mısır], Sparda [Lidya], Yauna (Ionia) [Yunan], Mâda [Med], Armina [Armenia], Katpatuka [Cappadocia], Parthava [Parth], Zraka [Drangiana], Haraiva [Aria], Uvârazmîy [Chorasmia], Bâxtriš [Bactria], Suguda [Sogdiana], Gadâra [Gandhara], Saka [İskit], Thataguš [Sattagydia], Harauvatiš [Arachosia] ve Maka [Maka] Akhaimenidlerin satraplık bölgelerini oluşturmaktadır. Bk. *DB*, I.6; Cook 1983: 77-78.

²⁷⁴ Hdt. III.93.1; Xen. *Anab.* IV.5.34; Strab. XI.14.9.

başlarında Armenia'nın geniş ve gelişmiş bir bölgeyi kapsadığını ve yöneticisinin I. Orontes (MÖ 401-344) isminde bir İran soylusu olduğu yönündedir.²⁷⁵ Klasik anlatıya göre I. Orontes, İran kralı II. Artaxerxes'in (MÖ 404-358) kızı Rhodogune ile evlenerek Armenia'nın doğusunda satrap olmuştur.²⁷⁶ Aynı tarihlerde Armenia'nın batısı ise II. Artaxerxes'in diğer kızı Amestris ile evli olan satrap Tiribazus'un yönetimi altındadır.²⁷⁷ Soy ağacı net olarak ortaya konulmasa da Strabo'nun iddiasına göre I. Orontes'ten önce muhtemelen aynı aileden olan III. Hidarnes (MÖ yak.V. yüzyıl ortası) Armenia satrapıydı ve bu sayede Armenia Bölgesi'ndeki satraplığın tarihi I. Darıüş'u tahta getiren 7 büyük İranlı ailenin tarihine kadar uzanıyordu.²⁷⁸ Ancak Strabo'nun bu iddiasının aksine satrap isyanını konu edinen *Pergamon Kroniği*'nin ilk bölümü, I. Orontes'in soyunun Baktria'dan geldiğini savunmaktadır.²⁷⁹

I. Orontes'in satraplığının son dönemlerine doğru ortaya çıkan büyük satrap isyanının lideri Demosthenes ve Diodorus Siculus'un kayıtlarında I. Orontes olarak ifade edilse de Armenia Bölgesi kısa süre içinde diğer isyancı bölgelerden ayrılarak İran'a sadık kalma yolunu seçmişti.²⁸⁰ Büyük İskender'in ordusuna karşı III. Darıüş'un (MÖ 380-330; *Erm.* III. Dareh Kodomanos)²⁸¹ yanında yer alan Orontid Hanedanı, İran merkez gücünün tasfiyesine rağmen bir müddet daha konumunu korumayı başarmıştı.²⁸² Nitekim I. Orontes'in ardılı II. Orontes (MÖ 336-330) Gaugamela Savaşı'ndan (MÖ 331) hemen sonra Armaouira'ya dönerek burada krallığını ilan etti.²⁸³ Nemrut Dağı'nın zirvesindeki yazıtlarda II. Orontes'in krallığını ilan etmesinin

²⁷⁵ Xen. *Anab.* II.4.8, III.5.17.

²⁷⁶ Plut. *Art.* XXVII.4.

²⁷⁷ Xen. *Anab.* IV.4.3-4; Christian 2016: 145.

²⁷⁸ Strab. XI.14.15.

²⁷⁹ [Ὀρόντης δὲ Ἀρτασὺ [ρου, τὸ γέν]ος Βάκτριος]. Bk. *OGIS*, 264; Tirac'yan 1977: 640.

²⁸⁰ Dem. *Orat.* XIV.31; Diod. XV.91; Wilkinson 1970: 448; Osborne 1973: 517.

²⁸¹ Plutarchus'a göre önceleri kraliyet habercisi olarak görev yapan III. Darıüş, İran kralı olmadan önce kısa bir süre Armenia satrapı olarak görev yapmıştı. Bk. Plut. *Alex.* XVIII.5; Iust. X.3.

²⁸² II. Orontes, Gaugamela Savaşı'nda III. Darıüş'un yanında yer alırken II. Orontes'in oğlu Mithrenēs de gönüllü olarak Büyük İskender'in ordusuna katılmıştı. Bk. Arr. *Anab.* III.8.5. Savaşı kazanarak İran yönetimini tasfiye eden Büyük İskender, bu sebeple Mithrenēs'i Armenia'ya satrap olarak atamıştı [*Armenia Mithreni, Sardium proditori*]. Bk. Curt. V.1; Hammond 1996: 130; Lang 2006: 508. Ancak Arrianus'un aktarımına göre Mithrenēs bu yönde bir girişimde bulunmayarak Armenia'nın yönetimini Orontidlere bıraktı. Arr. *Anab.* II.4.1-2; Chanin 1984 59; Thierry 1990: 214-215; Arslan 2010: 202.

²⁸³ I. yüzyıl tarihçisi Curtius Büyük İskender'in ele geçirdiği bölgeleri sayarken Armenia'yı da listeye dâhil eder ancak aynı bilgi Iustinus tarafından desteklenmez. Bk. Curt. VI.3; Iust. XXXVIII.7; Redgate 2000: 62. Muhtemelen Büyük İskender Armenia'yı doğrudan fethetmemişti ama geride bıraktığı Yunan kültür mirası Ermeniler arasında geniş bir tabanda yayılım göstermişti.

ardından *basileus* unvanını kullandığı görülmektedir.²⁸⁴ Ne var ki daha sonra Ermenilerin başına geçen III. Orontes (MÖ 317-275?) bu yazıtlarda *basileus* olarak nitelenmezken Diodorus Siculus, III. Orontes'i yine *basileus* olarak adlandırmıştır.²⁸⁵

Armenia'nın bu kral ya da satrapları ile diğer Anadolu bölgeleri arasında idari açıdan çoğu zaman bir uyum söz konusu değildi.²⁸⁶ Zira Büyük İskender, 330'lu yıllarda Anadolu'nun hâkimiyetini ele geçirdiğinde Cappadocia, Hellespontus tarafında bulunan Küçük Phrygia ve Armenia gibi bölgelere satrap atamaları yapmıştı.²⁸⁷ Fakat Büyük İskender'in ölümünden sonra bölgede birtakım istikrarsızlıklar meydana gelmiş ve Plutarchus'un aktarımına göre Cappadocia ve Paphlagonia satrabı Eumenes, Armenia satrabı Neoptolemus'u (MÖ 323-321) saf dışı bırakmıştı.²⁸⁸ Bu döneme dair kaynaklar son derece sessiz olmakla birlikte daha geç dönemde yazan Appianus, III. Orontes'in hâkimiyetinden ziyade 326 yılında Hint seferi düzenleyen I. Seleucus'a (MÖ 305-281) değinerek Armenia'nın I. Seleucus'un yönetimine geçtiğini söylemektedir.²⁸⁹

Hem Armenia hem de Sophene kralı olan III. Orontes'in ardından Armenia, Commagene ve Sophene ile nispeten ortak yönetilmeye başlandı. Bu dönemde Ioannes Antiochenus, Armenia Bölgesi'nde Samus'un (MÖ 275-255), Polyaeus ise yakın tarihlerde I. Arsames'in (MÖ 255-225) yönetimlerinden bahsederken aynı bilgi söz konusu dönemde darbedilen Armenia'ya ait paralarda da görülmektedir.²⁹⁰ Her iki yönetim de ekseri Seleucusların himayesinde Armenia ve daha batısını kapsayacak şekilde oluşturulmuş ve bu anlayış MÖ III. yüzyılın sonlarına kadar ayakta kalabilmişti. Seleucusların yüzyılın sonlarına doğru eski güçlerini kaybetmeleri Armenia üzerindeki hâkimiyetlerinin azalması anlamını taşıyor olsa da Orontid Hanedanı'nın yönetimde olan son üyesi IV. Orontes'in (MÖ 220-190) krallığına kadar

²⁸⁴ Toumanoff 1963: 288-299.

²⁸⁵ Diod. XI.31.19. Öte yandan Marquart, bu dönemde Armenia satrabının ismini *Aroantes* olarak vermektedir. Bk. Marquart 1928: 231.

²⁸⁶ Armenia yöneticileri kendilerini *kral* olarak nitelese de bu kişiler gerçekte Seleucusların bölgedeki satraplarıydı. Bk. Chaumont 1987: 420.

²⁸⁷ Diod. XVII.64.5; Arr. *Anab.* III.16.5.

²⁸⁸ Plut. *Eum.* IV; Frye 1984: 148.

²⁸⁹ App. *Syr.* IX.55. Diğer taraftan Büyük İskender'in ölümünün ardından Armenia'nın yönetimi meselesinde satraplar arasında hâkimiyet kavgası yaşandı ve Armenia MÖ 301 yılında I. Seleucus'un yönetimine geçti. Bk. Redgate 2000: 62; Klinkott 2005: 300-301.

²⁹⁰ Ioan. Antioc. F. 53; Polyae. *Strat.* IV.17; Morgan 1936: 191-192.

bölge üzerinde önemli bir değişim yaşanmadı.²⁹¹ Fakat MÖ 212 yılında III. Antiochus'un (MÖ 222-187) Sophene'ye güçlü bir saldırı gerçekleştirmesi bölge üzerindeki dengelerin kısa sürede değişmesine yol açtı.²⁹² Nitekim Movsēs Xorenac'i'nin anlatısına göre aynı dönemde IV. Orontes, birtakım idari değişiklikler yapmaya karar verdi ve bu amaçla başkenti Armaouira'dan Eruandaşat'a taşıdı.²⁹³ Ancak IV. Orontes'in Armenia'nın yeniden yapılandırılmasına yönelik bu düşüncesi uzun soluklu olmadı. Çünkü Seleucuslar tarafından bölgeye *strategos* olarak atanan I. Artaxias (MÖ 190-160) IV. Orontes'e isyan ederek Magnesia Savaşı'nın (MÖ 190) ardından Orontid Hanedanı'nı ortadan kaldırdı.²⁹⁴

1.2.2.2. Artaxiadların Yükselişi ve Düşüşü

Roma Cumhuriyeti'nin üstünlüğüyle sona eren Magnesia Savaşı'nın ardından yapılan Apamea Antlaşması (MÖ 188), Romalıların yalnızca Anadolu coğrafyası ile yakından tanışmasına vesile olmamış aynı zamanda Seleucusların ve bilhassa Ermenilerin yönetim sistemlerini de etkilemişti.²⁹⁵ Çünkü antlaşmanın ardından Seleucuslar sadece Anadolu'nun orta ve batı kanadını terk etmekle kalmamış doğu kısmının da kontrolünü kaybetme noktasına gelmişlerdi.²⁹⁶ Dolayısıyla bu gelişme, Seleucusların güç kaybını ve otorite boşluğunu fırsat bilen I. Artaxias'ın kendi içinde farklı hanedanların hâkim olduğu Armenia üzerinde hâkimiyetini pekiştirerek krallık iddiasında bulunmasının da önünü açmıştı.²⁹⁷ Nitekim Strabo, MÖ II. yüzyılın

²⁹¹ IV. Orontes'in kardeşi olan Mithras, Armaouira'daki Güneş ve Ay Tapınakları'nın yüksek rahibiydi. Bk. Toumanoff 1959b: 9; Russell 1987: 56.

²⁹² Polyb. VIII.23; Garsoïan 1997b: 45. Seleucus kuvvetlerinin Sophene'ye saldırıp hâkimiyeti ele geçirmelerinin ardından Sophene lideri Xerxes (MÖ 228-212) III. Antiochus'tan bağışlanmayı dilemiş, bunun üzere III. Antiochus, Xerxes'i kız kardeşi ile evlendirerek bölgede kısa süreli de olsa kral olarak kalmasını sağlamıştı. Ioan. Antioc. F. 53; Morgan 1936: 192; Grousset 2006: 78.

²⁹³ MX, II.39.

²⁹⁴ MD, I.9. Ayrıca Movsēs Xorenac'i, kraliyet kanı taşınmasından ötürü IV. Orontes'e cenaze merasimi düzenlendiğini söylemektedir. Bk. MX, II.46.

²⁹⁵ Liv. XXXVIII.58. Magnesia Savaşı'nın yaşandığı dönemde Armenia bölgesi Seleucusların idaresi altında olmasına rağmen Seleucus ordularında Ermeni askerî birliklerinin varlığına dair herhangi bir kanıt yoktur. Bk. Wheeler 2002: 97.

²⁹⁶ Polyb. XXI.16.-17.

²⁹⁷ MX, II.43-46. MÖ II. yüzyılın başlarında Armenia kendi içinde birden çok farklı dilin konuşulduğu ve bölgesel hanedanların hâkim olduğu dağınık bir yapıya sahipti. Ancak Strabo'nun zayıf iddiasına göre bu durum I. Artaxias'ın Armenia'yı genişletmesinden sonra değişmiş ve farklı her grup aynı dili konuşmaya başlar hâle gelmişti. Bk. Strab. XI.14.5.

başlarında Romalıların koruması altında I. Artaxias'ın Armenia, Zariadres'in (MÖ 212-188) ise Sophene Bölgesi'nin yönetimini ele geçirdiğini ifade etmektedir.²⁹⁸

Hem I. Artaxias hem de Zariadres, hâkimiyet alanlarında kalıcı olabilmek için kendi hanedanlarını kurma yoluna gittiler.²⁹⁹ Daha güçlü olan ve Armenia'nın merkez topraklarını elinde bulunduran I. Artaxias, bu amaçla yeni şehirler kurarak MÖ 176 yılında yönetim merkezini IV. Orontes'in kurduğu Eruandaşat'tan alarak Artaxata'ya taşıdı.³⁰⁰ Başkentini eskiye oranla daha doğuya taşınmasının hemen akabinde ise Alan kabileleri, Kafkas bölgelerinden Armenia'ya doğru hızla saldırıya geçtiler. Movsēs Xorenac'i'ye göre I. Artaxias, bu saldırılar sırasında Alan kralının oğlunu esir alarak işgal girişimini savuşturdu ve Armenia topraklarının uzun süreli güvenliğini sağlamayı başardı.³⁰¹

I. Artaxias doğuda Alan saldırılarıyla mücadele ederken Zariadres de batı bölgelerinde *Carcathiocerta* ismiyle bir merkez inşa ettiriyordu.³⁰² I. Artaxias ile Zariadres'in bu ortak hareket etme politikası³⁰³ kısa sürede sonuç vererek Armenia topraklarının her yönden genişlemesine ve doğuda Albania batıda ise Cappadocia'ya kadar uzanmasına yol açtı.³⁰⁴ Coğrafi açıdan yaşanan bu genişlemeyle birlikte Armenia kraliyet ailesinin kendi içinde bağımsızlığını sürdürüp Seleuculara karşı Romalılarla ittifak kurma düşüncesi, zaman içinde Armenia'nın idari konumunu güçlendirmişse de MÖ 165 yılında Armenia toprakları, IV. Antiochus'un (MÖ 175-164) yönetimindeki Seleucuların egemenliği altına girmekten kurtulamadı.³⁰⁵ Armenia'nın Seleucular tarafından ele geçirilmesinden 1 yıl sonra ise MÖ 164 yılında IV. Antiochus öldü ve böylece Armenia üzerindeki Seleucus baskısı büyük oranda so

²⁹⁸ Strab. XI.14.15; Toumanoff 1963: 290; Russell 1987: 74. Öte yandan 1940 yılında Sevan Gölü'nün yakınlarında bulunan Aramice bir kitabe, Zariadres adına düzenlenmiş bir av merasiminden bahsetmektedir. Bk. Minorsky 1943: 83; Grousset 2006: 78. Frye'e göre bu yazıtlar aynı zamanda I. Artaxias'ın, Zariadres'in oğlu olduğunu söylemektedir. Bk. Frye 1962: 277.

²⁹⁹ Eremyan 1948: 43.

³⁰⁰ Strab. XI.14.6; Plut. *Luc.* XXXI.4; MX, II.49.

³⁰¹ Ayrıca Movsēs Xorenac'i I. Artaxias'ın ilk karısının Alan Prensesi Sat'ınik olduğunu söylemektedir. Bk. MX, II.50. Ancak Movsēs Dasxuranc'i'ye göre I. Artaxias, Alan değil Alban kralının oğlunu esir almıştır. Anlatıya göre I. Artaxias, daha sonra esir aldığı kralın oğlunu yine aynı kralın kızı Sat'ınik ile değiştirmiştir. Bk. MD, I.9.

³⁰² Strab. XI.14.2.

³⁰³ I. Artaxias ile Zariadres arasındaki uyum MÖ 160'lı yılların sonuna doğru ortadan kalktı. Nitekim Diodorus Siculus'un anlatısına göre I. Artaxias, Sōphēnē Krallığı'nı tasfiye etmek için Cappadocia Krallığı ile anlaşmaya çalıştı ancak Cappadocia Kralı V. Ariarathes (MÖ 163-130) bu teklifi reddetti. Bk. Diod. XXXI.22.

³⁰⁴ Strab. XI.14.15.

³⁰⁵ App. *Syr.* XI.8.45.

buldu. Ne var ki MÖ 159 yılında bu kez de I. Artaxias'ın ölümüyle Armenia, nispî bağımsızlığını önemli ölçüde kaybederek İran Arşakidlerinin egemenliğine girmek zorunda kaldı.³⁰⁶ Üstelik II. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'daki üstünlük alanlarını batıya doğru yayan İran Arşakidleri, II. Mithradates (MÖ 121-91) döneminde Armenia Bölgesi'nin kontrolünü ele geçirerek I. Artavasdes'in ya da I. Tigranes'in (MÖ 115-95) oğlu II. Tigranes'i esir aldı.³⁰⁷ II. Tigranes'in bu esaret dönemi, Armenia'nın istikrardan uzak kalmasına yol açsa da genç veliahtın esaretten dönüp Armenia tahtına oturması, Armenia'nın mevcut durumunu hızlı bir biçimde değişmesine öncülük etti.³⁰⁸

II. Tigranes'in esarete kaldığı dönem boyunca Armenia yönetim alanı olarak birkaç parçaya ayrılmış ve bir bütün olarak bölge iç huzurunu kaybetmişti. Bundan dolayı II. Tigranes ilk olarak Armenia'nın idari parçalanmışlığını ortadan kaldırdı ve ardından da MÖ 94 yılında Sophene kralı Artanes'i (MÖ yak.110-94) tahttan indirerek İran Arşakidlerine verdiği 70 vadiyi de geri alıp yeniden Armenia'ya bağladı.³⁰⁹ II. Tigranes'in bu yayılcı politikasının ve Armenia'yı yeniden organize etme düşüncesinin bir diğer adımı Pontus kralı VI. Mithradates ile ittifak kurması oldu. Bu ittifak gereğince Pontus ile Armenia, Roma Cumhuriyeti ve bilhassa Cappadocia'ya karşı ortak hareket etme kararı aldı ve bu ittifakı pekiştirmek için II. Tigranes, VI. Mithradates'in kız kardeşi ile evlendi.³¹⁰ Bu birlikteliğin hemen ardından Armenia ve Pontus kuvvetleri, Cappadocia'ya doğru birlikte harekete geçti. İki ordunun bu ani saldırısı sonucunda Roma Cumhuriyeti'nin himaye ettiği Cappadocia kralı I. Ariobarzanes (MÖ 95-63) tahttan uzaklaşmak zorunda kaldı.³¹¹ Bu harekâtın da etkisiyle Cicero, bir süre sonra Roma Cumhuriyeti'nin düşmanlarına olan kızgınlığını *iki kral bütün Asya'yı tehdit ediyor* sözleriyle ifade edecekti.³¹²

Roma Cumhuriyeti'nin Cappadocia'daki bu taht değişikliğini tepkiyle karşılaması doğal olarak uzun sürmedi. Bölgede bulunan komutan Sulla,

³⁰⁶ MX, II.13.

³⁰⁷ Iust. XXXVIII.3.

³⁰⁸ II. Tigranes Armenia tahtına oturmak için İran Arşakidlerine haraç olarak 66 veya 70 vadi vermişti. Bk. Debevoise 1938: 45; Morgan 1965: 87; Chahin 2001: 226. Ancak bu düşüncenin aksine Chaumont'a göre II. Tigranes, İran Arşakidlerinin vasalı olmayı kabul ettiği için İranlılar tarafından Armenia'ya dönmesine izin verilmişti. Bk. Chaumont 1985c: 23.

³⁰⁹ Strab. XI.14.15.

³¹⁰ App. Mithr. XII.2.13; Arslan 2007: 103, 112; Mayor 2010: 155.

³¹¹ Iust. XXXVIII.3; Manandyan 2007: 25.

³¹² Cic. *Leg. Man.* II.

Cappadocia'ya ilerleyip Roma hâkimiyetini yeniden tesis etti ve MÖ 92 yılında İran Arşakidleri ile Armenia'yı kısmen zor durumda bırakacak bir sınır antlaşması bile yaptı.³¹³ Bu antlaşmaya göre Fırat, Roma ve İran arasındaki esas sınır olarak belirlendi ve böylece II. Tigranes, kısa süreli de olsa hem siyasi hem de coğrafi açıdan iki önemli gücün arasında sıkışmak durumunda kaldı. Ancak II. Tigranes'in mücadele alanı yalnızca batıdaki Romalıların nüfuz alanındaki bölgeler değil, aynı zamanda Anadolu'nun doğusundaki İran Arşakidleri ve özellikle Seleucusların topraklarıydı.³¹⁴ Bu amaçla kısa süre içinde topraklarını ve hâkimiyet alanını doğuya doğru genişletmeyi başaran II. Tigranes, doğuda Iberia ve Albania, batıda ise Commagene ve Osrhoene coğrafyalarını kendine bağladı.³¹⁵ Kısa sürede elde edilen bu önemli başarıların yanı sıra Arşakid kralı II. Mithradates'in (MÖ 124-88) ölümüyle zayıflayan yönetim boşluğunu da iyi değerlendiren II. Tigranes, MÖ 83 yılında siyasi problemleri olan Seleucuslara karşı harekete geçti.³¹⁶ Iustinus'un aktarımına göre bu harekât zaman içinde Mısır'a kadar devam eden askerî bir ilerlemeye dönüştü.³¹⁷ Zira önce Seleucus topraklarında prenses Selene'yi binlerce kişiden oluşan ordusuyla kısa sürede saf dışı bırakan II. Tigranes, daha sonra bölgede yer alan eski Fenike şehirlerini de kendisine bağladı.³¹⁸ Bu şekilde Armenia topraklarının hızla genişlemesi, kısa sürede II. Tigranes'in klasik bir düşünceyle kendi ismini verdiği yeni bir başkent kurulumunu doğurdu. Movsēs Xorenac'i'nin övgülerle bahsettiği ve Artaxata'ya göre nispeten daha merkezî bir konumda yer alan Armenia'nın bu yeni başkentinin ömrü ise Artaxata kadar uzun süreli olmadı.³¹⁹ Çünkü II. Tigranes'in kısa sürede artan gücü, müttefiki ve aynı zamanda kayınpederi VI. Mithradates'in Romalıları karşısında tedricen zayıflayan konumuyla eş zamanlı olarak hızla azaldı.

Roma kuvvetlerinin VI. Mithradates ile olan uzun mücadelesinin sonucu Romalıların lehine olmuş ve VI. Mithradates, damadı II. Tigranes'e kaçarak

³¹³ Vell. II.24; Plut. *Sull.* V.4.

³¹⁴ Sherwin-White 2006: 238.

³¹⁵ Strab. XI.14.15; Hews 1984b: 352-354. II. Tigranes bu bölgeleri ele geçirdikten sonra, Akhaimenid krallarının yaptığı gibi *krallar kralı* [ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΟΥ] unvanını kullandı ve bastırıldığı paraların üzerine de bu başlığı ekledi. Bk. Bedoukian 1978: 12-25; Shayegan 2011: 196.

³¹⁶ App. *Syr.* VIII.48.

³¹⁷ Iust. XL.1-2; Van Lint 2009: 264. Ayrıca, genel hatlarıyla II. Tigranes'in Armenia egemenliği hakkında bk. Arslan 2007: 373.

³¹⁸ Ioseph. *Antiq. Iud.* XIII.16.4.

³¹⁹ MX, I.30.

Armenia'ya sığınmak zorunda kalmıştı.³²⁰ Antik çağ kaynaklarına göre II. Tigranes, buna istinaden VI. Mithradates ile görüşmekten uzun bir süre kaçınsa da bu durum Romalıların Armenia'ya yönelmelerine mâni olamamıştı.³²¹ Nitekim Pontus'a doğru ilerleyen Romalı komutan Lucullus'un kuvvetleri, Armenia'dan kendine sığınan VI. Mithradates'i teslim etmelerini istemiş ancak II. Tigranes bu isteği reddetmişti.³²² Dahası Plutarchus'a göre II. Tigranes, kendine *krallar kralı* yerine sadece *kral* [...βασιλέα μόνον...] dediği için Lucullus'a kızmış ve ona verdiği cevapta *imperator*³²³ unvanını kasıtlı olarak kullanmamıştı.³²⁴

Lucullus ile II. Tigranes arasındaki çatışma, Roma ordularının bu kez daha doğuya, Armenia'ya doğru yönelmelerine yol açtı. Temelde bu durum, yaklaşık olarak MÖ 96 yılında ilk kez temas eden Roma ve İran Arşakidlerinin gerçek manada karşı karşıya gelmelerinin başlangıcıydı.³²⁵ Lucullus'un orduları, muhtemelen Garzan (Nicephorium) Irmağı'nın doğusu ile Dicle'nin kuzeyinde bir bölgeye konuşlandılar ve nihayetinde Appianus'un *yirmi beş metre yükseklikte ve yeterli derecede genişlikte* savunma duvarları olduğunu iddia ettiği başkent Tigranocerta'yı kuşattılar.³²⁶ Savaşın sonunda Memnon'un verdiği abartılı rakama göre 80.000 kişinin savunduğu Tigranocerta üzerinde mutlak bir hâkimiyet sağlayan Roma ordusu II. Tigranes'in yaklaşık 20 yıllık güçlü egemenliğini kırdı.³²⁷ Böylece ilk defa Torosların ötesine

³²⁰ Konuya ilişkin referanslar ve tartışmalar için bk. Arslan 2007: 362

³²¹ Plut. *Luc.* XXXIII.1; App. *Mithr.* XXII.82.

³²² Memnon, XLVI.2; Brosius 2006: 94. Diğer taraftan Lucullus'un II. Tigranes'e giden elçisi, Armenia'ya vergi veren Gorduana gibi bölgelerin yöneticilerini kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Bk. Arslan 2007: 372.

³²³ *Imperator* sözcüğü muzaffer Roma komutanlarının kullandıkları üst düzey bir unvandı.

³²⁴ Plut. *Luc.* XXI.7. Ayrıca bk. Mayor 2010: 334-336.

³²⁵ Kennedy 1996: 76

³²⁶ App. *Mithr.* XII.12.84; Evans 2011: 87-88. Lucullus'un ordusu bölgeye ulaştığında Nisibis Armenia'ya olan bağlılığını hâlâ sürdürüyordu. Bk. Eckhardt 1910: 113-114; Marciak 2017: 183. Bu bağlılık Lucullus'un Nisibis'i ele geçirmesinin ardından sona erdi ve Nisibis, 363 yılına kadar Romalıların yönetiminde kaldı. Bk. Oros. VI.3.7. Öte yandan Niccolò Machiavelli, muhtemelen Appianus'tan alıntı yaparak Tigranocerta Savaşı'ndan önce II. Tigranes'in kendine nasıl güvendiğini *gelen elçilere (Roma kuvvetlerine) bu atlılar yeter* sözleriyle aktarmıştır. Ayrıca bk. Memnon, LVII.1; App. *Mithr.* XII.12.85; Nic. *Mac.* II.

³²⁷ Öte yandan Plutarchus, Tigranocerta kuşatmasında yaşanan ilginç bir anekdottan bahsetmektedir. Anlatıya göre komutan Lucullus şehre girdiğinde burada tiyatro gösterisi yapmak için bulunan birçok sanatçı görmüş ve kendi zaferini onlara yarışmalar düzenleterek kutlatmıştır. Bk. Plut. *Luc.* XXIX.4. Bu durum MÖ I. yüzyılda, Armenia üzerindeki Yunan etkisine dair güçlü ipuçları vermektedir. Nitekim II. Tigranes'ten sonra tahta geçen II. Artavasdes de eski Yunanca yazan dönemin entelektüellerinden biri olacaktır. Bk. Plut. *Crass.* XXXIII.2.

geçen Lucullus'a karşı zafer elde edemeyen II. Tigranes, kazandığı bölgeleri büyük oranda terk etmek zorunda kaldı.³²⁸

Lucullus'un hem Pontus hem de Armenia üzerindeki kesin üstünlüğü bu iki müttefikin Arşakid kralı Sanatruces'ten yardım istemesine neden oldu. Ne var ki VI. Mithradates ile II. Tigranes'in bu hamlesini öğrenen Lucullus, Sanatruces'e haber göndererek ya tarafsız kalmasını ya da Romalılarla ittifak kurmasını istedi.³²⁹ Roma ve İran arasındaki karşılıklı görüşmelerden olumlu bir netice çıkmadı ancak Plutarchus'a göre Lucullus, İran'a savaş açma isteğine karşın bu düşüncesini gerçekleştirmedi.³³⁰ Hem Romalılarla hem de VI. Mithradates ve II. Tigranes ile eş zamanlı görüşmeler yürüten Sanatruces sonunda tarafsız kalmaya karar verdi.³³¹ Artaxata'ya doğru ilerleyen Lucullus, birkaç çarpışmadan sonra istediği sonucu alamadan geri dönmek zorunda kaldı.³³²

II. Tigranes'in Romalılar karşısındaki genel başarısızlığı başkentin yalnızca 8 yıl sonra yeniden Artaxata'ya taşınmasına neden oldu ve bir süre sonra Lucullus'un yerine doğu ordularının komutanı olan Pompeius'a da boyun eğen Armenia kralı, sonunda krallık tacını Pompeius'un önünde çıkartarak Romalıların himayesinde vasal bir yönetimi kabul etmek zorunda kaldı.³³³ II. yüzyıl yazarı Florus *Pompeius, Armenialıları Romalıların atadığı bir krala itaat edecekleri bir esaret durumuna alıştırdı* diye yazmaktadır.³³⁴ Bundan dolayı II. Tigranes'in yerine geçen II. Artavasdes'in devraldığı Armenia'nın, Romalılar ve İranlılar arasında bir denge siyaseti izlemeye çalışması bu çerçevede değerlendirilebilir.

II. Artavasdes, tahta çıkışının ardından *krallar kralı* unvanını kullanmaya devam etmişse de Roma-İran savaşlarının artması bu unvanın anlamını *de facto* olarak ortadan kaldırmıştı. Nitekim Romalılar ile İran Arşakidleri arasında MÖ 53 yılında gerçekleşen Carrhae Savaşı, Romalı general Crassus'un ölümüyle sonuçlanmış ve

³²⁸ Ath. *Deip.* VI.109; Memnon, LVII.1; Frontin. *Strat.* II.1.14; Fest. *Brev.* XIV; Reinach 1890: 360-361. Öte yandan savaştaki asker sayısı birçok antik yazar tarafından farklı rakamlarla ifade edilmiştir. Bk. Eutr. VI.9; Fest. *Brev.* XV; Phot. *Bib.* 97.

³²⁹ App. *Mithr.* XIII.87; Cass. Dio, XXXVI.1.1; Arslan 2007: 408.

³³⁰ Plut. *Luc.* XXX.2.

³³¹ Memnon, LVIII.2; Plut. *Luc.* XXX.1; Arslan 2007: 409.

³³² Plut. *Luc.* XXX.2-3; Arslan 2007: 415.

³³³ Flor. *Epit.* I.40.27, II.13.8; Ampel. XVIII; Demir 2014: 67. II. Tigranes, kaçarken tacını oğluna vermiş ve o da bir kölesine vererek farklı bir yoldan kaçmayı denemiştir. Ne var ki tacı taşıyan köle Romalı askerlerce yakalanmış ve II. Tigranes'in tacı sonunda Lucullus'a getirilmişti. Bk. Plut. *Luc.* XXVIII.5-6; Frontin. *Strat.* II.1.14; Arslan 2007: 403.

³³⁴ Flor. *Epit.* II.32.43.

Arşakidlerin bu başarısı Romalıların bölge üzerindeki tesirlerinin artmasını önlemişti.³³⁵ Bunun üzerine II. Artavasdes de stratejik bir hamleyle kız kardeşini Arşakid kralının oğluyla evlendirerek Arşakidlerle akrabalık bağı kurmuştu.³³⁶ Carrhae Savaşı'nın üzerinden 1 yıl geçtikten sonra Arşakidler, bu kez Suriye topraklarına doğru saldırıya geçtilerse de bu harekât önemli bir başarı getirmedi.³³⁷ Sonraki yıllarda Roma sancaklarını kurtarmak ve Crassus'un intikamını almak isteyen Marcus Antonius'un (MÖ 43-33) doğu seferi ve Armenia kralı II. Artavasdes'in MÖ 36 yılındaki başarısız İran seferinden ötürü cezalandırılması fikri, bölgedeki karışıklığın ve belirsizliğin artmasına yol açtı.³³⁸ Nitekim Marcus Antonius, MÖ 34 yılında Armenia'ya yönelerek II. Artavasdes'i hazineleriyle birlikte tutsak edip Mısır'a götürdü.³³⁹ Bu olayın ardından basılan Roma paralarının üzerine Marcus Antonius ile Cleopatra'nın Armenia'daki hâkimiyetlerini simgeleyen *Antoni Armenia Devicta* ifadesinin işlendiği görülmektedir.³⁴⁰

II. Artavasdes'in Mısır'da esir tutulduğu sırada MÖ 30 yılı civarında öldürülmesiyle Armenia'daki yönetim kavgası daha da karmaşık bir hâl aldı. Zira Marcus Antonius, Armenia'yı Cleopatra'nın oğullarından Alexander Helius'a vermiş, ancak bu düşünce Armenia'da kabul görmediği gibi İranlıların da Armenia'nın meşruiyetini savunmaları sonucunu doğurmuştu.³⁴¹ Gerçekten de Cassius Dio, II. Artaxias'ın (MÖ 34-20) İran'ın müttefik desteğiyle Armenia tahtına oturduğunu ve dahası Atropatena'nın da Armenia'nın bu hâkimiyetini kabul ettiğini yazmaktadır.³⁴² Bu durumdan cesaret alan II. Artaxias'ın Armenia topraklarında bulunan tüm Romalıların öldürülmesini emretmesi ise kısa süre içinde Roma İmparatoru Augustus'un (MÖ 27-MS 14), üvey oğlu Tiberius'u (14-37) Armenia'ya

³³⁵ Frye 1962: 187; Isaac 2000: 29; Demir 2018: 233-248.

³³⁶ Plut. *Crass.* XXIII.1.

³³⁷ Cic. *Att.* V.21; Bivar 2006: 56.

³³⁸ II. Artavasdes, Romalılarla iş birliği yaparak Caranitis dolaylarında yaklaşık 6.000 süvari ve 7.000 piyade ile Roma ordusuna katılmıştı. Bk. Bivar 2006: 59.

³³⁹ Cass. Dio, XLIX.39-41; Liv. CXXXI; Oros. VI.19.3. Öte yandan Marcus Antonius, Armenia kuvvetleriyle birlikte İran'ı da ele geçirmeyi denedi ancak İran orduları karşısında başarısızlığa uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bk. Curtis 2007: 13.

³⁴⁰ Cary and Scullard 1975: 295; Garsoïan 1997: 60; Goodman 2003: 37

³⁴¹ Grousset 2006: 101.

³⁴² Tac. *Ann.* II.56; Cass. Dio, XLIX.44. Movsēs Dasxuranc'ı, II. Artavasdes'in Atropatena, Albania ve Iberia'dan güçlü ordular toplayarak Romalıları bölgeden uzaklaştırdığını söylese de aynı tarihlerde II. Artavasdes Mısır'da esaret altındadır. Dolayısıyla Romalıları Armenia'dan uzaklaştıran II. Artavasdes değil II. Artaxias olmalıdır. Bk. MD, I.9.

göndermesine ve Romalıların Armenia tahtına II. Artaxias'ın yerine III. Tigranes'i (MÖ 20-6) çıkarmasıyla sonuçlandı.³⁴³

III. Tigranes'in hâkimiyet dönemi Armenia'nın iç barışına kısa süreli hizmet etse de Ermeni feodal beylerinin arasındaki iktidar mücadelesi bölgenin uzun süreli istikrarına engel olmuş ve yaklaşık 50 yıllık süreçte taht en az 10 kez el değiştirmişti. Armenia'da yaşanan bu "anarşi dönemi", de doğal olarak Arşakid soyunun Armenia tahtına geçme düşüncesini doğurmuştu.³⁴⁴ Bu yüzden İran Arşakidleri IV. Tigranes'in (MÖ 6-MS 1?) Erato (MÖ 6?-MS 1?) ile birlikte tahta geçmesi için IV. Tigranes'i destekleme kararı almışlardı.³⁴⁵ Arşakidlerin bu tavrı, Artaxiad Hanedanı'nın ortadan kalkması sonucunu meydana getirdiği gibi Armenia'daki yönetim kargaşasının da artmasına yol açtı. Nitekim Tiberius, İran Arşakidlerinin bu çabasına Iber kralının kardeşi Mithradates'i (35-38) 35 yılında tahta çıkartarak cevap verdi.³⁴⁶ Roma ile İran arasındaki bu nüfuz çatışması, İran Arşakidlerinin desteği altında Demonax'ın (38-42) tahta geçmesiyle devam etti. Bu dönemde Claudius (41-54) tarafından muhtemelen Fırat hattında ilk defa Roma kaleleri inşa edildi ve böylece Armenia için bir nevi savunma sistemi oluşturuldu.³⁴⁷ Kısa bir süre sonra da Roma güvencesiyle bir kez daha Armenia'nın başına geçen Mithradates'in³⁴⁸ ardından mevcut durumun nispeten düzelmesi, Romalı general Corbulo'nun 55-63 yıllarındaki doğu harekâtında başarı sağlaması ve Artaxata ile Tigranocerta gibi önemli merkezlerin Romalıların eline geçmesiyle oldu.³⁴⁹ Romalıların bölge üzerindeki hâkimiyetlerini artırmalarından yalnızca 3 yıl sonra, 63 yılında Rhandea yakınlarına yapılan Roma-İran barışı bölgeye istikrar getirmesinin yanında Armenia'da bir süredir güç kazanan Arşakid Hanedanı'nın da tam manasıyla yönetimi ele geçirmesini sağladı.³⁵⁰ Böylece Rhandea

³⁴³ *RGDA*, V.27; Bivar 2006: 69.

³⁴⁴ *Vell.* II.100.

³⁴⁵ Garsoïan 1997: 61.

³⁴⁶ *Tac. Ann.* VI.32; Chaumont et Traina 2007: 139. Öte yandan Roma ve İran arasında barış için görüşmeler de yapılmıyor değildi. Örneğin Tiberius'un emriyle *consul* Vitellius, II. Artabanus ile Fırat Nehri üzerinde barış görüşmelerinde bulunmuştu. Bk. Ioseph. *Antiq. Iud.* XVIII.4.5.

³⁴⁷ Whittaker 1994: 55.

³⁴⁸ Roma İmparatoru Caligula (37-41), Mithradates'i önce azlettiyse de daha sonra görevini iade ederek kral unvanıyla yeniden Armenia'ya gönderdi. Bk. *Tac. Ann.* XI.8. Ayrıca bk. Dabrowa 1989: 69

³⁴⁹ *Tac. Ann.* XIV.26; Cass. Dio, LXII.23.2-4; Manandian 1965: 85; Barrett 1979: 465-469. Ayrıca Corbulo ve Paetus, Armenia'ya geldiklerinde Roma'ya karşı ilk ayaklanan Ermeni soylularını ve Roma ordusundaki bazı komutanları cezalandırdılar. Bk. Bivar 2006: 81-82; Demir 2014: 94.

³⁵⁰ Frontin. *Strat.* II.9.5. Roma ordularının 59 yılında Tigranocerta'ya girmesine karşılık olarak İran orduları önce Armenia'ya saldırıp ardından da 61-62 yıllarında Tigranocerta'yı kuşattılar. Dolayısıyla bu durum, Rhandea savaş ve barışına giden süreci hazırlamıştır. Bk. *Tac. Ann.* XIV.26, XV.5.

Barışı'yla Artaxiad Hanedanı'nın son bulduğu 12/14 tarihinden itibaren Armenia'da devam eden iç karışıklıklar da kesin olarak sona ermiş oldu.³⁵¹

1.2.2.3. Arşakid Hanedanı'nın Doğuşu ve Gelişimi

Rhandea Barışı'nın ardından ikinci kez Armenia kralı olmak için Corbulo ile anlaşan I. Tiridates (*yak.61-yak.75*), İmparator Nero (54-68) ile görüşüp krallık tacını almak üzere Roma'ya doğru yola çıktı.³⁵² Suetonius gibi döneme yakın kaynakların aktardığına göre Roma'ya ulaşan I. Tiridates, Nero'nun önünde diz çöktükten sonra İmparator tarafından kutsanarak Armenia kralı ilan edildi.³⁵³ Yaklaşık iki yüz yıl sonra yazan Cassius Dio ise I. Tiridates'ın Nero'ya sunduğu bağlılığı Suetonius'tan daha ilgi çekici ve Roma propagandasını yansıtır bir dille anlatır: *Mithra gibi sana tapınmak için tanrım olan sana geldim.*³⁵⁴ Böylece tuhaf bir şekilde, İran ile Armenia arasında bulunan yakın kültürel ilişkiye karşın Armenia kralları İran'dan ayrılarak resmî açıdan Romalıların himayesini kabul etmiş oldu. Ancak I. Tiridates, aynı zamanda İran kralı I. Vologases'in kardeşi olduğundan Arşakid Hanedanı da kendi içinde Armenia üzerinde resmî olarak hak iddiasında bulunmaktan geri durmadı.³⁵⁵ 63 yılında ortaya çıkan bu yeni durum, Armenia coğrafyasının Arşakid Hanedanı'nın yönetimi altında iki kutuplu bir dünyaya evrilmesinin de başlangıcını oluşturdu.

Roma'da giydiği krallık tacının ardından Armenia'ya dönen I. Tiridates, uzun savaşlar neticesinde ağır hasara uğrayan başkent Artaxata'nın yeniden imarı için Romalılardan ricada bulunmuş ve bu isteği İmparator Nero tarafından olumlu karşılanmıştı.³⁵⁶ Bir taraftan bu inşa faaliyetleriyle ilgilenen I. Tiridates, diğer taraftan da neredeyse tüm bölgeyi tehdit eden Alan saldırılarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Birkaç asır önce de benzer şekilde saldırıya geçen Alanlar, bu kez çok daha geniş bir coğrafyaya doğru saldırıya geçerek bölge üzerinde büyük oranda tahribata neden

³⁵¹ Cass. Dio, LXII.21.1-4.

³⁵² I. Tiridates, deniz yolculuğu yasaklayan Zerdüş inancından ötürü kara yolunu takiben maiyetindeki Zerdüş rahipler eşliğinde Roma'ya gitti. Bk. Plin. *HN*, XXX.6.16-18; Chaumont et Traina 2007: 121.

³⁵³ Suet. *Nero*, XIII; Tac. *Ann.* XV.28; Aa, 12. Ayrıca Plinius, İmparator Nero'nun altınla kaplı Pompeius tiyatrosunda I. Tiridates'in onuruna büyük bir eğlence tertip ettiğini söylemektedir. Bk. Plin. *HN*, XXXIII.16.54.

³⁵⁴ Cass. Dio, LXIII.5.2. Öte yandan bu sahne muhtemelen bir Mithra efsanesinden alıntılanmıştır. Bk. Cumont 1933: 147-148.

³⁵⁵ Rostovtzeff 1936: 113.

³⁵⁶ Chaumont et Traina 2007: 122. Artaxata'nın ismi yeniden imar edildikten sonra İmparator Nero'nun onuruna *Neronia* olarak anılmaya başlansa da klasik Ermeni kaynaklarında bu ifadeye yer verilmemiştir. Ayrıca bk. Cass. Dio, LXII.7.2; Garsoian 1997c: 68.

oldular. Bunun üzerine, dönemin kaynaklarına göre İmparator Nero, Alanlara karşı geniş çaplı bir sefer hazırlığını gündeme getirdi.³⁵⁷ Romalıların penceresinden bu olası harekât bölgenin elde tutulması için önemliydi çünkü Romalıların bölgedeki müttefiki I. Tiridates Alanlarla savaşa girmiş ve neredeyse esir düşecek kadar zor durumda kalmıştı.³⁵⁸ Ancak bir süre sonra Alanların geri çekilmesi bölgedeki durumun düzelmesine yol açtı. Bu durumu fırsat gören dönemin Roma İmparatoru Vespasianus da (69-79) gelecek saldırıları önlemek için Roma garnizonunun bulunduğu ve Plinius'un Harmastus olarak adlandırdığı bölgede bir kale tahkim etti.³⁵⁹ Harmastus'un tahkim edilmesiyle yakın tarihlerde aynı saldırılardan zarar gören İran kralı I. Vologases (51-76/80), Alanlara karşı Romalılarla ortak hareket etme talebinde bulundursa da Vespasianus, I. Vologases'in bu teklifini reddetti.³⁶⁰

Alan tehdidinin kısmen bastırılmasından kısa süre sonra ölen I. Tiridates'in ardından Armenia tahtına Arrianus'un *iyi bir savaşçı* olarak tasvir ettiği Sanatruces (75-yak.110) geçti.³⁶¹ Ermeni Hıristiyanlık geleneğinde Havari Thaddeus'u öldüren kral olarak suçlanan Sanatruces'in krallık dönemi hakkında kaynaklar yeterince bilgi vermese de Malalas'ın iddiasına göre Sanatruces, krallığının sonuna doğru İmparator Traianus'a isyan etti.³⁶² Sanatruces'in Traianus'a isyan ettiği ve Traianus'un bu sebeple Armenia'ya bir sefer düzenleyip düzenlemediği tartışmalıdır, ancak imparatorun 110'lu yıllarda Armenia'ya yakın coğrafyalarda olduğu açıktır.³⁶³ Çünkü İran Arşakidlerinin Armenia'nın yönetimine müdahale etmesi ve Armenia tahtına Parthamasiris'i (112-114) geçirmesi, Roma cephesinde gerçekte *modus vivendi* (geçici antlaşma) olan Rhandea Antlaşması'nın ihlali olarak yorumlanmış ve Roma-İran ilişkilerindeki savaş durumu tekrar baş göstermişti.³⁶⁴ Bu yüzden Traianus'un orduları muhtemelen 114 yılında Armenia topraklarına doğru harekete geçmişti.³⁶⁵ Nitekim eski Yunanca bir yazıt, aynı tarihlerde Iberia kralı I. Mithradates'in (58-106) kardeşi

³⁵⁷ Tac. *Hist.* I.6; Plin. *HN*, VI.15.37; Suet. *Nero*, XIX.

³⁵⁸ Ioseph. *Bell. Iud.* VII.7.4.

³⁵⁹ Plin. *HN*, VI.11.29; *OGIS*, 379; Grousset 2006: 107.

³⁶⁰ Cass. Dio, LXV.15.3.

³⁶¹ Arr. *Parth.* F. 47; Markwart 1905: 221.

³⁶² Malal. *Chron.* II.3. Havari Thaddeus hakkında ayrıca bk. P'B, III.1; MX, II.33; MD, I.6.

³⁶³ Cass. Dio, LXVIII.18.2; MX, II.55. Debevoise'ye göre Traianus, 27 Ekim 113 tarihinde Roma'dan yola çıkmış ve 114'de yılında Antiochia'ya ulaşmıştı. Bk. Debevoise 1938: 218-219.

³⁶⁴ Lightfoot 1990: 115-117; Bivar 2006: 87.

³⁶⁵ Cass. Dio, LXVIII.19.1-3; Longden 1931: 8.

Amazaspus'un İmparator Traianus'un ordusunda doğuya hareket ederken öldüğünü ve Nisibis'te yakıldığını doğrulamaktadır.³⁶⁶

Traianus'un doğuya doğru ilerlediğini öğrenen Armenia kralı Parthamasiris, geçiş güzergahı üzerinde Roma İmparatoru'nu ziyaret ederek krallığının resmen tanınmasını istemiş ancak bu talep kabul görmediği gibi Parthamasiris'in de meçhul bir şekilde ölümüyle sonuçlanmıştı.³⁶⁷ Armenia'nın merkezine ve daha güneye doğru yürüyüşüne devam eden Traianus, sefer sonucunda Mezopotamya, Babil ve Ctesiphon gibi merkezleri ele geçirerek Armenia'yı doğrudan Roma'nın bir eyaleti olarak yeniden düzenlemeye tabi tuttu.³⁶⁸ 115 ve 116 yıllarında Traianus adına basılan sikkelerde kullanılan *ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P R REDACTAE* (Roma'nın gücü altında Armenia ve Mezopotamya) ifadesinde bu fiilî durumun gerçekliği açıkça görülmektedir.³⁶⁹ Ancak Traianus'un bu yeni sistemi uzun süreli olmadı ve yalnızca 2 yıl sonra İmparator'un halefi Hadrianus tarafından sınırların Fırat'a kadar gerilemesi ve Armenia tahtına I. Vologases'in atanmasıyla yeniden eski yönetim sistemine dönüldü.³⁷⁰

I. Vologases'in krallık dönemi ile II. yüzyıl boyunca Armenia coğrafyası sosyokültürel açıdan yeni bir döneme doğru evrilmeye başladı. Zira I. Vologases, önce Arşakidlerin birinci, Armenia tarihinin ise altıncı başkenti olan Valarşapat'ı kurmuş daha sonra da *naxararlar* üzerinden İran etkisinin Armenia'da gerçek manada artmasına imkân tanımıştı.³⁷¹ Bu durum, II. yüzyılda, Armenia'daki aristokratların Roma ve İran arasında nasıl bir denge oyunu oynadıkları göstermekle kalmayıp aynı zamanda Armenia'nın kültürel açıdan Romalılardan uzaklaşıp İranlılara yakınlaşmalarının önünü açan bir politikaya dönüşmüştü. Ayrıca İran idaresine

³⁶⁶ *Fr. Chol.* 278; Toumanoff 1969: 13.

³⁶⁷ Cass. Dio, LXVIII.19.1; Eutr. VIII.3; Ayrıca Arrianus, Parthamasiris'in, Traianus'un emriyle Romalı komutanlar tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Bk. Arr. *Parth.* F. 39.

³⁶⁸ Cass. Dio LXVIII.20.3; Longden 1931: 10; Debevoise 1938: 225; Lightfoot 1990: 118-119; Millar 2001: 100; Campbell 2002: 236.

³⁶⁹ *RIC*, II, 289; Garsoïan 1997c: 69. Ayrıca Traianus, başarılı doğu seferinin ardından Roma senatosunca *Parthicus* unvanıyla ödüllendirildi. Bk. Cass. Dio, LXVIII.28.

³⁷⁰ *SHA, Had.* IV.5.1-4; Chaumont 1969: 15. Öte yandan Armenia'nın ardından Alanların 135-136 yıllarında güneye doğru inmelerini teşvik eden Iberia kralı II. P'arsman (116-132) daha sonra Hadrianus'a gelerek bağlılığını sundu ve Roma'nın vasalı oldu. Bk. *SHA, Had.* XVII; Toumanoff 1969: 16. Bu bağlılıktan bir süre sonra da II. P'arsman, *K'art'lis C'xovreba*'ya göre İran'dan gelen bir aşçı tarafından zehirlenerek öldürüldü. Bk. *K'C'*, 34.

³⁷¹ *MX*, II.65; Hübschmann 1969: 469.

yakınlık duyan *naxarar*ların Ermeni hiyerarşisinde kraldan sonra yer almaları da Romalıların Armenia üzerindeki nüfuzunun önemli oranda azalmasına neden oldu. Ancak yine de Romalıların bu güç kaybı bölgenin gözden çıkarılması anlamına gelmiyordu.³⁷² Bu yüzden 161 yılında vuku bulan Roma-İran çatışmalarına kadar Romalılar muhtemelen Sohaemus'un (136-160/164-180) krallığı altında Armenia'nın hamiliğini bir şekilde ellerinde tutmak için yoğun bir çaba gösterdiler.³⁷³ Nitekim II. yüzyıla ait bir sikke, Sohaemus'un Roma İmparatoru Antoninus Pius'un (138-161) elinden krallık tacını aldığını göstermektedir.³⁷⁴

Sohaemus'un Armenia'daki ilk saltanat dönemi, İran kralı IV. Vologases'in (147-191) Sohaemus'u kovarak yerine Bakur (160-163) isminde İran Arşakidlerine bağlı bir kral getirmesiyle sekteye uğradı.³⁷⁵ Bu gelişmenin üzerine Cappadocia'nın Romalı valisi Severianus, Bakur'u tahttan indirmek için hemen harekete geçtiyse de başarılı olamadı ve Cassius Dio'nun notlarına göre de savaşta hayatını kaybetti.³⁷⁶ Durumu öğrenen Marcus Aurelius (161-180), vakit kaybetmeden bir kez daha olaya bizzat müdahale ederek Sohaemus'u ikinci kez Armenia tahtına oturtmayı başardı.³⁷⁷ Sohaemus'un yeniden Armenia kralı olması Roma ile İran arasındaki nüfuz çekişmesini sona erdirmediği gibi bölge üzerindeki yönetim problemlerinin daha da derinleşmesine yol açtı. Zira Movsēs Xorenac'i'nin iddiasına göre Sohaemus'un ardından kral olan II. Vologases (180-yak.190), 10 yıl sonra yine bir İran kralı olan V. Vologases (190-208) tarafından azledilerek yerine I. Khosrov (yak.190-214) getirildi.³⁷⁸ Bunun akabinde I. Khosrov'un Armenia kralı olmasından hoşnut olmayan ve bu durumu Romalıların hâkimiyetine müdahale olarak gören Roma İmparatoru Septimius Severus (193-211), kısa süre içinde İran'a yönelik büyük sefer hazırlığına

³⁷² İran orduları 155 yılında Armenia'yı işgal etmişler ancak kısa sürede geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bk. Isaac 2000: 30.

³⁷³ Toumanoff 1963: 213. I. Vologases, aynı zamanda III. Vologases ismiyle İran Arşakidlerini yöneten kraldır. İran ve Armenia'yı yöneten Vologases isimli krallar için ayrıca bk. Chaumont and Schippmann 1989: 574-580.

³⁷⁴ RIC, III, 110.

³⁷⁵ Asin. Quad. F. 9; Russell 1987: 118.

³⁷⁶ Cass. Dio, LXXI.2; Isaac 2000: 30.

³⁷⁷ Goodman 2003: 73; Edwell 2008: 23.

³⁷⁸ MX, II.64. Öte yandan II. Vologases'in oğlu I. Rev Mart'ali, 189-216 yılları arasında Iberia kralı olarak görev yaptı. Bk. K'C', 37; Toumanoff 1969: 17.

girişti. Septimius Severus'un bu doğu seferi, Roma ordularının uzun bir süre sonra yeniden Ctesiphon'a girmesiyle sonuçlandı.³⁷⁹

Septimius Severus'un İran seferi başarıyla sonuçlanmış ancak bu sefer yine de Armenia üzerindeki istikrarsızlığın nihai bir çözüme kavuşturulmasına yardımcı olamamıştı. Zira I. Khosrov'un krallığının, Septimius Severus'un seferinden yaklaşık 15 yıl sonra, 214 yılında sona ermesi Armenia'daki isyanları sona erdirmediği gibi aksine Romalıların Armenia üzerindeki idari etkisine de darbe vurdu. Bu süreçte Theocritus komutasındaki Roma ordusu Armenia'da başarısızlığa uğradı ve Romalılar bölge üzerindeki etkinliğini büyük oranda kaybetti.³⁸⁰ Romalılar için Armenia'daki yönetim probleminin çözümü İran prensi olan ancak Roma İmparatoru Macrinus (217-218) tarafından taç giydirilen bir Arşakid kralı üzerinden oldu. Böylece İran Arşakidlerinin soyundan gelen II. Tiridates (217-252), 217 yılında Armenia kralı ilan edildi.³⁸¹ II. Tiridates'in bu krallık dönemi boyunca Armenia'nın hem doğusunda hem de batısında köklü değişiklikler meydana geldi. Nitekim bu süreçte İran'da Arşakid Hanedanı Sâsânîler tarafından ortadan kaldırılırken Roma İmparatorluğu da III. yüzyıl krizinin getirdiği istikrarsızlık dönemiyle tanışmaya başladı.

³⁷⁹ Cass. Dio, LXXVI.9; Herod. III.9.2. Septimius Severus'un bu zaferinin Arşakid Hanedanı'nın prestijini önemli ölçüde kırdığı ve 224 yılında Sâsânîlerin İran'ın yönetimini ele geçirmelerinde etkili olduğu düşünülebilir. Bk. Howard-Johnston 1995: 159.

³⁸⁰ Cass. Dio, LXXVIII.21; Patterson 2013: 185.

³⁸¹ MX, II.67; Garsoian 1997c: 71.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ROMALILAR VE SÂSÂNÎLER ARASINDA ARMENİA

2.1. Sâsânîlerin Yükselişi ve Rhandea Antlaşması'nın Sonu

Uzun süren Roma savaşları Arşakidlerin gücünü önemli ölçüde kırmış ve bu durum Arşakid merkez kuvvetlerinin, bölgesel olarak isyana³⁸² kalkışan Sâsân'ın oğlu I. Ardaşîr'e karşı koymalarına mani olmuştu.³⁸³ Nitekim hâkimiyet alanını giderek genişleten I. Ardaşîr, nihayetinde 28 Nisan 224 yılında Mēdia topraklarındaki Hürmüzcân'da yapılan savaşta IV. Artabanus'u öldürerek Arşakid Hanedanı'nın İran kolunu ortadan kaldırmayı başardı.³⁸⁴ Böylece *šāhanšāh* unvanını alan I. Ardaşîr'in³⁸⁵ bu başarısından kısa bir süre sonra İran orduları, muhtemelen 226-227 yıllarında Hatra ve Armenia gibi bölgelere birkaç sefer düzenledi.³⁸⁶ Bu harekâtlar, I. Ardaşîr için önemli bir kazanım sağlamadı, ancak Roma-İran mücadelesinin ve dolayısıyla da Armenia'nın yönetim meselesinin hızla yeni bir döneme doğru evrilmesine yol açtı. Çünkü Arşakidlerin İran coğrafyasından tasfiye edilmesi ve Armenia ile İran arasındaki hanedan bağının kopması, 63 yılında yapılan Rhandea Antlaşması'nın sonunu getirdiği gibi siyasi açıdan da Armenia'nın İran etkisinden uzaklaşarak Romalılara yakınlaşmasının önünü açtı.³⁸⁷ Agat'angelos'un V. yüzyılda anlattığı öykü

³⁸² Taberî, I. Ardaşîr'in 5 asır önce Büyük İskender tarafından öldürülen III. Darîüş'un intikamını almak niyetinde olduğunu söylemektedir. Bk. Taberî, I.814.

³⁸³ Taberî'ye göre I. Ardaşîr, Eştâkr'daki Anāhitā tapınağında görevli Sâsân'ın oğlu Pāpak'ın oğludur. Bk. Taberî, I.814; Agath. II.27.1. Ancak Kâbe-i Zerdüş'teki I. Şābuhr Yazıtları'nda Pāpak ismi Sâsân'ın oğlu olarak geçmemektedir. Bk. *ŞKZ, Pārsīg*, 36. Dahası *Kār-nāmag ī Ardaşîr ī Pābagān*'da, Pāpak'ın kızını Sâsân ile evlendirdiği yazmaktadır. Bk. *Kār-nāmag*, I.1-17; Wiesehöfer 1987: 371-372. Ermeni yazım geleneğinde ise I. Ardaşîr, Sâsân'ın oğlu olarak anılmaktadır. Bk. Aa, 18; LP', I.1, MX, II.56.

³⁸⁴ *Kār-nāmag*, VII.7; *Nāmag ī Tōsar*, 4; Taberî, I.819; Nöldeke 1879: 411. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, II. Tiridates'in soydaşı IV. Artabanus'a I. Ardaşîr karşısında yardım etme niyetinde olduğundan bahsetmektedir. Bk. MX, II.71. Sâsânîlerin yükselişine ilişkin Ermeni kaynaklarının değerlendirmesi için Bk. Traina 2018: 107-119.

³⁸⁵ Agathias, I. Ardaşîr'in tahta çıkış tarihini Severus Alexander'ın (222-235) dördüncü yılı, yani 226 yılı olarak verirken Süryanice yazılmış *Arbela Kronikleri*'nde 225/7 yılı görülmektedir. Ayrıca bk. *ŞB*, I-XVI; Agath. IV.24.1; *Chron. Arbela*. VIII.

³⁸⁶ Cass. Dio, LXXX.3.2-3; Christensen 1936: 84.

³⁸⁷ Garsoïan 1997: 71.

Armenia'nın bu tarihlerde kesin olarak İran'dan uzaklaştığını doğrulamaktadır. Anlatıya göre Armenia kralı II. Tiridates; Alban, Gürcü, Alan, Chor ve Hunlardan asker toplayarak soydaşı IV. Artabanus'un intikamını almak için İran'a saldırmış ve bir dizi savaş sonucunda Sâsânîleri bozguna uğratmıştır.³⁸⁸ Agat'angelos'un bu anlatısı bağımsız kaynaklar tarafından yeterince desteklenmez ancak Cassius Dio'nun ifade ettiği I. Ardaşîr'in 226-227 yıllarındaki Hatra veya Armenia seferleri bu savaşlardan sonra, yani 229-230 yıllarında gerçekleşmiş olabilir.³⁸⁹

Sâsânîlere karşı başarılı seferler düzenleyen II. Tiridates, Valarşapat'a dönüp *yedi altar tapınağı*'nda Arşakid tanrılarına kurban sunduğu sırada *şāhanšāh* I. Ardaşîr, bütün dikkatini Romalıların ellerinde tuttıkları Mezopotamya'ya çevirmişti.³⁹⁰ Zira Herodianus'a göre I. Ardaşîr, Asia Minor topraklarının atalarından kendine miras kaldığını iddia ederek tüm bu bölgelerin yasal mirasçısı olduğunu savunuyordu.³⁹¹ Bu iddiayla I. Ardaşîr'in ilk hedefi, uzun süredir Romalıların ellerinde tuttıkları Nisibis Kalesi ve Suriye toprakları (muhtemelen Carrhae) oldu.³⁹² Sâsânîlerin bu ani saldırısı karşısında İmparator Severus Alexander, I. Ardaşîr'e Traianus ve Septimius Severus gibi İran'a karşı zafer kazanan Roma imparatorları hatırlatarak I. Ardaşîr'in geri çekilmesini talep etti.³⁹³ Severus Alexander'ın bu isteği, Romalıların İran'daki değişiklikleri ve meydana gelen köklü yenileşmeyi doğru okuyamadıklarına yönelik iyi bir örnek olmakla birlikte aynı zamanda I. Ardaşîr tarafından kabul edilmesi de mümkün olmayan bir teklifti.³⁹⁴ Nitekim antlaşmanın sağlanamaması üzerine I. Ardaşîr, Roma şehirlerini yağmalarken Severus Alexander, 230'lu yıllarda birçok *legion* ve farklı askerî birlikten oluşan ana ordusuyla birlikte Antiochia'ya doğru yola

³⁸⁸ [...qh qurēd urēwūn Urinuwūn [ūnqurēugēn:]. Bk. Aa, 19-22. Öte yandan hem Agat'angelos hem de Movsēs Xorenac'i, II. Tiridates'in ismini muhtemelen Mısır yazıtlarından etkilenecek *Xosrov* formuyla kullanmıştır. Bk. Aa, 19; MX, II.67; Garsoïan 1997c: 71.

³⁸⁹ Cass. Dio, LXXX.3.2-3.

³⁹⁰ Aa, 22. Öte yandan *yedi altar tapınağı* tek bir tapınağı değil genel itibarıyla Armenia'daki 7 temel inanç merkezini ifade etmektedir.

³⁹¹ Herod. VI.2.2. Diğer taraftan IX-X. yüzyıllarda yazan Taberî'nin I. Ardaşîr'in soyunu Darîūš'a, yani Akhaimenidlere dayandırma fikri ile Herodianus'un bu düşüncesi arasında bir bağlantı kurulabilir. Bk. Taberî, I.819.

³⁹² Herod. VI.2.1; Zon. XII.15.

³⁹³ Herod. VI. 2.3-4.

³⁹⁴ Edwell 2008: 160.

çıktı.³⁹⁵ Bu harekâtla eş zamanlı olarak Roma orduları, 231/2 yılının kışında Sâsânîlerden intikam almak için fırsat kollayan Armenia toprakları üzerinden I. Ardaşîr'e karşı başka bir harekât planı hazırladıysa da bu düşünce önemli bir başarı sağlayamadı.³⁹⁶ Herodianus, söz konusu seferin Armenia'daki zorlu kış şartlarından ötürü istenilen başarıya ulaşamadığını yazmaktadır.³⁹⁷ Armenia üzerinden İran'a doğru ilerleyen Roma kuvvetleri başarısız oldu ancak Severus Alexander'ın başında bulunduğu merkez ordu Roma kaynaklarının çizdikleri olumlu tabloya göre I. Ardaşîr'e karşı önemli sayılabilecek bir zafer elde etti.³⁹⁸ Her ne kadar *Kâr-nāmag ī Ardaşîr ī Pābagān* gibi dönemi anlatan temel İran kaynakları bu çatışma hakkında bilgi vermese de Severus Alexander'ın öldürüldüğü 235 yılına kadar I. Ardaşîr'in bölgeye yeni bir saldırı gerçekleştirmemesi İran'ın bu savaş sonucunda önemli ölçüde güç kaybettiğini doğrulamaktadır.

İmparatorluğun doğusunda önemli kazanımlar elde eden Severus Alexander'ın bir suikast sonucunda öldürülmesi Roma İmparatorluğu'nun yaklaşık 50 yıl sürecek olan "askerî anarşi" dönemine girmesine yol açtı.³⁹⁹ Romalıların bu askerî ve idari zafiyetini değerlendirmek isteyen I. Ardaşîr, vakit kaybetmeden 237-238 yıllarında Mezopotamya, Carrhae, Nisibis ve Hatra; 239 yılında da Roma-İran sınırını belirleyen Dura'ya saldırdı.⁴⁰⁰ Bunlar arasında I. Ardaşîr'in saldırılarına en uzun süre direnen ve 240 yılına kadar teslim olmayan Hatra şehri oldu.⁴⁰¹ Ancak yılın sonuna doğru Hatra'nın da düşmesi İmparator III. Gordianus'un (238-244) karşı hamle olarak Sâsânîlere savaş açmasıyla sonuçlandı.⁴⁰² I. Şābuhr'un çocuk yaşta imparator oluşunu da fırsat gören III. Gordianus, ordusuyla birlikte İran topraklarına doğru yola çıkıp Carrhae ve Nisibis'i geri kazandıysa da Mesiche'de (Felluce) yapılan savaş

³⁹⁵ Herod. VI.2.5-6; MX, II.72. Öte yandan Herodianus, Severus Alexander'ın ordusunda bulunan Suriyeli kuvvetlerin yeni bir imparator ilan etmek için burada isyan çıkardıklarını ancak imparatorun bu isyanı bastırdığını anlatmaktadır. Bk. Herod. VI.4.7; Aur. Vic. XXIV.2.

³⁹⁶ Frye 2008: 468.

³⁹⁷ Herod. VI.6.3.

³⁹⁸ Eutr. VIII.23; Fest. *Brev.* XXII. Severus Alexander'ın antik dönem kaynaklarındaki muzaffer imajı için bk. *SHA, Alex. Sev.* LV.1-3; Aur. Vic. XXIV.2; Oros. VII.18.7; Zon. XII.15.

³⁹⁹ Rostovtzeff 1926: 381.

⁴⁰⁰ *SEG*, VII-743b; Wiesehöfer 1987: 374-375. *Scriptores Historiae Augustae*'de durumu öğrenen İmparator Maximinus Thrax'ın (235-238), 238 yılında doğuya sefer hazırladığı yazılsa da bu bilgi çağdaş kaynaklar tarafından yeterince desteklenmemektedir. Bk. *SHA, Max. et Balb.* XIII.5.

⁴⁰¹ Chaumont 1979: 209.

⁴⁰² *CMC*, XVIII.4; *Hist Aug. Gor.* XXIII.5.

kaybetti.⁴⁰³ Naş-e Rostam'deki I. Şābuhr'un Yazıtları'na göre de imparator III. Gordianus, İran kuvvetlerince aynı savaşta öldürüldü.⁴⁰⁴ Ancak I. Şābuhr Yazıtları'nın aksine Roma kaynakları, III. Gordianus'un İranlılar tarafından değil kendi *praetorio praefectus* Philippus'un (244-249) imparatorluk tahtını kazanmak için oynadığı bir oyun neticesinde Roma askerlerince öldürüldüğünü söylemektedir.⁴⁰⁵ Philippus'un Roma senatosuna III. Gordianus'un hastalıktan öldüğünü belirten bir mektup göndermesi imparatorun olası bir suikaste kurban gittiğini akla getirmektedir.⁴⁰⁶ Dahası Ammianus Marcellinus ve Zosimus'un geriye dönük olarak verdikleri bilgiye göre de III. Gordianus'un ölümü İranlılarla savaşın yapıldığı Mesiche'nin yaklaşık 400km kuzeydeki Zaitha'da gerçekleşmiştir.⁴⁰⁷

III. Gordianus'un ölümünün ardından Roma imparatoru olan Philippus'un⁴⁰⁸ kuvvetleri İran'ın bölgedeki baskın gücü karşısında direnemedi.⁴⁰⁹ I. Şābuhr Yazıtları Philippus'un ordusuyla birlikte geri çekilmeyi istediğini ve bunu sağlamak için de Sāsānîlere 500,000 *denarius* haraç vermeyi kabul ettiğini yazmaktadır.⁴¹⁰ Ayrıca imparator, Mezopotamya ve Armenia'nın büyük bir kısmını da yine İran'ın hâkimiyeti vermeyi kabul etti.⁴¹¹ Philippus adına basılan bir sikkede yer alan *PAX FVNDATA CVM PERSIS (İran ile barış)* ifadesi, Philippus'un bu barışı önemli bir başarı gibi değerlendirdiği izlenimini vermektedir.⁴¹² Ancak Philippus'un İran ile yaptığı bu barış, kısa süreli çözüm getirirse de Armenia üzerindeki Roma-İran çekişmesinin artmasını önleyemedi. Çünkü I. Şābuhr, Armenia'daki Arşakidleri tamamen ortadan kaldırma hedefindeydi ve Movsēs Xorenac'i'ye göre I. Şābuhr'un bu amacını bilen Armenia

⁴⁰³ Aur. Vic. XXVII.7-8; Frye 2006: 125; Wilkes 2008: 221. Eutropius, III. Gordianus'un İran ile yapılan savaşları kazandığını söylemektedir. Bk. Eutr. IX.2; *Orac. Sib.* XIII.10-20.

⁴⁰⁴ *ŞKZ, Pārsīg*, 3-4.

⁴⁰⁵ Eutr. IX.2; Aur. Vic. XXVII.2; Oros. VII.19.5; Kaya 2005: 165. Öte yandan Zosimus'un aktardığı bilgiye göre Roma askerleri erzak ve malzemelerin yokluğunu bahane ederek III. Gordianus'a saldırdılar ve İmparator'u vahşice öldürdüler. Bunun üzerine imparator olan Philippus, Roma'ya gönderdiği elçilerle III. Gordianus'un hastalıktan öldüğünü söyledi. Bk. Zos. I.19.

⁴⁰⁶ Brauer 1975: 3-4.

⁴⁰⁷ Amm. Marc. XXIII.5.7; Zos. III.14.

⁴⁰⁸ Philippus, İerome tarafından tarafından ilk Hıristiyan imparator [*qui primus de regibus Romanis christianus fuit*] olarak ifade edilse de bu düşünce modern çalışmalar tarafından desteklenmemektedir. Ayrıca bk. Ier. *De vir. ill.* 54, *Chron.* 256c; Oros. VII.20.2; Pohlsander 1980: 463-473.

⁴⁰⁹ Philippus, Suriye Bölgesi'nde doğduğu için *Arap* olarak anılmaktadır. Bk. *Orac. Sib.* XIII.29.

⁴¹⁰ *ŞKZ, Pārsīg*, 4; Drinkwater 2008: 36.

⁴¹¹ Evagr. *HE*, V.7; Zos. III.32.1; Zon. II.19.

⁴¹² *RIC*, IVc, 76.

kralı II. Tiridates de Roma İmparatoru Philippus'tan yardım isteme yolunu seçmişti.⁴¹³ Muhtemelen bu gelişmenin de etkisiyle Armenia'yı İran'a bırakmayı taahhüt eden Philippus, bu vaadinden vazgeçerek bölgeyi tamamen elden çıkarmaktansa Armenia üzerinde İran'a birkaç imtiyaz tanıma yolunu seçti.⁴¹⁴ Fakat Armenia kralı ve Arşakidlere bağlılığını sürdüren feodal *naxararlar*, İran'ın bölge üzerindeki hâkimiyetini kabul etmediği gibi kronolojik hata içeren I. Şābuhr Yazıtları'ndan anlaşılacağı üzere Romalılar da antlaşmaya sadık kalmadı.⁴¹⁵ Bu durumun yarattığı güvensizliğin de etkisiyle I. Şābuhr, bir kez daha Romalılara karşı sefer hazırlıklarına başlasa da Trebonianus Gallus (251-253) dönemine kadar dönemin kaynaklarında herhangi bir savaştan söz edilmemektedir. Fakat Ammianus Marcellinus ve Malalas gibi daha geç kaynaklar 250'li yıllarda *Cyriades* ya da *Mariades* isimli zengin bir Romalı'nın Antiochia'dan İran'a kaçtığı üzerinde durmaktadır.⁴¹⁶ Anlatıya göre söz konusu *gasıp* ya da *isyancı* Cyriades, I. Şābuhr'u Roma topraklarına ve bilhassa Antiochia'ya saldırması için teşvik etti ve *Scriptores Historiae Augustae*'ye göre de Cyriades'in bu çabası İran kuvvetlerinin Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırına saldırmasıyla sonuçlandı.⁴¹⁷

2.1.1. Sâsânî Hâkimiyetinde Armenia Bölgesi (252-299)

I. Şābuhr Yazıtları, *Cyriades*'in İran üzerindeki etkisinden bahsetmez ancak *imparator yalan söyledi ve Armenia hakkında yanlış yaptı* ifadeleriyle I. Şābuhr'un Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırına yaptığı seferlerin temellerini açıklar.⁴¹⁸ Muhtemelen 250'li yılların başında Mezopotamya'ya yönelen I. Şābuhr, İran'ın doğusunda yaşanan sorunlardan ötürü bu düşüncesine ara verdi ve Khorasan'a giderek buradaki problemi bizzat çözüme kavuşturdu.⁴¹⁹ Sâsânîlerin doğu sınırındaki istikrarı

⁴¹³ Movsēs Xorenac'i kronolojik hata yaparak II. Tiridates'in yerine Xosrov (Khosrov), I. Şābuhr'un yerine de I. Ardašīr'in adını kullanmaktadır. Bk. MX, II.71-73.

⁴¹⁴ Potter 2004: 237. Ayrıca Edwell, Zonaras'ın ifade ettiği imparatorun Philippus olamayacağını çünkü Philippus'un antlaşmayı bozması ile I. Şābuhr'un Armenia'ya saldırması (252) arasında 7-8 yıllık bir fark olduğunu söylemektedir. Bk. Edwell 2008: 179.

⁴¹⁵ *ŠKZ, Pārsīg*, 4. Öte yandan I. Şābuhr'un Romalılara ikinci saldırısı 252 yılında gerçekleşti ve o dönemde Roma İmparatoru Philippus değil muhtemelen Trebonianus Gallus'tu.

⁴¹⁶ Anon. *Qui Dio*. F I; *Orac. Sib.* XIII.89-100. Cyriades'in ismi Ammianus Marcellinus ve Malalas tarafından *Mariades* olarak verilmektedir. Bk. Amm. Marc. XXIII.5.3; Malal. *Chron.* XII.26. Ayrıca bk. Dodgeon and Lieu 2005: 44-45.

⁴¹⁷ *SHA, Tyr. Tri.* II.1-3.

⁴¹⁸ *ŠKZ, Pārsīg*, 4-5.

⁴¹⁹ Taberî, I.826.

sağladıktan hemen sonra da Mezopotamya ve Armenia'ya yönelen Sâsânî orduları, 251/2 yılında Fırat'ın sol tarafından yer alan Barbalissus'ta 60.000 kişilik Roma ordusunu bozguna uğrattı.⁴²⁰ Aynı dönemde Armenia üzerinde de baskını artıran I. Şābuhr, 252 yılında Armenia kralı II. Tiridates'in ölmesiyle⁴²¹ Mes'ûdî'nin *kahraman* olarak nitelendirdiği oğlu Ohrmezd-Ardaşîr'i⁴²² (252-272) *Wuzurg Šāh Arminān* (Armenia'nın büyük kralı) unvanıyla Armenia kralı olarak atadı.⁴²³ Bu durum, idari açıdan Armenia monarşisini etkisiz kılrsa da bölgedeki Sâsânî hâkimiyeti, Armenia topraklarının yaklaşık 30 yıl boyunca büyük bir savaştan uzak durmasını sağlayacaktı. Dahası Armenia'nın ardından daha kuzeye ilerleyen İran kuvvetleri, bu bölgelere *bidaxš* (kraliyet koruyucu/efendisi) ataması yaparak Armenia'nın yanında Iberia'nın yönetimini de ele geçirmeyi başardı.⁴²⁴ Böylece İran'ın kuzeyindeki güvenliği sağlayan I. Şābuhr, ordusunu iki bölüme ayırarak Cappadocia'ya ve daha güneye uzanan geniş çaplı bir harekâta yönelme fırsatını elde etmiş oldu.⁴²⁵

Armenia kralı Ohrmezd-Ardaşîr'in başında bulunduğu İran orduları, Cappadocia'nın içlerine kadar ilerleyip yağma faaliyetlerinde bulunurken I. Şābuhr'un yönettiği merkez ordu Antiochia'yı kuşatmak için hazırlık yapıyordu. Nitekim 253 yılında⁴²⁶ I. Şābuhr'un saldırısına direnemeyen Antiochia kısa sürede Sâsânî ordularının eline geçti.⁴²⁷ Roma İmparatorluğu'nun doğuda sahip olduğu en büyük şehri kaybetmesi, yalnızca Libanius'un *İran hoşgörüsüzlüğünden ötürü şehrin*

⁴²⁰ *ŞKZ, Pârsîg*, 4; Brosius 2006: 145.

⁴²¹ Birçok modern çalışma hatalı olarak Anak ile II. Xosrov hikâyesini II. Tiridates'in Roma'ya kaçtığı 252 tarihine yakın konumlandırmaktadır. Bk. Dodgeon and Lieu 2005: 42; Edwell 2008: 181.

⁴²² 270/2-273 yılları arasında I. Ohrmezd adıyla İran kralı.

⁴²³ *ŞKZ, Pârsîg*, 18; MX, II.78; Zon. XII.21; Mes'ûdî, II.166; Kulikowski 2016: 155. Öte yandan Ohrmezd-Ardaşîr'in kral olarak Armenia'ya atanmasıyla Armenia'da Arşakid yönetimi kesintiye uğrasa da Ermeni kaynakları genel hatlarıyla Arşakidleri *ülkenin doğal yöneticileri* (=bnak tērn ašxarhis [*բնակ տէրն աշխարհի*]) olarak anmaya devam etmektedir. Bk. P'B, III.11. Ayrıca *Wuzurg Šāh Arminān* unvanıyla ilgili olarak bk. Daryae 2017: 85-87.

⁴²⁴ Shabhazi 2002.

⁴²⁵ Agath. IV.24.3.

⁴²⁶ Antiochia'nın Sâsânîler tarafından ele geçirildiği tarih kesin değildir. Örneğin Ammianus Marcellinus Antiochia'nın Sâsânîlerin eline ne zaman geçtiğini söylemese de olayın Gallienus (253-268) döneminde yaşandığını ifade etmektedir. Bk. Amm. Marc. XXIII.5.3. Ancak Gallienus'un yönetimi 253-268 tarihlerini kapsadığından bu kuşatmanın tam olarak hangi tarihte gerçekleştiği belirsizdir. Aynı konuda Taberî, I. Şābuhr'un saltanatının on birinci yılında saldırıya geçtiğini yazmaktadır. Bu itibarla I. Şābuhr'un 240 yılında kral olduğunu düşünülürse 252/3 yılı, Antiochia'nın ele geçirildiği tarih olarak kabul edilebilir. Bk. Taberî, I.826; Edwell 2008: 184-186.

⁴²⁷ Amm. Marc. XXIII.5.3; Zos. I.27.2; Drinkwater 2008: 40. Ammianus Marcellinus, I. Şābuhr'u Antiochia'ya saldırması için teşvik eden Cyriades'in, Antiochia alındıktan sonra burada canlı canlı yakıldığını söylemektedir. Bk. Amm. Marc. XXIII.5.3. Konuyla ilgili olarak *Scriptores Historiae Augustae*'da ise Cyriades'in kendi taraftarlarınca öldürüldüğünü yazmaktadır. Bk. *SHA, Tyr. Tri.* II.3.

yakılması ile ilişkilendirdiği bir kayıp değildi.⁴²⁸ Zira Antiochia'nın yağmalanması Roma İmparatorluğu'nun itibarını önemli ölçüde kaybettirmiş ve Romalıların Sâsânîler karşısındaki güç zaafını da açığı vurmuştu.⁴²⁹ Bu itibarla Sâsânî ordularının hızla farklı bölgelere yönelmesi ve birçok Roma kentinin zenginliklerinin I. Şābuhr'un himayesine geçmesi çok uzun sürmedi.⁴³⁰ I. Şābuhr Yazıtları bu seferler sırasında Sâsânîlerin birkaç yıl içinde toplam 37 kenti ele geçirdiğini yazmaktadır.⁴³¹

I. Şābuhr'un Roma topraklarında ve Armenia Bölgesi'ndeki faaliyetlerinin yanında aynı tarihlerde kuzey bölgelerinden güneye doğru inen barbar kavimler Roma topraklarında yağma faaliyetlerinde bulunmuş ve kendini kargaşa içinde bulan Romalıların askerî ve idari sistemleri bozulmuştu. 253 yılında imparator olan Valerianus (253-260) da sekteye uğrayan sistemi fark etmiş olmasına rağmen Roma kuvvetleri arasında barbarlara karşı mücadele edebilecek bir uyum meydana getirememişti. 257 yılından sonra bölgedeki üstünlüğü eline alabilen Roma orduları, aynı süreçte Antiochia'nın hâkimiyetini tekrar kazandı ve 260 yılında da nihayet Edessa'ya ulaştı. Fakat Roma topraklarında veba salgınının yaygınlaşması ve buna bağlı olarak orduların da önemli miktarda güç kaybederek Edessa Savaşı'nda (260) Sâsânîlere karşı koyamaması, Valerianus'un Sâsânîlere elçiler ve hediyeler gönderip barış istemesiyle sonuçlandı.⁴³² Aurelius Victor'a göre elçileri geri çevrilen Valerianus, I. Şābuhr tarafından bizzat görüşme talebiyle tuzağa düşürüldü ve derisi yüzülerek öldürüldü.⁴³³ I. Şābuhr Yazıtları'nda İmparator Valerianus'un 70.000⁴³⁴ kişilik ordusunun saf dışı bırakılarak imparator ve senatörlerin esir alındığı yazılmaktadır.⁴³⁵ Bu olayın hemen ardından Sâsânî hâkimiyeti altındaki Armenia kralı

⁴²⁸ Lib. Or. XV.15.

⁴²⁹ Downey'e göre Sâsânî orduları Antiochia'ya kalıcı olarak yerleşmediler. Büyük ihtimalle şehrin zenginliklerini yağmalayan ordular, şehri ateşe verdikten sonra geri çekilerek başka şehirlere yöneldiler. Bk. Downey 1961: 258.

⁴³⁰ Kettenhofen 1982: 66.

⁴³¹ ŞKZ, *Pārsīg*, 6-9; Taberî, I.826-827.

⁴³² Zos. I.36; Petr. Patric. P29.

⁴³³ Aur. Vic. XXXII.5; Garthwaite 2005: 91. İmparator Valerianus'un, tedbirsizce I. Şābuhr'un yanına gitmesini yalnızca veba salgını ya da ordusunun güçsüzlüğüyle açıklamak zordur. Bu konuda farklı bir anekdot IX. yüzyıl tarihçisi Georgius Syncellus tarafından aktarılmaktadır. Buna göre Valerianus, bir isyan neticesinde askerleri tarafından öldürüleceğinden korktuğu için Sâsânîlere sığınmıştır. Bk. Syncell. 381D.

⁴³⁴ I. Şābuhr Yazıtları, kralın zaferini daha görkemli göstermek için abartılı olarak 70.000 sayısı seçilmiş olabilir zira XI. yüzyıl yazarı Cedrenus, aynı ordunun 20.000 kişi olduğunu söylemektedir. Bk. Cedrenus, 258D-259A.

⁴³⁵ ŞKZ, *Pārsīg*, 14. İmparator Valerianus'un esir alınması ya da öldürülmesi Roma tarih yazıcılığında farklı şekillerde yer almaktadır. Özellikle Hıristiyanlara zulüm ettiği için Hıristiyan yazım geleneği

IV. Artavasdes (*rex Armeniorum*, 252-287), I. Šābuhr'a mektup göndererek Sāsânîlere olan desteğini belirtmiş ancak aynı zamanda Armenia'nın bölgedeki savaşlardan ne kadar zarar gördüğünü de mektubun sonuna eklemiştir.⁴³⁶

Roma imparatorunun daha önce emsali görülmemiş bir şekilde esir düşüp öldürülmesi Armenia üzerindeki İran gücünü bir adım daha ileriye taşıdı. Zira gelecek 10 yıl boyunca Romalılar iç siyasetteki kargaşa ve bilhassa Palmyra prensesi Zenobia ile yaşanan mücadelelerden dolayı Armenia üzerinde hak iddia edecek gücü kendilerinde bulamadılar. Armenia'nın Sāsânîlere bağlılığını devam ettirdiği bu süreç, I. Šābuhr'un 270/2 yılında Bišāpur'daki ölümüyle yeniden şekillendi. Nitekim I. Šābuhr'un ölümünün hemen ardından Sāsânî tahtına I. Ohrmezd ismiyle Armenia kralı Ohrmezd-Ardašīr oturduysa da yeni kral çok geçmeden hayatını kaybetti.⁴³⁷ Bunun üzerine I. Šābuhr'un halefleri arasında iktidar mücadelesi başgösterdi ve sonunda I. Šābuhr'un en büyük oğlu I. Wahrām (273-276) krallık tacını eline almayı başardı.⁴³⁸ I. Wahrām'ın Sāsânî kralı oluşu, 272/3 yıllarında kardeşi Narseh'in de *Wuzurg Šāh Arminān* unvanına razı gelerek Armenia'ya gitmesiyle neticelendi.⁴³⁹

I. Wahrām'ın kısa bir iç çekişmenin ardından İran tahtına geçtiği sıralarda Roma İmparatorluğu'nda da komutan Aurelianus (270-275) imparatorluk tahtını ele geçirmişti.⁴⁴⁰ İmparatorluğun muhtelif sorunlarını çözüme kavuşturmak için çaba gösteren Aurelianus, 273'lü yıllarda Roma İmparatorluğu'nun enerjisini büyük oranda kendine çeken Zenobia'dan bir mektup aldı. Bu mektuba göre Sarazenler (Araplar) ve Ermeniler, Roma ordularına karşı Zenobia'nın yanında yer alacaklardı.⁴⁴¹ Güvenilir bir kaynak olmayan *Scriptores Historia Augusta*'nın muhafaza ettiği bu mektubun

Valerianus'un tarifsiz işkence ve aşağılamaya maruz kaldığı sahneler üzerinden konuyu resmetmektedir. Bk. Lac. *DMP*, V.1-6; Euseb. *HE*, VII.13.1; Ier. *Chron.* 258-260; Oros. VII.22.3-4. Hıristiyanlık geleneği dışındaki çalışmalar ise Valerianus'un esir alınışını nispeten tarihsel bağlam etrafında değerlendirmektedir. Bk. Eutr. IX.7; Fest. *Brev.* XXIII; *SHA*, Val. I.1-4; Zos. I.36; Agath. IV.23.7-8. Ayrıca bk. Dodgeon and Lieu 2005: 50-55.

⁴³⁶ *SHA*, Val. III.1-3. IV. Artavasdes, Armenia tahtına Sāsânîlerin desteğiyle I. Šābuhr'a bağlı kalacak şekilde geçirilmişti ve bağımsız bir kral değildi. Nitekim aynı dönemde I. Šābuhr'un oğlu Ohrmezd-Ardašīr, *Armenia'nın Büyük Kralı* unvanını elinde tutuyordu. Ayrıca bk. Chaumont 1968: 88-89.

⁴³⁷ Weber 2012: 170. Öte yandan Taberî, İran gelenekleri uyarınca herhangi bir uzvu eksik olan bir veliahtın şah olamayacağını ve bu yüzden de I. Ohrmezd'in, babası I. Šābuhr'a, tahtında gözü olmadığını göstermek için bir elini kesip gönderdiğini anlatmaktadır. Taberî, I.833.

⁴³⁸ *KNRM*, 6; Firdevsî, 1422. Ayrıca I. Šābuhr'un oğulları arasında taht kavgası yaşanırken Sāsânîlerin doğu sınırlarında da Hunlar İran coğrafyasını tehdit ediyordu. Bk. Kaçar 2012: 159.

⁴³⁹ *NPi*, §III.

⁴⁴⁰ İran'da ortaya çıkan ve yeni bir inaç sistemi getirdiğini söyleyen Māni, muhtemelen I. Wahrām'ın saltanatının son dönemlerinde öldürüldü. Ayrıca bk. Soc. *HE*, I.22.

⁴⁴¹ *SHA*, *Aur.* XXVII.4.

gerçekliği ve Ermeniler ile Zenobia arasında bir bağlantı olduğunu ispatlamak oldukça zordur. Ancak yine aynı kaynağın iddiasına göre Zenobia'yı saf dışı bırakan Aurelianus, doğuda daimî tehdit oluşturan Sâsânîler üzerine sefer hazırlıklarına başlayarak İran topraklarına doğru hücum etti.⁴⁴² Bu harekât, Aurelianus'a *Parthicus Maximus*, *Persicus Maximus* ve *Victoria Partica* gibi hâkimiyet unvanları kazandırsa da Aurelius Victor ve *Historia Augusta*'nın dışındaki antik dönem kaynaklarında bu sefere dair bilgi yoktur.⁴⁴³ 3 yıllık saltanattan sonra ölen I. Wahrâm'ın ardından Sâsânî kralı olan II. Wahrâm (276-293) dönemiyle ilgili olarak ise Movsēs Xorenac'i, Roma İmparatorları Tacitus (275-276) ve Florianus'un (276-276) İranlılar tarafından geri püskürtüldüğünü söylemektedir.⁴⁴⁴

Tacitus ve Florianus'un kısa süren hâkimiyetlerinin ardından bir süredir Roma toprakların doğusunda görev yapan Probus (276-282), kendine bağlı askerler tarafından 276 yılında imparator ilan edildi.⁴⁴⁵ Probus'un imparatorluğa yükselişi ve akabinde batı bölgelerinde gerçekleştirdiği başarılı seferler bir zaman sonra Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırına uzanan bir dizi harekâtın başlamasına yol açtı.⁴⁴⁶ Roma ordularının eski gücüne kavuştuğunu gören Sâsânîler, Probus'a elçiler aracılığıyla hediyeler göndererek antlaşma talep etti ancak Probus, Sâsânîlerin teklifini kabul etmediği gibi *Historia Augusta*'ya göre de Armenia kralı Narseh'e⁴⁴⁷ [*sic*] bir mektup gönderdi: *Çok kısa sürede bizim olacak zenginliklerin çok azını bize göndermenize hayret ediyorum. Şimdilik zevk aldığınız ne varsa saklayın. Eğer onlara ulaşmak istersek, nasıl almamız gerektiğini biliriz.*

Probus'un Sâsânîlere gönderdiği mektubun içeriğine ve varlığına ilişkin bilgi veren *Scriptores Historia Augusta*'nın aksine Ermeni kaynakları, Probus ile II. Wahrâm'ın (kaynaklarda Ardaşîr) 280'li yıllarda bir antlaşma yaptıklarını

⁴⁴² *Scriptores Historia Augusta*'da, Aurelianus'un doğu seferinde Sarazenler ve Ermenilerin imparatorun yanına geçtiği yazmaktadır. Bk. SHA, Aur. XXVIII.2.

⁴⁴³ Aur. Vic. XXXV; SHA, Aur. XXX.4; RIC, V. 291; CIL, VI. 1112. Öte yandan *Scriptores Historia Augusta*, abartılı bir söylemle Aurelianus'un doğudaki zaferinin ardından Ermenilerin de dâhil olduğu birçok topluluğun Aurelianus'u tanrı olarak selamladığını söylemektedir. Bk. Aur. Vic. XLI.10; Ayrıca bk. Chaumont 1976: 179.

⁴⁴⁴ Agath. IV.24.5; MX, II.76. Öte yandan bu süreçte Ermeni kaynakları, Armenia'nın siyasi durumuna ilişkin birkaç kronolojik hata içeren bilginin haricinde sessizdir. Ayrıca bk. Thomson 1978: 223.

⁴⁴⁵ SHA, Prob. X.1; MX, II.77.

⁴⁴⁶ Aa, 39.

⁴⁴⁷ *Scriptores Historia Augusta*'da hatalı olarak Probus'un Narseh'e mektup gönderdiği yazılmaktadır ancak söz konusu tarihlere Narseh Armenia'nın, II. Wahrâm ise İran'ın kralıdır. Dolayısıyla bu mektup Narseh'e değil büyük ihtimalle II. Wahrâm'a yazılmış olmalıdır. Bk. SHA, Prob. XVII.5.

yazmaktadır.⁴⁴⁸ Movsēs Xorenac‘i‘nin aktarımına göre Probus, II. Wahrām ile antlaşma yaparak Armenia‘yı iki parçaya bölmüş ve sınırın belli olması için de hat boyunca hendekler kazdırtmıştır.⁴⁴⁹ Bu ayırmadan sonra Probus‘un hâkimiyeti altında kalan batı Armenia, Probus‘un kendine bağlı olduğunu düşündüğü II. Khosrov tarafından idare edilmeye başlanırken doğu Armenia Narseh‘in idaresi altında kalmaya devam etti. Ancak bu ayırımın üzerinden çok geçmeden Agat‘angelos‘un anlattığı ve birçok Ermeni kaynağının da aktardığı hikâyeye göre Sâsânîler, Armenia‘daki yönetimi değiştirmek için yoğun bir çaba içinde girdiler. Nitekim Arşakidlerin Armenia‘dan tasfiyesi üzerine yoğunlaşan Sâsânîler, Anak isimli bir Arşak ya da Surēn⁴⁵⁰ soylusunu Armenia‘ya göndermiş ve sonunda Anak‘ın, Armenia kralı II. Khosrov‘u öldürmesini sağlamıştır.⁴⁵¹ Hikâyeye göre Armenia‘ya giden Anak, II. Khosrov‘un güvenini kazanıp Valarşapat‘a yerleştikten kısa bir süre sonra II. Khosrov‘e suikast düzenleyerek kralı ortadan kaldırdı.⁴⁵² Ancak kaçış yolunda kralın muhafızları tarafından yakalandı ve akrabalarıyla birlikte bir dizi işkenceye uğrayarak öldürüldü.⁴⁵³ İki ailenin karşılıklı saldırılarından geriye de biri Roma, öteki İran topraklarına kaçırılan 2 tane çocuk kaldı.⁴⁵⁴

Klasik Ermeni kaynaklarının sıklıkla üzerinde durduğu bu hikâye, kronolojik açıdan birtakım problemlerle barınmakla birlikte tarihsel süreç bakımından da çekilişli bilgiler içermektedir. Çünkü Agat‘angelos başta olmak üzere birçok kaynak, dönemi anlatırken Armenia kralının ismini *Khosrov* olarak vermektedir.⁴⁵⁵ Üstelik

⁴⁴⁸ T‘A, I.9.

⁴⁴⁹ Aa, 36; MX, II.77; T‘A, I.19.

⁴⁵⁰ Movsēs Xorenac‘i, Yovhannēs Mamikonean ve Yovhannou Kat‘olikos Draxanakertc‘i, Anak‘ın, Surēn soyundan geldiği yazmaktadır. Bk. MX, II.74; YM, XXI.70; YD, VIII.2. Ayrıca bak Toumanoff 1963: 218; Russell 1987: 122.

⁴⁵¹ ŁP‘, I.2; T‘A, I.9; MD, I.13; YD, VIII.2.

⁴⁵² MX, II.74; MD, I.14. Öte yandan Ehišē, II. Xosrov‘in kardeşi tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır. Bk. Ehišē, III.p72.

⁴⁵³ Movsēs Dasxuranc‘i‘ye göre Anak, kaçarken Aras Nehri‘ne düşerek ölmüştü. Bu anlatı modeli, Ermeni tarihlerinin geriye dönük olarak tasarlandığının en net ifadelerinden biridir. Çünkü Movsēs Dasxuranc‘i, Hz. Musa ile firavun hikâyesini konuya dâhil etmekte ve aslında II. Khosrov‘un ailesini suçlayarak katliamdan kurtulan Grigor‘un Armenia‘ya *aydınlattığını* anlatmaktadır. Bk. MD, I.14.

⁴⁵⁴ Aa, 25-34; MX, II.74. Diğer taraftan Movsēs Xorenac‘i, karşılıklı katliamlardan geriye 2 değil 1 çocuğun kaldığını ve onun da aydınlatici Grigor olduğu üzerinde durmaktadır. Bk. MX, II.74. Ayrıca bk. P‘B, III.2; Adontz 1928: 235-236. Aynı şekilde *K‘art‘lis C‘xovreba*, hatalı bir kronoloji izleyerek Armenia‘dan kaçırılan tek bir çocuk olduğunu ve (IV) Tiridates‘in, İran‘ın Armenia‘yı istila ettiği 252 yılından sonra kaçırıldığını söylemektedir. Bk. *K‘C‘*, 39-40.

⁴⁵⁵ MX, II.67; T‘A, I.9; MD, I.13, YD, VIII.2. Öte yandan Movsēs Xorenac‘i, Agat‘angelos‘tan aldığı öyküde (II) *Vologases‘in oğlu ve (IV) Tiridates‘in babası Xosrov* (muhtemelen I. Xosrov, ancak kronolojik açıdan hatalı) ifadesini açık bir şekilde kullanmaktadır [...Վաղարշապատի արևուն

benzer bir hata, Ermeni kaynaklarının I. Şābuhr'u karıştırıp İran krallarının isimlerini Ardašīr olarak kullanmaya devam etmesinde de görülmektedir.⁴⁵⁶ Dolayısıyla yalnızca Ermenilere değil aynı zamanda İranlılara ait isimler de klasik dönem Ermeni kaynaklarında tutarsızdır. Bu itibarla, Anak ve Khosrov hikâyesinin kurgu veya gerçeklik ikileminde anlaşılmasında da aynı zorluk göze çarpmaktadır. Zira Agat'angelos'un kaçırıldığını söylediği *çocuk* Tiridates, 252 yılında ölen II. Tiridates değil kral olduktan sonra Hıristiyanlığı benimseyecek olan IV. Tiridates'in babası (ya da akrabası?) III. Tiridates olmalıdır.⁴⁵⁷ Fakat kaynaklar bu konuda detay vermedikleri gibi söz konusu olayın ne zaman yaşandığına dair de bilgi içermemektedir. Hâliyle Anak'ın II. Khosrov'u ne zaman öldürdüğü belirsizdir. Bu konuda Agat'angelos'un anlattığı ve ailelerin karşılıklı katliamlarından geriye kaldığını söylediği 2 çocuğun kaçırılma öyküsü nispeten yol gösterici olabilir. Çünkü Agat'angelos, çocuklardan birinin İran topraklarına kaçırıldığını söylese de aslında her ikisinin de Roma topraklarına kaçırıldığını birkaç bölüm sonra yine kendisi dile getirmektedir. Buna göre Agat'angelos, Tiridates'in (IV. Tiridates) Licinius'un (308-324) himayesinde Grigor'un ise (Anak'ın oğlu) Caesarea'da eğitim gördüğünü söylemektedir. Bu noktada Agat'angelos'un metninde geçen *İran bölgesi* ifadesi ise muhtemelen 252 yılından sonra Armenia'nın İran tarafından yönetilmesiyle ilgilidir.⁴⁵⁸

II. Khosrov'in ortadan kaldırılmasından sonra (takriben 287?) ya da aynı dönemlerde II. Khosrov'un kardeşi ve Elişē'ye göre aynı zamanda katili III. Tiridates (287-298?), batı Armenia'nın yönetimine geçti.⁴⁵⁹ Roma İmparatorluğu'nun bölge üzerindeki etkisinin artması şüphesiz Carus'un (282-283) doğu seferlerinde kazandığı başarılar ve Diocletianus'un imparatorluğu yeniden organize etmesindeki başarılarıyla

գրազատարութիւնն Խոսրով որդիս նորին, հայր սրբոյ վեծիս Տրդատայ]. Bk. MX, II.67; Ayrıca devam eden anlatısında, *Xosrov* ismiyle II. Tiridates'in faaliyetlerini anlatmaya devam etmektedir. Bu durum Ermeni kaynaklarının Mısır yazıtlarından etkilenecek *Xosrov* formunu kullanmasıyla ilgili görülebilir. Bk. Garsoïan 1997c: 71.

⁴⁵⁶ MX, II.73. Movsēs Xorenac'i, birçok bölümde I. Ardašīr ile I. Şābuhr'u kronolojik ve tarihsel açıdan karıştırmasına rağmen yine de I. Şābuhr'un, I. Ardašīr'in oğlu olduğunu ve I. Ardašīr'den sonra Sāsānî tahtına geçtiğini söylemektedir. Bk. MX, II.81.

⁴⁵⁷ Aa, 36-37.

⁴⁵⁸ *İran bölgesi* (=kolmans Parsic' [կողմանու Պարսից]). Bk. Aa, 34, 37.

⁴⁵⁹ Elişē, III.p72; Garsoïan 1997c: 74. Movsēs Xorenac'i, Tiridates'in, İmparator Diocletianus'un üçüncü yılında tahta çıktığını söylemektedir. Ancak Movsēs Xorenac'i'nin kastettiği Tiridates, IV. değil III. Tiridates olmalıdır. Bk. MX, II.82.

doğru orantılıydı.⁴⁶⁰ Nitekim Carus'un 283 yılındaki İran seferi Coche ve Ctesiphon'a kadar uzanan büyük bir başarı sağlamıştı.⁴⁶¹ Carus'un ölümünden ve iki oğlunun kısa süreli hâkimiyetlerinin ardından ise imparatorluğunu tesis etmeyi başaran Diocletianus, Armenia'nın yönetimi meselesinde eskiye nazaran daha fazla hak iddia etmeye başladı. Bu durum, Roma-İran savaşlarının bir kez daha şiddetli bir biçimde başlamasının zeminini oluşturduğu gibi Armenia'nın siyasi konumunun da yeniden ele alınmasına ve 252 yılından itibaren devam eden Sâsânî egemenliğinin gözden geçirilmesine yol açtı. Zira 287 yılında Sâsânîler, Armenia üzerindeki haklarının bir kısmını veya batı Armenia'nın yönetimini Romalılara bıraktılar. Bu gelişmeyle Romalıların desteklediği III. Tiridates'in yönetimine giren Armenia'nın batısı (ya da tamamı) Roma'ya bağlı bir bölge hâline dönüştüyse de Paikuli Yazıtları bu durumun tam tersi yönünde bilgi vererek 293 yılında dahi Narseh'i *Armenia kralı* olarak adlandırmaya devam etmektedir.⁴⁶²

Diocletianus'un imparatorluğun zaaflarını telafi etmesindeki becerisi çok geçmeden Sâsânîlerin de dikkatini çekti. Bu yüzden Romalılarla savaşa girmek istemeyen Sâsânî kralı II. Wahrâm, Roma imparatoruna *güzel ve vahşi hayvanlar* göndererek iyi niyetini bildirdi.⁴⁶³ Kısa süreli de olsa Sâsânîlerle savaş olasılığının zayıflaması, Diocletianus'a bu ortamdan istifade ederek Mezotopomya ve bilhassa önemli doğu sınırlarını tahkim etme fırsatı tanıdı.⁴⁶⁴ Diocletianus'un düzenlemeleri Cappadocia'nın doğu-batı olarak bölünmesi ve Armenia Minor'un tekrar yapılandırılmasına yönelikti.⁴⁶⁵ Böylece Roma'nın doğu sınırında tahkimatların yapılması ve 293 yılında Armenia kralı Narseh'in İran krallığına yükselişi, Roma-İran mücadelesinin yeni bir safhaya girmesine yol açtı. Gerçekten de Paikuli Yazıtları Narseh'in aldığı bir mektuba istinaden İran tahtına yükselişini resmederken aynı

⁴⁶⁰ Diocletianus'un reformlarına ilişkin bk. Bowman 2007.

⁴⁶¹ Antik çağ kaynaklarının büyük çoğunluğu İmparator Carus'un Ctesiphon'a girdikten sonra talihsiz bir şekilde yıldırım çarpmasıyla öldüğünü söylemektedir. Bk. Aur. Vic. XXXVIII; Eutr. IX.18; Fest. Brev. XXIV; Ier. Chron. 266g; SHA, Carus VII.1; Oros. VII.24.4; Sid. Apoll. Carm. XXIII.91-6; Zon. XII.30. Söz konusu kaynaklardan farklı olarak Movsēs Xorenac'i, Carus'un savaşta öldürüldüğünü Cedrenus ise imparatorun veba salgınından dolayı öldüğünü ifade etmektedir. Bk. II.79; Cedrenus, 264D. Ayrıca bk. Dodgeon and Lieu 2005: 98; Fisher 2011: 32.

⁴⁶² *NPi*, §III. Ayrıca bk. Barnes 1982: 51; Weber 2016.

⁴⁶³ *Pan. Lat.* II.9-10.

⁴⁶⁴ Bowman 2007: 73.

⁴⁶⁵ Jones 1998: 183.

zamanda Narseh'in tahta geçtiğinde Sâsânîler ile *Caesar* ve Romalılar arasında *iyi ilişkiler* olduğunu söylemektedir.⁴⁶⁶

Romalılar ile Sâsânîler arasında bir süredir devam eden çatışmasızlık ve *iyi ilişkiler*, Narseh'in kral olarak Armenia'dan İran'a dönüşüyle kısa sürede değişmeye başladı. Her ne kadar batı Armenia hâlâ III. Tiridates'in yönetimi altında olsa da bir bütün olarak Armenia'nın kontrolü üzerindeki belirsizlik devam ediyordu. Üstelik İran'ın bölge üzerinde 40 yılı aşkın süren egemenliğinin ardından Ermeni ileri gelenleri de toplanarak Narseh'e karşı Romalılardan yardım isteme yolunu seçmişlerdi. P'awstos Buzand'ın *Epik Tarih*'ine göre *naxararlar* başta olmak üzere ordu komutanları ile prensler Armenia'yı Narseh' karşı savunmaya karar vermişler ve yardım için de Romalılara elçi göndermişlerdi.⁴⁶⁷ Ancak Romalılardan olumlu yanıt alan elçiler daha geri dönmeden Narseh, 296 yılında doğrudan Armenia Bölgesi'ni işgal etti.⁴⁶⁸ Hıristiyan yazar Lactantius, Narseh'in dedesi I. Şābuhr'u örnek aldığı için böyle bir yola başvurduğunu yazmaktadır.⁴⁶⁹ Narseh'in kuvvetli bir orduyla Armenia'ya girmesinin yarattığı etki, III. Tiridates'in, hamisi olarak gördüğü Roma İmparatorluğu'na sığınarak yardım istemesiyle zirveye ulaştı. Roma-Sâsânî ilişkilerinde beliren bu yeni gerilim, iki devlet arasındaki kırılğan barışın sona ermesine ve ilkini Sâsânîlerin, ikincisini ise Romalıların kazanacağı yeni bir savaş serisine yol açtı.

Konuyla ilgili olarak Ermeni literatürü Narseh'in Armenia'ya fillerden oluşan büyük ordular, kervanlar ve hazinelerle geldiğini ve köyleri ateşe verdiğini söylemektedir.⁴⁷⁰ Durumu haber alarak 297 yılının yazında Narseh üzerine yürüyen Roma orduları, birkaç küçük çarpışmanın ardından Callinicum (Rakka) ve Carrhae'deki (Harran) savaşlarda ağır bir hezimet yaşadılar.⁴⁷¹ Birçok Roma kaynağı gibi Ammianus Marcellinus da, İran'a karşı savaşın kaybedildiğini öğrenen

⁴⁶⁶ *NPi*, §XVII-XVIII, §XCI. Narseh'in İran tahtına çıkışıyla ilgili olarak ayrıca bk. Agath. IV.25.1; Taberî, I.835; Firdevsî, 1429.

⁴⁶⁷ P'B, III.21.

⁴⁶⁸ Amm. Marc. XXIII.5.11; Kulikowski 2016: 206. Frye, Narseh'in Armenia işgalinden sonra III. Tiridates'in *tekrar* Romalılara sığındığını söylemektedir. Ancak burada bahsi geçen Tiridates, muhtelemen IV. değil III. Tiridates'tir. Bk. Frye 2008: 471.

⁴⁶⁹ Lac. *DMP*, IX.5. Öte yandan Roma kaynaklarının Narseh'in saldırgan tavrına yönelik yorumları için bk. Aur. Vic. XXXIX.22; Eutr. IX.22; Ier. *Chron.* 270c; Oros. VII.25.4.

⁴⁷⁰ P'B, III.21.

⁴⁷¹ Eutr. IX.24; Fest. *Brev.* XIV, XXV; Theoph. AM5793.

Diocletianus'un kızgınlığını ve hayal kırıklığını anlatmaktadır.⁴⁷² Yaşadığı hüsrana rağmen İmparator Diocletianus, Narseh'in üzerine yürümesi için Galerius'u destekleyerek bir kez daha yeni ordu gönderdi.⁴⁷³ Galerius, tahkim edilmiş ve yenilenmiş ordusuyla 297 yılının sonu ya da 298 yılının başında Narseh'in kamp alanı olan Phauene (Basean) Bölgesi'nin Osxay yerleşimine doğru harekete geçti.⁴⁷⁴ Roma toprakları ile Armenia Bölgesi arasında sınır oluşturan Satala'da konuşlanan ve yaklaşık 25.000 askerden oluşan Roma orduları, İran kuvvetlerine karşı kesin bir üstünlük elde etti.⁴⁷⁵ P'awstos Buzand'a göre Ermenilerin monarşi ordusu da Galerius'un yanında çatışmaya katıldı.⁴⁷⁶ Savaşı kaybeden Narseh, eşleri ve çocuklarından oluşan aile erkânını ve İran'a ait hazinelerini bırakarak kaçtı.⁴⁷⁷ Selanik'te, bugün hâlâ bir kısmı ayakta duran Galerius Takı, imparatorun Sâsânî ordularını Dicle Nehri'nin doğusuna kadar takip ettiğini resmetmektedir.⁴⁷⁸

Narseh'in savaş alanını terk etmesi uzun süredir Sâsânîlere karşı başarı elde edemeyen Romalılar için son derece olumlu bir gelişmeydi. Durumun vahametini anlayan Sâsânî kralı Narseh, Affarbân isimli güvendiği bir elçiyi barış görüşmelerinde bulunmak ve Roma kuvvetlerine esir düşen eş ve çocuklarının iadesi için Galerius'a gönderdi.⁴⁷⁹ *Caesar* Galerius ve *augustus* Diocletianus, Sâsânîlerle yapılacak barışın şartlarını ve izlenecek yolu görüşmek için 299 yılında Nisibis'te bir araya geldiler.⁴⁸⁰ *Magister memoriae* Sicorius Probus aracılığıyla şartlarını Narseh'e bildiren Galerius ve Diocletianus, antlaşmasının karşılığında Ammianus Marcellinus'a göre Dicle'nin doğusunda yer alan Arzanena, Moxoena, Zabdicena, Rehimena, ve Corduena, Petrus

⁴⁷² Amm. Marc. XIV.11.10.

⁴⁷³ Lactantius, Diocletianus'un yaklaşık 40 yıl önce İmparator Valerianus'un başına gelenleri yaşamaktan korkarak doğuya kendisi gitmek yerine Galerius'u gönderdiğini söylemektedir. Bk. Lac. *DMP*, IX.8.

⁴⁷⁴ P'B, III.21; Weber 2012: 226. Öte yandan P'awstos Buzand'ın tartışmalı iddiasına göre Romalılar bölgeye geldiklerinde Andovk ve Arşawir isimlerinde 2 Ermeni ileri gelenini yanlarına aldılar ve savaştan sonra da onları bölgede *koruyucu* olarak bıraktılar. P'B, III.21.

⁴⁷⁵ Burckhardt 1949: 101; Maksymiuk 2015: 19. Festus'a göre, Galerius'un saldırısı Sâsânîler için beklenmedik bir gelişmeydi ve dahası Galerius düşmanı bizzat kendisi incelemişti. Bk. Fest. *Brev.* XXV.

⁴⁷⁶ P'B, III.21.

⁴⁷⁷ Lac. *DMP*, IX.6-8; Oros. VII.25.9; *Chron. Pasch.* 512; Iord. *Get.* XXI.110.

⁴⁷⁸ Canepa 2009: 86. Bu başarının ardından Galerius, muzaffer komutan olarak önce *Armeniacus Maximus*, daha sonra *Medicus Maximus* ve *Adiabenicus Maximus* unvanlarını alarak onurlandırıldı. Bk. *ILS*, 642; Enblin 1942: 43; Leadbetter 2009: 94.

⁴⁷⁹ Petr. Patric. P29.

⁴⁸⁰ Barnes 1981: 18.

Patricius'a göre ise Ingilena, Sopena, Arzanena, Corduena, ve Zabdicena bölgelerinin Roma İmparatorluğu'na bırakılmasını talep ettiler.⁴⁸¹ İran'a ait bu 5 satraplığın yanında Romalılar, Dicle Nehri'nin Roma-İran sınırı olarak düzenlenmesi, tüm Armenia'nın yönetiminin Ziatha Kalesi'ne uzanacak şekilde Romalılara bırakılması, Iberia krallarının Roma İmparatorluğu tarafından atanması ve Nisibis'in iki devlet arasında resmî ticaret merkezi olması gibi stratejik şartları Sâsânîlere ilettiler.⁴⁸² Barışın gerçekleşmesi adına şartları öğrenen Narseh, Romalıların bu ağır koşullar içeren isteklerini çaresiz kabul etti ve 299 yılında Roma ile İran arasında Nisibis Antlaşması yapıldı.⁴⁸³

2.2. Armenia'da Yeni Dönem: Arşakidlerin Dönüşü

Nisibis Antlaşması'nın geçerlik kazanmasıyla 252 yılından beri Armenia'da devam eden Sâsânî hegemonyası sona erdi ve babası (ya da dedesi?) II. Khosrov'un öldürülmesinden sonra Roma topraklarına kaçırılarak Licinius'un⁴⁸⁴ sarayında büyütülen IV. Tiridates, Łazar P'arpec'i'nin hamasi anlatısına göre Armenia'ya *dev gibi* geri döndü.⁴⁸⁵ IV. Tiridates'in Armenia'ya dönüşü, Movsēs Xorenac'i'ye göre Diocletianus'un imparatorluğu'nun üçüncü yılında (=287) gerçekleşmişti ancak muhtelif Ermeni yazarlara göre bu tarih farklılık göstermekteydi. Nitekim Agat'angelos'un öyküsünün verdiği tarih, İmparator Probus dönemine kadar uzanan kronolojik hata içermesinin yanında, Uxtanēs, IV. Tiridates'in tahta geçişini Diocletianus'un üçüncü (=287), Samuel Anec'i ise Diocletianus'un birinci (=285) veya dokuzuncu (=293) imparatorluk yılı olarak göstermektedir.⁴⁸⁶

⁴⁸¹ Amm. Marc. XXV.7.9; Petr. Patric. P30; Weber 2012: 239. Bu 5 satraplığın yöneticileri kalıtsal olarak belirlenip hayat boyu görevde kalırlardı. Bk. Proc. Aed. III.1.17. Öte yandan Romalıların İran'da talep ettikleri bölgelerin yorum ve değerlendirmesi için bk. Blockley 1984: 31-32.

⁴⁸² Petr. Patric. P30; Barnes 1981: 18; Blockley 1984: 31.

⁴⁸³ Not. Dig. Or. XXXVIII; Lightfoot 2008: 495. Armenia Bölgesi, Verona listelerinde ve Polemius Silvius'un *Laterculus*'unda Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak not edilmiştir. Bk. *Cod. Veron.* fol.255; *Later.* IX.8. Öte yandan Malalas, 299 yılındaki Nisibis Antlaşması'nın ardından esaret altında bulunan Narseh'in eşlerinin Sâsânîlere geri gönderildiğini söylemektedir. Bk. Malal. *Chron.* XII.39.

⁴⁸⁴ 308 yılından itibaren *caesar/augustus* olarak anılacak olan Licinius, IV. Tiridates'in çocukluğunda Roma orduları komutanıydı ve İran savaşlarında yer almıştı.

⁴⁸⁵ Aa, 37, 46; LP', I.2; MX, II.67, II.79; T'A, I.10. 296 yılında Narseh'in Armenia'yı işgaliyle Roma'ya sığınan III. Tiridates'in akıbeti belli değildir. Bu sebepten ötürü Armenia'daki Hıristiyanlık tarihinin hesaplanmasında da birtakım karışıklık ortaya çıkmaktadır. Örneğin Movsēs Xorenac'i, IV. Tiridates'in Diocletianus'un üçüncü imparatorluk yılında (=287) tahtı ele geçirdiğini yazmaktadır. Oysa 287 yılında Armenia kralı olan IV. değil III. Tiridates'tir. Bk. MX, II.82; Asolik, II.1.

⁴⁸⁶ Aa, 37-40; MX, II.82; Ux. I.78-79; SA, 365; Toumanoff 1963: 266.

IV. Tiridates'in tahta geçiş probleminin Ermeni kaynaklarındaki izafi kronoloji ve bilgi hatasından kaynaklandığı açıktır. Bilhassa kaynakların III. ve IV. Tiridates arasındaki ayrımı karmaşık bir biçimde resmetmeleri ya da bu ayrıma dair herhangi tespitte bulunmamaları, IV. Tiridates'in faaliyetlerinin doğru yorumlanmasını zorlaştırmaktadır. Bu konuda tutarsızlık göstermekle birlikte Agat'angelos'un IV. Tiridates'in Liciniusla birlikte savaşa katıldığını anlatması 299 yılında neden Armenia tahtına III. değil de IV. Tiridates'in geçirildiğini açıklamaya yardımcı olabilir.⁴⁸⁷ Ancak bu noktada da Ermeni tarih geleneğinde çelişkili ifadeler göze çarpmaktadır. Çünkü Agat'angelos, IV. Tiridates'in Licinius ile beraber savaşa katıldığını söylese de Movsēs Xorenac'i, aynı hikâyeyi imparator ismi vermeden Tacitus ya da Probus zamanındaki Got saldırına denk gelecek şekilde açıklamaktadır.⁴⁸⁸ Dolayısıyla hikâye aslında III. Tiridates'e mi yoksa IV. Tiridates'e mi ait olduğu noktasında belirsizlik taşımaktadır. Bu açıdan Agat'angelos'un kurgusu eğer IV. Tiridates'i işaret ediyorsa, IV. Tiridates'in Licinius ile katıldığı savaş muhtemelen 298 yılında Narseh'e karşı yapılan savaş olmalıdır. Zira Eutropius, Licinius'un eski dostu Galerius'un altında İran'a karşı savaştığını söylemektedir.⁴⁸⁹ Bu bağlamda Licinius'un himayesinde bulunan IV. Tiridates'in de bu savaflara iştirak etmesi beklenebilir ve Toumanoff'un hesaplamasına göre de IV. Tiridates, bu savaşa katıldığında yaklaşık olarak 17 yaşında olabilir.⁴⁹⁰ Ancak Agat'angelos'un, Licinius ile 253-268 yılları arasında imparatorluk yapmış olan Gallienus'u karıştırması da bir diğer olasılıktır. Çünkü Gallienus'un tam adı Publius Licinius Egnatius Gallienus Augustus'tur.⁴⁹¹

Ermeni kaynakları yeterince ayrıntı vermeseler de IV. Tiridates'in (eğer IV. Tiridates ise) tahta geçişinde, katıldığı bir savaştaki becerileri üzerinden krala olumlu bir imaj atfetmektedir. Özellikle Agat'angelos, Licinius'un yanındaki IV. Tiridates'in bir kuşatma sırasında gösterdiği sıra dışı kahramanlığı ve Licinius'un ona olan hayranlığını destansı bir dille betimlemektedir.⁴⁹² Bu durum, IV. Tiridates'e,

⁴⁸⁷ Aa, 39-41.

⁴⁸⁸ Aa, 41-45; MX, II.79.

⁴⁸⁹ Eutr. X.4; *PLRE*, I, 509.

⁴⁹⁰ Toumanoff 1963: 270.

⁴⁹¹ *PLRE*, I, 383.

⁴⁹² Aa, 42-44.

İmparator tarafından onurlandırılarak Armenia'nın yeni kralı olma fırsatı tanımış ve Armenia'ya gelen IV. Tiridates, burada büyük bir Sâsânî ordusuyla yüzleşmiştir.⁴⁹³ Roma topraklarında yetiştiği için gerek dil, gerekse de savaş konularında eğitim alan yeni kral, Armenia'ya döndüğünde Sâsânî protektorasından yılmış olan *naxararlar* tarafından karşılandı ve çok geçmeden kız kardeşi Xosroviduxt'u büyüten Awtay'ı *hazarapet* (başkomutan) olarak atadığını bildirdi.⁴⁹⁴ Ardından Acilisene'deki Erēz kasabasına giden IV. Tiridates, burada Anahita'ya kurban sunduktan sonra Gayl Nehri'nin⁴⁹⁵ yanında kamp kurdu.⁴⁹⁶ Movsēs Xorenac'i'nin notlarına göre Armenia kralı, bir süre savaşlarla ilgilendikten sonra muhtemelen Alan kralı Aşxadar'ın kızı olan Aşxēn ile evlendi.⁴⁹⁷

IV. Tiridates, yönetimde ve iç siyasette düzenlemeler yaptığı esnada dış politikada Nisibis Antlaşması'nın getirdiği sınır değişiklikleri uygulanmaya başlanmış ve bağımsız satraplıklar hâline gelen bölgeler Romalıların vasalı olacak şekilde düzenlenmişti.⁴⁹⁸ Çok geçmeden Roma ve İran arasındaki siyasi durumun değişmesinden birkaç yıl sonra 302 yılında Narseh öldü ve onun yerine büyük oğlu II. Ohrmezd geçti.⁴⁹⁹ 302 yılının sonu ya da 303 yılında hemen başında tahta geçen II. Ohrmezd, *Seert* ve *Arbela Kronikleri*'ne göre babası Narseh'in intikamını almak için Roma topraklarına saldırdı ve birçok Roma şehrini yağmaladı.⁵⁰⁰ Ancak hem *Seert* hem de *Arbela Kroniği*'nin geriye dönük olarak ortaya koydukları bu zayıf iddia, dönemin kaynaklarında konu edilmemiştir.

⁴⁹³ Aa, 47. Ayrıca kronolojik açıdan Agat'angelos'un hikâye kurgusu hatalıdır. Çünkü IV. Tiridates Armenia'ya ulaştığında (muhtemelen 299 yılı) Sâsânîler, Galerius tarafından zaten püskürtülmüştü.

⁴⁹⁴ MX, II:82. Movsēs Xorenac'i, IV. Tiridates'in Roma sarayında büyüdüğü için at kullanmakta usta olduğunu ve askerî anlamda çok gelişmiş özelliklerinin bulunduğunu söylemektedir. Bk. MX, II.79. Ayrıca bk. Aa, 37; Elişē, III.p72.

⁴⁹⁵ Buradaki Gayl Nehri muhtemelen Kelkit (Lycus) değil Fırat'ın bir kolu olan Peri Çayı'nı ifade etmektedir. Bk. Thomson 1976: 459. Ayrıca eski Yunan kaynaklarının *Lycus* [Λύκος] olarak andıkları Kelkit Irmağı, hem klasik Ermenicede hem de eski Yunancada "kurt" anlamına geldiğinden nehrin ismi "Kurt Nehri" (=Gayl Get [Գայլ Գէտ]) olarak da anılmıştır. Bk. Hübschmann 1969: 415-416.

⁴⁹⁶ IV. Tiridates ile ilgili Ermeni kaynakları sayıca çok fazla ancak bütünlükten oldukça uzak bilgiler vermektedir. Nitekim Agat'angelos'a göre IV. Tiridates, henüz birinci yılında Gayl Nehri'nin kıyısında kamp kurduktan sonra Ermenilerin Hristiyan olma süreci yani Grigor'un çilesi başlamıştır. Bk. Aa, 48.

⁴⁹⁷ Aa, 763, 791; MX, II.82-83. Movsēs Xorenac'i, IV. Tiridates'in Aşxēn ile evlenmesinin ardından yine hatalı bilgi vererek I. Constantinus'un Diocletianus'un kızı ile evlendiğini söylemektedir. MX, II.83; Ayrıca bk. Thomson 1978: 233.

⁴⁹⁸ [civitates foederatae liberae et immunes]. Bk. Garsoïan 1997c: 75.

⁴⁹⁹ Taberî, I.836.

⁵⁰⁰ *Chron. Seert*. XII; *Chron. Arbela*. XI; Shabbazi 2004a: 464-465.

II. Ohrmezd, muhtemelen Roma topraklarına saldırmamıştı ama İran'da yönetimi elinde tuttuğu dönemde Roma topraklarında kritik gelişmeler yaşanıyor. Bu değişimlerden en önemlisi, 306 yılında I. Constantius Chlorus'un (305-306) ölümü ve Ermeni kaynaklarının *dost*⁵⁰¹ olarak nitelendirdiği I. Constantius'un oğlu I. Constantinus'un, imparatorluğun batı kanadında *caesar/augustus* olarak göreve gelmesiydi.⁵⁰² Diocletianus'un 305 yılında tahttan çekilişi ve I. Constantinus'un yükselişine bağlı olarak 306 yılından sonra *tetrarchia* sisteminde yaşanan kırılmalar ile bunu takip eden iç çekişmeler, İran ve Armenia üzerindeki ilginin kısa süreli kesilmesine neden oldu. Bu durum, ancak 310 yılında doğuda *caesar* olarak bulunan II. Maximinus'un (Maximinus Daia, 311-313) Sâsânîlere karşı yürüttüğü birkaç harekâtla son bulabildi.⁵⁰³ Eusebius, çok açık olmayan ifadelerle II. Maximinus'un Armenia'ya karşı bu yürüyüşünü Hıristiyanlıkla bağlantılı olarak değerlendirmektedir.⁵⁰⁴ Ancak 311 yılından sonra *religio licita* olarak tanımlanan Hıristiyanlığa karşı II. Maximinus'un yürüttüğü kovuşturmanın Armenia Bölgesi'nde mi yoksa Armenia Minor'da mı yapıldığı kesin olarak belli değildir.⁵⁰⁵

313 yılının hemen başında Milano'da bir araya gelen I. Constantinus ve Licinius, Hıristiyanlığı serbest statüye kavuşturan Milano Fermanı'nı⁵⁰⁶ (*Edictum Mediolanense*)⁵⁰⁷ onaylayarak ilan ettiler.⁵⁰⁸ Fermanı'nın batıda yürürlüğe girmesi ve aynı yıl içinde Licinius tarafından saf dışı bırakılan II. Maximinus'un ölümünün

⁵⁰¹ Ermeni kaynaklarının I. Constantinus'u *dost* olarak nitelendirmesi, geriye dönük olarak Hıristiyanlık etrafında oluşturulan tarih yazım geleneğinin bir yansımasıdır. Nitekim Agat'angelos, I. Constantinus için *cennetin ve yerin yaratıcısı tanrıya inandı* [*հալւտնաց նա յԱստուած, յարարիչն երկնի և երկրի*] sözlerini vurgulamaktadır. Bk. Aa, 867.

⁵⁰² Aa, 867; MX, II.83. I. Ayrıca I. Constantinus'un *caesar-augustus* oluşuyla ilgili tartışmaları için bk. *Exc. Val.* I.2.4; Lac. *DMP*, XXIV.8; Zos. II.9.

⁵⁰³ Barnes 1982: 66. II. Maximinus'un Armenia seferi hakkındaki tartışmalar için bk. Mosig-Walburg, 2006: 253-255.

⁵⁰⁴ Euseb. *HE*, IX.8.

⁵⁰⁵ Galerius'un 30 Nisan 311 yılında yayımladığı *Serdica (Nicomedia) Fermanı*, Hıristiyanlığa karşı uygulanan son büyük kovuşturmanın sonuna getirdi. Bk. Lac. *DMP*, 34-35; Euseb. *HE*, VIII.17.

⁵⁰⁶ *Milano Fermanı* adıyla Hıristiyanlara ayrıcalık sağlayan bir fermanın yayınlanıp yayınlanmadığı hususunda tartışmalar vardır. Ancak öyle görülüyor ki *Milano Fermanı*, I. Constantinus ile Licinius tarafından ortaklaşa bir metin hâlinde sunulmamıştır. Ferman adıyla zikredilen bu "ayrıcalık bildirgesi"nin gerçekte piskoposlara ya da bölge yöneticilerine gönderilen emirnameler olma ihtimali yüksektir.

⁵⁰⁷ *Hıristiyan dinine uymayı isteyenlerden herhangi biri hiçbir rahatsızlık veya engelleme olmaksızın özgür ve açık bir şekilde bunu yapabilir*. Bk. Lac. *DMP*, XLVIII.4.

⁵⁰⁸ Lac. *DMP*, XLVIII.2-9; Euseb. *HE*, X.5. İki *augustus* Milano'da bir araya geldiklerinde bu ortaklığı pekiştirmek için Licinius, I. Constantinus'un kız kardeşi Flavia Iulia Constantia ile evlendi. Bk. Lac. *DMP*, XLV.1; MX, II.88.

ardından da Nicomedia’da ilan edilmesi, toplumsal düzeyde Romalılar üzerinde sarsıcı bir etki yarattı. Benzer şekilde, Milano Fermanı’nın yarattığı siyasi ve dinî atmosferle, geleneksel anlatıdan farklı olarak, 313/4 yılında IV. Tiridates’in Hıristiyanlığa geçişi de Armenia’nın iç ve dış siyasi dengesinin hızla değişmene yol açtı. Zira IV. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Ermeni tarihi, Hıristiyanlık ile ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlandı ve Roma İmparatorluğu ile Armenia Bölgesi arasında Hıristiyanlık üzerinden yeni bir ilişki başladı. Üstelik Sâsânî tahtına 309 yılında - henüz doğmadan - geçen II. Şābuhr’un durumu, Romalıların, Ermeniler üzerindeki etkilerinin hızla artmasına da önayak oldu.⁵⁰⁹ Bu bağlamda 310’lu yıllar her ne kadar Romalıların iç meselelerine yönelip dış politikayı askıya aldıkları bir dönem gibi görülse de gerçekte Armenia ile Roma arasındaki etkileşimin Hıristiyanlık üzerinden arttığı bir dönem olmuştur. Ancak yine de Roma ile Armenia arasındaki ilişkilerin seyrini, Hıristiyanlık haricinde, 323 yılına kadar takip etmek zordur. Çünkü dönemin çağdaş kaynakları Roma ile İran’ın savaflara ara vermelerini de fırsat bilerek yoğun bir şekilde Hıristiyanlık ekseninde hareket etmişlerdir. Dolayısıyla kaynaklarda, Sâsânî kralı II. Şābuhr’un (üvey) kardeşi Ohrmezd’in, Armenia üzerinden I. Constantinus’un himayesine sığınmasına kadar geçen süre hakkında detaylı bilgi yoktur. Nitekim Ohrmezd’in 323/4 yılında Romalıları kaçış hikâyesini en yalın şekilde aktaran pagan tarihçi Zosimus’un anlattığı öyküye göre Ohrmezd, karısının da yardımıyla *arkadaşı* olan Armenia kralına (IV. Tiridates) kaçmayı başardı ve onun güvencesiyle I. Constantinus’un sarayına geldi.⁵¹⁰ Böylece IV. Tiridates, I. Constantinus ve Licinius rekabetinde açık bir şekilde I. Constantinus’un yanında yer aldı.⁵¹¹ Hatta 314 yılında, I. Constantinus ve IV. Tiridates’in, Licinius’a karşı gizli bir anlaşma yapmış olmaları da mümkündür.⁵¹² Bu birliktelik, 325 yılında, Hıristiyanlığın meselelerinin ele alındığı I. Nicaea Konsili’nde aynı uyum içinde devam etti. Zira IV. Tiridates, 325 yılından

⁵⁰⁹ Sâsânî tarihinin en uzun süre tahtta kalan şahı olaran II. Şābuhr’un doğumu, Firdevsî tarafından efsanevi bir şekilde resmedilir: *Kırk gün geçti, sonra adil kadından parlayan güneş gibi bir çocuk doğdu*. Bk. Firdevsî, 1431.

⁵¹⁰ Zos. II.27. Öte yandan I. Constantinus, Sâsânîlere karşı savaflarda faydalanmak amacıyla Ohrmezd’i Süvari birliğine komutan olarak atadı. Ayrıca bk. Amm. Marc. XVI.10.16; Ioan. Antioc. F. 178; Zon. XIII.5.

⁵¹¹ MX, II.88. Eusebius, Licinius’un Hıristiyanlığa karşı değişen tutumunu “delirmek” olarak betimlemektedir. Bk. Euseb. HE, IX.9.

⁵¹² Honigmann 1953: 18-25; Lightfoot 2008: 495.

hemen önce I. Constantinus ile bizzat görüşmek için Roma'ya gitti ve Armenia Bölgesi I. Nicaea Konsili'nde *kat'olikos* Grigor'un oğlu Ristakēs tarafından temsil edildi.⁵¹³

IV. Tiridates'in Roma İmparatorluğu ekseninde Hıristiyanlık ile birlikte oluşturmaya çalıştığı bu yeni düzen, Hıristiyanlığı reddeden *naxararlar* ile nüfuz çatışmasına yol açıyordu ve Armenia'yı Zerdüştlükten uzaklaştırmak istemeyen Sâsânîlerin de bu zafiyeti kullanmaları çok tabiydi. Üstelik Taberî'ye göre IV. Tiridates Roma'ya gittiği sıralarda II. Şābuhr 16 yaşına gelmiş ve Sâsânîlerin yönetimini eline alacak güce erişmişti.⁵¹⁴ Nitekim Movsēs Xorenac'i'nin kronolojik açıdan hatalı öyküsü, IV. Tiridates'in Roma'da bulunduğu sırada II. Şābuhr'un Armenia'ya saldırımları için kuzeyli toplulukları kandırdığını ve *naxararlar*ın arasında çatışmaların yaşanmasını teşvik ettiğini ima etmektedir.⁵¹⁵ Nihayetinde Roma'dan dönen IV. Tiridates, Słkuni ailesinin Ołakan Kalesi'ni tahkim ederek oraya yerleştiklerini ve *naxarar* ailesinin Armenia merkez gücüne isyan ettiklerini gördü.⁵¹⁶ Bunun üzerine IV. Tiridates, bütün *naxarar* ailelerini toplayarak *her kim Słkuni ailesinin prensini bana getirirse, ona daimî güç(yargı)*⁵¹⁷, *köyler, mülkler ve Słkuni ailesinin topraklarını vereceğim* vaadinde bulundu. Movsēs Xorenac'i'nin hikâyesi, IV. Tiridates'in isteğini, yüzyıllar boyunca Armenia Bölgesi üzerinde söz sahibi olacak olan Mamikonean ailesinin yerine getirdiğini göstermektedir.⁵¹⁸

Armenia'nın iç siyasetindeki düzenlemeyle birlikte IV. Tiridates, Movsēs Xorenac'i'ye göre kuzeydeki Gargar (Mildüzü) Bölgesi'ne⁵¹⁹ doğru bir sefer düzeleyerek bölge halkları üzerinde hâkimiyet sağladı ve bu başarıdan sonra da kuzeyli halklardan asker toplayarak II. Şābuhr'un⁵²⁰ üzerine yürüdü.⁵²¹ *K'art'lis*

⁵¹³ Aa, 873. Öte yandan hatırlanacağı üzere I. Tiridates, Zerdüşt inancından ötürü Roma'ya kara yolunu takiben gitmişti. Ancak IV. Tiridates, Zerdüştlüğün terk edişinden olsa gerekir hem kara hem de deniz yolculuğu ile Roma'ya gitmeyi tercih etmiştir. Ayrıca bk. Aa, 874; Asolik, II.1.

⁵¹⁴ Taberî, I.838-839.

⁵¹⁵ Movsēs Xorenac'i, I. Şābuhr ile II. Şābuhr'u dönemlerini karıştırmıştır. MX, II.84.

⁵¹⁶ Słkuni ailesi için bk. Toumanoff 1963: 215.

⁵¹⁷ *Güç(yargı)/saltanat, egemenlik, otorite = Išxanut'ıwn [F2]huwınlıþhlı́*. Bk. NBHL, I, 866.

⁵¹⁸ Muhtelif Ermeni kaynaklarında Mamikonean ailesinin Çin kökenli olduğuna ilişkin ima ve yorumlar vardır. Bk. P'B, V.4; Sebēos, XXIX; MX, II.81. Ayrıca bk. Skold 1925: 134-135.

⁵¹⁹ *Gargarac'ik' [Furquwıugħp]*. Bk. Hübschmann 1969: 273-274; Thomson 1978: 236.

⁵²⁰ Movsēs Xorenac'i, hatalı bir şekilde (I) Ardaşır'in oğlu (I) Şābuhr ifadesini kullanmaktadır. Oysa bu tarihlerde tahtta Narseh'in torunu ve II. Ohrmezd'in oğlu (II) Şābuhr vardır. Bk. MX, II.85.

⁵²¹ MX, II.85; MD, I.12; Asolik, II.1. Ayrıca IV. Tiridates, Gürcü prens Mihran, *aspet* Bagarat, Rštunik' prensi Manachıhr ve Amatunik' prensi Vahan'ı da komutan olarak orduya atadı. Bk. MX, II.85.

C'xovreba, IV. Tiridates'in kuzeyde Gürcü kral III. Mirian (284-361) ile savaştığını ve bu savaşlar neticesinde büyük bir şöret elde ettiğini yazmaktadır.⁵²² Kuzeydeki başarıların yanı sıra İran'ın kuzeyine yapılan sefer IV. Tiridates'in Ecbatana'yı (Hamedan) ele geçirip buraya bir atama yapmasıyla devam etti. Bu gelişmenin de etkisiyle Movsēs Xorenac'i, 5-6 yıllık bir kronoloji hatasıyla II. Šābuhr'un, I. Constantinus'a barış teklif ettiğini söylemektedir.⁵²³ Fakat Eusebius'a göre barış 336 yılında yapılmıştı ve o tarihte IV. Tiridates hayatta değildi.⁵²⁴ Aynı konuda *K'art'lis C'xovreba* ise kronolojik açıdan tutarsız bir şekilde II. Šābuhr'un III. Mirian'a Roma topraklarına birlikte saldırmayı teklif ettiğini ve III. Mirian'ın da *otlar ve ağaçlar kadar sayısız bir ordu* ile Armenia'nın içinden geçerek Roma İmparatorluğu'na saldırdığını söylemektedir. Ancak söz konusu seferden önemli bir başarı elde edemeyen II. Šābuhr ve III. Mirian, İmparator I. Constantinus ile barış yaparak seferi sonlandırdı. Ayrıca bu vasıtayla III. Mirian, IV. Tiridates ile barıştırdı ve bu birlikteliği pekiştirmek için III. Mirian'ın oğlu II. Rev (345-361), IV. Tiridates'in kızı Salome ile evlendirildi.⁵²⁵

2.2.1. *Naxarar* Muhalefeti: Monarşi, Kilise ve Feodaller

Armenia'nın siyasi ve dinî hayatında radikal değişiklikler yapan IV. Tiridates, 330 yılında muhtemelen Hıristiyanlığı kabul etmeyen *naxararlar* tarafından zehirlenerek öldürüldü.⁵²⁶ Güçlü bir kral görünümü çizen IV. Tiridates'in öldürülmesi, *naxararlar*ın Armenia monarşisine ve kilisesine itaat etmeyerek meydan okumalarının bir sonucuydu. Bu durum, kısa sürede *naxararlar* arasındaki çatışmaları tetikledi ve çok geçmeden, (muhtemelen 333 yılı) Ermeni Kilisesi'nin lideri *kat'olikos* Ristakēs de IV. Tiridates ile aynı kaderi paylaştı.⁵²⁷ Buna istinaden, iki liderin ölümünü fırsat

⁵²² Asolik, II.1; *K'C'*, 43.

⁵²³ MX, II.87; Thomson 1978: 242. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, söz konusu barış için daha çok VI. yüzyıla ait bir kavram olan *sonsuz/kalıcı barış* (= *xalahut'iw n mštnjenawur* [*խալախութիւն մշտնյեանաւոր*]) ifadesini kullanmaktadır. Bk. MX, II.85.

⁵²⁴ Euseb. *Vit. Const.* IV.57. Roma ile İran arasındaki barış, Hıristiyan yazım geleneğinde sıkça dile getirilen Helena'nın kutsal haçı bulmasına vesile olmuştur. Çünkü barışın ardından Kudüs'e giden I. Constantinus'un annesi Helena, burada kutsal haç ile birlikte 5 tane çivi bulmuştur. Bk. Soc. *HE*, I.17; Soz. *HE*, II.1; Theod. *HE*, I.17; Malalas, *Chron.* XIII.5; MX, II.87. Ayrıca bk. Barnes 2014: 30-33.

⁵²⁵ *K'C'*, 44.

⁵²⁶ MX, II.92. Ayrıca Movsēs Xorenac'i, yine izafi bir kronoloji takip ederek IV. Tiridates'in 56 yıl hüküm sürdüğünü söylemektedir. Bk. MX, II.92. Ayrıca bk. Thomson 1978: 253.

⁵²⁷ P'B, III.2; MX, II.91.

gören bir kısım *naxararlar*, yaşanan otorite boşluğundan istifade etmek için buldukları bölgelerde ayaklanma başlattılar.⁵²⁸

IV. Tiridates'in öldürülmesinden sonra Armenia tahtına IV. Tiridates'in "küçük" olarak bilinen oğlu III. Khosrov (330-yak.338) geçti.⁵²⁹ Ancak III. Khosrov'un krallığa yükselişi, Sâsânî yanlısı ve Hıristiyanlık karşıtı *naxararlar* tarafından kabul görmedi. Nitekim Arşakid soyundan olmadıkları için Armenia kralı olma şansları bulunmasa da bağımsız olmak niyetiyle Aġnik' (Arzanena) *bdeaşxı* Bakur ve Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nin yöneticisi Sanatruk Armenia monarşisine isyan ederek II. Şābuhr ile ittifak kurdular.⁵³⁰ Durumu öğrenen Armenia'nın monarşi yanlısı *naxararları*, *kat'olikos* Vrt'anēs'in liderliğinde bir araya gelerek Sophene (Tsop'k') lordu Mar ile Haštēank' lordu Gag'ı, III. Khosrov'u kral yapması için mektup ve hediyelerle birlikte I. Constantinus'a gönderdiler.⁵³¹

Movsēs Xorenac'i'nin muhafaza ettiği ve Armenia'yı *dinsiz İranlılara verme* sözleriyle II. Constantius'a [*sic*] gönderildiğini söylediği mektuba ilişkin ne Roma kaynaklarında ne de farklı bir Ermeni kaynağında bilgi vardır.⁵³² Yalnızca P'awstos Buzand, IV. Tiridates'in, I. Constantinus'u ziyaretini hatırlatarak Armenia'nın Romalılardan yardım istediğini aktarmaktadır.⁵³³ Ancak bu yardım, III. Khosrov'un Armenia kralı ilan edilmesi için değil büyük olasılıkla III. Khosrov'dan sonra kral olan Tiran'ın (yak.338-350) Sâsânîler tarafından esir alınmasından sonraki döneme atıf yapmaktadır.⁵³⁴ Dahası Ermeni kaynaklarının I. Constantius, I. Constantinus ve II. Constantius arasındaki ayrıma dair son derece bilgisiz oluşu II. Constantius'un 324 yılından itibaren Roma İmparatoru olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.⁵³⁵ Oysa II. Constantius 337 yılından sonra imparator olurken III. Khosrov, 330 yılından beri zaten

⁵²⁸ Kulikowski 2016: 279.

⁵²⁹ Movsēs Xorenac'i, yanlış bir şekilde III. Khosrov'un, II. Ohrmezd'in ikinci, II. Constantius'un ise sekizinci yılında kral olduğunu söylemektedir. Bk. MX, III.8. Ayrıca bk. T'A, I.10; YD, I.11.

⁵³⁰ MX, III.4; MD, I.12; Asohik, II.1. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, hatalı kronoloji ile Armenia'nın, II. Ohrmezd ile ittifak yaptığını söylemektedir. Oysa II. Ohrmezd, 302-309 yılları arasında krallık yapmıştı ve III. Khosrov'un tahta geçişi yaklaşık olarak 330 yılıydı. Dolayısıyla ifade edilmek istenen II. Ohrmezd değil II. Şābuhr olmalıdır.

⁵³¹ MX, III.4-5. Mektubun tam metni için bk. EK-1.3.

⁵³² T'ovma Artsruni, III. Khosrov'un kendini Yunanlara [*sic*] adadığını ve bu yüzden de İranlılara vergi ödemeyi istemediğini anlatsa da III. Khosrov'un kral oluşunda Romalıların nasıl bir rol üstlendiklerine değinmemektedir. Bk. T'A, I.10.

⁵³³ P'B, III.21.

⁵³⁴ Thomson 1978: 258.

⁵³⁵ II. Constantius, 324 yılında *caesar* olarak atanmıştı. Bk. PLRE, I. 226.

kral olarak Armenia'nın başında yer alıyordu. Benzer şekilde Movsēs Xorenac'i, II. Constantius'un [*sic*] söz konusu mektuba karşılık Armenia'ya ordu gönderdiğini ve bunun sonucunda da IV. Tiridates'in oğlu III. Khosrov'un kral ilan edildiğini söylemektedir.⁵³⁶ Ancak aynı bilgi Roma kaynaklarının hiç birinde yer almadığı gibi, böyle bir ordunun gerçek olması durumunda dahi bu olayın 337 yılından önce vuku bulması mümkün değildir.

Arşakid soyundan geldiği için III. Khosrov'un krallığı 330 yılından itibaren monarşi özelinde kabul gördü ancak aynı ölçüde *naxararlar* arasındaki uyumsuzluk ve çatışmalar da arttı. Bu yüzden Armenia'yı kontrol altında tutmak isteyen III. Khosrov, Armenia ordularını yeniden düzenleyerek batı ordularına *aspet* Bagarat, kuzey ordularına Gürcü prens ve Gogarena *bdeaşxı* Mihran, doğu ordularına Amatunik' prensi Vahan ve güney ordularına Rštunik' prensi Manachih'r'i atadı.⁵³⁷ Ancak Movsēs Xorenac'i'nin verdiği bilgi, muhtemelen III. Khosrov dönemine has bir özellik olmayıp IV. Tiridates'in Gargar Bölgesi'ne düzenlediği bir sefer sonucunda yaptığı dağılımla ilgiliydi.⁵³⁸

III. Khosrov'un Armenia'da yönetim gücünü ne derece elinde tuttuğu 333 yılına kadar belirgin değildir. 333 yılında, Rīstakēs'in öldürülüp yerine Vrt'anēs'in *kat'olikos* olarak geçmesi monarşi ile kilise arasındaki iş birliğini ve ortak çıkarların korunmasını zorunlu hâle getirdi. Nitekim III. Khosrov ve *kat'olikos* Vrt'anēs, Armenia'da yaşanan *naxarar* savaşlarını sona erdirip monarşi ve kilisenin gücünü tesis etmek için birlikte harekete geçtiler. Manawazean ve Orduni ailelerinin arasında bir süredir devam eden şiddetli kavgayı bitirmek için piskopos Albianos bölgeye gönderildi ancak bu girişimden herhangi bir sonuç alınmadı. Bunun üzerine Armenia ordusunun *sparapēti*, Mamikonean ailesinden Artawazd'ın oğlu Vač'ē, bu iki aileye karşı harekete geçerek onları ortadan kaldırdı ve topraklarını Manawazakert (Malazgirt) ile Basean piskoposluklarına verdi.⁵³⁹

⁵³⁶ MX, III.5.

⁵³⁷ MX, III.VI; MD, I.1.2. Öte yandan Rštunik' prensi Manachih'r, Armenia monarşisinin yanındaydı ancak Movsēs Xorenac'i'nin iddiasına göre üstün geldiği bir *naxarar* ailesinin zararsız köylülerini acımasızca öldürdüğü için cezalandırılıp öldürülecekti. Bk. MX, III.7; Asolik, II.1.

⁵³⁸ MX, II.85.

⁵³⁹ P'B, III.4. Asolik, II.1.

III. Khosrov'un bu hamlesi Armenia'nın merkez bölgelerinde etkili olmuştu ama özellikle sınır bölgelerindeki isyanlar ve Sâsânî yanlısı politikalar devam ediyordu. 335 yılında Mazk'ut'k' (Gogarena/Iberia) kralı Sanēsan, III. Khosrov'a isyan etti ve aralarında göçebelerin de olduğu kalabalık bir orduyla Kura Nehri'ni geçerek Armenia topraklarına girdi.⁵⁴⁰ Armenia'yı yağmalayan Sanēsan'ın kuvvetleri Gogarena *bdeašxı* Mihran'ı öldürerek Vałaršapat'ı kuşattı. P'awstos Buzand'ın ifadesine göre III. Khosrov çarpışmadan kaçtı ancak durumu öğrenen, *sparapēt* Vač'ē ve Armenia'nın doğu ile batı orduları bölgeye gelerek isyancıları geri püskürtmeyi başardılar.⁵⁴¹

Armenia'nın kuzeyinin itaat altına alınmasının ardından güneyde bulunan ve II. Šābuhr ile anlaşılan bir diğer *naxarar* ailesi Bžnuniler de çok geçmeden III. Khosrov'un dikkatini çekti. Zira III. Khosrov, Dwin adında yeni bir başkent inşa ettirdiği ve Xosrovakert adıyla devasa bir saray ve bahçe yaptırdığı esnada Hēr ve Zarawand bölgelerinden beklenmedik bir haber almıştı.⁵⁴² Bu haber, Sâsânîlerin Van Gölü'nün batısına, Chalāt'a kadar geldiklerini ve buradaki şehirleri yağmaladıklarını içeriyordu. III. Khosrov, Bžnuni prensi Databē'ye Armenia ordularıyla birlikte Sâsânîlere karşı koymasını istedi ancak Databē, Armenia kralı olabilmek umuduyla III. Khosrov'un sözüne uymayarak Sâsânîlerle anlaşma yoluna gitti. Üstelik Armenia ordusunun büyük bir kısmı Databē'nin bir oyunu sonucunda ani bir saldırıyla yok edildi. Databē'nin ihanetini öğrenen III. Khosrov, *sparapēt* Vač'ē'yi bu kez güneye, Databē ve müttefiki Sâsânîlere karşı bir sefere gönderdi. *Sparapēt* Vač'ē'nin liderliğindeki Armenia orduları bir dizi çarpışmanın sonunda Databē'yi yakaladı ve P'awstos Buzand'ın aktarımına göre *hain* Databē, taşlanarak öldürüldü.⁵⁴³ Aynı bölgede III. Khosrov'a isyan edenlerden biri de Ałjnik' (Arzanena) *bdeašxı* Bakur'du. Sâsânî kralı II. Šābuhr'u destekleyen Bakur'un Armenia kralı olma iddiası, kısa bir

⁵⁴⁰ P'B, III.7. Sanēsan'ın ordu topladığı bölgeler; Honk' (Hun-lar), P'oxk', Hečmatakk', İzmaxk', Gat'k', Gluark', Gugark', Šičbk', Čilbk', Bałasčik' ve Egersuank'.

⁵⁴¹ MX, III.9. Öte yandan P'awstos Buzand, III. Khosrov için *kardeşinden kaçtı* sözünü kullanmaktadır. Ancak bu ifade, yani *elbayr* [եղբայր], aynı zamanda “akraba” anlamına da gelmektedir ve gerçekte III. Khosrov ile Sanēsan kardeş değildir. Bk. P'B, III.7; *NBHL*, I, 652; Garsoian 1989: 523.

⁵⁴² *Kraliyet sarayı* (= *aparank'* [ապարանք]). Bk. P'B, III.8; MX, III.8; Asolik, II.1.

⁵⁴³ P'B, III.8.

süre içinde Armenia monarşisine ya da bu tarihlerde doğuda *caesar* olan II. Constantius'un ordularına karşı yaşadığı hezimetle son buldu.⁵⁴⁴

Armenia monarşisi kendi bölgesel meseleleriyle uğraştığı sırada Roma ve İran arasındaki ilişkiler uzun bir sükûnetin ardından yeniden bozulmaya başlamıştı. Zira 336 yılında Armenia *naxarar*larının kargaşa içinde oluşu ve paganlar ile Hıristiyanlar arasındaki çatışmaların artması Romalıların ve Sâsânîlerin Armenia'daki problemlerin çözümünde aktif rol almaları için çeşitli bahaneler ortaya sunmuştu. 324 yılından beri doğunun *caesarı* olarak görev yapan II. Constantius'un ardından, 336 yılında I. Constantinus'un yeğeni Hannibalianus, Sâsânî savaşlarının da etkisiyle Pontus, Armenia Minor, ve Cappadocia'nın kralı ilan edildi.⁵⁴⁵ Hannibalianus'un bu göreve atanması, Armenia'daki siyasi ve dinî kaosun yanı sıra Sâsânîlerin Armenia ve Roma topraklarına gerçekleştirdiği saldırılarla da ilgiliydi.⁵⁴⁶ Nitekim II. Şābuhr'un kardeşi Narseh, 336 yılında Amida'yı kuşatmış ancak Rufius Festus'a göre Narasara Savaşı'nda başarısız olarak II. Constantius'un liderliğindeki Roma kuvvetlerince öldürülmüştü.⁵⁴⁷

II. Şābuhr'un Armenia'daki *naxararlar* arasındaki kavgalara müdahil olması ve Roma topraklarına karşı yürüttüğü saldırgan politika, I. Constantinus cephesinde açık bir savaş sebebi olarak yorumlandı.⁵⁴⁸ Bu yüzden 337 yılının hemen başında Sâsaniler üzerine bir sefer planlayan I. Constantinus, gerekli hazırlıkların tamamlanmasının ardından yola çıkacağı sırada hastalanarak 22 Mayıs 337 tarihinde

⁵⁴⁴ Iulian, *Or.* I.18D; P'B, III.9; MX, III.4; Marciak 2017: 250. Movsēs Xorenac'i, Bakur'un isyanı ile III. Khosrov'un tahta geçişini birleştirerek II. Constantius'a gönderilen mektubu Bakur isyanıyla ilişkilendirmektedir. Bk. MX, III.4-5. Öte yandan P'awstos Buzand, Bakur'un çocuklarından birinin *sparapēt* Vač'ē'ye sığındığını ve çocuğun Vač'ē tarafından gizlice büyütülerek daha sonra hanedanın başına geçirildiğini aktarmaktadır.

⁵⁴⁵ [*Rex Regum et Ponticarum Gentium*]. Bk. Amm. Marc. XIV.1.2; Iulian, *Or.* I.13B; Zos. II.39; *Chron. Pasch.* 532; *Exc. Val.* VI.35; *PLRE*, I, 407; Jones 1986: 85; Stephenson 2011: 264; Frakes 2012: 95.

⁵⁴⁶ Hannibalianus'un Armenia kralı ilan edilmesi geçici bir eylem gibi görülse de bu gelişme Armenia ile Roma İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin yaklaşmasının sembolik bir göstergesi olabilir. Bk. Barnes 1985: 132; Potter 2004: 461; Lenski 2012: 81.

⁵⁴⁷ Fest. *Brev.* XXVII. Ayrıca bk. Theoph. AM5815; Barnes 2014: 166; Crawford 2016: 50-51.

⁵⁴⁸ Lenski 2016: 77. Daryae, II. Şābuhr'un Roma topraklarına saldırmasını, Romalıların Armenia'da hâkimiyet kurma isteğiyle ilişkilendirmektedir ancak bu yeni bir durum olmamakla birlikte bu konuyu tek başına Armenia üzerindeki siyasi eğilimle okumak da yeterli değildir. Nitekim II. Şābuhr'un, Hıristiyanlık etrafında yaşanan çekişmelere müdahil olup bölgedeki uzun süren Roma hegemonyasını bitirmek arzusu olduğu açıktır. Bk. Daryae 2009: 17.

Nicomedia’da öldü.⁵⁴⁹ I. Constantinus’un ölümünün ardından geride kalan 5 *caesarın*⁵⁵⁰ arasındaki çekişme, I. Constantinus’un yeğenleri Dalmatius ve Armenia kralı olarak anılan Hannibalianus’un imparatorluk muhafızlarınca öldürülmesiyle son buldu.⁵⁵¹ Böylece Roma İmparatorluğu *tetrarchiayı* bir daha tesis edemediği gibi imparatorluğun yönetim sorumluluğu da 3 parçaya ayrılarak I. Constantinus’un meşru çocukları arasında paylaşıldı.⁵⁵² Bu paylaşımın birlikte Armenia Bölgesi’nin de içinde olduğu imparatorluğun doğusu zaten bir süredir bölgede faaliyet yürüten II. Constantius’un egemenliğine geçti.⁵⁵³

II. Constantius, *augustusluğa* yükselip Anadolu’nun doğusunun yönetimini ele aldığı anda vakit kaybetmeden Antiochia’ya gelerek buradan II. Şābuhr’un saldırısına karşı hamle başlattı.⁵⁵⁴ 337 yılının sonlarında Diocletianus’un reformlarından itibaren bölge idarecilerinin merkezi olan Nisibis’e kadar uzanan geniş çaplı bir ilerleme kaydeden Sāsāni orduları kuşatmanın sonunda başarısız olarak geri çekildi.⁵⁵⁵ II. Şābuhr’un orduları Armenia’nın güneyinde başarısızlığa uğradığı sırada Armenia kralı III. Khosrov öldü ve P’awstos Buzand’ın aktarımına göre atalarının mezarlarının olduğu Camacha’da (Ani-Kamax) gömüldü.⁵⁵⁶ III. Khosrov’un bu beklenmedik ölümü, Roma-Sāsāni arasındaki rekabete başka bir sebep daha yaratmış oldu. Çünkü III. Khosrov’un ardından *kat’olikos Vrt’anēs*, tüm Armenia *naxararlarını*

⁵⁴⁹ Euseb. *Vit. Const.* IV.64; Soc. *HE*, I.39; Eutr. X.8; Aur. Vic. XLI.16-17; Oros. VII.31; Fest. *Brev.* XXVI; *Chron. Pasch.* 532; Theoph. AM5828; *Exc. Val.* VI.35; Barnes 1985: 132; Jones 1986: 110. Öte yandan IV. yüzyıl kilise yazarı Philostorgius, I. Constantinus’un kardeşi tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü söylemektedir. Bk. Philost. *HE*, II.16.

⁵⁵⁰ I. Constantinus’un 3 oğlu, II. Constantinus, II. Constantius, Constans ve iki yeğeni Dalmatius ve Hannibalianus. Öte yandan, I. Constantinus hayattayken imparatorluk idaresinde 6 kişi söz sahibiydi ve bunlardan *augustus* olarak anılan yalnızca I. Constantinus, *kral* olarak anılan ise sadece Hannibalianus’tu. Diğer 4 isim *caesar* unvanına sahipti. Ayrıca bk. Van Dam 2007b: 118.

⁵⁵¹ Iulian, *Ep. ad Ath.* 270C; Soz. II.40; *PLRE*, I, 241, 407.

⁵⁵² Roma ordusunun da kabul ettiği paylaşımına göre; II. Constantinus Galya, Britanya ve Hispania bölgelerinin; Constans İtalya, Afrika ve Batı Illirya’nın; II. Constantius ise Trakya coğrafyası ve Anadolu topraklarının egemenliğini aldı. Bk. Zos. II.39; Jones 1986: 112; Humphries 2008: 99.

⁵⁵³ II. Constantius 324 yılından beri *caesar* olarak Roma İmparatorluğu’nun doğu kanadında görev yapıyordu. Bk. Zos. II.39; *PLRE*, I, 226; Barnes 1982: 85.

⁵⁵⁴ Soc. *HE*, II.7; Theod. *HE*, II.26; Dignas and Winter 2007: 89.

⁵⁵⁵ Amm. Marc. XIX.9.6. Hıristiyan yazım geleneği birinci ve ikinci Nisibis kuşatmalarını karıştırırsa da birinci Nisibis kuşatması esnasında şehrin İacob isimli bir rahip tarafından dua ve biyolojik silahlarla korunduğunu ileri sürmektedir. İacob hakkında bk. MX, III.7; Theod. *HE*, II.26; Barhebraeus, *Chron.* VIII; Kaçar 2012: 162; Cinemre 2016: 708. Ayrıca birinci Nisibis kuşatmasıyla ilgili olarak bk. Theod. *HE*, II.26; Iac. Ede. *Chron.* XIII; *Chron. Pasch.* 533; Theoph. AM5829; Mich. Syr. *Chron.* VII.3; Frye 2006: 137. Öte yandan Sāsāni kuvvetleri Nisibis’i ele geçiremedi ancak aynı bölgedeki Bezabde gibi birkaç merkezi hâkimiyetine katmayı başardı. Bk. Amm. Marc. XX.7.9-15.

⁵⁵⁶ P’B, III.11; MX, III.10.

toplayarak III. Khosrov'un oğlu Tiran'ın Armenia'nın yeni kralı olması için II. Constantius'tan istekte bulunmaya karar verdi. Bu durumu öğrenen II. Şābuhr, Movsēs Xorenac'i'ye göre kardeşi Narseh'in Armenia kralı olmasını sağlamak amacıyla büyük bir ordu topladı. Ancak Mşul'da gerçekleşen savaş Romalıların desteklediği Armenia kuvvetlerinin büyük kayıplar vermesine rağmen Sāsānî ordularını geri püskürtmesiyle son buldu.⁵⁵⁷ Böylece Tiran, muhtemelen 338 yılında, II. Constantius'un himayesinde Armenia'nın yeni kralı oldu.⁵⁵⁸ II. Constantius'un bu başarısı, Armenia'nın 340'lı yıllar boyunca Roma İmparatorluğu'nun yanında yer almasını sağlayan önemli bir hamle olarak kısa sürede etkisi gösterdi.⁵⁵⁹

Tiran, Armenia kralı olduktan sonra monarşi gelenekleri uyarınca birçok *naxarar*, *hazarapet* ve *nahapeti* bir araya topladı ve Vrt'anēs'in oğlu Husik'i, *kat'olikos* ilan etti.⁵⁶⁰ Ardından vakit kaybetmeden Sāsānîlerle de barış yapan Tiran, akılcı bir denge politikasıyla hem Romalılara hem de Sāsānîlere vergi ödemeye başladı.⁵⁶¹ Özellikle Sāsānîlerle kurulan bu ittifak o kadar etkili olmuştu ki II. Şābuhr, kuzeyli kavimlerin Armenia saldırısına mani olacak ve yaklaşık 4 yıl boyunca Armenia'yı bu saldırılardan koruyacaktı.⁵⁶² Dış politikada yaşanan bu önemli gelişme Armenia'nın siyasi açıdan nefes almasına olanak tanımıştı ancak yerel siyasetteki durum hâlâ karışık. Zira Movsēs Xorenac'i; Tiran'ın, babası III. Khosrov gibi dinî hassasiyetlere sahip olsa da gizlice Hıristiyanlığı terk ettiğini yazmaktadır.⁵⁶³ Tiran'ın Hıristiyanlıktan uzaklaşma ve kilise kanunlarını yumuşatma eğilimi ise monarşi ile kilisenin arasını açmakla kalmadı aynı zamanda önemli *naxarar* ailelerinin arasındaki çatışmaların da artmasını tetikledi. Bu nedenle kısa bir süre sonra Tiran, hem ruhban sınıfı hem de *naxararlar* ile güç çatışması yaşamaya başladı.

⁵⁵⁷ MX, III.10. P'awstos Buzand, savaşın Mşul'da değil Satala yakınlarında olduğunu söylemektedir. Bk. P'B, III.21; Thomson 1978: 264.

⁵⁵⁸ P'B, III.12; MX, III.10-11; Asoġik, II.1; T'A, I.10; Redgate 2000: 133.

⁵⁵⁹ II. Constantius, III. Khosrov'un son yıllarında Armenia'nın güneyindeki isyanların bastırılmasında aktif rol almış ve bu durum II. Constantius'un Armenia üzerindeki hâkimiyetinin artmasını sağlamıştı. Bk. Iulian, *Or.* I.19A-20D-21A. Ayrıca bk. Potter 2004: 468.

⁵⁶⁰ P'B, III.12. Movsēs Xorenac'i'ye göre Vrt'anēs, makamda 15 yıl tamamladıktan sonra, Tiran'ın üçüncü yılında öldü (=341) ve T'ordan'da yakıldı. Bk. MX, III.11.

⁵⁶¹ MX, III.11.

⁵⁶² MX, III.12.

⁵⁶³ MX, III.11.

Monarşi ve kilise çatışmasının odak noktasında olan Tiran, Armenia üzerinde hâkimiyet sağlamaya çalışırken Roma ve İran arasındaki savaş II. Constantius'un Dicle'yi geçmesi ve Sâsâni şehirlerini ele geçirmesiyle yeni bir aşamaya doğru evriliyordu.⁵⁶⁴ Muhtemelen 344 yılında Singara'yı (Sincar) kuşatan Sâsânî orduları başarısız olarak geri çekilse de Singara başarısızlığının yarattığı bu olumsuz etkiyi telafi etmek isteyen II. Şābuhr, bu kez 345/6 yılında ikinci kez Nisibis'i kuşattı.⁵⁶⁵ Ancak II. Şābuhr'un ikinci Nisibis kuşatması da 73 günün ardından bir kez daha istenilen neticeyle sonuçlanmadı.⁵⁶⁶

II. Constantius'un Sâsânîlere karşı elde ettiği bu önemli başarılarla Armenia'nın konumunun ne olduğuna ilişkin kaynaklar oldukça sessizdir. Çünkü dönemi konu edinen Ermeni kaynakları, Hıristiyanlığa karşı tutumundan ötürü yalnızca kral Tiran'ın politikalarına yönelik suçlayıcı ve olumsuz kayıtlar tutmuşlardır. Bunlardan en önemlisi 346/7 yılında Tiran'ın Sophene'de (Tsop'k') bir kiliseye gelip burada kutlamalara katılmasına mani olan *kat'olikos* I. Husik'in öldürülme sahnesidir.⁵⁶⁷ Aynı hikâyeyi detaylandıran P'awstos Buzand, *kat'olikos* I. Husik'in kralı bir kutlama gününde kiliseye sokmadığını ve bu duruma öfkelenen kralın da I. Husik'i dövdürterek öldürttüğünü söylemektedir.⁵⁶⁸ I. Husik'in ölümü üzerine kilise ile monarşinin arasında mevcut olan kırılma bağı tamamen koptu. *Kat'olikosun* öldürülmesinin öfkesiyle Tiran'ı azarlayan ve *lanetleyen* eski rahip Daniel de kral tarafından boğdurularak acımasızca öldürüldü.⁵⁶⁹ Armenia ruhban sınıfını derinden sarsan bu olaylarından ardından, 348 yılında *kat'olikos* makamına

⁵⁶⁴ Iulian, *Or.* I.22 A-D; Athan. *Hist. Ar.* III.16.

⁵⁶⁵ Iulian, *Or.* I.22D-25B; Fest. *Brev.* XXVII; Eutr. X.10; Ier. *Chron.* 2811; Amm. Marc. XVIII.5.7; Soc. *HE*, II.25. Singara kuşatmasını ve dönemi anlatan kaynakların değerlendirmesi için ayrıca bk. Maróth 1979: 239-243; Dodgeon and Lieu 2005: 159-167. Diğer taraftan İmparator Maurice'nin *Strategikonu*'nda Sâsânîlerin, savaşları günün en sıcak saatinde yaptıklarından bahsetmektedir. Bk. *Strat.* XI.1. Singara savaşında Sâsânîlerin Roma kuvvetlerini merkezden açığa çekerek günün en sıcak saatinde saldırıya geçmeleri bu taktikle ilişkili görülebilir. Bk. Harrel 2016: 80-81.

⁵⁶⁶ Ier. *Chron.* 281h; Theoph. AM5838. Öte yandan II. Constantius, Sâsânîlerin bölgedeki saldırgan politikasına karşılık bölgede birtakım tahkimatlar yapmış ve 345 yılında da Nisibis'e gelmişti. Üstelik Nisibis'e verilen önemden ötürü *Notitia Dignitatum*'da Praefectus Legionis Primae Parthicae, "Nisibena" olarak anılırdı. Bk. *Not. Dig. Or.* XXXVI.29. Ayrıca Bk. Demir ve Keçiş 2017: 1-29.

⁵⁶⁷ P'B, III.12-13.

⁵⁶⁸ P'B, III.12-13; MX, III.14. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, *kat'olikos* I. Husik'in Roma İmparatoru Iulianus'un [*sic*] portresini kiliseye sokturmadığı için öldürüldüğünü söylese de bu bilgi kronolojik açıdan mümkün değildir.

⁵⁶⁹ P'B, III.14; MX, III.14.

geçen P'arēn ise söz konusu çatışmaların şiddetinden ötürü Tiran'ın eylemlerine göz yummak zorunda kaldı.⁵⁷⁰

Kat'olikos P'arēn, kral Tiran'ın Hıristiyanlığa karşı tutumunu görmezden geliyordu ancak aynı şey Hıristiyan *naxararlar* için söz konusu değildi. Movsēs Xorenac'i'nin göreceli olarak izlediği kronoloji yanıltıcı olsa da Armenia'nın güney ordularının komutanı Rštunik' prensi Zawray'ın, ordularına *kat'olikos katilinin sözlerini dinlemeyelim* diyerek krala karşı geldiğini yazmaktadır.⁵⁷¹ Bu durumu öğrenen kral Tiran, Zawray'ın diğer prensler tarafından yalnız bırakıldığını görünce Alt'amar Adası'nı kuşattı ve Zawray'ı ailesiyle birlikte ortadan kaldırdı.⁵⁷² Tiran'ın, Armenia'nın önde gelen *naxararlar*ına karşı takındığı saldırgan tavır bununla da sınırlı kalmadı. Nitekim Rštunik' ve Artsruni aileleri, hiçbir suçlama olmadan monarşi orduları tarafından tüm fertleriyle birlikte yok edildi.⁵⁷³

Armenia kralının bozduğu hassas sosyal ve siyasi dengeler, kralın dosttan daha fazla düşmana sahip olmasına yol açmıştı. Bu yüzden hem Movsēs Xorenac'i'nin hatalı kronolojisine rağmen verdiği hikâyeye hem de P'awstos Buzand anlatısına göre Tiran, II. Šābuhr tarafından kör edilmiş ve bu duruma *naxararlar* hiçbir müdahalede bulunmamışlardı.⁵⁷⁴ Temelde Tiran'ın Sâsânîler tarafından alıkonulması ve kör edilmesi, II. Šābuhr'un II. Constantius'a karşı yürüttüğü politikanın başka bir ayağını oluşturuyordu. Çünkü aynı tarihlerde II. Šābuhr'un orduları, Nisibis önlerine gelerek üçüncü kez şehri kuşatmıştı.⁵⁷⁵ İmparator Iulianus'un II. Constantius hakkındaki *Panegyric*'i (methiye), II. Šābuhr'un stratejik hamlelerini ve kuşatma hakkında ilgi çekici detayları verirken Libanius, Nisibis savaşı için *kuru toprakta deniz savaşı* benzetmesini yapmaktadır.⁵⁷⁶ 350 yılında vuku bulan savaşta II. Šābuhr, bir kez daha

⁵⁷⁰ P'B, III.14-16; MX, III.16. Ayrıca *kat'olikos* P'arēn, Movsēs Xorenac'i tarafından P'añnerseh olarak bilinmektedir.

⁵⁷¹ MX, III.15. Diğer taraftan Movsēs Xorenac'i, Iulianus'un Tiran'a bu konuyla ilgili bir mektup gönderdiğini ifade etse de bu gelişme kronolojik açıdan mümkün değildir. Konunun değerlendirilmesi için ayrıca bk. Thomson 1978: 268.

⁵⁷² MX, III.15. III. Khosrov, Alt'amar Adası'nı Bžnuni prensi Databē'yi saf dışı bıraktıktan sonra Rštunik' ailesine vermişti. Bk. P'B, III.8; Thomson 1978: 269.

⁵⁷³ P'B, III.18; T'A, I.10.

⁵⁷⁴ P'B, III.20; MX, III.17; MD, I.13; Baynes 1910: 627; Garsoian 1997: 85. Öte yandan P'awstos Buzand, Tiran'ın İran'a gitmeden önce kör olduğunu söylemektedir. Bk. P'B, III.20.

⁵⁷⁵ Smith 2016: 66.

⁵⁷⁶ Iulian, *Or.* I.27B-D, II.62D; Lib. *Or.* XVIII.208; *Chron. Pasch.* 539; Theoph. AM5841; Zon. XIII.7. Nisibis hakkında ayrıca bk. Lieu 2006.

muvaffak olamadı ve aynı tarihlerde Sâsânî İmparatorluğu'nun doğudaki Hunlarla, Romalıların da iç savaşlarla uğraşması II. Constantius ve II. Şābuhr'u kısa süreli de olsa barışa mecbur kıldı.⁵⁷⁷

Roma ve İran barışı bir süredir devam eden çatışmaların ardından her iki devlete de nefes alma imkânı tanımış ve iki süper gücün arasındaki esir değişimi ile Armenia'nın yeniden yapılandırılma düşüncesi, Armenia tahtına II. Şābuhr'un kör ettiği Tiran'ın oğlu II. Arsaces'in (yak.350-367) geçmesi sonucunu doğurmuştu.⁵⁷⁸ II. Arsaces'in Armenia kralı oluşu ise Romalılarından çok Sâsânîler için olumlu bir başarıydı zira P'awstos Buzand'a göre II. Arsaces, Nisibis kuşatmasında Sâsânî saflarında Romalılara karşı savaşmış ve dahası kral olduktan sonra II. Şābuhr'a sadık kalacağına dair söz vermişti.⁵⁷⁹ Bu vasıtayla Armenia tahtında söz sahibi olan II. Şābuhr, Armenia'nın doğu ordularının komutanı Vahan Amatuni'nin yerine kendine daha yakın olan ve 330'lu yıllarda Bakur'un isyanını bastıran Siwnik' prensi Valinak'ı görevlendirdi.⁵⁸⁰ II. Arsaces de kral olduktan sonra kendinden önceki diğer krallar gibi Armenia'nın iç meselelerini çözüme kavuşturmak için *naxarar*lar arasındaki sürtüşme ve huzursuzluklara çözüm bulmaya çalıştı. Bu amaçla babası Tiran döneminde mallarına el konulan Artsruni, Rštunik' ve Mamikonean ailelerinin itibarını geri verdi ve Mamikonean ailesinden Vasak'ı *sparapēt* olarak ordunun başına atadı.⁵⁸¹

Aynı dönemde II. Arsaces'in düzenlemelerinden olumsuz yönde etkilenen ve hanedan arasında problemlere yol açan prens çekişmeleri de yaşanıyordu. Bunlardan en bilineni Tiran'ın oğlu ve II. Arsaces'in kuzeni Gnel isimli bir prensin II. Arsaces

⁵⁷⁷ İmparator Constans, 350 yılında kendi komutanı Magnentius'un yandaşları tarafından öldürülmüş ve II. Constantius, Roma İmparatorluğu'nun tek meşru imparatoru olmuştu (*Totius Orbis Imperator*). Ancak Magnentius'un batıda kendini imparator ilan etmesi II. Constantius'un batı topraklarına giderek Magnentius ile çatışmasına yol açtı. Aynı tarihlerde Sâsânîler ise Hun tehdidiyle başa çıkabilmek için doğu topraklarına seferler düzenlemekle meşguldüler. Ayrıca bk. Phil. *HE*, II.22; Iulian, *Or.* I.26D-27A; Iac. Ede. *Chron.* XIX, XXVII; Lightfoot 1988: 112; Daryae 2009: 17.

⁵⁷⁸ P'B, IV.1; MX, III.18; MD, I.13; T'A, I.10. Öte yandan Movsēs Xorenac'i; Tiran'ın, kâhyası tarafından boğularak öldürüldüğünü ve atalarının mezar yerine layık olmadığı için de Kuaş'ta gömüldüğünü söylemektedir. Bk. MX, III.22.

⁵⁷⁹ *Epik Tarihler*'e göre II. Şābuhr'un ikinci Nisibis kuşatması ilk olarak Armenia kuvvetlerinin saldırısıyla başlamış Sâsânî orduları daha sonra bölgeye ulaşmıştı. Bk. P'B, IV.20.

⁵⁸⁰ MX, III.18. Ayrıca bk. P'B, III.9. Diğer taraftan Movsēs Xorenac'i, Valinak'ın Roma ordularını takip ederek Bithynia'ya kadar ulaştığı ve orada kamp yaptığı yönünde bir hikâye uydurmaktadır. Hikâye yanlıttıcıdır çünkü Armenia ordularının Roma topraklarına ilerleyişi en erken VII. yüzyıla tarihlenmektedir. Ayrıca bk. Sebēos, XXVI; Thomson 1978: 272.

⁵⁸¹ P'B, IV.2, IV.16; *Nersēs, St. Vita*, II; T'A, I.10.

tarafından haksız yere zulme maruz kalmasıydı. Movsēs Xorenac‘i’nin anlatısına göre Tiran, ölmeden önce tüm mal varlığını torunu Gnel’e bırakmıştı.⁵⁸² Ancak bu durum, II. Arsaces ile kuzeni Gnel’in arasını açmakla kalmamış aynı zamanda Gnel’in Ayrarat’a yerleşmesi de II. Arsaces’i rahatsız etmişti.⁵⁸³ Bu yüzden Gnel’e mektup gönderen II. Arsaces, *sadece krallar Ayrarat’ta oturur* diyerek Gnel’den bölgeyi terk etmesini istedi. Bunun üzerine Gnel, kralın emrine uyarak Kuaş’tan ayrıldı ve güneye inerek Aliovit ile Arberan’a yerleşmekle yetindi.⁵⁸⁴

II. Arsaces, *naxarar* ve hanedan düzenlemelerinin yanında monarşi ve kiliseyi kısa süreli de olsa barıştırarak *kat’olikosluk* makamını yeniden Aziz Grigor soyundan gelen din adamlarına verdi. Armenia’nın askerî gücünü elinde tutan Mamikoneanlarla da akrabalık bağı bulunan I. Nerses, 353 yılında *kat’olikos* ilan edildi.⁵⁸⁵ I. Nerses’in *kat’olikos* oluşu Armenia ve Roma ilişkilerini I. Nerses üzerinden yeniden şekillendiren temel etken oldu. Nitekim Movsēs Xorenac‘i’nin geriye dönük olarak yanlış yorumladığı bir olaya göre Roma İmparatoru Valentinianus’un (364-375) komutanı Theodosius’un Armenia’ya saldırmasından korkan II. Arsaces, *kat’olikos* I. Nerses’i yüksek miktarda para ve *naxarar*larla birlikte Constantinopolis’e gönderdi.⁵⁸⁶ I. Nerses’in niyetini olumlu karşılayan Valentinianus [*sic*], serbest bıraktığı rehinelerle birlikte imparatorluk ailesinden Olympias’ı II. Arsaces’e eş olarak gönderdi ve böylece Romalılar ile Armenia arasında Sâsânîlere karşı hanedan bağı oluşturdu.⁵⁸⁷ Movsēs Xorenac‘i’den daha güvenilir bir kaynak olan Ammianus Marcellinus, II. Constantius’un 358 yılında II. Arsaces’i bağışladığını ve Sâsânîlere karşı Armenia kralını yanına çekebilmek için kraliyet ailesinden Ablabius’un kızı Olympias’ı II. Arsaces’e gönderdiğini yazmaktadır.⁵⁸⁸

⁵⁸² Gnel, Tiran’ın oğlu Tiridates’in oğluydu. Bk. MX, III.13, III.21.

⁵⁸³ Geleneksel anlatı, Gnel’in kuzeni Tirit’in, Mamikonean ailesinden Vardan’ı kandırarak kralı böyle bir eyleme teşvik etmesi üzerinedir. Bk. MX, III.22.

⁵⁸⁴ MX, III.22.

⁵⁸⁵ Öte yandan 387-428 yılları arasında *kat’olikosluk* yapacak olan Aziz Sahak bu akrabalıktan dünyaya gelecekti. *Nersēs, St. Vita*, II.

⁵⁸⁶ MX, III.21. P’awstos Buzand da *kat’olikos* I. Nerses’in barış görüşmesi için Roma topraklarına gidişinden bahsetmektedir ancak tarihlendirme konusu yine problemlidir. Bk. P’B, IV.11. Ayrıca Movsēs Xorenac‘i’nin, II. Constantius’un yerine Valentinianus’un ismini kullanması yine bir kronoloji hatasıdır. Çünkü Olympias’ın II. Arsaces ile evlenmesi 358 yılı olmasına rağmen Valentinianus’un imparator oluşu 364 yılıdır.

⁵⁸⁷ II. Arsaces’in P’arajem ile evli olduğu hâlde Olympias ile de evlenmesi Ermeni toplumundaki Ebiyonit eğilimden ötürü poligamiye duyulan hoşgörüden kaynaklanmaktadır. Bk. Atiya 2005: 351.

⁵⁸⁸ Amm. Marc. XX.11.1-3. Ayrıca bk. P’B, IV.15; *Nersēs, St. Vita*, VIII; MX, III.21.

II. Constantius'un II. Arsaces'i stratejik bir şekilde yanına çekmesi yaklaşan Sâsânî tehlikesi karşısında atılmış kritik bir adımdı. Nitekim 358 yılında Sâsânî kralı, II. Constantius'a *ben, güneş ve ayın kardeşi, yıldızların arkadaşı krallar kralı Şābuhr* sözleriyle başlayan bir mektup gönderdi. II. Şābuhr'un mektubu, hileyle Sâsânîlerden alınan Armenia ile Mezopotamya'nın Sâsânîlerin doğal miras olduğunu ve bu yüzden de Sâsânîlere geri verilmesi gerektiğini söylüyordu.⁵⁸⁹ II. Şābuhr'un, mektubun detayında "hile" ile aldığını söylediği Armenia'nın Sâsânîlerin elinden çıkışı, muhtemelen 299 yılındaki barış antlaşmasına işaret ediyordu. Çünkü aynı dönemle ilgili P'awstos Buzand'ın anlattığı bir hikâye II. Şābuhr'un, "hile" kelimesini neden kullandığını açıklamaktadır. Söz konusu hikâyeye göre Siwnik' *nahapeti* Andovk ve Arşarunik' *nahapeti* Arşawir, köylü kılığında Sâsânî topraklarına giderek imparatorluğun zaafını öğrenmiş ve bu bilgileri Galerius'a aktararak Romalıların zafer kazanmasını sağlamıştı.⁵⁹⁰ Dolayısıyla II. Şābuhr, Romalıların adil olmayan bir yöntemle savaş kazandıklarını ve kendi atalarının mirasını zorla ele geçirdiklerini karşı tarafa iletmiştir.

İmparator II. Constantius, Sâsânîlerden gelen tehditten korkmadığını ve Roma topraklarının Sâsânîlere bırakılmasının mümkün olmadığını benzer bir üslupla II. Şābuhr'a bildirdi.⁵⁹¹ Bunun üzerine Sâsânîler, 359 yılında II. Constantius tarafından tahkim edilerek güçlü surların ve kulelerin inşa edildiği Amida'yı (Diyarbakır) kuşattı.⁵⁹² II. Şābuhr'un ordularına direnemeyen Roma *legionları*, 73 günlük kuşatmanın ardından Amida'yı kaybetti.⁵⁹³ Yoğun bir kuşatmanın ardından Amida'dan nasıl kaçtığını da anlatan Ammianus Marcellinus, II. Şābuhr'un kuşatma için desteğini aldığı müttefiklerin listesini verse de kuşatma esnasında Armenia ordularının varlığına dair herhangi bir şey söylememektedir.⁵⁹⁴ Aynı konuda P'awstos Buzand, II. Arsaces'in büyük bir orduyla II. Şābuhr'un yanında savaşa katıldığını

⁵⁸⁹ [Ideoque Armeniam recuperare cum Mesopotamia debeo, avo meo composita fraude praereptam].

Bk. Amm. Marc. XVII.5.3-7; Kaçar 2008b: 9.

⁵⁹⁰ P'B, III.21.

⁵⁹¹ Amm. Marc. XVII.5.10-15; Isaac 2000: 23.

⁵⁹² Amm. Marc. XVIII.9.1; Lightfoot 1989: 285-294; Lenski 2007: 222. Ayrıca bk. Iulian, *Or.* I.21B-22A, I.26D-27A, I.37C-38A; Iac. Ede. *Chron.* XXI-XXII; Theoph. AM5832; Honigmann 1970: 2; Blockley 1988: 244-260; Dodgeon and Lieu 2005: 168, 182. Öte yandan İran'ın müttefiki olan Albania kralı Urnayr? Amida kuşatmasında İran'a destek vererek ordunun sağ tarafına konuşlanmıştı. Bk. Amm. Marc. XVIII.6.22; P'B, V.12, V.13; Chaumont 1985a: 808; Minorsky 1958: 12

⁵⁹³ Amm. Marc. XIX.9.9; Zon. XIII.9.

⁵⁹⁴ Amm. Marc. XVIII.6.22, XIX.1.4-12, XIX.8.5; Minorsky 1958: 12.

anlatırken Movsēs Xorenac‘i, çelişkiler barındırmakla birlikte II. Arsaces‘in, II. Constantius‘a sadık kaldığını ancak II. Šābuhr‘un gözünü boyamak için savaşa küçük bir birlik gönderdiğini ifade etmektedir.⁵⁹⁵ Bu yüzden Armenia‘nın Amida kuşatmasında II. Šābuhr‘u destekleyip desteklemediği yeterince açık değildir. Gerçekten de Amida‘yı aldıktan sonra ilerleyişine devam eden Sāsânî orduları, Singara ve Bezabde gibi diğer önemli merkezleri de ele geçirmiş ve II. Constantius, II. Arsaces‘i yanında tutabilmek için Armenia‘yı vergiden muaf tutan özel bir teklif yapmıştı.⁵⁹⁶ II. Constantius‘un çabasının ne derece başarıya ulaştığını kesin olarak anlamak zor olsa da II. Šābuhr‘un Tigranocerta‘yı da kuşatması olası bir Armenia-Sāsânî ittifakını geçersiz kılmış olabilir.⁵⁹⁷ Ancak aynı zamanda II. Šābuhr‘un Tigranocerta‘yı tam olarak ne zaman kuşattığını anlamak da Movsēs Xorenac‘i‘nin izafi kronolijisinden ötürü pek mümkün değildir. Zira benzer bir hikâye P‘awstos Buzand tarafından 367 yılına ithafen anlatılmaktadır.⁵⁹⁸

II. Šābuhr‘un Tigranocerta kuşatması sırasında şehri Siwnik‘ prensi Antiochus savunmuştu ve Sāsânî orduları şehri ele geçiremeyerek Nisibis‘e geri dönmek zorunda kalmışlardı.⁵⁹⁹ Bu başarısızlığın akabinde II. Šābuhr‘un, II. Arsaces‘e gönderdiği mektup, Sāsânî kralının kızgınlığını yeterince açıklamaktadır: *Seni öfkemle yok edeceğim.*⁶⁰⁰ II. Šābuhr‘un mektubunu dikkate almayan komutan Antiochus, kısa bir süre sonra bir kez daha Sāsânî ordularını şehri kuşatmış olarak buldu. Romalıların desteklediği şehir, kuşatmanın sonunda yakılarak harabeye çevrildi. Sāsânî ordularının Tigranocerta direnişine olan kızgınlığı öylesine şiddetliydi ki şehri ele geçiren II. Šābuhr, II. Arsaces‘e haberci göndererek Tigranocerta‘yı savunduğu için Siwnik‘ ailesinin ortadan kaldırmasını istedi.⁶⁰¹

⁵⁹⁵ Hem P‘awstos Buzand hem de Movsēs Xorenac‘i‘nin kayıtları içerdikleri tutarsızlıklardan ötürü Amida kuşatmasına değil ikinci Nisibis kuşatmasına atıf yapıyor olabilir. Bk. MX, III.25; P‘B, IV.20.

⁵⁹⁶ Amm. Marc. XX.6.1, XXX.7.1, XX.11.1. Öte yandan II. Constantius, Armenia‘nın yanında Iberia‘yı da yanında tutabilmek için benzer girişimlerde bulunmuştur. Bk. Amm. Marc. XXI.6.8.

⁵⁹⁷ MX, III.26.

⁵⁹⁸ P‘B, IV.58.

⁵⁹⁹ Sāsânî kuvvetlerinin Nisibis‘e dönmesi, bu kuşatmanın 363 yılından sonra gerçekleştiğini ortaya koyabilir.

⁶⁰⁰ MX, III.26.

⁶⁰¹ MX, III.28. P‘awstos Buzand, Siwnik‘ ailesinin tasfiyesine ilişkin bir öykü anlatmaktadır. Bk. P‘B, IV.58.

Roma ve İnan arasındaki siyasi çekişme ve denge değişimi Armenia'nın konumunu etkilerken II. Arsaces'in kendi iç meseleri de aynı belirsizlikle devam ediyordu. Nitekim 359 yılının ardından monarşi ve kilise arasındaki uyum yerini kavga ve kanlı çatışmalara bırakmaya başlamıştı. Bir süre önce prens Gnel ile çekişme yaşayan II. Arsaces, Vardan Mamikonean'a emir vererek Gnel'i kazayla olmuş gibi göstererek öldürttü.⁶⁰² Movsēs Xorenac'i'nin anlatısına göre II. Arsaces, kuzeni Gnel'in kraliyet şehri Zarişat'ta gömülmesini isteyerek üzgün bir tavır takındı.⁶⁰³

Gnel'in öldürülmesi monarşi ve kilise arasındaki kıvılcımın artmasını açık bir şekilde tetikledi. Zira II. Arsaces, Gnel'in karısı P'aranjem'i sahiplenmiş ve kendi karısı olarak onu monarşiye dâhil etmişti.⁶⁰⁴ Bunun üzerine *kat'olikos* I. Nerses, kral II. Arsaces'in soyuna lanet yağdıran sözcükler sarf edecekti.⁶⁰⁵ Üstelik I. Nerses'in monarşiye karşı olan tavrının II. Arsaces üzerinde nasıl bir etki yarattığı belirsiz olsa da Gnel'in öldürülmesinin sancılarının bir süre daha devam ettiği açıktır. P'awstos Buzand'ın verdiği romantik bir öykü, Tirit'in, Gnel'in karısı P'aranjem'e olan aşkıdan Gnel'i bir oyun neticesinde öldürdüğü ve karısına haber göndererek suçunu itiraf ettiğini anlatmaktadır. Bunu öğrenen II. Arsaces, Gnel'in intikamını almak için diğer kuzeni Tirit'i de öldürtmek zorunda kaldı.⁶⁰⁶

Hanedan içindeki kavgayı kanlı bir şekilde sona erdiren II. Arsaces, bunun akabinde kendi ismini verdiği Arşakawan adıyla bir şehir kurarak suçlu, katil ve hırsız gibi toplumdan dışlanmış birçok insanı buraya yerleştirdi.⁶⁰⁷ *Kat'olikos* I. Nerses'e göre kralın bu tavrı Hıristiyanlığın kurallarına aykırıydı ve kral, açıkça kiliseye meydan okuyordu. Üstelik düzeni bozdukları ve anarşiye neden oldukları için *naxararlar* da II. Arsaces'den bu karardan dönmesini istemişlerdi. Ancak II.

⁶⁰² P'B, IV.15; LP', I.15; MX, III.22-23; Asofik, II.1.

⁶⁰³ MX, III.23.

⁶⁰⁴ Aynı zamanda *P'arandzem* [*Փարանձեմ*]. Gnel'in karısı P'aranjem, Siwnik' ailesinden Andovk'un kızıydı. Bk. P'B, IV.15; MX, III.22, III.24; Asofik, II.1. Öte yandan P'aranjem, muhtemelen 361 yılında II. Arsaces'in Romalı karısı Olympias'ı zehirleyerek öldürdü. Bk. P'B, IV.15; *Nersēs, St. Vita*, VII-VIII; MX, III.24.

⁶⁰⁵ *Nersēs, St. Vita*, VII; MX, III.24. Diğer taraftan Asofik'in kayıtlarına göre *kat'olikos* I. Nerses, II. Arsaces'i kinadiktan sonra Roma topraklarına gitti ve bu süreçte yerine Bagrewand piskoposu Xad'ı bıraktı. Bk. Asofik, II.1.

⁶⁰⁶ P'B, IV.15; MX, III.25; Asofik, II.1.

⁶⁰⁷ Movsēs Xorenac'i, şehre toplanan suçluları *insan denizine* benzetmektedir [...ճովացեալ լցաւ սարղիւնութեամբ...]. Bk. P'B, IV.12; MX, III.27.

Arsaces'in, Arşakawan'ı tahkim etmeye ve insanları buraya yerleştirmeye devam etmesi üzerine *naxararlar*, II. Şābuhr'a elçi göndererek II. Arsaces'i şikayet ettiler. Bunun üzerine muhtemelen bölgeye gelmek için fırsat kollayan II. Şābuhr, komutanlarından birini göndererek II. Arsaces'in peşine düştü. Sāsānîlere karşı koyamayacağını anlayan II. Arsaces, Movsēs Xorenac'i'nin belirttiğine göre kuzeye kaçarak Gürcülere sığındı.⁶⁰⁸ II. Arsaces'in Armenia'dan uzaklaşmasını fırsat bilen II. Şābuhr'un komutanı, Ani Kalesi'ni hazineleriyle birlikte ele geçirdi ve *naxararlar*ın da yardımıyla Arşakawan şehri, içindeki insanlarla birlikte yakılıp harabeye çevrildi.⁶⁰⁹ Arşakawan'ın yıkılması, II. Arsaces'in intikam almak için Gürcülerden topladığı bir orduyla *naxararlara* saldırmasına neden oldu.⁶¹⁰ II. Arsaces'in feodal yapıya karşı harekete geçtiğini öğrenen *naxararlar*, Kamsarakan ailesinin öncülüğünde II. Arsaces'e karşı birleşmiş ve kilise de monarşi ve *naxararlar* arasındaki çatışmada ekseri *naxararlar*ın yanında yer almıştı. Hatta Bagrewand piskoposu Xad, *naxararlara* saldırdığı için II. Arsaces'i azarlamış ancak bu tavrını hayatıyla ödemişti.⁶¹¹

Naxararlar ile monarşi arasındaki kavga aynı zamanda Sāsānîlere karşı Armenia'nın zaafa düşmesine de yol açıyordu. Bunu gören *kat'olikos* I. Nerses, Roma imparatorundan Armenia'yı desteklemesi için istekte bulunmak üzere Roma topraklarına gitti ve II. Arsaces'in oğlu Papas'ı Romalılara esir olarak verdi.⁶¹² Ermeni kaynakları *kat'olikos* I. Nerses'in Roma topraklarına iki defa gittiği izlenimini vermektedir. Çünkü daha sonra kral olacak olan Papas, Movsēs Xorenac'i'ye göre II. Arsaces'in diğer karısı P'aranjem'den doğmuştu ve bu tarih muhtemelen 359 ya da 360'lı yıllara karşılık gelmekteydi.⁶¹³ Ancak hatırlanacağı üzere *kat'olikos* I. Nerses, Gnel'in öldürülmesinden sonra da yine Roma topraklarına gitmişti.⁶¹⁴ Dolayısıyla

⁶⁰⁸ MX, III.27. II. Arsaces'in Gürcü kuvvetlerine sığınma hadisesi başka herhangi bir Ermeni kaynağında geçmemektedir. Dolayısıyla tarihsel bağlam da göz önüne alındığında Movsēs Xorenac'i'nin anlatısı büyük olasılıkla gerçek değildir.

⁶⁰⁹ P'B, IV.12-13; *Nersēs, St. Vita*, VII; MX, III.27.

⁶¹⁰ MX, III.29. Öte yandan Movsēs Xorenac'i'nin anlatısı bu noktada bir hayli tutarsız ve karışıktır. Çünkü Movsēs Xorenac'i'ye II. Arsaces'in Valentinianus'un Bergition Kalesi'nde ölmesinden hemen sonra Armenia'ya saldırmıştır. Ancak Valentinianus öldüğünde Armenia tahtında II. Arsaces değil II. Arsaces'in oğlu Papas vardı. Bk. *PLRE*, I, 933-934.

⁶¹¹ MX, III.29, III.32. Diğer taraftan P'awstos Buzand'a göre piskopos Xad taşlanarak öldürülmemiş yalnızca II. Arsaces'in kampından kovulmuştu. Bk. P'B, IV.12.

⁶¹² MX, III.29.

⁶¹³ MX, III.24.

⁶¹⁴ *Asolik*, II.1.

kat'olikos I. Nerses'in Romalılara yaptığı seyahatlerin tarihleri ve sayısı kronolojik açıdan tutarsızdır. Hatta yine Movsēs Xorenac'i'nin aktarımına göre *kat'olikos* I. Nerses, Roma imparatoru Valens'e [*sic*] mektup göndermiş ancak mektubu dikkate alınmadığı gibi bu süreç *kat'olikos* I. Nerses'in de yanındaki *naxararlar* ile birlikte ıssız ve çöl bir adaya sürgün edilmesiyle sonuçlanmıştı.⁶¹⁵

Kraliyeti elinde tutan Arşakid soyu ile ruhban sınıfının çatışması, Armenia Kilisesi'nin aşırı güçlenmesi ve monarşiye karşı gelecek gücü kendinde bulmasıyla da ilgiliydi. Bu yüzden II. Arsaces, *kat'olikos* I. Nerses'i makamından uzaklaştırarak yerine Č'unak adlı kendine sadık başka bir *kat'olikos* atadı.⁶¹⁶ Bunun da verdiği cesaretle II. Arsaces, bir kez daha Arşakawan'ın intikamını almak için *naxararlar*a saldırdı. Bilhassa Artagerk' ve Eruandaşat'ı elinde tutan Kamsarakan ailesi monarşi ordularının hedefi oldu ve kaçmayı başaran Arşavir'in oğlu Spandarad dışındaki tüm aile fertleri öldürüldü.⁶¹⁷ Monarşinin saldırgan politikasından etkilenen *naxararlar*ın mülkleri doğrudan Armenia kraliyet ailesine bağlandı ve muhalif prensler eski gücünü büyük oranda kaybetti. Monarşinin yanında olan Mamikonean ailesine de kuşkuyla yaklaşayan II. Arsaces, kendinden intikam almak isteyen *naxararlar*a karşılık tedbir olarak Artagers Kalesi'ni tahkim ettirdi.⁶¹⁸

II. Arsaces, iç siyasette sert politikalar yürüttüğü sırada II. Constantius, imparatorluğun batı kanadında *augustus* olduğunu ilan eden *caesar* Iulianus üzerine sefer hazırlıklarını tamamlamış ve batıya doğru yol çıkmıştı. Ancak imparatorun orduları henüz Iulianus'un kuvvetleriyle karşılaşmadan II. Constantius, hastalanarak 3 Kasım 361 tarihinde Mopsuestia'da (Misis) öldü.⁶¹⁹ Böylece IV. yüzyıl yazarı Gregory Nazianzen'in dinî heyecanla *kuzen katili* olarak nitelendirdiği Iulianus, meşru zeminde Roma imparatoru unvanıyla Sâsânîlerle savaşmak üzere doğuya geldi.⁶²⁰ Roma İmparatorluğu'ndaki siyasi değişimi fırsat olarak gören II. Şābuhr, Armenia'yı yanına

⁶¹⁵ MX, III.29-30. P'awstos Buzand, Movsēs Xorenac'i'nin aksine *kat'olikos* I. Nerses'in öldürüldüğünü *naxararlar*ın ise Armenia'a geri gönderildiğini söylemektedir. Bk. P'B, IV.5, IV.11.

⁶¹⁶ P'B, IV.15; *Nersēs, St. Vita*, X. Öte yandan P'awstos Buzand, kiliseden ziyade krala bağlı olduğu için Č'unak'ı aşağılayıcı sözlerle tarif etmektedir.

⁶¹⁷ P'B, IV.19; MX, III.31.

⁶¹⁸ P'B, IV.19.

⁶¹⁹ Eutr. X.15; Amm. Marc. XXI.15.2-3; Theoph. AM5852; Iac. Ede. *Chron.* XXX. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, hatalı olarak II. Constantius'un Armenia kralı Tiran döneminde öldüğünü ve Tiran'ın Iulianus ile görüşerek imparatorun hizmetine girdiğini söylemektedir. Bk. MX, III.12-13.

⁶²⁰ Lib. *Or.* XVIII.215; Eutr. X.16; Greg. Naz. *Ep.* III.1; Soz. *HE*, VI.1; MX, III.13.

çekebilmek ve denge siyaseti izlemek maksadıyla II. Arsaces'e değerli hediyeler ve elçiler gönderdiyse de Ammianus Marcellinus'a göre Armenia kralı Romalılarla müttefik kalmaya devam edecekti. Gerçekten de Iulianus, II. Arsaces'in bağlılığına güvenerek Ctesiphon yürüyüşünde II. Arsaces'e büyük bir ordu hazırlaması ve Roma kuvvetlerine katılması emrini verdi.⁶²¹ Movsēs Xorenac'i, yanlış bir kurguyla Armenia kralının ismini Tiran [*sic*] olarak ifade etse de Armenia ordularının Iulianusla birlikte Sâsânîlere saldırdığını doğrulamaktadır.⁶²²

Iulianus'un Antiochia'dan başlayan yolculuğu birkaç ay sonra çeşitli çarpışmalarla birlikte Ctesiphon'a kadar uzandı.⁶²³ Armenia orduları da Romalı komutan Sebastianus'un kuvvetlerine katılarak toplamda 30.000 civarında askerle birlikte Sâsânî topraklarına doğru harekete geçti.⁶²⁴ Roma ve İran orduları arasındaki çatışmaların sürdüğü ve Roma ordularının geri çekildiği sırada 26 Haziran 363 tarihinde İmparator Iulianus, *nereden geldiği belli olmayan bir mızrak darbesiyle* öldürüldü.⁶²⁵ Iulianus'un beklenmedik ölümü, Roma İmparatorluğu'nun Sâsânîler karşısındaki pozisyonunu zayıflattı ve Iulianus'un ardından imparator olan komutan Iovianus (363-364) ise Romalıların Sâsânîler karşısındaki siyasi ve askerî konumunu tamamen kaybetti.⁶²⁶ Bunun üzerine İmparator Iovianus, Sâsânîlerle barış yapmak üzere II. Şābuhr'a teklif götürdü ya da II. Şābuhr'un barış arzusunu kabul etti.⁶²⁷

⁶²¹ Amm. Marc. XXIII.3.5; Garsoian 1997: 90.

⁶²² MX, III.13. Öte yandan 323/4 yılında II. Şābuhr'dan kaçarak I. Constantinus'a sığınan Ohrmezd, Iulianus'un ordusunda komutan olarak Sâsânîlere karşı savaşanlar arasında yer alıyordu. Bk. Amm. Marc. XXIV.1.2; Lib. Or. XVIII.258. Ayrıca bk. Shahbazi 2004b: 461-462.

⁶²³ *Epit. de Caes.* XLIII.1. Zosimus'un iddiasına göre kahinler Iulianus'un sefere çıkmasının doğru olmadığını söylemişlerdi ancak İmparator yine de yola çıkmıştı. Diğer taraftan bu seferde komutan Procopius'un komutasında 18.000, kendi emrinde ise 65.000 asker yer alıyordu. Bk. Zos. III.12-13.

⁶²⁴ Bowersock 1978: 110.

⁶²⁵ Amm. XXV.3.1-15; Zos. III.28-29; Fest. *Brev.* XXVIII. Ayrıca bk. Dodgeon and Lieu 2005: 205-206. Libanius'a göre İmparator Iulianus, Hıristiyan sempaticisi bir asker tarafından öldürülmüştü. Bk. Lib. Or. XVIII.274. Benzer bir kurguyu destekleyen Malalas ise Iulianus'un, Cappadocia Caesareasi'nin başpiskoposu Basil'in rüyasına istinaden öldürüldüğünü söylemektedir. Bk. Malal. *Chron.* XIII.25. Ayrıca bk. Soz. HE, VI.2. Ermeni geleneği ise *dinsiz Iulianus bağırsaklarından yaralanarak Sâsânî topraklarında öldü* şeklinde resmedilmiş ancak yine kronolojik olarak hata yapılarak Iulianus'un ölümü kral Tiran dönemine tarihlendirilmiştir. Bk. MX, III.17.

⁶²⁶ Iovianus'un imparator oluşuna ilişkin bk. Eutr. X.17; Amm. Marc. XXV.8.8; Iac. Ede. *Chron.* XXXIX; MX, III.17.

⁶²⁷ Zos. III.31. Öte yandan Malalas'a göre II. Şābuhr, Iulianus'un öldüğünü öğrenince Surenas adında bir soyluyu *Persarmenia*'ya [*sic*] göndererek barış talep etti. Bk. Malal. *Chron.* XIII.27.

2.2.2. Utanç Barışı ve Armenia'da Anarşi: 363 Nisibis

Askerî üstünlüğü elinde tutan ve kısa sürede Roma ordusuna ciddi kayıplar verdiren II. Şābuhr, İmparator Iovianus'a barış şartlarını kabul etmesi karşılığında Roma ordusunun geriye kalan kısmının güvenli bir şekilde geri döneceğini tahahhüt etmişti. Iovianus adına barış görüşmelerini yürüten *prefect* Salutius ve Arintheus, Ammianus Marcellinus'un anlatısına göre zor şartlar altında bırakılarak antlaşmayı onaylamaya mecbur kaldı ve görüşmelerin sonucunda genel olarak Sāsānîlerin lehine olan bir barış antlaşması imzalandı (*ignobile decretum*).⁶²⁸ 30 yıl sürmesi planlanan antlaşmaya göre; Diocletianus döneminde Romalıların topraklarına katılan Dicle'nin ötesindeki 5 eyalet - Arzanena, Moxoena, Zabdicena, Rehimena, ve Corduena - Nisibis ve Singara'yı da içeren birçok kaleyle birlikte yeniden Sāsānîlere geçti.⁶²⁹ Yüksek rütbeli savaş esirleri takas edilirken Roma İmparatorluğu Armenia ve Iberia'daki tüm haklarından feragat etti.⁶³⁰ Bölgedeki savaşlarda yer alan Ammianus Marcellinus, *utanç barışı* olarak nitelediği antlaşmayı ve özellikle Nisibis'in terk edilmesini *Roma'nın kuruluşundan beri topraklarımızın hiçbir bölümü imparator ya da konsül tarafından bir düşmana terk edilmemişti* şeklinde sitemkâr bir dille anlatmaktadır.⁶³¹

Armenia'nın bu süreçte *sadık ve inançlı* dost olarak Roma İmparatorluğu'nun yanında yer alması, Nisibis Barışı'nın maddelerine Armenia'nın konumunun özellikle dâhil edilmesine yol açmıştı.⁶³² Bu durum bir nevi Armenia'yı cezalandırma fikrine dayanıyordu ve bölgeyi Sāsānîler karşısında son derece savunmasız hâle getirmişti. Nitekim P'awstos Buzand, Armenia'ya yapılacak bir saldırı karşısında Romalıların tarafsız kalarak II. Arsaces'e yardım etmemeyi açıkça onayladıklarını söylemektedir.⁶³³ Gerçekten de 364 yılında Movsēs Xorenac'i'nin Valentinianus ve eş İmparator Valens (364-378) tarafından Armenia'ya gönderildiğini söylediği mektup

⁶²⁸ Amm. Marc. XXV.7.1-13; Eutr. X.18; Zos. III.31; Soc. HE, III.22; Malal. Chron. XIII.27; Firdevsî, 1451-1452. Ayrıca bk. Mardirossian 2004: 6; Dodgeon and Lieu 2005, 206. Öte yandan bu antlaşma bir nevi 387 yılındaki Acilisene Antlaşması'nın alt yapısı niteliğindedir.

⁶²⁹ Taberî, I.843.

⁶³⁰ Amm. Marc. XXV.7.9-14; Zos. III.31; Soc. HE, III.22; Theoph. AM5856; Malal. Chron. XIII.27.

⁶³¹ Amm. Marc. XXV.9.9.

⁶³² Amm. Marc. XXV.7.10-13.

⁶³³ P'B, IV.21.

eğer kronolojik olarak hatalı değilse II. Arsaces'in de Romalılara karşı ilgisiz olduğunu göstermektedir.⁶³⁴

II. Šābuhr, Nisibis Antlaşması'ndan 1 yıl sonra, bir süredir beklediği Armenia'ya saldırma fırsatını niyahet eline geçirdi. Ermeni kaynakları, bilhassa 364 yılıyla ilgili olarak Sâsânîlerin ilerleyişi ve Armenia'nın bu ilerleyişe nasıl karşılık verdiği hakkında çokça bilgi içermektedir. İlk olarak Atropatena'ya (Atrpatakan) saldıran II. Šābuhr, *sparapēt* Vasak'ın engellemesiyle geri çekildi ve P'awstos Buzand'ın anlatısına göre de Sâsânî kralı, atına binerek tek başına kaçmak zorunda kaldı.⁶³⁵ Bir süre sonra tekrar ordusunu toplayan II. Šābuhr, bu kez kuvvetlerini 3 parçaya ayırarak farklı bir taktik altında Armenia'ya saldırma yolunu denediysede bir kez daha istediği sonuca ulaşamadı.⁶³⁶

Sâsânîlerin başarısız olan birkaç öncü saldırısından sonra Armenia kuvvetlerini *muzaffer* olarak resmeden Ermeni kaynakları, 364 yılının ilerleyen aylarında Meružan Artsruni isimli bir Ermeni soylusunun ihanetinin Armenia'ya anarşi getirdiğini ileri sürmektedir. Öyküye göre Meružan Artsruni, Hıristiyan olmadığı söyleyerek II. Šābuhr'un hizmetine girmek için Sâsânî sarayına gitti ve Armenia'ya saldırması için Sâsânî ordularına rehberlik yaptı.⁶³⁷ Bu sayede II. Šābuhr'un orduları kısa sürede Arzanena (Ałjnik'), Sophene (Tsop'k'), Angeł-tun, Mzur, Daranalis (Daranalı) ve Acilisene (Ekeleac') bölgelerini ele geçirerek buralarda önemli tahribatlar yaptı. Aynı yıl içinde Tigranocerta, Zarišat, Artaxata ve Valaršapat gibi Armenia'nın başlıca merkezleri Sâsânî orduları tarafından yıkıldı.⁶³⁸ Sâsânîlerin şiddetli Armenia saldırısı, Armenia monarşisinin kutsalları olan Camacha'daki (Ani-Kamax) kral mezarların açılarak kalıntıların aşağılanması gibi son derece yıkıcı boyutlara ulaştı.⁶³⁹ Hatta P'awstos Buzand'ın *epik* anlatısına göre kral Sanatruces hariç tüm kralların mezarları açılarak buradaki hazineler yağmalandı.⁶⁴⁰

⁶³⁴ MX, III.19.

⁶³⁵ P'B, IV.21.

⁶³⁶ P'B, IV.22.

⁶³⁷ P'awstos Buzand, Meružan Artsruni'nin Armenia'ya nasıl ihanet ettiğini detaylandırarak anlatmaktadır. Bk. P'B, IV.23. Ayrıca bk. MX, III.29; T'A, I.10.

⁶³⁸ P'B, IV.23-24; MX, III.28. Ayrıca bk. Baynes 1910: 636-637.

⁶³⁹ P'B, IV.24; MX, III.27.

⁶⁴⁰ P'awstos Buzand, Sanatruces'in mezarının devasa oranda büyük ve son derece sağlam olduğu için açılmadığını söylemektedir. Bk. P'B, IV.24. Öte yandan kralların kemikleri *sparapēt* Vasak

Sâsânîlerin bu süreçte Armenia'nın iç huzurunu bozduğu ve bölgeyi büyük oranda anarşiye sürüklediği açıktır. Her ne kadar Ermeni kaynakları II. Şābuhr'un yaptığı tahribatı *sparapēt* Vasak'ın muhtelif başarılarıyla örtse de Ammianus Marcellinus, Sâsânî ordularının Armenia'dan intikam alır gibi yoğun saldırılar gerçekleştirdiğini doğrulamaktadır.⁶⁴¹ Ayrıca Sâsânîlerin Armenia'da neden olduğu otorite boşluğu, P'awstos Buzand'ın ısrarla vurguladığı *kahramanlık* anlatılarıyla örtüşmemekte ve esasen Vin, Andikan, Hazarawuxt ve Dmawund Vsemakan gibi komutanlara karşı Armenia'nın *destansı* başarılarının doğruluğunu da şüpheye düşürmektedir.⁶⁴²

Armenia'nın başarısızlığını ve merkezî gücünün zayıflığını gören birçok *naxarar* Merużan Artsruni'nin yaptığı gibi Zerdüşt inancın ve dolayısıyla da Sâsânîlerin safına geçti. Aġnik' (Arzanena), Nor Şirakan, Gugark' (Gogarena) *bdeaşx*larının başını çektiği onlarca bölge II. Arsaces'e isyan ederek II. Şābuhr'a bağlılıklarını bildirdiler. Sâsânîlerin tarafına geçenlerin arasında Merużan Artsruni tarafından kandırılan ve bizzat Sâsânî sarayına giden *sparapēt* Vasak'ın kardeşi Vahan da vardı.⁶⁴³ Bu stratejik bağlılığı güçlendirmek isteyen II. Şābuhr, kız kardeşi Ormizduxt'u (Ohrmozd-doġt) Vahan ile evlendirerek Armenia ile yeni bir kan bağı kurma yoluna gitti.⁶⁴⁴ Bunun da etkisiyle Armenia kralı II. Arsaces'in yönetim gücünü tamamen kaybettiğini gören *kat'olikos* I. Nerses, son bir hamleyle *naxarar* ve diğer bölge liderlerini toplayarak Armenia'ya sadık kalmalarını telkin ettiyse de bu çabasından herhangi bir sonuç alamadı.⁶⁴⁵ Hem Roma imparatoru hem de *bdeaşx* ve *naxararlar* tarafından yalnız bırakılan kral II. Arsaces, 364 ya da 367 yılında II.

tarafından geri alınarak bu sefer Aragats Dağı'nın eteklerindeki Aġk'e taşındı. Bk. P'B, IV.24; MX. III.27; Garsoian 2003: 66.

⁶⁴¹ Amm. Marc. XXVII.12.1-3.

⁶⁴² P'awstos Buzand'ın abartılı ve hayali rakamlarla uyarladığı listeye göre Armenia orduları, Vin, Andikan, Hazarawuxt ve Dmawund Vsemakan, Vahriç, Gumand Şapuh, *nahapet* Dekhan, Suren Pahlaw, Apakan Vsemakan, Zik, Hrewşulum, Aġanayozan, *naxarar* Boyekan, Vaç'akan, MŞkan, Marucan (Merużan) gibi önemli soylu feodallere ve komutanlara karşı başarı kazanarak Sâsânîleri Armenia'dan çıkarmıştır. Bk. P'B, IV.26-50. Diğer taraftan P'awstos Buzand bu mücadeleleri anlatırken Armenia ordularının milyonlarca Sâsânî savaşçısına karşı galip geldiğini vurgulamaktadır ki bu düşünce Herodotus'un 1.700.000 askerden oluştuğunu söylediği Akhaimenid anlatısının Ermeni literatürü üzerinde etkili olduğu gösterebilir. Bk. Hdt. VII.60.1.

⁶⁴³ P'B, IV.50. T'ovma Artsruni'ye göre Vahan, Merużan Artsruni'nin kayınpederiydi. Bk. T'A, I.10.

⁶⁴⁴ P'B, IV.50. Diğer taraftan Movşēs Xorenac'i ve T'ovma Artsruni'nin eserine göre II. Şābuhr, kız kardeşi Ormizduxt'u Vahan ile değil Merużan Artsruni ile evlendirdi. Bk. MX, III.36; T'A, I.10.

⁶⁴⁵ P'B, IV.51.

Šābuhr'dan barış istemek zorunda kaldı. Bunun üzerine II. Šābuhr, II. Arsaces'in bizzat sarayına gelmesini emretti. İki kralın arasında geçen diyalogun metnini muhafaza eden P'awstos Buzand, II. Arsaces ve *sparapēt* Vasak Mamikonean'ın birlikte sürgün edilip aşağılanmasını anlatmaktadır.⁶⁴⁶

II. Arsaces'in Anuš diye bilinen Andmōš Kalesi'ne sürgün edilmesinden sonra Armenia monarşisinin başına geçen karısı P'aranjem, II. Šābuhr'un orduları karşısında direnmeye çalışsa da Sāsânîlerin Armenia'yı yağmalamasına engel olamadı. Kraliçe P'aranjem'in *azatlar* ile tahkim ederek sığındığı Artagers (Artagerk') Kalesi'nde bulunduğu dönemde Artaxata, Vałaršapat, Eruandašat, Zarišat ve Van şehirleri temellerine kadar yağmalanarak harap edildi.⁶⁴⁷ Armenia'da mutlak bir hâkimiyet sağlayan II. Šābuhr, hemen ardından 370'li yıllara doğru Iberia'ya saldırarak Roma müttefiki III. Mirian'ın oğlu II. Saurmag'ın yerine onun kuzeni Aspacures'i kendi himayesi altında tahta geçirdi.⁶⁴⁸

P'aranjem'in Armenia'yı savunduğu esnada II. Arsaces, Movsēs Xorenac'i'ye göre esir tutulduğu Andmōš Kalesi'nde Armenia'nın başına gelen musibetlerden ötürü intihar etti.⁶⁴⁹ Movsēs Xorenac'i'den daha güvenilir olan Ammianus Marcellinus, II. Arsaces'in intihar etmediğini işkence altında keskin bir bıçakla öldürüldüğünü söylemektedir.⁶⁵⁰ II. Arsaces'in ölümü ve P'aranjem'in de gücünün zayıflaması hem Armenia monarşisinin kralsız kalmasına hem de Romalılar ve Sāsânîler arasında kırılğan bağların bir kez daha kopuşuna giden süreci beraberinde getirdi. Zira Artagers Kalesi Sāsânîler tarafından ele geçirilmeden önce II. Arsaces'in oğlu Papas Roma topraklarına kaçırılmış ya da daha önceden zaten Armenia'dan ayrılmıştı.⁶⁵¹ Bu düşüncelyi destekleyen Ammianus Marcellinus, Valens'in, Papas'ı

⁶⁴⁶ Amm. Marc. XXVII.12.2-3; P'B, IV.54; MX, III.35; T'A, I.10; Curran 2008: 91.

⁶⁴⁷ P'B, IV.55; T'A, I.10. Ayrıca bk. Christensen 1936: 233-234; Lenski 2002: 171-173.

⁶⁴⁸ Amm. Marc. XXVII.12.4.

⁶⁴⁹ MX, III.35. Diğer yandan P'awstos Buzand'a göre II. Arsaces, 371 yılındaki Bagawan Savaşı'ndan sonra ölmüştür. Bk. P'B, V.7.

⁶⁵⁰ Amm. Marc. XXVII.12.3. Öte yandan Ammianus Marcellinus, II. Arsaces'in gözlerinin oyulduğunu söylemektedir ancak Ermeni kaynaklarında gözleri oyulan II. Arsaces değil, ondan bir önceki kral Tiran'dır. Bu konuda Movsēs Xorenac'i'nin ileri sürdüğü *30 yıl hüküm sürdü* ifadesi, Tiran ve II. Arsaces'in toplam hüküm sürelerine denk düşmektedir. Dolayısıyla Tiran ile II. Arsaces aslında tek bir kralın ismi olabilir. Diğer taraftan daha geç dönemde yazan T'ovma Artsruni, II. Arsaces'in 36 yıl, Asolik ise tutarsız bir şekilde 7 yıl krallık yaptığını iddia etmektedir. Bk. Amm. Marc. XXVII.12.3; MX, III.35; T'A, I.10; Asolik II.1.

⁶⁵¹ P'B, IV.55; MX, III.35; Lee 2013: 30.

Armenia sınırına yakın olan Pontus Polemoniacus'taki Neocaesarea'da (Niksar) konaklatıp eğittiğini söylemektedir.⁶⁵² Papas, büyük olasılıkla Roma topraklarındayken kraliçe P'aranjem, oğlunun Armenia tahtına geçirilmesi için Cylaces ve Arrabannes'ten yardım istedi.⁶⁵³ Kış mevsimini Marcianopolis'te geçiren Valens'e giden Cylaces ve Arrabannes, İmparator'dan Papas'ın Armenia kralı olarak desteklenmesini talep ettiler.⁶⁵⁴ Bunun üzerine 363 yılındaki Nisibis Antlaşması'nı ihlal etmek istemeyen Valens de Papas'ı kraliyet nişanı ve resmî destek olmadan *comes et dux* Terentius (Tērent) ve Adē ile birlikte Armenia'ya gönderdi.⁶⁵⁵

Papas'ın Armenia'ya geldiğini öğrenen II. Şābuhr, karşı hamle olarak 370 yılına doğru bir kez daha Armenia'ya saldırdı. Durumu öğrenen ve Sāsānî ordularının gücünden çekinen Papas Armenia'nın kuzeyindeki dağlık bölgelere çekilerek Pontus civarına sığınmak zorunda kaldı.⁶⁵⁶ Papas'ın kaçışıyla neredeyse eş zamanlı olarak bir süredir kuşatma altında bulunan Artagers Kalesi nihayet Sāsānîlerin eline geçti. Kaleyi ve Armenia hazinelerini savunan P'aranjem, P'awstos Buzand'ın tasviriyle acımasızca öldürüldü.⁶⁵⁷ Armenia'ya bir kez daha boyun eğdiren II. Şābuhr, bölgenin idaresini sağlaması için *ostikanlar* atayarak İran'a geri döndü.⁶⁵⁸

Sāsānîlerin Armenia üzerinde giderek artan tahakkümü çok geçmeden Roma İmparatoru Valens'i bir kez daha Papas üzerinden Armenia'da söz sahibi olmaya yöneltti. Bu bağlamda Valens, 370 yılının başlarında doğu sınırının düzenlenmesi için *magister peditum* Arintheus'u görevlendirdi.⁶⁵⁹ Romalıların yeniden Armenia'ya

⁶⁵² Amm. Marc. XXVII.12.9. Ayrıca bk. Them. Or. VIII.116c; Dignas and Winter 2007: 183.

⁶⁵³ Ammianus Marcellinus'a göre genç Papas, Cylaces ve Arrabannes'in yardımı ile değil yanında bulunan birkaç kişiyle kaçmıştı. Bk. Amm. Marc. XXVII.12.9.

⁶⁵⁴ P'awstos Buzand'a göre Pap'ın kral olmasını isteyen kişi daha sonra *sparapēt* unvanını alacak olan Muşel Mamikonean, Movsēs Xorenac'i'ye göre ise *kat'olikos* I. Nerses'ti. Bk. P'B, V.1. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, hatalı olarak *kat'olikos* I. Nerses'in I. Theodosius'tan yardım istediğini belirtmektedir. Bk. MX, III.36. Ayrıca bk. Garsoïan 1969.

⁶⁵⁵ Amm. Marc. XXVII.12.9-10; MX, III.36; Braund 1994: 260; Curran 2008: 91. P'awstos Buzand'ın hamasi ve *Epik* anlatısına göre Terentius, Papas ile birlikte 6 milyon asker eşliğinde Armenia'ya geldi. Bk. P'B, V.1. Ayrıca bk. Blockley 1987: 225; Gutmann 1991: 172-173; Rousseau 1994: 281; Greatrex 2000: 37.

⁶⁵⁶ Amm. Marc. XXVII.12.11.

⁶⁵⁷ Amm. Marc. XXVII.12.12; P'B, IV.54. P'awstos Buzand, II. Şābuhr'un Artagers Kalesi düştükten sonra Armenia'ya geldiğini söylemektedir. Bk. P'B, IV.55-58.

⁶⁵⁸ P'B, IV.56-58; Lenski 2002: 172. Movsēs Xorenac'i, Sāsānîlerin Armenia'daki Hıristiyanlığa karşı saldırgan bir tavır takındıklarını ve bölgedeki el yazmalarının tamamının yok edilerek Yunancaya metin çevrilmesinin yasaklandığını iddia etmektedir. Bk. MX, III.36.

⁶⁵⁹ Amm. Marc. XXVII.12.13.

yöneldiğini öğrenen II. Şābuhr da Papas'ın kendine bağlı kalması için bir elçi aracılığıyla kralı tarafına çekti. II. Şābuhr'un yeni bir saldırısından ve muhtemelen krallığının tanınmayacağından korkan Papas, Romalılarla iş birliği yaptığı için Sāsānîler tarafından kızgınlık duyulan Cylaces ve Arrabannes'i öldürerek cansız bedenlerini II. Şābuhr'a gönderdi.⁶⁶⁰ Papas'ın II. Şābuhr'a yakınlık duyduğunu öğrenen Valens, vakit kaybetmeden Arintheus'u olası bir Sāsānî saldırısına karşı bölgeye yönlendirdi. Arintheus'un Armenia'ya ulaştığı ve Papas'ı kral olarak tanıdığı haberini alan II. Şābuhr ise Valens'e bir elçi göndererek 363 yılındaki Nisibis Antlaşması'nı ihlal ettiğini ve Armenia'yı savunmaması gerektiğini hatırlattı.⁶⁶¹ Ancak Valens, II. Şābuhr'un uyarısını dikkate almadığı gibi Terentius'u 12 *legion* ile birlikte II. Saurmag'ı yeniden kral yapmak için Iberia'ya gönderdi. Roma kuvvetleri Kura Nehri'ne ulaştıklarında Terentius, II. Saurmag ve mevcut kral Aspacures ile anlaşarak Iberia'yı iki idari parça olarak aralarında bölüştüler.⁶⁶² Iberia'nın mevcut durumunda değişikliğe giden Valens'in 363 Nisibis Antlaşması'nı görmezden gelmesi II. Şābuhr cephesinde açıkça bir savaş sebebi olarak yorumlandı. Dahası 370 yılında Valens'in Got savaşlarını bitirmesinin ardından yaklaşık 8 yıl boyunca konaklayacağı Antiochia'ya gelmesi de Romalılar ve Sāsānîler arasındaki ilişkilerin tamamen kopmasıyla sonuçlandı.⁶⁶³

Romalılar ve Sāsānîler arasındaki çekişme yeni bir savaşa doğru sürüklenirken Papas'ın *sparapēt* olarak atadığı Muşel Mamikonean, II. Arsaces'e isyan ederek Armenia'ya saldıran birçok *naxarar* ve muhtelif isyan bölgesine karşı harekete geçti.⁶⁶⁴ P'awstos Buzand'ın öyküsüne göre Muşel Mamikonean'ın hızlı ve etkili saldırılarından nasibini alan Van Bölgesi'ndeki Sāsānî komutanları Karēn ve Zik, destekçileriyle birlikte öldürüldü.⁶⁶⁵ Ardından Armenia'nın merkezine ilerleyen Papas, Arşakid hazinelerinin tutulduğu Dariwnk' Kalesi'ni ele geçirdi. Bununla

⁶⁶⁰ Amm. Marc. XXVII.12.14; Lenski 2002: 173. Movsēs Xorenac'i, II. Şābuhr'un Armenia tahtına Meružan Artsruni'yi geçirmek niyetinde olduğunda söylemektedir. Bk. MX, III.36; P'B, IV.50.

⁶⁶¹ Amm. Marc. XXVII.12.15. Öte yandan Papas Armenia'ya geldikten sonra Muşel Mamikonean da babası Vasak'ın yerine *sparapēt* ilan edildi. Papas'ın kral olmasına ilişkin ayrıca bk. P'B, V.1; MX, III.36; T'A, I.11; MD, I.13; Asolik, II.1; YD, XIII.2; SÖ, IX.

⁶⁶² Amm. Marc. XXVII.12.16; Lenski 2002: 173.

⁶⁶³ Soc. HE, IV.14; Soz. HE, VI.13; Malal. Chron. XIII.29; Zos. IV.11; Jones 1986: 140; Greatrex 2000: 36.

⁶⁶⁴ Garsoïan 1997: 90.

⁶⁶⁵ P'B, V.1.

birlikte Mazdean tapınaklar yıkılarak II. Şābuhr tarafından tahrip edilen kiliseler onarıldı. Aynı süreçte Papas'ın *naxarar* ve soylular üzerinde hâkimiyet kurması tıpkı babası II. Arsaces için yaptığı gibi annesi P'aranjem için de suçluların cezalandırılması fikriyle devam etti. Kral Papas, Ołakan Kalesi'nde bulunan Muşel Mamikonean'a *hayr mardpeti* öldürmesini talep eden bir mektup gönderdi. Mektubu alan Muşel Mamikonean, *hayr mardpeti* önce yanına çağirttı sonra da kış mevsiminde donmuş olan Fırat Nehri'ne sokarak öldürttü.⁶⁶⁶ Böylece Papas, yaklaşık 4-5 yıl aradan sonra Muşel Mamikonean'ın sert politikaları sayesinde Armenia'nın yönetimini yeniden monarşinin lehine çevirmeye başardı.⁶⁶⁷

Monarşinin gücünü nispeten tesis eden Papas, Armenia'nın içindeki anarşiyi kontrol altına alma çalışırken Roma ve Sāsānî orduları arasındaki kaygan zemin, 363 yılındaki barış antlaşmasından yalnızca 8 yıl sonra 371 yılında Taşteker (Niphaten) Dağı'nın eteklerinde bulunan Bagawan'da sıcak çatışmaya dönüştü.⁶⁶⁸ Valens'in komutanları Traianus ve Vadomarius, Sāsānîlere saldırmaktan ziyade onları gözetlemek maksadıyla Bagawan'a geldiklerinde Ammianus Marcellinus'un anlatısına göre aniden Sāsānî ordularının saldırısıyla karşılaştılar ve zor durumda kaldıkları için barışı bozarak savaşa katıldılar.⁶⁶⁹ Ancak P'awstos Buzand'a göre Ermeni orduları ya da Romalılar ani bir baskınla karşılaşmamış tam aksine hendek kazarak birlikte savaşa hazırlanmışlardı.⁶⁷⁰ Savaşın detaylarını aktaran P'awstos Buzand'un yanı sıra, Papas'ın Romalıların yanında savaşta yer aldığını söyleyen ve gerçekte Bagawan ile Jirov savaşlarını karıştıran Movsēs Xorenac'i ise Sāsānîlere

⁶⁶⁶ P'B, V.3.

⁶⁶⁷ P'awstos Buzand'a göre Papas, babasının intikamı almak niyetiyle *naxararlar* üzerine birçok saldırı gerçekleştirdi. Bu saldırılarda Muşel Mamikonean için *asil* ve *kahrman* görünümü çizen P'awstos Buzand, Ermeni ordularının, Sāsānîlerin yaptıkları gibi yapmayıp kadınlara dokunmadığını ifade etmektedir. Hatta bu davranışından ötürü Papas, kendi *sparapēti* Muşel Mamikonean'a bir süre kızgınlık beslemiştir. Bk. P'B, V.1-3.

⁶⁶⁸ Bagawan Savaşı'yla ilgili kaynaklarda muhtelif tutarsızlıklar vardır. Önce Ammianus Marcellinus ve daha sonra da P'awstos Buzand, aynı bölgede Bagawan savaşıyla ilgili bilgi verirken Movsēs Xorenac'i ve *Vita Nersēs*'de söz konusu çatışma, Jirov savaşıyla karıştırılmıştır. Bk. Amm. Marc. XXIX.1.2-3; P'B, V.4; *Nersēs, St. Vita*, XI; MX, III.37; Them. Or. XI.149B; Lenski 2002: 174-175.

⁶⁶⁹ Amm. Marc. XXIX.1.2-3; P'B, V.4; *Nersēs, St. Vita*, XI; MX, III.37.

⁶⁷⁰ P'B, V.4. Öte yandan Albania kuvvetleri II. Şābuhr'un yanında savaşa katılmışlardır.

karşı kazanılan zaferi *kat'olikos* I. Nerses'in Taşteker dağındaki duasına ve Armenia ordularının cesaretine bağlamaktadır.⁶⁷¹

Bagawan savaşıyla Sâsânîlerin Armenia'daki faaliyetlerini durdurmayı başaran Armenia orduları, kısa sürede Armenia'nın sınır bölgelerine doğru bir dizi saldırı başlattılar. Muşel Mamikonean'ın liderliğinde Atropatena'ya başlayan Armenia ordularının ilerleyişi Nor Şirakan, Korduk', Kordik', Tmorik', Mark', Arc'ax, Ałuank', Kazbk', Virk', Aļjnik', Cop'k', Angel-tun, Anjit bölgelerinin ya da bölge liderlerinin (*ostikan, bdeaşx, naxarar*) kısa süreli de olsa Armenia'nın hâkimiyetine girmesiyle sonuçlandı.⁶⁷² Armenia monarşisi kaybettiği gücü geri kazanmaya çalışmasının ardından Papas'ın, Valens'in Ariançuluğa dair ılımlı politikalarını benimsemesi, *kat'olikos* I. Nerses ile Papas'ın ihtilafa düşmesine neden oldu.⁶⁷³ Ermeni Kilisesi'nin yorumladığı Hıristiyanlığa uzak durmasından ötürü Ermeni kaynaklarının *dinsiz* olarak nitelendirdiği Papas, *kat'olikos* I. Nerses'in evlilik ve sünnet hakkındaki kurallarının da etkisiyle ruhban sınıfıyla kaçınılmaz bir nüfuz mücadelesine girişti.⁶⁷⁴ Bu mücadele, Papas'ın 373 yılında *kat'olikos* I. Nerses'i barışma bahanesiyle Acilisene'nin Xax köyünde bulunan sarayına yemeğe davet etmesiyle devam etti. Ziyafetin detaylarını ve *kat'olikos* I. Nerses'in zehirli bir içkiyle nasıl öldürüldüğünü kaydeden P'awstos Buzand, Papas'ın bu davranışıyla kiliseye ve Aziz Grigor'un soyuna karşı açık bir düşmanlık güttüğünü ifade etmektedir.⁶⁷⁵

Papas'ın Ermeni Kilisesi'ne yönelik açık saldırısı, Aziz Grigor'un kan bağına dayalı *kat'olikos* seçme anlayışının da sonunu getirmişti.⁶⁷⁶ Nitekim Papas, *kat'olikosluk* makamını Grigor soyundan alarak Manzicertalı rahip Ałbianos'un soyundan olan I. Sahak'a verdi.⁶⁷⁷ Sahak'ın *kat'olikos* olarak atanması yaklaşık 60 yıldır *kat'olikosların* takdis edildiği Caesarea'da tepkiyle karşılandı. Caesarea'da

⁶⁷¹ Movsēs Xorenac'ı, Meružan Artsruni'nin savaşta öldürüldüğünü söylese de P'awstos Buzand'a göre bu durum Papas'ın öldürülmesinden sonra olmuştur. Bk. P'B, V.53; MX, III.37; MD, I.3. Öte yandan Movsēs Xorenac'ı, İmparator Theodosius'u [*sic*] kronolojik bir hatayla savaşa dâhil etmiştir.

⁶⁷² P'B, V.8-19; Toumanoff 1963: 181.

⁶⁷³ Soc. HE, IV.1; Soz. HE, VI.7.6; Theod. HE, IV.12; Malal. Chron. XIII.14, Theoph. AM5857; Garsoian 1997: 91.

⁶⁷⁴ P'B, V.22-23; Anon. (*Pseudo-Şapuh*), XXXIX. Ayrıca bk. Sargsyan 1983: 128-129; Russell 1987: 341-342.

⁶⁷⁵ P'B, V.24; MX, III.38; T'A, I.11; Asolik, II.1; YD, XIII.6; KG, §II.

⁶⁷⁶ Nersēs, St. Vita, III; Basil, Ep. 99, 122.

⁶⁷⁷ Bk. P'B, V.29; MX, III.39.

takdis edilme geleneğini sona erdiren Papas, çok geçmeden iyi ilişkiler içinde olduğu Roma İmparatorluğu'yla da ihtilafa düştü. Movsēs Xorenac'i'ye göre İmparator Theodosius'un [*sic*] batıya seferde olduğunu öğrenen Papas, teolojik problemleri çözüme kavuşturmak isteyen komutan Terentius ile de arasını bozarak Romalılara açıkça meydan okudu.⁶⁷⁸ Bunun üzerine Terentius, İmparator Valens'e Papas'ın 370 yılında II. Şābuhr'a yaranmak için kendi dostları Cylaces ve Arrabannes'i öldürdüğünü hatırlattı.⁶⁷⁹ Dahası aynı dönemde Papas, Sāsânîlerle iş birliğine yönelerek Caesarea'nın da içinde bulunduğu 10 şehri Romalılardan geri istedi. Durumu öğrenen Valens, emrine uymayarak Tarsus'a gelmeyen ya da geri kaçan Papas için P'awstos Buzand'ın anlatısına göre Armenia'daki komutanları Terentius ve Adē'ye gizli bir mesaj gönderdi.⁶⁸⁰ Mesajı alan Romalı komutanlar 374 yılında Anjewac'ik' lordu Gnel ile birlikte ısrarlı ve inatçı bir yönetimin kurbanı olan Papas'ı bir ziyafete davet ederek öldürdüler.⁶⁸¹

Papas'ın öldürülmesinden sonra Armenia monarşisinin başına Movsēs Xorenac'i'nin IV. Tiridates'e eş değer güçte olduğunu söylediği Varasdates (374-378) geçti.⁶⁸² Sāsânî yanlısı Papas'ın ölümü ve Varasdates'in tahta geçişi Sāsânîleri, Armenia'ya egemen olmak için farklı bir yöntem kullanmaya itti. Nitekim II. Şābuhr, 375 yılının sonbaharında Armenia ve Iberia üzerinde anlaşmak için Valens'e bir heyet gönderdi. Ammianus Marcellinus'un kaydettiği öneriye göre II. Şābuhr, 371 yılındaki Bagawan Savaşı'ndan sonra Romalılara geçen toprakların Sāsânîlere geri verilmesini talep ediyordu. Ancak İmparator Valens, iki tarafın rızasıyla yapıldığını ima ettiği toprak paylaşımında herhangi bir değişiklik yapmayacağını geri bildirdi.⁶⁸³ İki süper gücün arasında Armenia ve kısmen de Iberia üzerinden devam eden bu soğuk savaş ve müzakereler 376 yılının sonlarında gelen başka bir elçilik heyetinin ardından sıcak bir çatışmaya evrileceği sırada Valens, 377 yılında Gotların Thracia'da isyan ettiği

⁶⁷⁸ P'awstos Buzand'un kayıtlarına göre Papas, cinlere ya da kötü ruhlara bulaşmıştı ve bu durum sağlıklı davranmasına engel oluyordu. Bk. P'B, V.22.

⁶⁷⁹ Amm. Marc. XXX.1.3; Lenksi 2002: 178.

⁶⁸⁰ Amm. Marc. XXX.1.1-7; P'B, V.32; *Nersēs, St. Vita*, XV; Marquart 1901: 160; Garsoian 1967a: 313-320.

⁶⁸¹ Amm. Marc. XXX.1.1; P'B, V.32; Asolik II.1; YD, XIII.8; *PLRE*, I, 666; Rousseau 1994: 282. Papas'ın ölümü, Movsēs Xorenac'i'ye göre savaşta ya da ziyafet anında değil İmparator Theodosius'un [*sic*] önünde bir balta darbesiyle oldu. Bk. MX, III.39.

⁶⁸² P'B, V.34; MX, III.40; Asolik, II.1; YD, XIII.8. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, Varasdates'i *augustus* I. Theodosius'un kral yaptığı söylese de kronolojik açıdan bu durum mümkün değildir.

⁶⁸³ Amm. Marc. XXX.2-2-3; Lenski 2002: 182.

haberini aldı. Durumun ciddiyetini kavrayan İmparator, daha önce II. Şābuhr'a karşı takındığı saldırgan üslubu değiştirerek açıkça çözüm ya da barış önerisinde bulundu.⁶⁸⁴ Bu duruma Valens'in Armenia'da bulunan ordularını Gotlarla savaşmak üzere batıya getirmesi de eklenince II. Şābuhr, Armenia üzerinde kontrolü sağlamak açısından önemli bir fırsat elde etmiş oldu.⁶⁸⁵

Roma orduları Armenia'dan çekildikten kısa bir sonra Valens, 378 yılında Gotlarla giriştiği Adrianople (Edirne) savaşında aldığı bir darbeye öldü.⁶⁸⁶ Ammianus Marcellinus, Valens'in ağır bir ok darbesiyle yaralandığını ya da kılıçtan geçirilerek öldürüldüğünü anlatmaktadır.⁶⁸⁷ Valens'in ölüm haberini alan II. Şābuhr, muhtemelen Armenia'nın savunmasız kaldığını ve dengelerin hızlı bir şekilde değişeceğini görmüştü. Üstelik Roma ordularının Armenia'dan çekilmesi, monarşi ve Mamikoneanlar arasındaki nüfuz çatışmasının da önünü açmıştı. Nitekim genç kral Varasdates, *naxarar*ların yönlendirmeleriyle başlangıçta naibi olan *sparapēt* Muşel Mamikonean ile ilişkilerini bozmuş ve nihayetinde akıl hocası Bat Saharauni liderliğinde Muşel Mamikonean'ı öldürtmüştü.⁶⁸⁸ Bunun üzerine Muşel Mamikonean'ın yerine Bat Saharauni'yi *sparapēt* olarak görevlendiren Varasdates, aynı zamanda Vač'ē'yi de Mamikonean ailesinin *tanuter* ve *nahapeti* olarak atadığını duyurdu.⁶⁸⁹ Ne var ki *sparapēt*in monarşi tarafından öldürülmesi Mamikonean hanedanında kızgınlıkla karşılanmıştı ve doğal olarak bu durum Varasdates ile Mamikonean ailesi arasında açık bir düşmanlığa dönüşmüştü.

II. Şābuhr'un sarayında rehin olarak bulunan Mamikonean ailesinden Manuēl ve kardeşi Koms'un Armenia'ya dönmesiyle artan bu düşmanlık, Varasdates'in ordusunu hazırlayıp Mamikoneanlar üzerine saldırmasıyla doruk noktasına erişti. Armenia'daki monarşi ve *naxarar* ailesi arasında gerçekleşen iç savaş, 378 yılında Mamikonean ailesinin lideri ve aynı zamanda *sparapēt* olan Manuēl'in,

⁶⁸⁴ Amm. Marc. XXXI.7.1; Eunap. *Hist. Fr.* XLII; Oros. VII.33.13; Lenski 2002: 184.

⁶⁸⁵ Jones 1986: 153; Lee 2013: 30.

⁶⁸⁶ Amm. XXXI.13.14-6

⁶⁸⁷ Amm. Marc. XXXI.13.14-6. Adrianople Savaşı ve Valens'in ölümüne ilişkin bk. Ier. *Chron.* 289c; Malal. *Chron.* XIII.35; *Cons. Const.* 378.1-2; *Epit. de Caes.* XLVI.1; Zos. IV.24; Soc. *HE*, IV.38.1; Theod. *HE*, IV.36; *PLRE*, I, 930-931.

⁶⁸⁸ P'B, V.35-36. P'awstos Buzand Varasdates'in genç ve saf olduğunu söylese de Movsēs Xorenac'i'ye göre kral, olimpik oyunlarda başarı sağlayan son derece cesur ve güçlü bir kişiydi. Bk. MX, III.40.

⁶⁸⁹ P'B, V.37.

Bat Saharuni'yi öldürmesi ve kralı sürgüne zorlamasıyla büyük oranda son buldu.⁶⁹⁰ Aynı dönemde farklı bir hikâye anlatan Movsēs Xorenac'ı, Varasdates'in II. Şābuhr'un kızlarından biriyle evlenmek şartıyla Sāsânîlerin Armenia'da kontrolü sağlayabilecekleri teminatını verdiğini söylemektedir. Bunu öğrenen İmparator I. Theodosius [*sic*] ise Varasdates'in kendi isteğiyle gelmediği takdirde yakalanarak zorla getirilmesini emretti.⁶⁹¹ Gönüllü olarak I. Theodosius'un [*sic*] yanına giden Varasdates, tutuklanarak T'uhi adasına sürgün edildi ve ölene kadar orada yaşamaya mecbur kılındı.⁶⁹²

Varasdates'in Armenia'dan ayrılışı Manuēl Mamikonean'ı *de facto* olarak kral gibi davranmaya itti ve bu durum monarşinin Sāsânîlere daha da yakınlaşmasının önünü açtı. Her ne kadar Movsēs Xorenac'ı, Varasdates'ten sonra Armenia tahtına I. Theodosius tarafından Papas'ın oğullarından önce III. Arsaces (*yak.*379-387?) daha sonra da III. Vologases'in (384-386?) geçirildiğini anlatsa da gerçekte *sparapēt* Manuēl Mamikonean'ın Romalılardan ziyade Sāsânîlerle ilişki içinde olduğu açıktır.⁶⁹³ Nitekim Manuēl Mamikonean, Papas'ın karısı Zarmanduxt ve iki oğlu III. Arsaces ve III. Vologases'i onurlandırarak Sāsânîlerin güvencesi altında monarşinin varlığını devam ettirdi.⁶⁹⁴ *Malxaz* Garjoyl'u Sāsânî sarayına gönderen Manuēl Mamikonean, II. Şābuhr'un teveccühünü kazandı ve dahası Romalıların bölgede olmayışını da fırsat görerek *marzpan* unvanını verdiği Suren liderliğinde 10 bin kişilik bir kuvveti Armenia'ya gönderdi.⁶⁹⁵ Ne var ki *sparapēt* Manuēl ve monarşinin Sāsânîlerle olan uyumu, P'awstos Buzand'ın ifadesiyle Meružan Artsruni'nin kıskançlığı ve Manuēl'i kandırması sonucunda kesintiye uğradı.⁶⁹⁶ Öyküye göre öldürüleceğini düşünen *sparapēt* Manuēl, ordusunu toplayarak Suren'in ordusuyla

⁶⁹⁰ P'B, V.37. Öte yandan Manuēl'in Armenia'ya dönmesiyle Mamikonean ailesinin lideri Vač'ē, hanedanda ikinci sıraya inerek liderliği Manuēl'e verdi. Bu durum, esasen Armenia'daki feodal yapıya ve ilişkilere örnek teşkil etmektedir. Bk. Lang 2006: 531.

⁶⁹¹ MX, III.40.

⁶⁹² P'B, V.37; YD, XIII.8; KG, §II. Öte yandan *kat'olikos* değişikliği de yapan Varasdates, Yusik'in yerine aynı hanedandan Zavēn'i atadı. Bk. MX, III.40.

⁶⁹³ P'B, V.38; MX, III.41; T'A, I.11. Öte yandan Movsēs Xorenac'ı, Bagratunileri desteklediği için Mamikoneanların eylemlerini genel hatlarıyla küçültme ya da yok sayma eğilimindedir.

⁶⁹⁴ P'B, V.37-38; Garsoian 1997: 91-92.

⁶⁹⁵ Amm. Marc. XXXI.13.14-6; P'B, V.38.

⁶⁹⁶ Meružan Artsruni ve muhtelif *naxarar*ların Sāsânî hegemonyasını kabul etmemeleri ve bağımsızlık yanlısı olmaları monarşinin Sāsânîlere karşı tavır almasında önemli bir rol oynamış olabilir. Bk. Blockley 1992: 38.

birlikte bulunduğu kampa saldırdı ve Suren hariç herkesi öldürdü.⁶⁹⁷ Bu beklenmedik durum Sâsânîlerin Armenia'ya yeni bir saldırı hamlesi başlatmasına yol açtı. Gumand Şapuh, Varaz ve Mrkan komutasında gelen Sâsânî orduları Ermeni tarihçilerinin *kahramanlık* anlatıları uyarınca *sparapēt* Manuël tarafından ardı ardına yenilgiye uğratıldı.⁶⁹⁸

Armenia'da yaşanan çatışmaların içeriğini ve kapsamını kronoloji eksikliğinden ötürü kesin olarak anlamak zordur. Bu noktada P'awstos Buzand, Armenia ve Sâsânîler arasında 7 yıl süren bir barıştan söz etmektedir. Bu barış ortamının II. Şābuhr'un öldüğü 379 yılında başlaması muhtemel görülebilir çünkü uzun saltanat döneminden sonra II. Şābuhr'un ölmesi Sâsânîlerin iç idaresinde sarsıntıya sebep olduğu ve Ermenilerin de bu ölümü fırsata çevirme eğilimde oldukları düşünülebilir.⁶⁹⁹ Üstelik aynı süreçte Armenia'nın iç meselelerini düzenlemek için çaba gösteren *sparapēt* Manuël, Meružan Artsruni'yi ortadan kaldırdıktan sonra III. Arsaces'i kral olarak monarşinin başına geçirdi.⁷⁰⁰ Caranitis'te bulunan III. Arsaces ve annesi Zarmanduxt'un yanına giden *sparapēt* Manuël, kızı Vardanduxt'u III. Arsaces ile Sâspeir *aspeti* Bagratuni'nin kızını da III. Vologases ile evlendirdi ve III. Arsaces'i birinci III. Vologases'i ise ikinci kral olarak destekledi.⁷⁰¹ Ancak *sparapēt* Manuël'in Armenia'daki düzenlemelerinin üzerinden çok geçmeden muhtemelen 385 yılında Manuël'in ölümüyle gücünü büyük oranda kaybeden Armenia monarşisi, Romalılar ve Sâsânîler arasında gündeme gelen barış antlaşmasına karşı koyacak iradeden yoksun kaldılar.⁷⁰² III. Arsaces'in Acilisene Bölgesi'ne kaçmasının ardından Armenia'nın yönetimini üstlenen III. Vologases de 386 yılında ardında herhangi bir

⁶⁹⁷ P'B, V.38.

⁶⁹⁸ P'B, V.39-41. Öte yandan Gumand Şapuh'un Armenia'ya saldırmasına benzer bir hikâye P'awstos Buzand tarafından daha önce de dile getirilmiştir. Bk. P'B, IV.31.

⁶⁹⁹ II. Şābuhr ölünce yerine kardeşi II. Ardaşir geçti. Bk. Agath. IV.26.1; Taberî, I.846; Mes'ûdî, II.189. Ancak II. Ardaşir'in hükümdarlığı ise 4 yıl sonra soylular tarafından devrilmesiyle son buldu ve böylece Sâsânîlerin krallık tahtı II. Şābuhr'un oğlu III. Şābuhr'a geçti. Bk. Taberî, I.846; Mes'ûdî, II.189; Pourshariati 2008: 57-58.

⁷⁰⁰ P'B, V.42-43. Manuël'in Sâsânîlere karşı geldiği dönemde II. Ardaşir'in tahtta olup olmadığını belirlemek zordur. Bk. Shahbazi, 1986: 380-381. Öte yandan hatırlanacağı üzere Movsēs Xorenac'i Meružan Artsruni'nin yaklaşık 15 yıl önce öldüğünü ileri sürmüştür. Bk. MX, III.37

⁷⁰¹ P'B, V.44; MD, I.11. Asohik II.1; YD, XIII.10; KG, §II. Diğer taraftan Movsēs Xorenac'i, III. Arsaces'in Siwnik' prensi Babik'in kızıyla, III. Vologases'in ise *aspet* Sahak'ın kızıyla evlendiğini söylemektedir. Bk. MX, III.41; Garsoian 1989: 332.

⁷⁰² P'B, V.44; Nersēs, *St. Vita*, XV.

veliaht bırakmadan öldü.⁷⁰³ III. Arsaces'in hem güçlü bir *sparapē*ten hem de eş bir kraldan yoksun kalışı önce II. Ardašīr (379-383) daha sonra da III. Šābuhr (383-388) ve I. Theodosius'un, Armenia meselesini çözüme kavuşturmak üzere ortak çalışmalarına yol açtı ve bunun sonucunda Armenia bölgesi hem idari hem de coğrafi açıdan Roma ile İran arasında paylaşıldı.

2.2.3. Armenia'nın Taksimi ve Arşakid Hanedanı'nın Sonu

Armenia'nın genel olarak izlediği denge siyaseti ve dönem dönem bağımsız olma isteği hem Roma hem de Sâsânî cephesinde muhtelif problemler doğurmuştu. Bu problemlerin başında iki süper gücün arasındaki sınır güvenliği ve farklı milletlerle olan münasebetlerindeki kargaşa geliyordu. Bu yüzden hem Roma hem de Sâsânî tahtının el değiştirdiği 380 yılından sonraki ilişkilerin seyri, savaştan ziyade gönüllü ya da zoraki bir barışa dönüştü.⁷⁰⁴ 383/4 yılında Sâsânî tahtında olan II. Ardašīr ile Roma tahtında bulunan I. Theodosius, meseleyi kendi aralarındaki çatışmalarla çözemeyeceklerini anlayıp Armenia üzerinde anlaşmaya karar verdiler.⁷⁰⁵ Bu düşünceyle eş zamanlı olarak P'awstos Buzand'ın ifadesiyle birçok *naxarar* ailesi de III. Arsaces'i desteklemekten vazgeçip Sâsânîlerden Armenia'ya başka bir kral atamasını talep etmişlerdi. Armenia'ya hâkim olmak için önemli bir şans yakalayan III. Šābuhr, *naxarar*ların isteğini kabul ederek kardeşi Zruanduxt'u Arşakid soyundan IV. Khosrov (384-389) ile evlendirdi ve IV. Khosrov'u Armenia'ya kral olarak gönderdi.⁷⁰⁶ IV. Khosrov'un gelişiyle destekçisi kalmayan III. Arsaces, batıya doğru Acilisene Bölgesi'ne kaçarak Romalılara sığınmak zorunda kaldı. V. yüzyıl tarihçisi Łazar P'arpec'i, III. Arsaces'in Armenia'dan vazgeçişini Zerdüş Sâsânîler karşısında ezilmek istemeyen Hıristiyan kralın gururuna dayandırmaktadır.⁷⁰⁷ Ancak her şartta bu gelişme, bir süredir birbirlerine karşılıklı elçi gönderen Romalılar ve Sâsânîlerin, planladıkları barış antlaşmasını nihayete erdirerek muhtemelen 387 yılında

⁷⁰³ Movsēs Xorenac' i göre III. Vologases, evlendikten hemen sonra öldü. Bk. MX, III.41.

⁷⁰⁴ 380'li yılların başından itibaren Constantinopolis ve Ctesiphon arasında olası bir barış arayışı için görüşmeler devam ediyordu. Bk. Blockley 1985: 66; Greatrex 2000: 41.

⁷⁰⁵ Roma ve Sâsânî arasındaki barış görüşmelerine ilişkin bk. Oros. VII.34.8; Them. Or. XVI.212d-213a; Pan. Lat. II.22; Chron. Pasch. 563; Greatrex and Lieu 2002: 16-17.

⁷⁰⁶ P'B, VI.1. III. Šābuhr kardeşini IV. Khosrov ile evlendirerek Sâsânîler ve Armenia arasında yeni bir akrabalık bağı kurdu ve bu sayede Armenia'nın Sâsânîlere olan bağlılığını güçlendirdi. Üstelik IV. Khosrov'un yanında III. Šābuhr tarafından kendisine danışman olarak verilen Zik de vardı.

⁷⁰⁷ ŁP', I.8.

Armenia'yı batı ve doğu olmak üzere iki parçaya bölmeleriyle sonuçlandı.⁷⁰⁸ P'awstos Buzand, iki imparatorluğun bu yöndeki niyetini *bu güçlü ve zengin krallık bizim aramızda duruyor. Eğer onların kafasını karıştırıp krallıklarını yok edersek bizim için iyi olur. Öncelikle atadığımız iki Arşak kralı ile onları ikiye böler daha sonra onları etkiler, yoksullaştırır ve kendimize bağlamak için uğraşırız ki aramızda baş kaldıramasınlar* sözleriyle anlatmaktadır.⁷⁰⁹ Aynı dönemde kuzeydeki potansiyel Hun tehdidinin de iki devletin uzlaşmasında etkili olduğu söylenebilir.⁷¹⁰ Ancak diğer taraftan bu bölünmede Armenia'nın kendi içinde farklı gruplara, feodal lordlara ve hatta dilsel özelliklerine göre ayrılmasının da önemli ölçüde payı vardı. Çünkü bu yerel ayrılıklar hem Romalıların hem de Sâsânîlerin Armenia'ya müdahale etmesinin önünü açan temel etkenleri meydana getirmişti.⁷¹¹

IV. Khosrov'un Armenia'ya ulaşması Movsēs Xorenac'i'nin eserinde farklı bir öyküyle paylaşımından sonraki sürece atıf yapacak şekilde anlatılmıştır. Kronolojik hatayı sürdüren Movsēs Xorenac'i, I. Theodosius yerine Arcadius'un imparatorluğu (383-408) döneminde Mezopotamya ve Armenia üzerinde anlaşmanın yapıldığını söylemektedir.⁷¹² Aynı anlatının devamına göre III. Arsaces'in Roma topraklarına kaçtığını öğrenen III. Şābuhr, III. Arsaces'e gönderdiği mektupta, tehditkâr bir dille geri dönmemesi durumunda tüm mülklerinin monarşiye devredileceğini bildirmişti.⁷¹³ Nitekim geri dönmeyen III. Arsaces'in topraklarının yönetimi ve Artaxata ile Dwin gibi önemli merkezlerin himayesi doğrudan IV. Khosrov'e geçti.⁷¹⁴ III. Arsaces'in batıda IV. Khosrov'un da doğuda yönetim gücünü eline alma çabalarını Romalıları ve Sâsânîlerin iki imparatorluğun arasındaki nihai sınırı çizmeleri izledi. Roma

⁷⁰⁸ *Epit. de Caes.* XLVIII.5; P'B, VI.1; LP', I.6; MX, III.42; KG, §II; T'A, I.11; Bullough 1963: 59; Greatrex 2000: 43. 124. Mitchell 2016: Öte yandan Armenia'nın bölünme probleminde Ermeni kaynakları kesin bir tarih belirlemek için oldukça tutarsız bilgiler vermektedir. Bu konuda P'awstos Buzand ve Lazar P'arpec'i, III. Şābuhr dönemini Movsēs Xorenac'i ve T'ovma Artsruni ise Honorius ve Arcadius dönemlerini önermektedir. Konu hakkındaki tartışmalar için bk. Honigmann 1970: 7; Gutmann 1991: 229-232.

⁷⁰⁹ P'B, VI.1.

⁷¹⁰ Howard-Johnston 2010: 856.

⁷¹¹ Jones 1998: 225; Greenwood 2017b: 200.

⁷¹² MX, III.42. Ayrıca bk. *Narratio*, §10-12; Toumanoff 1963: 151-152. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, 363 yılındaki Nisibis Antlaşması'nın planlanan geçerlik süresi olan 30 yılı örnek alarak bu antlaşmayı (Acilisene Barışı) Arcadius dönemine tarihlendirmiş olabilir. Bk. Blockley 1987: 231.

⁷¹³ MX, III.42; Thomson 2008a: 160. Mektuptan anlaşılacağı üzere toprakları III. Şābuhr'un bölgesinde kalan diğer *naxarar*lara da aynı mektup - ya da tek mektup - gönderildi.

⁷¹⁴ Garsoïan 1977: 92.

hegemonyasındaki Armenia, Saspeir'den (Sper) güneye doğru Caranitis ve Martyropolis'i içine alacak şekilde *Roma Armeniası* ismini alırken, Sâsânîlerin protektorası altındaki Armenia ise Tayk', Aştişat ve Balaleş Kalesi'nden doğuda Aras Nehrine kadar olan coğrafyayı kapsayacak şekilde *Persarmenia* olarak adlandırıldı ve Gogarena (Gugark') ile Otena (Utik') bölgeleri Albania topraklarına dâhil edildi.⁷¹⁵

Armenia topraklarının bölünmesi monarşinin de ikili bir yönetime geçmesine neden olmuştu.⁷¹⁶ Batı'da III. Arsaces bu görevi devralırken doğuda IV. Khosrov, Armenia'nın merkezini ve anayurdunu oluşturan topraklar üzerinde mutlak bir hâkimiyet sağladı.⁷¹⁷ III. Arsaces ile birlikte batıya giden *naxararlar*, III. Şâbuhr'un fermanından sonra III. Arsaces'ı terk ederek Roma kaynaklarının artık *Persarmenia* diye anacakları merkez topraklara geri döndüler.⁷¹⁸ Fakat diğer taraftan Romalılara kalan topraklarda da Ermeni ailelerine ait mülk ve yerleşimler vardı ve Movsēs Xorenac'i'ye göre burada III. Arsaces ile mülk sahibi aileler arasında çekişmeler yaşanıyordu. Bu çekişme ve batıdaki monarşi ile *naxarar* rekabeti IV. Khosrov'e buraya müdahale etmesi için kısmî imkânlar tanıyordu. Özellikle III. Arsaces'in, kardeşi III. Vologases'in kayınpederi *aspet* Sahak ile yaşadığı anlaşmazlık, batı ve doğu Armenia'nın arasını açmıştı. Problemin temel nedeni *aspet* Sahak'ın kaçarak doğuya sığınması ve IV. Khosrov tarafından ordunun başına geçirilmesiydi.⁷¹⁹ Ancak batı ve doğu ordularının doğrudan savaşa girmesi Movsēs Xorenac'i'nin anlattığına

⁷¹⁵ P'B, VI.1; MX, III.42; *Narratio*, §10-12; *Proc. Bell.* II.24.11, *Aed.* III.1.1-15; Evagr. *HE*, V.203; Greg. Tur. *Hist.* IV.40; Marquart 1901: 114; Toumanoff 1963: 131-133; Adontz 1970: 8-12, 178-180; Frye 1984: 317; Hewsen 2002a: 37. Albania'nın Armenia'dan toprak kazanması, 371 yılındaki Bagawan savaşında bölgenin Sâsânîlerin yanında savaşa girmelerinin ödülü olarak düşünülebilir. Diğer taraftan Roma bölgesinde kalan Armenia topraklarında Sâsânîlere karşı o tarihlerde henüz bir savunma hattı yoktu. Bk. Speidel 2007: 75.

⁷¹⁶ Eş kral düşüncesi Armenia'da ilk defa III. Arsaces ve III. Vologases ile başlamıştı. Dahası 387 yılından sonraki ikili yönetim tuhaf bir şekilde Roma İmparatorluğu'nda Arcadius ve Honorius arasındaki bölünmeyle yakın tarihlere denk düşmektedir.

⁷¹⁷ III. Arsaces, batı topraklarına geldiğinde Arşakidler, Acilisene'deki Mamikoneanlar ve Sâspeir'deki Bagratunilerden sonra *Inner Armenia*'daki üçüncü hanedan oldu. Bk. Toumanoff 1963: 193.

⁷¹⁸ Movsēs Xorenac'i, geriye dönmeyen 3 kişiden bahsetmektedir. Bunlar; III. Arsaces'in kayınpederi Siwnik' lordu Babik'in oğlu Dara, Şirak ve Arşarunik' lordu Spandarar'ın oğlu Gazavon ve Gardman ailesinden Peroz. Bk. MX, III.43.

⁷¹⁹ MX, III.44.

göre IV. Khosrov'un *aspet* Sahak'ın liderliğinde III. Arsaces'in hazinelerini bir şekilde eline geçirmeyi başarması sonucu oldu.⁷²⁰

Erken dönem Ermeni kaynaklarının aksine yalnızca Movsēs Xorenac'i, III. Arsaces ile IV. Khosrov arasında Vanand Bölgesi'nde bir savaş gerçekleştiğini iddia etmektedir.⁷²¹ Ne var ki P'awstos Buzand böyle bir savaşı konu edinmezken Movsēs Xorenac'i ve ondan etkilenen T'ovma Artsruni, (II) Arsaces ve (III) Šābuhr arasında erken tarihlerde bir savaş olduğunu söylemektedir.⁷²² Dolayısıyla Movsēs Xorenac'i, Arsaces ve Šābuhr'ları karıştırarak bir savaş kurgulamış ya da hatalı bilgi vermiş olabilir.⁷²³ Bu yüzden doğu ve batı arasındaki savaşın gerçekliğine ilişkin kesin deliller de mevcut değildir. Fakat III. Arsaces'in öldüğü 387? yılından sonra batı Armenia'nın ilga edilerek doğrudan *Comes Armeniae*'nin yönetimi altında *Armenia Inferior* (Aşağı Armenia) adıyla Roma topraklarının bir parçası olduğu açıktır.⁷²⁴

III. Arsaces'in ölümü ve Romalıların yeni bir kral ataması yapmamalarının ardından III. Arsaces'in yanında kalan *naxararlar* da anayurtlarına geri döndü.⁷²⁵ Movsēs Xorenac'i'nin aktardığı mektuba göre *naxararlar* bir araya gelerek IV. Khosrov'a yurtları dönmek istediklerini iletmışler ve bu durumdan memnun olan IV. Khosrov da onların dönüşüne izin vermişti.⁷²⁶ Böylece Armenia'nın tek meşru kralı olan ve *naxararlar*ın desteğini alan IV. Khosrov, *kat'olikos* seçiminde de önemli bir değişikliğe giderek Papas'ın Albianos soyuna verdiği makamı 387/8 yılında Aziz Sahak özelinde yeniden Grigor soyuna geçirdi.⁷²⁷ Fakat Armenia monarşisinin kontrolü eline almasının üzerinden çok geçmeden Łazar P'arpec'i'ye göre IV.

⁷²⁰ Movsēs Xorenac'i, konuya ilişkin uzun bir pasaj vererek III. Arsaces'in hazinelerini nakliye ettiği sırada baskına uğradığını ve daha sonra *aspet* Sahak'ın saldırganlardan hazineleri alarak IV. Khosrov'e getirdiğini anlatmaktadır. Bk. MX, III.45.

⁷²¹ MX, III.46. P'awstos Buzand ve Łazar P'arpec'i savaştan söz etmemektedir.

⁷²² P'B, IV.22; T'A, I.11; Thomson 1978: 309.

⁷²³ III. Arsaces'in öldüğü yıl muhtemelen 387 ile 389 arasında bir dönemdi ve 388 yılından sonra Sāsānî tahtında III. Šābuhr değil IV. Wahrām (388-399) oturuyordu. Dolayısıyla Movsēs Xorenac'i'nin hesap ya da zaman hatası problemin yanlış aktarımına neden olmuş olabilir.

⁷²⁴ Movsēs Xorenac'i'ye göre III. Arsaces, savaştan sonra [*sic*] Acilisene'ye çekildi ve burada hastalanarak öldü. Hatta yine Movsēs Xorenac'i'nin iddiasına göre III. Arsaces, tüm Armenia'yı 5, yarısını ise 2.5 yıl boyunca idare etti. Bk. MX, III.46. Ayrıca bk. Frye 2006: 141. Diğer taraftan bölge I. Theodosius döneminde *Armenia Prima* ve *Armenia Secunda* olarak ayrışmaya tabi tutuldu. Bk. Garsoïan 1988: 254.

⁷²⁵ Garsoïan 1997: 92.

⁷²⁶ MX, III.48. *Naxararlar*ın dönüş isteklerine ilişkin tam metin için bk. EK-1.6.

⁷²⁷ MX, III.49. I. Sahak (373-377) ile karıştırılmamalıdır.

Khosrov'un Arcadius ile olan münasebetinden ötürü Sâsânîlerle iyi ilişkileri bozuldu.⁷²⁸ Aynı yaklaşımı devam ettiren Movsēs Xorenac'ı, IV. Khosrov'un Roma İmparatoru Arcadius'tan ya da farklı bir millettten umduğu yardımı alamadığını ve bunun sonucunda da tahtını kaybettiğini söylemektedir.⁷²⁹ Bunun üzerine IV. Khosrov, IV. Wahrām tarafından çağrılarak Anuş Kalesi'nde tutsak edildi ve Armenia monarşisinin başına *naxarar*ların da isteğini karşılayacak şekilde kardeşi Vramshapuh (389-yak.415) geçirildi.⁷³⁰ Yeni kralın adı, Wahrām ile Şābuhr isimlerinin birleşiminden oluşturulmuştu ve bu durum Armenia'daki baskın Sâsânî etkisinin de bariz bir örneği idi.⁷³¹

Vramshapuh'un yönetimi, Romalılar ve Sâsânîler arasında siyasi kargaşanın büyük oranda durgunlaştığı bir döneme denk gelmişti. Öyle ki 395'li yıllarda Hunların Kafkas Dağları'nı geçerek yaptığı akınlardan şüphesiz Armenia da etkilenmiş ancak bu durum Romalılar ve Sâsânîler arasında bir kavga unsuruna dönüşmekten ziyade birleştirici bir güç olmuştu.⁷³² Nitekim Latin şair Claudianus, IV. yüzyılın sonlarında Sâsânî kralı için ilgi çekici bir biçimde *sadık dostumuz* ifadesini kullanmaktadır.⁷³³ Bunun da etkisiyle Vramshapuh'un idaresi altındaki Armenia'nın ilgili süreci, ekseri barış uğraşları, *kat'olikos* Sahak ve alfabeyi icat eden Mesrop Maštoc'un işleri üzerine olmuştur.⁷³⁴

Vramshapuh'un Armenia'yı istikrara kavuşturma düşüncesi, kısmî üçlü ittifak etrafında şekillenmiş ve Sâsânî kralı IV. Wahrām, hem Armenia kralı Vramshapuh ve *kat'olikos* Sahak hem de Roma İmparatoru Arcadius ile çatışmaya girmeden uyumlu bir sistem tesis etmişti. Bu bağlamda Vramshapuh da Movsēs Xorenac'ı'nın zayıf ve dayanaksız iddiasına göre aynı anda IV. Wahrām'a ve

⁷²⁸ Hem Łazar P'arpec'ı hem de Movsēs Xorenac'ı, IV. Khosrov'un III. Şābuhr [*sic*] tarafından öldürüldüğünü söylemektedir ancak bu dönemde Sâsânî kralı büyük olasılıkla IV. Wahrām'dır. Bk. ŁP', I.9.

⁷²⁹ MX, III.50; T'A, I.11.

⁷³⁰ ŁP', I.9; MX, III.50; Christensen 1936: 249.

⁷³¹ Hübschmann 1897: 78; Justi 1895: 365; Thomson 1978: 315; Daryaee 2012: 194.

⁷³² Claud. *Ruf.* II.28-30; Claud. *Eutr.* I.245-51; Philost. *HE*, XI.8; Soc. *HE*, VI.1.5-7; Soz. *HE*, VIII.1.2; Greatrex and Lieu 2002: 19.

⁷³³ [... fidumque Saporem]. Bk. Claud. *Eutr.* II.486.

⁷³⁴ Movsēs Xorenac'ı, Aziz Sahak'ın Armenia'nın iç meselelerinde aktif rol oynadığını uzun bir pasaj ve Sâsânî kralı (II) Ardašir'in [*sic*] Vramshapuh'a gönderdiği mektupla açıklamaktadır. Ne var ki Movsēs Xorenac'ı, hikâyeyi anlatırken Sâsânî kralının ismini hatalı olarak Ardašir şeklinde vermektedir. Oysa Vramshapuh Armenia tahtına oturduğu 389 yılında Sâsânî kralı büyük ihtimalle (II) Ardašir değil IV. Wahrām'dı. Bk. Koryun, IX; MX, III.51.

Arcadius'a haraç ödemesi yapmaya razı olmuştu.⁷³⁵ Yüzyılın sonunda, 399 yılında IV. Wahrām'ın kendi askeri tarafından bir suikast sonucunda öldürülmesiyle yerine geçen I. Yazdgerd (399-420/1) döneminde de iki büyük güç arasındaki iyi ilişkiler artarak devam etti.⁷³⁶ Özellikle 408 yılında Arcadius'un ölümüyle Roma İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarının başına geçen II. Theodosius'un (408-450) henüz çocuk oluşu Roma-Sâsânî ilişkilerini bir adım daha ileri taşıdı. Zira geç dönem Roma tarihçilerine göre Arcadius, koruyup yetiştirmesi için oğlu II. Theodosius'u ölmeden önce Sâsânî kralı I. Yazdgerd'e emanet etmişti.⁷³⁷ Ancak yine de Romalılar ve Sâsânîler arasındaki uyum, şüphesiz Sozomenus'un söylediği gibi *yüzyıllık bir barış* dönemi değildi.⁷³⁸ Tam aksine her iki imparatorluğun ortak çıkarları kendiliğinden bir uyum meydana getirmişti.⁷³⁹ Bu uyum, Armenia'nın neredeyse 15 yılının büyük bir çatışmadan uzak kalmasını sağlayarak Ermenileri kültürel uğraşlara itmişti. Fakat Ermeni tarihinin önemli dönüm noktalarından olan Vramshapuh'un krallığının 414 yılında sona ermesi Armenia'da monarşi ve *naxarar*larının doğal olarak yeniden çalkantılı bir sürece girmesine neden oldu.⁷⁴⁰ Çünkü Vramshapuh'un oğlu IV. Arsaces (Artaxias) daha 10 yaşındaydı ve tek başına krallığı idare etmesi mümkün değildi. Bu yüzden *kat'olikos* Sahak, I. Yazdgerd'e giderek yaklaşık 15 yıl önce sürgüne gönderilen IV. Khosrov'un Armenia'ya kral olarak atanmasını istedi. Teklifi kabul eden I. Yazdgerd, IV. Khosrov'u ikinci kez Armenia'ya kral olarak gönderdiyse de IV. Khosrov'un hükümranlılığı yalnızca 10 ay sonra son buldu.⁷⁴¹

IV. Khosrov'un ölmesinin ardından I. Yazdgerd, eski geleneği sürdürmeyip Armenia'ya Arşakid soyundan yeni bir kral ataması yapmadı. Onun yerine, tıpkı III.

⁷³⁵ MX, III.51. Öte yandan Vramshapuh'un Arcadius'a haraç ödemesi büyük ihtimalle söz konusu değildir çünkü batı Armenia zaten Romalıların bir eyaleti olmuştu ve Vramshapuh sadece doğuda kalan ve *Persarmenia* diye anılan bölgeyi yönetiyordu. Ayrıca bk. Thomson 1978: 318.

⁷³⁶ Agath. IV.26.3; Taberî, I.848; Mes'ûdî, II.192; Firdevsî, 1461. I. Yazdgerd döneminde Hıristiyanlara karşı Silvan rahibi Marutha'nın da etkisiyle bir hoşgörü politikası yürütülüyordu. Hatta 410 yılında kralın himayesi altında Ctesiphon'da bir konsil bile toplanmıştı. Bk. Soc. *HE*, VIII.7.9; Brock 1985: 126; Greatrex and Lieu 2002: 33; Frye 2006: 143; McDonough 2008: 128-130; Edwell 2013: 849.

⁷³⁷ Proc. *Bell.* I.2.7; Theoph. AM5900.

⁷³⁸ Soz. *HE*, IX.4; Isaac 2008: 443.

⁷³⁹ *Codex Iustinianus*'ta, II. Theodosius dönemine ilişkin olarak, 363 yılında anlaşmaya varılan sınır ticaretiyle ilgili kararın bozulmasını önlemek amacıyla tüccarlara açık bir uyarı yer almaktadır. Bk. *Cod. Iust.* IV.63.4.1-3. Ayrıca bk. Greatrex and Lieu 2002: 33-34.

⁷⁴⁰ Vramshapuh, Movsēs Xorenac'i'ye göre 21, Asohik'e göre ise 15 yıl krallık yaptı. Bk. MX, III.55; Asohik, II.1.

⁷⁴¹ MX, III.55. Łazar P'arpec'i'ye göre IV. Khosrov'un ikinci dönemi 8 ay, Asohik'e göre ise 1 yıl sürdü. Bk. ŁP', I.12; Asohik, II.1.

Arsaces öldüğünde Romalıların yaptığı gibi Armenia'yı doğrudan kendi idaresine bağladı ve oğlu (IV) Šābuhr'u Armenia'ya kral olarak atadı.⁷⁴² Ermeni kaynakları (IV) Šābuhr'un Armenia'ya gelişini feodaller üzerinde güçlü etki yaratmayan bir durum olarak yorumlamakla birlikte *naxarar*ların (IV) Šābuhr'a boyun eğmediğini de vurgulamaktadır. Bilhassa Łazar P'arpec'i, Šābuhr'un *şeytani* düşünceleri karşısında Ermenilerin nasıl direnç gösterdiklerini tasvir etmektedir.⁷⁴³ Ancak her koşulda Sâsânîlere karşı itaat etmeyen ya da Ermeni yazarların kasıtlı olarak o şekilde resmettikleri *naxarar*ların, Arşakid soyundan bir kralı monarşinin başında görememeleri Armenia'nın farklı bölgelerini büyük oranda bağımsız hareket etmeye zorladı. Bu durum, babası I. Yazdgerd'in öldüğü haberini alan (IV) Šābuhr'un 420 yılında Ctesiphon'a gitmesiyle kısa sürede iç çatışma ve anarşiye dönüştü.⁷⁴⁴

Armenia her bakımdan kargaşaya doğru savrulurken tahtı ele geçirmek için İran'a giden Šābuhr, kardeşi V. Wahrām'ın (421-438/9) destekçileri tarafından öldürüldü ve Sâsânîlerin yeni kralı V. Wahrām oldu.⁷⁴⁵ V. Wahrām'ın Sâsânî tahtına oturması babası I. Yazdgerd döneminde ekseri Hıristiyanlar üzerinden kurulan iyi ilişkilerin de sonunu getirdi. Nitekim birçok çağdaş yazar V. Wahrām'ın babasının politikalarını değiştirerek Hıristiyanlara saldırdığını doğrulamaktadır.⁷⁴⁶ Sâsânîlerin Hıristiyanlar zulmetmesi çok geçmeden Hıristiyanların hamisi olan Romalılarla Sâsânîleri yeni bir savaşa soktu. Muhtemelen 421-2 yıllarında bir kez daha aktif çatışmaya giren iki başat güç, herhangi bir sonuç elde edemeden savaşı noktaladı.⁷⁴⁷ Bu çatışma kısa süreli olsa da bölgede yaşanan belirsizlik Armenia sosyal ve idari yapısı üzerinde daha fazla hissedilmiş ve Movsēs Xorenac'i'nin kayıtlarına göre

⁷⁴² LP', I.12; T'A, I.11; Asolik, II.1.

⁷⁴³ LP', I.12. Öte yandan Movsēs Xorenac'i de Šābuhr'un cesur olmadığını ve *naxarar*lar karşısında kahramanlık göstermediğini pek de gerçekçi olmayan hikâyelerle anlatmaktadır. Bk. MX, III.55.

⁷⁴⁴ I. Yazdgerd, kilise tarihçisi Socrates'e göre Hıristiyanlar ile iyi ilişkiler kurdu ancak Hıristiyanlaşma evresi tamamlanmadan öldü. Muhtemelen bu yüzden Mes'ûdî, I. Yazdgerd için *günahkar* ifadesini kullanmaktadır. Bk. Soc. HE, VII.8.18-20; Taberî, I.857-858; T'A, I.11; Mes'ûdî, II.190; Frye 2006: 144. Ayrıca I. Yazdgerd'in ölümüne ilişkin bk. Firdevsî, 1473-1474.

⁷⁴⁵ Šābuhr'un yaptığı gibi al-Hira'da (Hıra) sürgünde olan V. Wahrām da I. Yazdgerd'in ölüm haberini alınca Ctesiphon'a doğru yola çıkmıştı. Bk. Taberî, I.858; Mes'ûdî, II.190; Firdevsî, 1476, 1488; Christensen 1936: 269; Frye 2006: 144.

⁷⁴⁶ Soc. HE, VII.18-20; August. *De civ. D.* XVIII.52; Greatrex and Lieu, 2002: 37-38; Frye, 2006: 145.

⁷⁴⁷ Soc. HE, VII.20; Malal. *Chron.* XIV.23; Evagr. HE, I.19; Proc. *Bell.* I.2.11-15; Theoph. AM5943; Greatrex and Lieu 2002: 41-42; Drijvers 2009: 447. Ayrıca Movsēs Xorenac'i de Romalılar ve Sâsânîler arasında bir barıştan söz etmektedir ancak barışın detaylarına dair bilgi vermemektedir. Bk. MX, III.56.

otorite boşluğunu fırsat gören *naxararlar* bağımsızlaşma hareketine başlamıştı. Üstelik general Nersēs Čičrakac‘i de ani bir baskınla Armenia’da kalan Sâsânî askerlerini öldürmüştü. Ancak monarşinin yanında Sâsânî hegemonyasından da kurtulan *naxararlar*ın kısmî bağımsız olma düşüncesi olumlu sonuçlar getirmedi. Nitekim yaklaşık 3 yıl boyunca Armenia’daki her *naxarar* ailesi korunaklı dağlara sığınmak zoruna kaldı ve merkezi otorite olmadığı için vergiler toplanamadı.⁷⁴⁸

Armenia’nın merkezi otoritesini kaybettiğini gören *kat’olikos* Sahak, kilisenin daha önce de yaptığı gibi, Armenia’nın birleştirici unsuru olması için harekete geçti ve bu amaçla Ermeni harflerini oluşturan Mesrop Maštoc⁷⁴⁹ ve torunu Vardan’ı (Mamikonean) bir mektupla birlikte II. Theodosius’a gönderdi. *Kat’olikos* Sahak’ın Romalılarla yazışmalarını muhafaza eden Movsēs Xorenac‘i, İmparator II. Theodosius’un *kat’olikos* Sahak’ın isteklerini kabul ederek Armenia’ya hizmet etmesi için Theodosiopolis’in inşa edilmesini emrettiğini söylemektedir.⁷⁵⁰ Her ne kadar Movsēs Xorenac‘i, Armenia’nın Romalılarla yakınlaştığını gören V. Wahrām’ın *aspet* Smbat aracılığıyla Armenia’ya barış önerdiğini söylese de çağdaş kaynaklarda bu bilgiyi destekleyecek kanıt yoktur.⁷⁵¹ Ancak her şartta Armenia monarşisinin başına Sâsânîler tarafından Arşakid soyundan bir kralın geçirildiği açıktır.⁷⁵²

V. Wahrām, 422 yılında Vramshapuh’un oğlu Artaxias’ı, IV. Arsaces ismini alarak Armenia’yı yöneten Arşakid soyundan son kral olarak ilan etti.⁷⁵³ IV. Arsaces’in krallığı, dağılan ve parçalanmış hâlde olan Armenia’nın yeniden bir araya gelmesini sağladı ancak bu düzelme uzun süreli olmadı. Armenia monarşisinden ve daha da önemlisi Ermeni Kilisesi’nin baskın gücünden hoşnut olmayan *naxararlar* IV. Arsaces’in krallığını sonlandırmak için çeşitli yöntemlere başvurdular. Dönemi detaylarıyla aktaran Łazar P‘arpec‘i, monarşiyi kaldırmakta ısrarcı olan *naxararlar*ın kralın şehvetli ve ahlaksız yönetimini bahane ederek ayaklandıklarını ve *kat’olikos* Sahak’a giderek tahtın IV. Arsaces’ten alınmasını istediklerini yazmaktadır.⁷⁵⁴ Büyük

⁷⁴⁸ MX, III.56.

⁷⁴⁹ Mesrop Maštoc’un Roma topraklarına gidişine ilişkin bk. Koryun, XVI; MD, I.16.

⁷⁵⁰ MX, III.57; T‘A, I.11.

⁷⁵¹ T‘ovma Artsruni doğrudan bir barıştan söz etmese de Movsēs Xorenac‘i’nin aktardığına yakın bilgiler vermektedir. Bk. T‘A, I.11.

⁷⁵² ŁP‘, I.12-13; MX, III.58.

⁷⁵³ ŁP‘, I.13; MX, III.58; Asolik, II.1. T‘A, I.11.

⁷⁵⁴ ŁP‘, I.13.

ihtimalle Łazar P'arpec'i'nin hikâyesinde kısmî tahribat yapan Movsēs Xorenac'i, *kat'olikos* Sahak'ın durumu Roma İmparatoru II. Theodosius ile çözümenin daha faydalı sonuçlar doğuracağı görüşüne sahip olduğunu ileri sürmektedir.⁷⁵⁵ Bu noktada hem Łazar P'arpec'i hem de Movsēs Xorenac'i, *kat'olikos* Sahak'ın Hıristiyan bir kralı Zerdüşt bir yöneticiye tercih etme eğiliminde olduğuna vurgu yapmaktadır.

Ermeni Kilisesi *kat'olikos* Sahak'ın liderliğinde en azından Hıristiyan bir kralı tahtta tutmak için çaba gösterdiyse de bu çaba, IV. Arsaces gibi *kat'olikos* Sahak'ın da *naxararlar*ın gözünden düşmesine yol açmıştı. Meseleyi Armenia'da çözüme kavuşturamayan *naxararlar*, Bznunik' Bölgesi'nden Surmak ile birlikte kral IV. Arsaces'i ve *kat'olikos* Sahak'ı Roma yanlısı oldukları gerekçesiyle şikayet etmek için V. Wahrām'ın yanına gittiler.⁷⁵⁶ Sâsânî sarayında *hazarapet* olan Surēn'in karşısında kralı ve *kat'olikos* suçlayan *naxararlar*, ardından V. Wahrām'ı da ikna ettiler ve durumu fırsata çevirmek isteyen V. Wahrām'ın, IV. Arsaces ve *kat'olikos* Sahak'ı yanına çağırmasını sağladılar. Łazar P'arpec'i, V. Wahrām'ın sarayına varır varmaz IV. Arsaces ile olan münazarasını ve sonunda hem kral hem de Surēn ile aynı soydan olan *kat'olikos* Sahak'ın nasıl azlediliğini detaylarıyla anlatmaktadır.⁷⁵⁷ Aynı öyküyü farklı bir yorumla anlatan Movsēs Xorenac'i ise V. Wahrām'ın *hazarapet* Surēn Pahlav'a danışarak Vardan'ı Armenia'ya kral düzeyinde göndermek istediğini yazmaktadır. Surēn Pahlav bu teklifi kabul etmedi ama V. Wahrām, önce 428 yılında IV. Arsaces'i hapsedirerek monarşiyi sonlandırdı ardından da *kat'olikos* I. Sahak'ı makamından uzaklaştırarak yerine Surmak'ı atadı.⁷⁵⁸

2.3. Persarmenia'da Sâsânî Tahakkümü: Marzpanlığın İnşası

IV. Arsaces'in azledilmesi İran'dan sonra Armenia'da da Arşakidlerin son bulunduğu anlamına geliyordu.⁷⁵⁹ V. Wahrām, tıpkı III. yüzyılda I. Šābuhr'un yaptığı gibi Veh-Mihr Šābuhr isimli bir İranlıyı *marzpan* sıfatıyla Armenia'ya yönetici olarak

⁷⁵⁵ MX, III.63.

⁷⁵⁶ ŁP', I.14; MX, III.63.

⁷⁵⁷ Łazar P'arpec'i, *naxararlar*, V. Wahrām'a, Ermenilerin bir krala ihtiyaçlarının olmadığını ve Sâsânîlerin merkezden atayacakları bir valiyle Armenia'yı yönetebileceklerini söylediklerini yazmaktadır. Bk. ŁP', I.14; MX, III.64.

⁷⁵⁸ ŁP', I.14; MX, III.64, III.68; T'A, I.11; YD, XV.1; Asofik, II.1; Winkler 1985: 95; Frye 2006: 145; Pourshariati 2008: 43-44.

⁷⁵⁹ 428 yılından sonra Armenia, Sâsânîler için *ostan* toprağı oldu. Bk. Daryae 2009: 126.

gönderdi.⁷⁶⁰ Ancak Armenia'ya ilk *marzpanın* atanması, ezici bir güçten ziyade Armenia ve İran arasında bir entegrasyon sürecinin başlamasına vesile oldu ve bu amaçla Vahan Amatuni, *hazarapet* unvanını alarak Armenia'daki ikinci adam oldu.⁷⁶¹ Aynı şekilde Asohik'in iddiasına göre IV. Arsaces'ten sonra Armenia soyluları toplanarak Aziz Sahak'ın torunu ve Mamikonean ailesinin *teri* olan Vardan Mamikonean'ı *sparapēt* olarak seçtiler.⁷⁶² Hem *hazarapet* hem de *sparapēt*in Ermeni ailelerinden seçilmesi yeni döneme yumuşak bir geçişi simgeliyorsa da kısa süre içinde T'ovma Artsruni'ye göre kendini Sâsânî zulmünden korumak isteyen *naxararlar*ın bir kısmı sağlam kaleler yaptırarak içlerine sığınmak zorunda kaldılar.⁷⁶³

Siyasi kanattaki kısmî durgunluk ve uyum dönemi dinî açıdan aynı ivmeye sahip değildi ve bu yüzden ruhban sınıfının pozisyonu giderek daha da kötüleşti.⁷⁶⁴ Aziz Sahak'ın azledilmesinden sonra *kat'olikosluk* makamını elinde tutan Surmak, kilise geleneğiyle bağdaşmayan davranışlarından ötürü yalnızca birkaç ay sonra *naxararlar*ın muhalefetiyle karşılaşarak V. Wahrâm tarafından makamından uzaklaştırıldı.⁷⁶⁵ Bu gelişmenin hemen akabinde V. Wahrâm, doğrudan Sâsânî sarayından Brkišo isimli Süryani bir din adamını Armenia'ya *kat'olikos* olarak atadığını duyurdu.⁷⁶⁶ V. Wahrâm'ın bu hamlesi Armenia'nın İranlılaşması fikrine dayanıyordu zira yeni *kat'olikos* Brkišo, İran coğrafyasında kabul gören Hıristiyanlık biçimini açık bir şekilde Armenia'da uygulaması için muhtemelen özel olarak görevlendirilmişti. Tehlikeyi fark eden *naxararlar*, çok geçmeden V. Wahrâm'dan Brkišo'nun da değiştirilmesini talep ettiler. Hatta Movsēs Xorenac'i'nin öyküsüne göre Armenia'nın aristokratları kimin *kat'olikos* olması gerektiği hususunda kendi

⁷⁶⁰ (= *Marzpanakan Hayastan* [*Մարզպանական Հայաստան*]). Bk. LP', I.15; MX, III.64; T'A, II.1; Thomson 2008a: 160.

⁷⁶¹ MX, III.67. Öte yandan Koryun'un iddiasına göre Vahan Amatuni, Mesrop Maštoc'un mezarını yaptıracak olan kişiydi. Bk. Koryun, XXVI.

⁷⁶² Asohik, II.2. Movsēs Xorenac'i'ye göre Vardan Mamikonean, V. Wahrâm tarafından daha geç bir tarihte *sparapēt* olarak atanmıştır. Bk. MX, III.65. Öte yandan Aziz Sahak'ın tek kızı vardı ve o da Mamikonean ailesinden Hamazasp ile evlenmişti. *Sparapēt* Vardan, bu evlilikten doğan 3 çocuktan biridir. Bk. LP', I.18.

⁷⁶³ T'A, II.1.

⁷⁶⁴ Garsoïan 1997: 96.

⁷⁶⁵ Movsēs Xorenac'i, Surmak'a, azlinden sonra Bznunik' topraklarından piskoposluk verildiğini söylemektedir. Ancak Lazar P'arpec'i'ye göre Surmak çok kısa bir süre sonra toprak verilmeden görevden alındı. Bk. LP', I.15; MX, III.64; Thomson 1978: 341.

⁷⁶⁶ LP', I.15; MX, III.64; Asohik, II.1; Winkler 1985: 97. Öte yandan Sâsânîler için, 431 yılında, I. Ephesus Konsili'nde aforoz edilen Nesturi inancı muhtemelen Armenia Hıristiyanlığından daha az tehdit oluşturuyordu. Bk. Russell 1987: 135-136.

içinde ikiye bölünmüştü bile; Artsrunik' lordu Vač'ē ve Ašoc' lordu Hmayeak, kat'olikosun Sâsânîlerin tarafından atanmasını, Apahunik' lordu Manēč' ve Aršarunik' lordu Spandarad ise eski geleneğe dönerek azledilen Aziz Sahak'ın geri gelmesini istiyordu.⁷⁶⁷

Naxararların arasındaki kararsızlık aynı düzeyde Sâsânî sarayının da dikkatini çekmişti. Şüphesiz V. Wahrām, Armenia'yı din politikası üzerinden İraniyleştirmeyi hedefliyordu ancak hiçbir şartta Aziz Sahak üzerinden Romalıların bölgeye ulaşmasına da müsaade edemezdi.⁷⁶⁸ Bu nedenle hem kendi politikası doğrultusunda Ermeni Kilisesi'nin başına Samuel adında yine Süryani bir kat'olikos atadı hem de Aziz Sahak'ı da onurlandırarak kendi bölgesinde takdis işleri yapabileceğini bildirdi.⁷⁶⁹ Ancak V. Wahrām'ın kağıt üzerinde oluşturduğu düzen *de facto* olarak istenilen düzeyde başarı sağlamadı. Nitekim Samuel, Aziz Sahak'ı görmezden gelerek kendine yakın olan piskoposların vergiden aldıkları miktarı artırdı ve onlara mülkler vererek Sâsânî sarayıyla daha yakın ilişkiler kurmaya yöneldi.⁷⁷⁰ Dolayısıyla geleneksel Hıristiyanlık yanlısı *naxararlar*, kat'olikos Samuel'in Armenia'daki faaliyetlerinden hoşnut değillerdi. Bu nedenle Samuel'in 437 yılındaki ölümünü fırsat gören feodaller, Aziz Sahak'a yeniden kat'olikos olması ve Grigor soyunun devam etmesi için fırsat sunduysalar da Aziz Sahak bu teklifi kabul etmedi.⁷⁷¹ Bunun üzerine V. Wahrām, 429 yılında Bznunik' Bölgesi'nden toprak verdiği Surnak'ı yeniden kat'olikos olarak Ermeni Kilisesi'nin başına geçirdi ve 439 yılında da Aziz Sahak müritleri tarafından götürüldüğü Blur köyünde öldü.⁷⁷² Aziz Sahak ile aynı dönemde, Armenia'ya *marzpan* ve Süryani kökenli kat'olikoslar atayarak bölgeyi İraniyleştirmek için yoğun bir çaba gösteren V. Wahrām da 438/9 yılında hayatını

⁷⁶⁷ Ruhban sınıfının büyük çoğunluğu Aziz Sahak'ın dönmesini istiyordu ve dahası Romalı komutan Anatolius, Sâsânî kralına mektup göndererek Aziz Sahak'ın kat'olikos olamayacaksa hiç değilse Roma bölgesine geçişine müsaade edilmesini talep etmişti. Bk. MX, III.65.

⁷⁶⁸ Bu düşünceye en güçlü dayanak Movsēs Xorenac'i'nin anlattığı Aziz Sahak ve V. Wahrām arasında geçen bir diyalogtur. Buna göre V. Wahrām, Aziz Sahak'tan açıkça Romalılarla olası bir iş birliğine yönelmemesini istiyordu. Bk. MX, III.65.

⁷⁶⁹ MX, III.65. Movsēs Xorenac'i bu iki başlı yönetimi "rakip/piskopos ve anti piskopos" (=ənddimap'ar ew hakarakat'or [ընդդիմադիւան և հակառակադիմոս]) olarak ifade etmektedir ve bu durum bir nevi eş kat'olikos gibi değerlendirilebilir. Bk. MX, III.65; Thomson 1978: 343.

⁷⁷⁰ MX, III.66.

⁷⁷¹ LP', I.16; MX, III.66.

⁷⁷² Aziz Sahak'ın ölmesiyle Hıristiyanlık döneminin başından beri monarşinin eksikleri kapatan Grigor hanedanının Ermeni Kilisesi'nde yarattığı veraset geleneği sona erdi. Bk. LP', I.17-18; MX, III.67; MD, I.16.

kaybetti.⁷⁷³ Böylece V. Wahrām'tan boşalan Sâsânî tahtı, Firdevsî'nin *dünyanın en büyük kralı* olarak nitelediği V. Wahrām'ın oğlu II. Yazdgerd'e (439-457) geçti.⁷⁷⁴

II. Yazdgerd'in Sâsânî kralı olması bir süredir durgun devam eden Sâsânî-Roma-Armenia ilişkilerinin seyrini hızlı bir biçimde değiştirdi. Öyle ki II. Yazdgerd'in Hıristiyanlar üzerinde uyguladığı baskı 440 yılında Sâsânî ordularının Nisibis'e saldırmalarıyla artarak devam etti. Movsēs Xorenac'i'nin anlatısına göre II. Yazdgerd, kral olur olmaz Nisibis'teki Roma ordusuna saldırmış ve Atropatena Bölgesi'ndeki askerlerin de kendisine katılmasını istemişti.⁷⁷⁵ Elişē, Roma İmparatoru II. Theodosius'un bölgedeki Hıristiyanları korumak için savaşa yönelmediğini ve doğudaki komutanı Anatolius'u hazinelerle birlikte Sâsânîlere gönderdiğini söylemektedir.⁷⁷⁶

Muhtemelen II. Theodosius'un haraç vermesiyle Romalılar ve Sâsânîler arasındaki küçük ölçekli çatışma kritik bir savaşa doğru evrilmedi ancak II. Yazdgerd'in Hıristiyanlara karşı tutumunu büyük oranda yeniden şekillendirdi. Çünkü Sâsânîlerin, Süryani *kat'olikoslar* üzerinden Armenia Hıristiyanlığını İran inancına uyarlanma düşüncesi 440'lı yıllardan sonra doğrudan Zerdüştlüğün ihyası ve yeniden Armenia'ya dayatılma politikasına dönüştü. *Codex Theodosianus*'un 441 yılına işaret eden bir maddesinde Armenia'nın Sâsânîler tarafından işgal edildiğine dair bilgiyle birlikte 442 yılında da İran yanlısı olmakla Elişē tarafından sıklıkla *dinsiz* olarak anılan Siwnik' prensi Vasak'ın Armenia'nın yeni *marzpanı* olarak atandığı bilgisi bu düşüncüyü doğrulamaktadır.⁷⁷⁷ Temelde Vasak'ın *marzpan* olması *sparapēt* makamından sonra kral naipliğinin de feodal bir Ermeni ailesine geçişini simgeliyorsa da bu durum Armenia'nın iç huzurunu ve sosyal dengesini bozan gerçek problemlerin başlangıcı oldu.⁷⁷⁸ Nitekim dönemin en önemli iki kaynağından biri olan Łazar P'arpec'i, *marzpan* Vasak'ın damadı Varazvałan ile kızı arasında büyük bir kavga

⁷⁷³ Łazar P'arpec'i ve Movsēs Xorenac'i'nin kronolojisine göre V. Wahrām Aziz Sahak'tan önce öldü. Bk. LP', I.18; MX, III.67.

⁷⁷⁴ Agath. IV.27.2; Taberî, I.871-2; Mes'ûdî, II.192; Firdevsî, 1588.

⁷⁷⁵ Theod. HE, V.37.5-6; MX, III.67.

⁷⁷⁶ Elişē, I.p7; Frye 2006: 146.

⁷⁷⁷ *Dinsiz* (=Anawrēn [Ušwlpłū]). Kanun maddesiyle ilgili olarak bk. *Cod. Theod.* V.3.1. Ayrıca bk. Koryun, XIV; Elişē, III.p64; SÖ, XVII; Howard-Johnston 1995: 163.

⁷⁷⁸ 444 yılında Surmak'ın ölmesiyle de *kat'olikosluk* makamı I. Yovsēp'e geçti. Bk. LP', I.19; MX, III.67. Öte yandan Elişē, piskoposlar listesinde vermesine rağmen I. Yovsēp'i *kat'olikos* olarak adlandırmamaktadır. Bk. Elişē, II.p27.

olduğunu ve bu nedenle Vasak'ın Varazvañan'ı öldürmek için plan yaptığını söylemektedir. Anlatıya göre Varazvañan *marzpan* Vasak'tan korktuğu için İran'a kaçarak Zerdüşt dinini benimsedi ve II. Yazdgerd'in veziri Mihrnersēh'in yanına gitti.⁷⁷⁹ Vezir Mihrnersēh ile birlikte Armenia'nın Hıristiyanlık eğilimine karşı faaliyet yürüten Varazvañan, sonunda II. Yazdgerd'i Armenia'ya saldırması için kışkırttı ve dahası kralı da ikna etmeyi başardı.⁷⁸⁰

Aynı dönemle ilgili paralel bir anlatı sunan Elišē de Zerdüşt din adamlarının II. Yazdgerd'e yaptığı tavsiyenin içeriğini anlatmaktadır. Zerdüşt alimlerin uyarısını dikkate alan II. Yazdgerd, Armenia'nın da dâhil olduğu birçok bölgeye ferman göndererek her milletin kendi süvari birliklerini Apar Bölgesi'nde hazır bulundurmalarını emretti.⁷⁸¹ Toplanan birlikler Sâsânî ordularının öncülüğünde Hunlara karşı savaşın büyük faydalar sağlasalar da enteresan bir şekilde II. Yazdgerd, Hıristiyanlara karşı giderek daha saldırgan bir tutum sergilemeye yöneldi. Bu davranıştan ötürü Elišē, toplanan ordunun içinde yer alan Garegin isimli bir *naxararın* II. Yazdgerd'e karşı Hıristiyanlığı savunmasını ve sonunda kral tarafından 2 yıl boyunca işkenceye maruz bırakılarak öldürüldüğünü yazmaktadır.⁷⁸²

2.3.1. Ermeni Ayaklanması: 451 Vardananc' Savaşı

II. Yazdgerd'in doğuda düzensiz Hun birlikleri ve K'uşanlarla savaşın Armenia'nın Hıristiyan *naxararlarına* karşı mücadele başlattığı dönemde Roma-Sâsânî ilişkilerinin seyri çatışmadan uzaktı ama Priscus'un iddiasına göre 447/8 yılında Attila ile uğraşan Romalılar olası bir Sâsânî saldırısından da endişe ediyordu.⁷⁸³ Priscus'un bu kayıtlarının aksine II. Yazdgerd ise Romalılara saldırmaktan daha önemli bölgesel planlar üzerine yoğunlaşmıştı.⁷⁸⁴ Bu bağlamda yine K'uşan savaşları

⁷⁷⁹ Łazar P'arpec'i, Mihrnersēh için *hazarapet* unvanını kullanmaktadır. Bk. LP', II.20.

⁷⁸⁰ LP', II.20; SÖ, XVII. Öte yandan Taberî'ye göre vezir Mihrnersēh, V. Wahrām döneminde emekli olmuştu ancak II. Yazdgerd, yaşlı olduğu hâlde onu geri getirterek önemli yetkiler vermekten çekinmedi. Bk. Taberî, I.871.

⁷⁸¹ Elišē, I.p9-p10. Fermanın tam metni için bk. EK-1.8.

⁷⁸² Elišē, I.p13.

⁷⁸³ Priscus, *Fr.* X.9-15; Greatrex and Lieu 2002: 46. Öte yandan Ermeni kaynakları "Hun" kelimesini "Hon" [ʒnũ] olarak ifade ederek genelde "Hun" ve "K'uşan" topluluklarını karıştırmışlardır. Ayrıca bk. Tezcan 2007: 195.

⁷⁸⁴ Firdevsî, II. Yazdgerd'in kral olduğunda ilk olarak *günahlardan kaçınılması gerektiği* hususunda bir konuşma yaptığını söylemektedir. Bu bağlamda II. Yazdgerd'in *günah* olarak gördüğü Hıristiyanlık üzerine saldırması, kendi içinde tutarlı görülebilir. Bk. Firdevsî, 1588.

sırasında Hıristiyanlıktan dönmeyen Armenia'nın soylu süvari birliklerini ya sürgüne zorlamış ya da en uzak topraklarda ordunun en önünde düşmana karşı yollamıştı.⁷⁸⁵ II. Yazdgerd'in bu baskın din politikası Denšābuhr'un Armenia'ya gelip birtakım vergi düzenlemeleri yapmasıyla artarken 449 yılında Armenia'ya ulaşan bir fermanla da doruk noktasına ulaştı.⁷⁸⁶

Vezir Mihrnersēh'in imzası taşıyan ferman Armenia'da Hıristiyanlığın yasaklanarak Zerdüştlüğün (belkide Zurvanizm'in farklı bir yorumunun) yeniden tesis edilmesi gerektiğini söylüyordu.⁷⁸⁷ Armenia'nın yanı sıra Iberia ve Albania'dan da benzer istekte bulunan II. Yazdgerd, 450 yılına doğru ülkenin doğusunda Hunlarla savaştan ordularını geri çağırırdı.⁷⁸⁸ Tehlikenin arttığını gören ruhban sınıfı ve önemli feodal ailelerin temsilcileri problemi tartışmak üzere aynı yılın sonlarında Artaxata'da bir araya geldiler.⁷⁸⁹ II. Yazdgerd'e gönderilmek üzere hazırlanan uzun metin, özetle Sâsânîlere olan siyasi bağlılığın sürdürüleceğini ancak dinî konuda Zerdüştlüğün kabul edilmeyeceğini vurguluyordu. *Kılıç sizin boyun bizim sözleriyle biten mektup*, Sâsânî sarayında hayal kırıklığıyla karşılandı.⁷⁹⁰ Elišē'nin Zerdüşt rahipleri suçlu göstererek anlattığı destansı öyküye göre II. Yazdgerd, nefret dolu ve değersiz sözlerle bizzat isimlerini vererek *marzpan* Vasak ve *sparapēt* Vardan'ın da aralarında olduğu *naxararlar* sarayına çağırttı.⁷⁹¹

II. Yazdgerd'in İran'a gelmesini istediği *naxararlar* Sâsânî sarayına vardığında daha önce gelenekler uyarınca yapılan karşılımların hiçbiri yapılmadı.⁷⁹² Elišē'nin aktarımına göre Sâsânî kralının karşısına gelen *naxararlar*, II. Yazdgerd'den

⁷⁸⁵ Elišē, II.p20-p22. Diğer taraftan Łazar P'arpec'i'nin iddiasına göre Vezir Mihrnersēh, II. Yazdgerd'e, Ermenilerle Romalıların aynı dine mensup olduklarını ve bu yüzden Ermenilerin Hıristiyanlıktan uzaklaştırılması gerektiğini söylediğini ifade etmektedir. Bk. ŁP', II.21.

⁷⁸⁶ Elišē, II.p22-p24. Elišē'ye göre Denšābuhr Armenia'da toplam 1,5 yıl kaldı. Bk. Elišē, VII.p.169. Diğer yandan Mihrnersēh'in mektubunun teolojik savunusuna ilişkin bk. Eznik, 145-146.

⁷⁸⁷ Elišē, II.p24-p28; ŁP', II.22; EK-1.9A, 1.9B. Sâsânîlerin Armenia'ya dayattığı Zerdüştinanç, geleneksel kabulden ziyade kısmen Zurvanizm etrafında yeniden şekillenen dinî bir anlayıştı. Bilhassa Hıristiyanlık öncesi dönemde Armenia toplumunun Sâsânîlerin reforme ettikleri dinden oluşları, V. yüzyılda hâlâ bölgede varlığını sürdüren Zerdüştlerin İran'daki Zerdüştlerle aynı inanca sahip olmamaları sonucunu doğurmuştu.

⁷⁸⁸ MD, I.20.

⁷⁸⁹ Hem Elišē hem de Łazar P'arpec'i'nin verdiği liste *Hıristiyan Armenia* düşüncesinin yanında olan *naxararlar*ın durumunu ve sayısı anlamak için önemlidir. Elišē'nin listesi için bk. Elišē, II.p26-p28; Łazar P'arpec'i'nin daha uzun listesi için bk. ŁP', II.23.

⁷⁹⁰ [ւոյր քն, պարսւնցք վեր:]. Bk. Elišē, II.p40-p42; ŁP', II.25.

⁷⁹¹ Sâsânî sarayına çağırılanların listesi için bk. Elišē, II.p42-p43; ŁP', II.25; SÖ, XVII.

⁷⁹² Elišē, II.p44-p45.

kendi atalarını hatırlatarak bu tavrından vazgeçmesini ve Hıristiyanlığa karşı saldırgan bir politika yürütmemesini talep ettiler.⁷⁹³ Ancak II. Yazdgerd, *ateşi öldürdünüz, suyu kirlettiniz; ölüleri yere gömdünüz ve toprağı bozdunuz* cevabıyla Armenia'ya Zerdüştlüğü dayatma fikrinden geri adım atmadı.⁷⁹⁴ Łazar P'arpec 'i'nin detaylı notları II. Yazdgerd'in Armenia, Iberia ve Albania liderlerine Zerdüştlüğe geçmeleri için bir şans daha sunduğunu ancak feodal beylerin bu teklifi *onurlu bir biçimde* kabul etmediklerini ifade etmektedir.⁷⁹⁵ Ermeni kaynaklarının ayrı bir önem atfettiğı ve Sâsânî sarayında öne gelerek konuşma yapan Armenia'nın *sparapēti* Vardan Mamikonean, Hıristiyanlığın bu üç bölge için de vazgeçilmez olduğunu söyleyerek krala karşı gelse de kralın öfkesinden korkan diğer soylular II. Yazdgerd'ten düşünmek için kısa bir süre talep etmek zorunda kaldılar.⁷⁹⁶

Hem Elišē hem de Łazar P'arpec 'i, *sparapēt* Vardan'ı, *martyr* geleneğı üzerinden geriye dönük olarak Hıristiyanlığın ateşli bir savunucusu olarak gösterebilir de sürenin sonunda Vardan'ın da dâhil olduğı *naxarar* grubu II. Yazdgerd'in sarayında göstermelik de olsa Zerdüştlüğe geçtiklerine dair düzenlenen bir ayine katıldılar.⁷⁹⁷ Her iki yazar da II. Yazdgerd'in bu durumdan son derece memnun olduğunu ve *naxararları* topraklarına geri gönderirken *gönüllü* olarak yanlarına Zerdüşť din adamlarının verildiğini söylemektedir.⁷⁹⁸ Ancak diğer taraftan Iberia *bdeaşxi* Aşuşay ile Armenia *marzpanı* Vasak'ın iki oğlu Babik ve Amirnerseh, II. Yazdgerd tarafından olası problemlere karşı rehin olarak Sâsânî sarayında tutularak geri dönmelerine müsaade edilmedi.⁷⁹⁹ Armenia'ya dönen *naxararların* beraberlerinde getirdikleri Zerdüşť önderlerinin uygulama ve yaptırımlarına maruz kalmaları çok

⁷⁹³ Łazar P'arpec 'i'nin anlatısına göre *naxararlar* önce *magnates*lerin ardından da kral II. Yazdgerd'in huzuruna geldiler. Ayrıca sadece Armenia'nın değil, Iberia ve Albania'nın liderleri de görüşmede hazır bulunmuşlardı. Bk. ŁP', II.26. Öte yandan Elišē'nin kahramanlık vurgusu ve manevi yaklaşımı için bk. Cowe 1997: 341-359.

⁷⁹⁴ [...զկրակ սպանանէք և զզուրս պրդծէք և զվեռեալս ի հող թաղելով զերկիր սպականէք, քրպիկաք...]. Bk. Elišē, II.p46.

⁷⁹⁵ ŁP', II.26.

⁷⁹⁶ ŁP', II.26. Łazar P'arpec 'i'nin aksine Elišē, Vardan'ın öne çıkıp kral ile konuşmasına ilişkin bilgi vermemektedir.

⁷⁹⁷ Elišē, II.p50; ŁP', II.28.

⁷⁹⁸ Elišē, II.p50-p51; ŁP', II.28; Garsoian 1997: 99-100; Tezcan 2007: 191. Elišē, Zerdüşť din adamlarının sayısını 700'den fazla olarak ifade etmektedir. Öte yandan T'ovma Artsruni, kronolojik hata içermekle birlikte aynı tarihlerde Vndoy isimli bir Zerdüşť liderin Armenia'ya *marzpan* olarak getirildiğini söylemektedir. Bk. T'A, II.1.

⁷⁹⁹ ŁP', II.28. Amirnerseh'e ilişkin ayrıca bk. Thomson 1991: 95.

uzun sürmedi. II. Yazdgerd'ten tam yetki alan Zerdüşt din adamları ilk olarak kiliselerin hazinelerine saldırıp mallarına el koydular. Yaklaşan tahribatın boyutlarını tasvir eden Elişē, muhtemelen II. Yazdgerd tarafından verilen emirleri *kilise hizmetleri bastırılacak, kutsal tapınaklar mühürlenecek, kutsal aletlere el konulacak ve ilahiler susturulacak* sözleriyle anlatmaktadır.⁸⁰⁰

Kiliseler üzerinde tahakküm kurmaya çalışan Zerdüşt din adamlarının bir sonraki hamlesi Armenia'nın önemli yerleşimlerinde ateş tapınakları kurmaları oldu.⁸⁰¹ Öyle ki T'ovma Artsruni'ye göre başkent Dwin'de tanrı Ormizd adına bir tapınak inşa edilerek burada kutsal ateş yakıldı.⁸⁰² Ancak gerilimi yükselten asıl olay 450 yılında, Van Gölü'nün kuzeyindeki Tsalkotn'a bağlı Angl yerleşiminde yaşandı. Bir pazar günü Zerdüşt rahipler ayin sırasında kilisenin kapısını kırarak cemaati dağıtmayı çalıştı ancak papaz Lewond öncülüğünde ruhbanlar, Zerdüşt rahiplere karşı direnerek küçük çaplı bir ayaklanma başlattılar.⁸⁰³ Durumun kontrolden çıktığını gören Zerdüşt önderler endişe içinde *marzpan* Vasak'a ne yapmaları gerektiğini üstü kapalı bir tehditle sordular.⁸⁰⁴ Armenia'nın kaosa sürüklendiğini gören *marzpan* Vasak, II. Yazdgerd'e sadık olduğunu belirterek Zerdüştleri desteklemeleri için bir süvari birliği hazırladı. Her ne kadar Elişē, Vasak'ın Zerdüşt dinini benimsediği için meseleyi doğru yorumlamadığını ima etse de Vasak'ın Hıristiyanlığa karşı faaliyetlerini de *hilekâr* kelimesiyle ifade etmekten geri durmamaktadır.⁸⁰⁵

Hem Zerdüşt rahiplerin faaliyetleri hem de *marzpan* Vasak'ın Armenia'nın yanında yer almaması Hıristiyan *naxarar*ların saldırgan bir refleks gösterme eğilimlerini tetiklediği açıktır. Özellikle Łazar P'arpec'i, Hmayeak'ın *sparapēt* Vardan'ı isyana öncülük etmesi için iknaya çabaladığından bahsetmektedir.⁸⁰⁶ Nihayetinde *sparapēt* Vardan Mamikonean, Amatunik' prensi Vahan'ın da ısrarıyla

⁸⁰⁰ [...բարձցին կարցք եկեղեցւոյ, փակեցցին և կնքեցցին դրունք սուրբ տաճարացն, գրով համարով առցին նուիրեալ սպասքն յարքունիս, լեւցեն ձայնք սաղմուսացն...]. Bk. Elişē, II.p52. Diğer taraftan Zerdüşt din adamlarının Armenia üzerindeki baskısıyla ilgili olarak bk. Elişē, II.p52-54; ŁP', II.29.

⁸⁰¹ ŁP', II.29.

⁸⁰² T' A, II.1.

⁸⁰³ Elişē, III.p58.

⁸⁰⁴ Elişē, Hıristiyanların birlik olmalarını övgü dolu sözlerle ve abartılı bir üslupla anlatmaktadır. Bk. Elişē, III.p59-p62.

⁸⁰⁵ [տեխաւորով]. Bk. Elişē, III.p63-p64.

⁸⁰⁶ ŁP', II.30.

planı gizli tutmak şartıyla Armenia'yı savunmayı karar verdi ve bu amaçla Angl Kalesi'ne yakın Całkutn yerleşimine gelerek kamp kurdu.⁸⁰⁷ Aynı dönemde Hıristiyan *naxarar*ların karşısında duran ve Sâsânî hegemonyasını destekleyen Zandañan isimli başka bir prens de durumu Vasak'a haber vermek için aceleyle yola çıktıysa da durumu öğrenen Vardan'ın askerleri Zandañan'ı yakalayarak Bagrewand'da tutsak etti.⁸⁰⁸ Fakat yine de *marzpan*ın gücünü de yanına çekmek isteyen *naxarar*lar bir heyetle Vasak'ın yanına giderek zorla da olsa *marzpan*ın desteğini almayı başardılar.⁸⁰⁹

Marzpan Vasak'ın gönülsüz desteğine rağmen görünürdeki ittifakı isyana kalkışan Armenia'yı cesaretlendirmişti. Önce 449 yılında II. Yazdgerd tarafından verilen hediyeler tahrip edilerek küçümsendi daha sonra toplanan ordu doğu, batı ve kuzey yönlerinde 3 parçaya ayrılarak Sâsânî askerlerinin Armenia'daki ordugâhı yok edildi.⁸¹⁰ Aynı yıl içinde, 450 yılının ortalarına kadar Artaxata başta olmak üzere Garni, Ołakan ve Van bölgeleri Zerdüş inancından ve Sâsânîlerden temizlendi.⁸¹¹ Önemli başarılar elde eden Armenia orduları, kısa bir süre sonra Albania *hazarapet*inden Sâsânî ordularının Hun topraklarından dönerek Albania ve Armenia'ya doğru saldırı hazırlığında olduklarını öğrendi.⁸¹² Bunun üzerine *sparapēt* Vardan Mamikonean önderliğinde biraraya gelen Armenia ruhbanları ve aristokratları, II. Theodosius'tan Sâsânîlere karşı yardım istemek için Constantinopolis'e bir elçi gönderdiler.⁸¹³ Fakat elçinin gidişyle aynı dönemde II. Theodosius'un ölümü Armenia'nın yardım alma umutlarını yeşermeden sona erdirdi.⁸¹⁴ Movsēs Dasxuranc'ı'nın Armenia'ya yardım sözü verdiğini ima ettiği II. Theodosius'un ölümünden sonra yerine geçen Marcianus (450-457) ise *antlaşmadan* geri adım attı.⁸¹⁵

⁸⁰⁷ Elişē, III.p64; ŁP', II.31.

⁸⁰⁸ ŁP', II.32.

⁸⁰⁹ Elişē, III.p66; ŁP', II.32.

⁸¹⁰ Elişē, III.p66.

⁸¹¹ Diğer taraftan Elişē, savaşa kutsal bir kimlik kazandırmak için Armenia askerlerinin altın ve paraya dokunmadıklarını söylemektedir. Bk. Elişē, III.p67-p68.

⁸¹² Elişē, III.p71.

⁸¹³ Elişē, III.p71-p72; Garsoñan 1997: 100. Łazar P'arpec'i'ye göre II. Theodosius'un yanında Ałjnik' (Arzanena) *bdeaşxına*, Angel-tun, Tsop'k' (Sophene), Haşteank' ve Acilisene prensleri ile Antiochia'da bulunan Roma generaline de mektup gönderdiler. Bk. ŁP', II.33. Mektubun tam metni için bk. EK-1.10.

⁸¹⁴ II. Theodosius, 28 Temmuz 450 yılında öldü. Dolayısıyla Armenia kuvvetleri bu tarihten önce isyana başlayıp muhtelif bölgeleri ele geçirmiş olmalıdır. Bk. Elişē, III.p73.

⁸¹⁵ MD, I.20. Elişē'ye göre İmparator Marcianus, danışmanı Anatolius ve Elpharius'tan etkilenecek Armenia'nın yardım isteğini geri çevirdi. Bk. Elişē, II.p73. Öte yandan aynı dönemde Romalılar Hunlarla da meşgulü oldukları için Armenia meselesini geri plana itmişlerdi.

Dahası Elišē'nin suçlamasına göre Romalılar, Sâsânîlerle küçük bir antlaşma yaparak Armenia'ya yardım göndermeyeceklerini onayladılar.⁸¹⁶

Batıdaki Hun problemleriyle uğraşan Romalıların doğuda Sâsânîler ile anlaşması, doğal olarak Armenia'yı bir kez daha Sâsânîlere karşı savunmasız bırakmıştı.⁸¹⁷ Yaklaşan savaşı gören *sparapēt* Vardan Mamikonean, Armenia ordularını 3 parçaya bölerek birinci ordunun başına Atropatena'nın savunması için Neršābuhr Rmbosean, ikinci ordunun liderliğine Gürcü sınırındaki Chor *marzpan*ına karşı bizzat kendisini ve üçüncü ordunun başına da *marzpan* Vasak'ı geçirdi.⁸¹⁸ Ancak paylaşımın üzerinden çok geçmeden *marzpan* Vasak, yeniden taraf değiştirerek birçok *naxarar*la birlikte Sâsânîlerin safına geçti. Elišē'nin *ihanet* listesi gibi isimlerini verdiği bu *naxarar*lar, 451 yılına doğru Armenia'daki Hıristiyanlık veya İran yanlısı dengenin durumunu ve soylu sınıfın kimlerden oluştuğunu açık bir şekilde göstermektedir. Buna göre Bagratunik', Xoixorunik', Apahunik', Vahevunik', Palunik', Gabeleank' ve Urts bölgelerinin lordlarını *marzpan* Vasak'ın yanında *sparapēt* Vardan'ın isyan hareketinden ayrıldı.⁸¹⁹ Łazar P'arpec'i ise Vardan'ın tarafında bulunan ve *Hıristiyanlık için ölümü göze alan* diğer bazı *naxarar*ların isimlerini saymaktadır; Xorēn Xoixoruni, Aršawir Kamsarakan, T'at'ul Dimak'sean, Artak Paluni, Giwt Vahewuni, Hmayeak Dimak'sean.⁸²⁰

İttifaktan ayrılan *marzpan* Vasak, yanında olduğunu bildirmek için II. Yazdgerd'e haberciler gönderdi ve Armenia ordusunu 3 parçaya bölerek ordunun gücünü zayıflattığını anlattı. Bu sayede Chor Bölgesi'ne doğru ilerleyen *sparapēt* Vardan'a karşı önlem alan bölgenin *marzpan*ı Sebukht, hızla Kura Nehri'ni geçerek Armenia ordularına karşı pozisyon aldı.⁸²¹ Meydana gelen küçük ölçekli çatışma Armenia ordularının üstünlüğüyle sona erdi ve bu küçük başarı Vardan'a Hunlarla

⁸¹⁶ Elišē, III.p73.

⁸¹⁷ Yeni İmparator Marcianus'un ilgilendiği temel sorun II. Theodosius döneminden devraldığı Attila tehdidi ve imparatorluğun batı bölgelerindeki istikrarsızlığı.

⁸¹⁸ Elišē, III.p74; MD, I.20.

⁸¹⁹ Elišē, III.p74.

⁸²⁰ Łazar P'arpec'i'nin verdiği liste Armenia ve *marzpan* Vasak ile Sâsânî orduları arasındaki küçük çaplı çatışmalardan sonraki gün ya da aylara denk düşmektedir. Bk. ŁP', II.34.

⁸²¹ Elišē, III.p75; MD, I.20.

ittifak yapma imkânı verdi.⁸²² Ancak Armenia kuvvetleri ile Hunların Sâsânîlere karşı birleşmelerinin hemen akabinde, *sparapēt* Vardan'ın Kafkaslarda oluşunu fırsat gören *marzpan* Vasak, kendi askerlerini muhtelif kalelere yerleştirerek bölgenin hâkimiyetini Sâsânî güvencesi altında yeniden kendi yönetimine geçirdi.⁸²³ Gañni, Eramunk', Drasxanakert ve Artaxata'nın da aralarında olduğu birçok yerleşim yeri ve bu bölgelerdeki kiliseler *marzpan* Vasak tarafından tahrip edildi.⁸²⁴ Haberi alan *sparapēt* Vardan, 450 yılının sonuna gelinirken Armenia'ya geri dönerek 451 yılının hemen başında idareyi eline almayı başardı.⁸²⁵ *Marzpan* Vasak'ın kaçışını ve Armenia, Albania ile Iberia'nın da Zerdüştlüğe teslim olmadığını gören II. Yazdgerd ise problemi farklı bir yöntemle çözüme kavuşturmak için genel bir af yayımladığını duyurdu: *Tutuklular kraliyet emriyle serbest bırakılacak ve eğer malları alınmışsa iade edilecek.*⁸²⁶

II. Yazdgerd'in ani politika değişimi Armenia'da şaşkınlık ve tereddütle karşılanırsa da Sâsânîlerin beklediği olumlu karşılığı görmedi. Bu yüzden II. Yazdgerd, veziri Mihrnersēh'i fillerden oluşan büyük bir orduyla Armenia'ya gönderdi.⁸²⁷ P'aytakaran (Caspiana) Bölgesi'nden Hēr ve Zarawand'a ilerleyen Sâsânî ordularını haber alan *sparapēt* Vardan, Amatuni ailesinden Añanjar'ı 300 süvari eşliğinde gözetlemesi için Sâsânîlerin üzerine gönderdi.⁸²⁸ Küçük birkaç çarpışmanın neticesinde Sâsânî orduları Tımut Nehri'nin yanındaki Artaz Bölgesi'nde yer alan Avarayr yerleşimine gelerek kamp kurdular.⁸²⁹ Benzer şekilde Armenia ordusu da Artaxata'da hazırlıklarını yaparak toplamda 66.000 askerle bölgeye doğru ilerledi ve Sâsânî karargahına yakın bir yerde konakladı.⁸³⁰ *Marzpan* Vasak ve yanındaki *naxararlar*, Armenia ordusunun savaş taktiklerini Sâsânîlere anlatıp avantaj sağlarken,

⁸²² Elişē, III.p76-p78; LP', II.35. Movsēs Dasxuranc'i'ye göre Hunlar, bir süre önce Hıristiyan olmuşlardı ve bu yüzden kurulan ittifakta Ermeniler ile Hunların ortak inanca sahip olmalarının rolü vardı. Bk. MD, I.19.

⁸²³ Łazar P'arpec'i, Vasak'ın yanında yer alan prenslerin listesini vermektedir; Bagratunik' prensi Tiroc', Xořxorunik' prensi Gadišo, Apahunik' prensi Manec', Vahewunik' prensi Giwt, Palunik' prensi Varazšapuh, Gabeleank' prensi Artēn, Urts prensi Nerseh. Bk. Elişē, IV.p92; LP', II.25.

⁸²⁴ Elişē, III.p79.

⁸²⁵ Elişē, III.p81.

⁸²⁶ Elişē, III.p85; LP', II.36; Russell 1987: 138.

⁸²⁷ Elişē, III.p88; LP', II.37.

⁸²⁸ Elişē ve Łazar P'arpec'i arasında kronoloji farklılığı vardır ve dahası Elişē'ye göre Añanjar 2.000 askerle Sâsânîlerin üstüne gitmiştir.

⁸²⁹ LP', II.37.

⁸³⁰ Elişē, V.p99-p100, V.p106-p113; LP', II.38.

sparapēt Vardan Mamikonean da kendi komutanlarını savaş düzeni uyarınca görevlendirdi.⁸³¹

451 yılının Mayıs ayında Muşkan Niwsalawurt komutasındaki Sâsânî orduları Armenia'ya bir saldırı gerçekleştirdi.⁸³² Ancak asıl çarpışma, hazırlıklarını tamamlayan iki ordunun 2 Haziran 451 tarihinde Avarayr'da karşı karşıya gelmeleriyle yaşandı.⁸³³ Müttefik desteğinden yoksun kalan ve Sâsânî orduları karşısında sayıca az olan Armenia ordusu günün sonunda ağır bir yenilgi alarak savaşı kaybetti. Her şartta Ermeni komutanlarını *kahraman* olarak gösteren Elişê, *kahramanlar kahramanlara saldırdı* diyerek *sparapēt* Vardan Mamikonean'ın cesaretini abartılı bir üslupla anlatsa da savaşın sonunda *sparapēt* Vardan Mamikonean'ın da olduğu 9 önemli *naxarar* ailesinin temsilcileri Sâsânîler tarafından ölüldü.⁸³⁴

Sparapēt Vardan'ın isminden ötürü *Vardananc'* olarak anılan savaşı Armenia ordularının kaybetmesi yalnızca *sparapēt* ve *kat'olikosluk* makamlarını değil aynı zamanda *marzpanlık* yapısını da etkiledi. Nitekim uzun bir süredir Armenia ve İran arasında değişken bir politika yürüten *marzpan* Vasak, güvensiz tavırlarından ve Hunların Sâsânîlere saldırmasından sorumlu tutularak II. Yazdgerd tarafından azledildi ve yerine Atrormizd geçirildi.⁸³⁵ Ermeni kaynaklarının kutsal savaşçı ve *martyr* geleneği üzerinden yoğun bir şekilde kimlik yaratma arzularını tetikleyen *Vardananc'* Savaşı 428 yılından sonra Armenia'nın monarşiden mahrum kalışının en belirgin sonucu oldu. Nitekim 451 yılından sonra Armenia toplumu, dinî hassasiyetler üzerine kurulan benzer içerikli isyanları Romalılar ve Sâsânîlerin değişken politikaları üzerinden sıkça gündeme taşıyacaktı.

⁸³¹ Ordunun düzeni ve dağılımına ilişkin bk. Elişê, V.p116.

⁸³² LP', II.37; Russell 1987: 138.

⁸³³ T'A, II.1; Christensen 1936: 283. Öte yandan aynı dönemde Hunlarla yapılan iş birliği uyarınca Hunlar da Sâsânîlere saldırdı. Bk. Elişê, VI.p127-p128; Tezcan 2007: 196.

⁸³⁴ Elişê, V.p119-p120; LP', II.39; YD, XV.5.

⁸³⁵ Elişê, VI.p129; LP', II.40.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ARMENİA'DA ZERDÜŞTLÜK VE HİRİSTİYANLIK

3.1. Senkretik Armenia Paganizmi

Armenia'nın coğrafi konumu, bölgenin sosyal ve iktisadî yapısını şekillendirdiği kadar dinî yaşantısını da hemen her dönem etkisi altına almıştı. Özellikle bölgenin batısında Phrygia ve Anadolu kökenli tanrıların etkisi yaşanırken İran medeniyetine yakın olan güney ve doğu kesimlerinde doğal olarak İran kökenli tanrıların varlığı görülmekteydi. Strabo'nun anlaşılabilir anlatısıyla İran dünyası, Armenialıların din ve geleneklerinin başlıca yaratıcısıydı.⁸³⁶ Çünkü Armenia'nın 3 temel hanedanı - Orontid, Artaxiad, Arşakid - esasen İran kökenliydi ve bu durum İran'a ait gelenek ve dil özelliklerinin Armenia'a girmesindeki belirleyici etkenlerden olmuştu. Üstelik Armenia'daki dinî çeşitlilik yalnızca iki kutupla sınırlı değildi. Siyasi nüfuzun değişimine bağlı olarak ekseri Yunan ve Roma uygarlıklarına ait tapınımlara da asli unsur olmamakla birlikte Armenia'da rastlamak mümkündü. Gerçekte Zerdüş özellikler benimsense de Armenia'nın kendi içindeki bölgesel farklılıkları çok inançlı ve kültürlü bir din örgütünün gelişmesine önyak olmuştu ve bu durum da çok kültürlü bir yapının mitoloji ile harmanlanması demekti. Çünkü Armenia'nın geniş uzantılara sahip coğrafyası, farklı inanışların etki alanına girmeye ve bunları Ermeni mitolojisiyle bütünleştirmeye her dönem açık kapı bırakmıştı.

Agat'angelos'a göre Armenia'da bu farklı gelenek ve inançların oluşturduğu toplamda 7 merkezi tapınım bölgesi vardı.⁸³⁷ Bunlar, Artaxata, T'ordan, Ani (Kamax), Erēz, T'il, Bagayarič ve Aštišat'tı. Ancak bu merkezlerin yanında yine Aštišat'ta, Agat'angelos'un *sekizinci tapınak* olarak tasvir ettiği Vahagn'a adanmış başka bir

⁸³⁶ Strab. XI.13.9.

⁸³⁷ [Եթոթն քազիսս մեհեմիցն ուխտաւոր...]. Bk. Aa, 22. Öte yandan *K'art'lis C'xovreba*'da Gürcü kral III. Mirian'ın 7 puta taptığı yazılmaktadır ki bu durum bölgesel 7 tanrı ya da inancın hâkim olduğunu göstermektedir. Bk. *K'C'*, 41.

tapınak daha vardı.⁸³⁸ Ne var ki Agat'angelos'un bu *sekizinci* vurgusu, muhtemelen önemli inanç merkezleri ile küçük tapınımları karıştırmıştı. Nitekim Armenia'da toplamda 7 merkeze yayılmış 10 tapınak dinî hayatı şekillendirmekteydi; Artaxata'da Anahita ve Tir, Tordan'da Baršamin, Ani'de (Kamax) Aramazd, Erēz'de Anahita, T'il'de Nanē, Bagayarič'de Mihr ve Aštišat'ta Vahagn, Anahita ile Asthik tapınakları gündelik yaşamın önemli bir parçasını teşkil ediyordu.⁸³⁹

Bu tapınım merkezlerinde yer alan ve Ahura Mazdā'nın Armenia'ya yansıma şekli olan "baba" Aramazd ya da Ormizd, Armenia'daki en büyük tanrıydı.⁸⁴⁰ Armenia toplumu, bu tanrıyı tanımlarken Zerdüştlüğün eski ve kısmen yerel bir formuna inandıkları için muhtemelen Arşakidler döneminde Aramazd, Sâsânîler döneminden sonra ise Öhrmazd/Hormizd isimlerini kullanmışlardı.⁸⁴¹ Bu durum aynı zamanda Sâsânî hâkimiyetinden sonra Zerdüş inancın yeniden formüle edilip resmî din hâline getirilmesini de simgeliyordu.⁸⁴² Her ne kadar Ermeni kaynakları Aramazd'ı *yerlerin ve göklerin yaratıcısı* olarak ifade edip Zerdüş inanca ve aslında IV. ve V. yüzyıllarda yaygın olan Zurvanizm'e yakın bir çizgide yer alsada eski geleneklere bağlı kaldıkları için Armenia toplumu Sâsânîlerin gözünde *sapkın (heretik)* olmaktan kurtulamamıştı.⁸⁴³

Aramazd'ın varlığına ve tapınım şekillerine ilişkin Armenia'da tek bir kabul yoktu. Hâlihazırda Movsēs Xorenac'i, 4 ya da daha fazla Aramazd olduğunu ima etmektedir.⁸⁴⁴ Movsēs Xorenac'i'nin böyle bir tanıma niçin ihtiyaç duyduğunu yorumlamak zordur ancak Aramazd'ın farklı tanrılarla en azından birlikte anılması

⁸³⁸ [Գրքերոյն պաշտօն հոշակաւոր, սնուսնեալն Վիշապարաղն Վահագնի,]. Bk. Aa, 809.

⁸³⁹ Thomson 1976: 440; EK-8.

⁸⁴⁰ MX, II.53; Sebēos, XI. Diğer taraftan Ahura Mazdā'nın temel kimliği *yaratan* olduğu için Aramazd da Armenia'da yeri ve göğü yaratan en büyük tanrıydı. Bk. Russell 1987: 154.

⁸⁴¹ Gürcüler ise aynı tanrı için *Armaz/Armazi* [არძობა] kelimesini tercih etmiştir. Örneğin bk. K'Ç', 16, 49-50.

⁸⁴² Sâsânîlerin Zerdüştlüğü Zurvanizm'e doğru evirmeleri aslında Armenia'ya karşı sergiledikleri saldırgan dinî tavrın sebeplerinden biriydi. Zurvanizm'in etkisi IV. yüzyılın sonu ve V. yüzyılın başlarında oldukça belirgindi. Nitekim II. Šābuhr'un kızının ismi Zruanduxt'tu. Bk. P'B, VI.1. Yine 449 yılında Mihrnersēh'in Armenia'ya gönderdiği mektup, açıkça her şeyin yaratıcı Zrvan'a atıf yapıyordu ve Eznik Kolbac'i bu düşünceye karşı teolojik bir tartışma açmıştı. Bk. Eznik, 145-146.

⁸⁴³ *Yerlerin ve göklerin yaratıcısı* (=zararič'n erkni ew yerkri [զարարիչն երկնի և երկրի]). Bk. Aa, 68; TA, Boyce 1979: 84; Russell 1987: 158.

⁸⁴⁴ MX, I.31.

muhtelif kaynaklarda oldukça belirgindir.⁸⁴⁵ Mesela, Zeus ve Aramazd isimlerinin Zeus-Aramazd şeklinde bir arada kullanılması bu duruma güçlü bir örnek olarak gösterilebilir.⁸⁴⁶ Aynı bağlamda Aramazd'ın *yıldırım/şimşek tanrısı* olarak tasvir edilmesi ile Homerus'un Zeus'u *yıldırım/şimşek* ile özdeşleştirmesi arasında da bir bağ kurulabilir.⁸⁴⁷ Bu açıdan Zeus'un Armenia'ya girişi, önce MÖ II. yüzyılda I. Artaxias'ın öncülüğünde ardından da MÖ I. yüzyılda II. Tigranes'in tıpkı Tigranocerta'da tiyatro gösterisi düzenlemesi gibi sanatsal açıdan Yunanlardan etkilenmesiyle olmuştur.⁸⁴⁸ Dolayısıyla Aramazd'ın Armenia'daki en büyük/güçlü tanrı olduğu anlayışının, dönem dönem farklı toplulukların büyük tanrılarını da içine alan çok kültürlü bir yapıya dönüştüğü açıktır.

Diğer yandan Agat'angelos, Ani'de (Kamax) bulunan Zeus-Aramazd tapınağını tanımlarken "tanrı" manasına gelen *dic'* kelimesini kullanmaktadır.⁸⁴⁹ Bu kelime, muhtemelen İran kökenli *bag* kelimesinin muadili olarak Ermeni literatürüne girmişti. Çünkü Ani'nin (Kamax) doğusunda, Ermenilerin Bagawan ya da Dic'awan dedikleri "tanrının yeri" manasına gelen ve İran dilleriyle özdeş anlamda bir tapınım merkezi vardı.⁸⁵⁰ Kuşkusuz buranın da en temel yapısı Aramazd'a adanmış ünlü tapınaktı.⁸⁵¹ Bu itibarla tanrı Aramazd'ı ifade eden *dic'* kelimesi, yalnızca Hıristiyan olmayan tanrıyı ifade etmekteydi ve Hıristiyanlıkta "tanrı" tabirinin karşılığı farklı bir sözcük olan *astuats* [*աստուատ*] kelimesine doğru evrilecekti.⁸⁵² Dahası *dic'* Aramazd, geleneksel anlatıda yer ve göklerin yaratıcısıydı ve bu yönüyle temelde

⁸⁴⁵ Movsēs Xorenac'i'nin kullandığı *dört* ifadesi ile Zerdüşt takvimindeki birinci, sekizinci, on beşinci ve yirmi üçüncü günlerin isimleri arasında bir bağlantı olması muhtemeldir. Bk. Russell 1987: 162.

⁸⁴⁶ [...Ջէւս ղիցն Արամազդայ,]. Bk. Aa, 785. İran'da Ahura Mazdā olan tanrı Armenia'da Aramazd, eski Yunan dünyasında ise Zeus'tur.

⁸⁴⁷ Hom. II. XXI.161; MX, II.86; Thomson 1978: 239. Öte yandan aynı şekilde Movsēs Xorenac'i, Aramazd'ın Inak' adında bir oğlu olduğunu söylese de Eusebius'un *Chronicon*'una göre Inak', Aramazd'ın oğlu değil Isis'in babasıydı. Bk. Euseb. *Chron.* II, 77; MX, III.15; Thomson 1978: 268.

⁸⁴⁸ MX, II.12, II.14.

⁸⁴⁹ *Bütün tanrıların babası* (=horn anuaneal dic' n amenayn [*հորն անուանեալ ղիցն ամենայն*]). Bk. Aa, 785. Diğer taraftan Arşakid kral mezarlarının da Ani'de (Kamax) bulunması, monarşinin en büyük tanrı Aramazd ile bir şekilde koruyuculuk ve yücelik ilişkisi içinde olduğunu gösterebilir.

⁸⁵⁰ Aa, 817; NBHL, I.636; Hübschmann 1897: 113; Russell 1987: 159. Öte yandan klasik Ermenicede Bagawan kelimesi de "altar" ya da "sembol" anlamıyla Zerdüştlükle ilintili olarak kullanılıyordu.

⁸⁵¹ Aa, 785; MX, II.14; II.53. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, Bagawan'daki daimi ateşten bahsederken tanrının ismini Sāsānî etkisiyle Ormizd olarak vermektedir. Bk. MX, II.77.

⁸⁵² Benzer şekilde, Ani'deki Aramazd tapınağının "başrahibi" olan Mažan, *k'rmamet* [*քրմապետ*] unvanıyla anılmaktaydı. Aynı unvan Hıristiyanlık sonrasında yerini Süryanice kökenli *k'ahanayapet* [*քահանայապետ*] kelimesine bırakmıştır. Bk. NBHL, I, 1032; Ačaryan 1973: 481-482.

Ermeni mitolojisinin de önemli bir parçasıydı. Çünkü Movsēs Xorenac‘i‘ye göre Kronos ile Zrvan en büyük tanrı olarak birbirine denkti ve mitolojik karakter tanrı Bēl, Eusebius‘un *Chronicle*‘sinin Ermenice versiyonunda yorumu zor bir şekilde Aramazd olarak anılmıştı.⁸⁵³ Bu noktada Eusebius‘un kullandığı *dios* (tanrı) sözcüğü ile Aramazd‘ın arasındaki birebir uyum ise T‘ovma Artsruni‘ye *dios*/Aramazd‘ın babası Belos şeklinde yansımıştır.⁸⁵⁴

Aramazd‘ın Armenia‘daki varlığı V. yüzyılın ortalarında II. Yazdgerd‘in saldırgan politikasıyla yeniden gündeme geldi. Bu dönemde Elišē ve Eznik Kołbac‘i gibi yazarların sıklıkla kullandıkları tanrı Zrvan ifadesi, Armenia literatürü üzerindeki en belirgin İran etkilerinden birini göstermektedir. 450 yılının başlarında Dwin‘de yakılan kutsal ateşi, buraya inşa edilen Ormizd (Aramazd) tapınağıyla yeniden Armenia toplumuna dayatan II. Yazdgerd, bu çabasından olumlu bir netice alamadı ancak Armenia‘ya gönderdiği mektupta Sâsânîlerin Dualizm‘den Zurvanizm‘e doğru kısmen evrildiklerini gösterdi.⁸⁵⁵ Geleneksel olarak ateşi ve dolayısıyla da güneşi vurgulayan bu İran etkisi, Movsēs Xorenac‘i‘de güneş üstüne edilen yemin sahnesiyle Hıristiyanlık sonrası döneme uzanan bir ritüelin parçası olarak devam etti.⁸⁵⁶ Öyle ki Güneş‘in toplumdaki önemi Hıristiyanlık sonrası dönemde dahi Ermeni takvimi üzerinde baskın bir şekilde kendini gösterdi. Nitekim hem İran hem de Ermeni takviminde yılın ilk ayına verilen isim olan Nawasard‘ın ilk günü *areg/arew* yani “güneş” anlamına gelmekteydi.⁸⁵⁷ Dolayısıyla Armenia‘da yaygın olsa da hiçbir

⁸⁵³ Euseb. *Chron.* I, 25; MX, I.6-7; T‘A, I.2-3, II.3; Thomson 1978: 81. Öte yandan Eusebius‘un *Kilise Tarihi*, V. yüzyılda eski Yunanca üzerinden değil Süryanice üzerinden Ermeniceye çevrilmiştir.

⁸⁵⁴ T‘ovma Artsruni‘ye göre Belos, Aramazd‘ın babası ve tanrıların ilkidir. Ancak yine T‘ovma Artsruni‘nin iddiasına göre Aramazd‘ın babasının Kronos olduğu yönünde de anlatılar mevcuttur. Bk. T‘A, I.2.

⁸⁵⁵ Elišē, II.p24-p28; ŁP‘, II.22; EK-1.9A, 1.9B. Diğer yandan Sâsânî idaresinde Zurvanizm‘e karşı çıkanların sayısı da az değildi ancak, II. Šābuhr‘un baskı gücü Zurvanizm‘in muhalefetini nispeten susturmuştu. Üstelik II. Šābuhr, kızına Zurvandux (Zurvan‘ın kızı) adını verirken V. yüzyılda Mıhrnersēh de oğluna Zurwāndādh (Zurvan tarafından yaratılan) ismini vermişti. Dolayısıyla Zurvanizm Sâsânî sarayınca oldukça güçlüydü ve bu popülerlik Ermeni kaynaklarına da açıkça yansımıştı. Bk. Taberī, I.869; Zaehner 1972: 47; Boyce 1979: 119.

⁸⁵⁶ MX, II.19; III.22. VII. yüzyılda dahi Aramazd‘ın güneş ve ay ile ilintili hâlde tasviri ilgi uyandırıcıdır. Bk. Sebēos, XI. Öte yandan Albania ve Iberia‘nın da dâhil olduğu Kafkas Bölgesi‘ni bir bütün olarak değerlendirmek daha doğrudur. Çünkü Armenia‘da olduğu gibi bu bölgelerde de güneş üstüne yemin etmek yaygın bir gelenektir. Bk. MD, II.40. Üstelik II. Šābuhr da, II. Constantius‘a gönderdiği mektuba güneş ve aya vurgu yaparak söze başlamıştı. Bk. Amm. Marc. XVII.5.3.

⁸⁵⁷ NBHL, II, 408; Garsoïan 1989: 548-549.

koşulda putperestliğin tam manasıyla ateşperestliğe tercih edildiği sonucuna varılmamaktadır.

Armenia'daki tanrılar panteonunun tepesinde bulunan Aramazd'ın tıpkı eski Yunan ve Roma dünyasında olduğu gibi diğer tanrılarla da akrabalık bağları vardı. Aramazd'dan sonra Armenia'nın en güçlü tanrı(ça)sı olan ve yine İran menşeli olan "hanımefendi" Anahita, Aramazd'ın karısıydı ve doğurganlığı simgelerdi.⁸⁵⁸ Bu anlayış zayıf da olsa Phrygia geleneği ile en belirgin inancısını Kybele'nin oluşturduğu bir nevi ortak tapınma kültürünün bir parçasıydı. Fakat Phrygia kökeniyle asıl yakınlık, Hıristiyanlık sonrası dönemde "aziz" manasına karşılık gelen *surb* [սւրբ] kelimesinin muhtemelen Phrygia dilindeki *subra* sözcüğünden türetilmiş olmasıydı.⁸⁵⁹

Armenia toplumunda *Anahit* olarak bilinen tanrıçanın adına Acilisene Bölgesi'ndeki Erēz kasabasında özel bir tapınak inşa edilerek tanrıça onurlandırılmıştı.⁸⁶⁰ Burası bütün bir kült merkezi olarak eski Yunan ve Roma kaynaklarında *Anaitis Chōra* veya *Anaitica* isimleriyle anılırdı ve Isidorus Characenus'a göre de Anahita'nın eski Yunan dünyasındaki karşılığı Artemis'ti.⁸⁶¹ Bu yönüyle ana tanrıça kültürünün Armenia'daki yansıması olan Anahita, Agat'angelos tarafından *altın ana/kadın* olarak tasvir edilmiştir.⁸⁶² Anahita'nın *anne* tanrı oluşu, Roma dünyasında *Magna Mater* kavramının altında aslında Kybele'ye kadar uzanan bir çeşit kültürel süreklilikti.⁸⁶³ Nasıl ki Kybele ile Attis geleneksel olarak birlikte tanımlanmışsa Anahita da Ermeni kaynaklarında farklı bir hikâye altında Nanē ile birlikte anılmıştır. Hatta Erēz'deki Anahita tapınağının hemen sol tarafındaki T'il'de,

⁸⁵⁸ Cic. *Leg. Man.* IX.23; Aa, 53; 68.

⁸⁵⁹ Russell 1990: 2680.

⁸⁶⁰ Aa, 48,786; MX, II.14; II.60; Sandalgian 1917: 736; Adontz 1936: 511. Acilisene'nin yanında Strabo'ya göre Zela'da da Armenialıların saygı gösterdikleri Anahita tapınağı vardı. Ancak Zela, Armenia topraklarının dışında yer aldığı için buraki tapınağı Armenia'ya ait olarak göstermek mümkün değildir. Bk. Strab. XII.3.37. Diğer taraftan Plinius, Anahita'ya ait büyük bir altın heykelin Marcus Antonius'un (MÖ 80-30) askerleri tarafından parçalanıp götürüldüğünden söz etmektedir. Bk. Plin, *HN*, XXXIII.24.82.

⁸⁶¹ Strab. XI.14.16, XII.3.37; Plin. *HN*, V.20.83; Cass. Dio, XXXVI.48.1; Isid. Char. I. Öte yandan Agat'angelos, Anahita'yı vurgularken *Anahtakan* [Անահտական] kelimesini kullanmaktadır. Dolayısıyla Agat'angelos'un bu yönüyle eski Yunan ve Roma literatüründen etkilendiği açıktır. Bk. Aa, 48. Movsēs Xorenac'i *Anahita* kelimesini hiç kullanmazken yine T'ovma Artsruni, Artemis ile Aramazd'ı birlikte kullanarak Anahita kelimesinden kaçınmıştır. Bk. T'A, I.7.

⁸⁶² *Altın Ana/Kadın* (= [V]oskemayr ([Ոսկեմայր])). Bk. Aa, 809.

⁸⁶³ Adontz 1936: 503. Öte yandan eski Yunan ve Roma dünyasındaki Kybele kültü için bk. Verg. *Aen.* X.220; Liv. XXIX.10.

Aramazd'ın kızı (aynı zamanda Anahita'nın kızı) Nanē'ye adanmış bir tapınak inşa edilmişti.⁸⁶⁴ Nanē'nin buradaki arka planı muhtemelen Inanna'nın özelinde Sümerlerin Uruk şehrine kadar uzanarak temelde Anahita gibi bereketi simgelemesiydi.⁸⁶⁵

Anahita'ya benzer şekilde Nanē de eski Yunan etkisiyle Athena ile eşleştirilmişti. Movsēs Xorenac'i, II. Tigranes tarafından T'ıl'e Athena heykeli dikildiğini doğrulamaktadır ki bu durum aslında Armenia'da heykellere tapınma kültürünün de bir parçasıydı.⁸⁶⁶ Hıristiyanlık döneminde bu tapınaklar tahrip edilirken hem Anahita hem de Nanē tapınakları yine birlikte yıkıldılar.⁸⁶⁷ Erēz dışında Anahita'ya adanmış diğer dinî merkezler ise Artaxata ve Aštişat başta olmak üzere Movsēs Xorenac'i'ye göre Artemis heykelinin bulunduğu Armaouira gibi ortak tapınım bölgeleriydi.⁸⁶⁸

Nanē'nin Aramazd'ın kızı olduğu gibi yine İran kökenli Mithra'dan türeyen Mihr de Aramazd'ın oğluydu ve Bagayariç'de Mihr adına bir tapınak inşa edilmişti.⁸⁶⁹ Elişē'nin anlatısına göre tanrı Mihr, ölümlü bir kadından doğan başlıca tanrılardan biriydi.⁸⁷⁰ Ancak Elişē'nin aksine, Avesta geleneğinde adına uzun bir ilahi (*Yaşt*, X) yazılan Mithra'nın Ahura Mazdā tarafından yaratıldığı anlatılmaktadır.⁸⁷¹ Özellikle güneşi sembolize ederek Romalı askerlerin arasında yaygın olan ve Sâsânîlerdeki en kutsal tanrıların arasında yer alan Mithra, İran ile Roma kültürleri arasında köprü vazifesi görerek Armenia'da neredeyse İran'a eşit önemde kabul görmüştü.⁸⁷² Üstelik tıpkı diğer tanrılarda olduğu gibi Mihr'de de Yunanlaştırma çabası Mihr'in adının eski Yunan ateş tanrısı Hephaistos olarak anılmasıyla yaşandı.⁸⁷³ Ne var ki Mihr'e, zaman

⁸⁶⁴ Aa, 786. Ayrıca Agat'angelos, Yunan krallarının da Anahita'ya itaat ettiklerini ve Anahita'nın Aramazd'ın karısı olduğunu söylemektedir. Bk. Aa, 53.

⁸⁶⁵ Russell, 1987: 237.

⁸⁶⁶ MX, II.14, II.24; Asohik, I.5.

⁸⁶⁷ Aa, 786.

⁸⁶⁸ Aa, 778; MX, II.12; II.49; Kurkjian 1964: 301. Öte yandan P'awstos Buzand, Yunan keşiş Epip'an'ın *Anahita'nın tahtı* denilen dağda yaşadığını söylese de dağın neresi olduğunu söylememektedir. Muhtemelen bu bölge Vahagn, Anahita ve Asthik tapınaklarının olduğu Aštişat'tır. Bk. P'B, V.25; Russell 1987: 250.

⁸⁶⁹ Aa, 790; MX, II.14. Mithra'nın İran'daki varlığına ilişkin bk. Cook 1983: 148-149.

⁸⁷⁰ Elişē, II.p32, II.p35. Öte yandan Elişē'nin Mihr için kullandığı "tanrı" kelimesini pagan tanrıyı temsil eden *dic'* ile değil de Hıristiyan tanrıyı anlatan *astuats* ile ifade etmesi ilginçtir.

⁸⁷¹ Eliade 2017: 439.

⁸⁷² Christensen 1936: 154.

⁸⁷³ MX, I.7, II.12; T'A, I.3.

içinde eski Yunan kimliği verilse de Mihr, özünde İranlı olmaktan ve Armenia'ya İran etkilerini sokmaktan geri durmadı. Özellikle Hıristiyanlık öncesi tapınaklar için kullanılan *mehean* [*uħħtuū*] kelimesi, “Mithra'nın yeri” anlamına gelen İran kökenli *Māithryāna* sözcüğünden ödünç alınmıştı.⁸⁷⁴ Benzer şekilde Van civarında, aslında Urartu zamanlardan kalma bir mağara da *Mithra Kapısı* olarak anılıyordu.⁸⁷⁵

Mihr'in Armenia monarşisi üzerinde ne kadar etkili olduğu sorusunun yanıtı ise elbette I. Tiridates'in Mihr'e adanmak için Yunan mimarisiyle yaptırdığı Gaṛni tapınağıyla açıklanabilir.⁸⁷⁶ Üstelik imparator Nero'ya bildirdiği bağlılığın ardından Cassius Dio'un I. Tiridates için kullandığı *Mithra gibi sana tapınmak için tanrım olan sana geldim* sözü, her ne şartta olursa olsun Armenia monarşisindeki Mihr etkisini açıkça göstermektedir.⁸⁷⁷ Ancak Gaṛni'de Mihr'in Hephaistos değil de Hēlios olarak adlandırılması ilginçtir ki aslında bu durum Mihr ile önce güneşi daha sonra da ateşi eşleştirmek anlamına gelebilir.⁸⁷⁸ Nitekim MÖ IV. yüzyılda Xenophon İran kralının güneşe kurbanlar sunduğunu söylediği gibi Movsēs Xorenac'i de Armanialıların güneş tanrısı Mihr üzerine ettikleri yemini saklı tutmaktadır.⁸⁷⁹ Mihr'in ateş ile ilişkilendirilmesi konusunda ise T'ovma Artsruni, mitolojik bir üslupla Hephaistos'un (Mihr) ateşi Aramazd'dan çalarak insanlığa ulaştırdığını söylese de Movsēs Xorenac'i'ye göre ateşi bulan zaten Hephaistos'un kendisiydi.⁸⁸⁰

Aramazd'ın çocuklarının yanında bir de Agat'angelos'un Aramazd'ın *scribası* (*yazıcısı*) olarak adlandırdığı tanrı Tir vardı.⁸⁸¹ Kökeni, Nābu ismiyle Sümerlere kadar uzanan Tir, muhtemelen Movsēs Xorenac'i'nin, kral Abgar'ın

⁸⁷⁴ Russell 1982, 1; Pourshariati 2008: 388. Diğer taraftan Mihr'in Armenia'da anılma şekillerinden biri de diğer tanrılarda da olduğu gibi Ermeni takvimindeki konumu ve adına düzenlenen festivallerdi. Öyle ki Ermeni takviminin yedinci ayı *Mehekan* ismini taşırdı ve hatta Strabo'ya Ermeniler, Akhaimenidlere vergilerini her yıl Mithrakino/Mithrakāna [*Mιθρακίνο*] ayında verirlerdi. Bk. Strab. XI.14.9; Gray 1907: 338; Russell 1994a: 185. Aynı durum Gürcü takvimi için de geçerliydi. Bk. Jong 2015: 124.

⁸⁷⁵ *Mithra Kapısı* (= *Mheri durn* [*Uħħpħ ηηιυū*]). Bk. Russell 1994a: 184.

⁸⁷⁶ MX, I.12; Russell 1987: 269-270; Nersessian 2001: 101.

⁸⁷⁷ Cass. Dio, LXIII.5.2.

⁸⁷⁸ I. Tiridates ve Gaṛni hakkında bk. Reynolds 1971: 152; Gregory 1995: I, 69-70; Mastrocinque 2017: 201-202. Ayrıca bk. Christensen 1936: 31-32.

⁸⁷⁹ Xen. *Cyr.* VIII.3.12; MX, III.17. Xenophon aynı şekilde Armanialıların da güneşe kurban sunduklarını ifade etmektedir. Bk. Xen. *Anab.* IV.5.35.

⁸⁸⁰ MX, I.7; T'A, I.3.

⁸⁸¹ [*...ηηιυū qph ηηιυū*]. Bk. Aa, 778.

putları/sembolleri arasında gösterdiği dört semitik isimden biriydi.⁸⁸² Fakat yine Movsēs Xorenac‘i’nin anlatısında Tir’in karşılığı Yunan formuyla Apollo olarak da anılmıştı ve aslında bu şekliyle de Armenia’da daha yaygın bir kullanıma sahip olmuştu.⁸⁸³ Tir’in tapınım alanı ise genel hatlarıyla Artaxata ile Valarşapat arasındaki din adamlarının rüya yorumlayıp eğitim verdikleri kutsal alandı.⁸⁸⁴ Hatta bu özelliğinden ötürü bölgeye eski Ermenicede “rüya” manasına gelen *Erazamoy*n ismi verilmişti.⁸⁸⁵ Aynı şekilde Ermeni literatüründe yaygın olan *Trdat* ismi de “Tir’in ihsan ettiği/kutsadığı” anlamına gelecek şekilde tanrı Tir’den türetilmişti.⁸⁸⁶

Birbirleriyle ilişkili bütün bu tanrılar arasında İran dünyasındaki Verethragna’nın (*Ave. Vərəθraγna*) eş değeri olarak Armenia panteonuna katılmış olan Vahagn, Armenia krallarının meşru yönetim güçlerini ondan aldıklarına inandıkları için en ayrıcalıklı konuma sahip tanrılarının başında geliyordu. Ne var ki Vahagn, bu misyonu her zaman tek başına üstlenmeyip IV. Tiridates örneğindeki gibi Vahagn, Aramazd ve Anahita’nın da içinde olduğu bir çeşit üçlü dua veya ritüelin bir parçası olarak da görülürdü.⁸⁸⁷ Temel olarak cesareti simgeleyen Vahagn, bu yönüyle Agat’angelos tarafından *dragon avcısı* olarak nitelendirilirken diğer kaynaklar tarafından da Yunan dünyasının savaş tanrısı Heracles ile aynileştirilmişti.⁸⁸⁸ Vahagn’ın *dragon avcısı* şeklinde tanımlanması muhtemelen İran dünyasında dragon formuyla kötülüğü simgeleyen Aži-Dahāka’ya (*Aždahā*) karşı mücadele etmesinden ileri geliyordu.

Vahagn, tanrı olmanın ötesinde Ermeni tarihi için üstlendiği görev teolojiden ziyade mitoloji temelliydi ve bu yüzden Armenia kökene sahip tek tanrı olarak anılmıştı.⁸⁸⁹ Nitekim hem Vahagn hem de Heracles formlarını kullanan Movsēs Xorenac‘i, Vahagn’ın doğasını ve doğumunu İran masallarını andıran türde

⁸⁸² Dört put/symbol: Nabog, Bēl, Bat‘nik‘al, T‘arat‘a. Bk. MX, II.27.

⁸⁸³ MX, II.12.

⁸⁸⁴ Aa, 778; MX, II.15; II.49. Öte yandan eski Ermeni takviminin dördüncü ayı, tanrı Tir’den hareketle *Trē* olarak adlandırılırdı. Bk. *NBHL*, II, 897; Gray 1907: 336.

⁸⁸⁵ Eraz+a+moyn. Bk. *NBHL*, I, 665; Russell 1987: 296-297.

⁸⁸⁶ Grousset 2006: 115. Aynı şekilde Xenophon’un MÖ 401 yılında Armenia satrabı olarak gösterdiği Tiribazus’un isminin de aynı kökten geldiğini düşünülebilir.

⁸⁸⁷ *Soylu Aramazd’dan bereket, Anahita’dan muhafaza; cesur Vahagn’dan kahramanlık*. Bk. Aa, 127.

⁸⁸⁸ *Dragon avcısı* (=višapak‘al [*վիշապաքալ*]). Bk. Aa, 809; P‘B, III.14; MX, I.31; T‘A, I.2, I.8.

⁸⁸⁹ Vahagn, geleneksel olarak Vahevuni ailesinin atası kabul edilirdi ve bu yüzden tapınım bölgesi de Vahevunilerin olduğu Aštišat’tı. Bk. Toumanoff 1963: 215.

anlatmaktadır; gökyüzü sancılıydı, yer sancılıydı, erguvan deniz dahi sancılıydı; denizdeki sancı kırmızı kamış (Enstrüman) tutuyordu. Kamışın borusundan duman geldi, kamışın borusundan ileri ateş geldi. Ateşten kırmızı saçlı genç bir erkek çocuk dışarı çıktı. Saçlarında ateş vardı, sakallarında alev ve gözlerinde güneşler vardı.⁸⁹⁰ Dolayısıyla Ermenilerin mitolojik ataları arasında da yer alan Vahagn, son derece cesur ve güçlü tanrı imajıyla Armenia'nın ve hatta Iberia'nın koruyucusu olarak resmedilmişti.⁸⁹¹ Armenia'daki Vahagn tapınağının konumu ise gerçekte bir tanrılar yerleşkesi görünümünde olan Aştişat'tı.⁸⁹² Agat'angelos'a göre buradaki Vahagn tapınağı, büyük olasılıkla monarşinin adaklarından da beslenerek altın ve gümüş bakımından sonra derece zenginleşmişti.⁸⁹³

Vahagn ile bağlantılı olan tanrı ise tapınağı yine Aştişat'ta bulunan ve Agat'angelos tarafından Vahagn'ın sevgilisi/eşi olarak tanımlanan Astlık'ti.⁸⁹⁴ İsmi büyük olasılıkla mani dualarından etkilenerek "küçük yıldız" manasına gelen Astlık olarak anılan tanrıça, Mezopotamya'daki İştâr ve Yunan dünyasındaki Aphrodite ile aynı işleve sahipti ve Ermeni kaynaklarında daha çok Aphrodite ismiyle anılmıştı.⁸⁹⁵ Astlık'in genel tapınım alanı Anahita ve sevgilisi/eşi Vahagn'ın tapınımlarının olduğu Aştişat'taydı.⁸⁹⁶ Aynı zamanda yine burası Hıristiyanlık döneminde yıkılarak Ermeni tarihindeki ilk kilisenin (Karapēt Manastırı) kurulduğu bölgeydi.⁸⁹⁷ Ermeni mitoloji geleneğinde ise Astlık'ten (ya da Anahita) yola çıkılarak yaratılan ve Hıristiyanlık döneminde yeniden uyarlanarak günümüze kadar devam ettirilen Vardavar festivali de ekseri bu bölgede kutlanırdı.⁸⁹⁸

⁸⁹⁰ MX, I.31; Cinemre 2014: 218. Vahagn'ın doğumunun Hint mitolojisiyle bağlantısı hakkında bk. Russell 1989: 317-330.

⁸⁹¹ Aa, 127. Vahagn'a gösterilen saygınlık Ermeni takviminde ayın yirmi yedinci gününe Vahagn isminin verilmesi gibi sosyal etkileri olan muhtelif geleneklerle sürmüştür. Bk. Gray 1907: 344. Diğer taraftan Iberia Bölgesi'nde de Vahagn son derece saygın bir yere sahipti ve bölge halkı adına tapınaklar yaptırmıştı. Bk. MX, I.31; YD, III.22.

⁸⁹² P'B, III.14; MX, I.31; T'A, I.2, I.8.

⁸⁹³ Aa, 809.

⁸⁹⁴ Aa, 809; Sandalgian 1917: 775.

⁸⁹⁵ Roma dünyasında "küçük yıldız"ın karşılığı Venüs'tü. Bk. MX, II.14; T'A, I.8; Russell 1987: 213.

⁸⁹⁶ T'ovma Artsruni, Van gölü civarında Astlık'e adanmış heykellerden bahsetse de bu konuda diğer kaynaklar yeterince bilgi vermemektedir. Bk. MX, II.14; T'A, I.8.

⁸⁹⁷ Aa, 810-814; P'B, III.3, III.16; AL, XXI.

⁸⁹⁸ Öte yandan Astlık, Ermeni takviminin yedinci gününe verilen isimdi. Bk. Gray 1907: 344. Vardavar isminin etimolojisine ilişkin bk. Russell 1992: 63-69.

Armenia'da Vahagn gibi tanrı olma durumundan mitolojik karaktere doğru evrilen ve daha çok mitolojik görev üstlenen farklı tanrılar da mevcuttu. Bunlar arasında tapınım merkezi T'ordan'da olan ve "Cennetin sahibi" olduğuna inanılan Baršamin (Baal Samin/Be'el Šamîn/Ba'l Šamin) Suriye kökeniyle farklı bir konuma sahipti.⁸⁹⁹ Eusebius'un Zeus ile eşit olduğunu söylediği ve Movsēs Xorenac'î'nin II. Tigranes tarafından heykelinin Mezopotamya'dan getirildiğini söylediği Baršamin gibi Bēl de Suriye kökeniyle Armenia içine yerleşen bir başka inancı simgelerdi.⁹⁰⁰ Ancak Bēl, tanrı olmanın daha ötesinde dünyevi bir elbise giyinerek Ermeni mitolojisinin temel sembollerinden biri hâline gelmişti.⁹⁰¹ Çünkü Mezopotamya dinlerinde tanrılara verilen bir unvan olarak da bilinen Bēl, Eusebius'un da anlatışına göre Babil Kulesi'ni inşa eden kraldı ve Ermenilerin mitolojik lideri Hayk' a karşı başarısız olmuştu.⁹⁰²

Hayk' ile ilişkili farklı bir inanış da Hayk'ın soyundan gelerek gücü temsil eden Tork' Angel isimli mitolojik karakterdi.⁹⁰³ Movsēs Xorenac'î'nin bahsettiği bu halk etimolojisinin kökeni esas itibarıyla Anadolu'nun hava/fırtına tanrısı Tarhunda'nın özelinde Hititlere kadar geri gidiyordu.⁹⁰⁴ Tork' Angel'in kabul gördüğü tapınım alanı daha çok Carcathiocerta (Angel-tun) bölgesi olsa da başta Agat'angelos olmak üzere Ermeni kaynaklarının Hıristiyanlık döneminde burada bir tapınak ya da altarın yıkıma dair bilgi vermemesi ilginçtir.⁹⁰⁵ Bu durum Tork' Angel kültürünün bir şekilde Armenia'nın Zerdüşt geleneğinden uzak kalması ya da asimile edilememesi olarak düşünülebilir.⁹⁰⁶ Ayrıca Tork' ifadesi Turka'ya temellenirken Angl ifadesi de Sümer ve Akadlara değin uzanan cehennem ve ölümün güneş tanrısının Armenia'ya yansıma şekliydi.⁹⁰⁷

⁸⁹⁹ Aa, 784; MX, II.14; Sandalgian 1917: 777-778; Dirven 1999: 76; Aleksidze 2018: 141.

⁹⁰⁰ Euseb. *Praep. Evan.* I.10; MX, II.14. Öte yandan Bēl, aynı zamanda Hz. Nuh'un torunu ve Sümer kralı Nemrud'un diğer ismi olarak bilinirdi. Bk. MX, I.5; YD, II.1-5.

⁹⁰¹ MX, I.11; T'A, I.2; YD, II.1-5.

⁹⁰² Euseb. *Praep. Evan.* IX.18. Ayrıca bk. Diod. XVII.112.3.

⁹⁰³ Movsēs Xorenac'î Tork' Angel'in kökenini mitolojik açıdan Hayk'ın soyundan gelen Pask'am'a bağlamaktadır. Bk. MX, I.23.

⁹⁰⁴ MX, II.8; Laroche 1958: 88-93. Aynı zamanda Tork', Hititlerde Ingalava olarak da bilinirdi. Bk. Russell 1997: 31.

⁹⁰⁵ Angel-tun'da herhangi bir tapınak belirtisi olmasa da Orontidlerin necropolis alanı Tork''ta olduğu açıktır. Dolayısıyla Orontid monarşisinin "güçlü" tanrı Tork' ile hanedan arasında olası bir bağ kurması mümkündür. Bk. MX, II.8.

⁹⁰⁶ Russell 1987: 369.

⁹⁰⁷ Toumanoff 1963: 299. Ayrıca bk. P'B, IV.24.

Armenia’da çok yaygın olmayan idol ya da tanrılar arasında Yunan bereket tanrısı Demeter ile eş değer görülen ve kökeni Hindistan’a kadar uzanan Gisanē (Gissaneh) adıyla bir tapınım kültü vardı.⁹⁰⁸ Ermeni kaynakları Gisanē’den çok söz etmeseler de Yovhannēs Mamikonean’a (muhtemelen Zenob) göre Hıristiyanlık dönemine kadar Gisanē’nin Tarōn Bölgesi’nde bronzdan yapılmış bir heykeli yükselmeye devam etti.⁹⁰⁹ Gisanē gibi çok yaygın olmayan diğer bir tapınımda İran meşeli olan Sandaramet/Spandaramet’ti. Ermeni tarih yazım geleneğinde Sandaramet, cehennem ve yeraltının karşılığı olarak ifade ediliyordu ve bu gelenek etrafında Hades veya Dionysos ile aynileştirilmişti.⁹¹⁰ Nitekim T’ovma Artsruni, III. Artaxias’ın Vaspurakan Bölgesi’nde Heracles (Vahagn) ve Dionynos adlarına iki tapınak yaptırdığını söylemektedir ki buradaki Dionynos kelimesi muhtemelen Sandaramet’e atıf yapıyordu.⁹¹¹

Armenia’da kesin olarak kaynaklara yansımamış olan başka tanrı ya da inanç kümeleri de vardı. Bunlar arasında Ara Gelec’ik ve Asur kraliçesi Semiramis’in ölme ve canlanma hikâyesine de etki eden Aralez/Arlezk’ isminde köpeğe benzer bir ruh ya da mitolojik varlık ilk sıralarda yer almaktadır. Movsēs Xorenac’i, Semiramis’in, Ara Gelec’ik’in yarasını yalaması için tanrıya (Aralez’e) yalvardığını yazarken P’awstos Buzand, Muşel Mamikonean’ın öldüğünde Aralez/Arlezk’ tarafından diriltilmesi için yüksek bir noktaya koyulduğunu ifade etmektedir.⁹¹² Aralez/Arlezk’ kadar olmasa da Ermeni kaynaklarında net olarak ifade edilemeyen Amanor ve Vanatur isimleriyle iki farkı ya da aynı tanrının da ismi geçmektedir. Agat’angelos’un verdiği bilgiye göre yeni yıl ve mahsullerin tanrısı olan Amanor ve Vanatur adına Bagavan Bölgesi’nde Nawasard (yeni yıl) tapınımı yapılırdı.⁹¹³

Tüm bu tanrı ve inanç kümelerinin yanında daha çok gelenek hâlinde Armenia’ya nüfuz etmiş farklı inanışlar da vardı. Örneğin İran üzerinden Armenia’ya girmiş olan ölüleri gömme ve onlara hürmet gösterme geleneği Armenia toplumda

⁹⁰⁸ YM, VIII.36, XXV.79-80; Seth 2005: 621.

⁹⁰⁹ YM, XXXII.98.

⁹¹⁰ Aa, 735, 743.

⁹¹¹ T’A, I.8; Russell 1987: 325.

⁹¹² P’B, V.36; MX, I.15. Ayrıca bk. Eznik, 122, 124; Colpe 1986: 88.

⁹¹³ Aa, 836. Ayrıca bk. Seyfeli 2011: 153-154. Diğer taraftan Amanor’un ismi am+a+nor [աւ+ւ+ւոբ] formuyla zaten “yeni yıl” anlamına gelmektedir.

oldukça yaygındı.⁹¹⁴ Dahası güneş, ay, ateş ve selvi ağacı gibi İran’da kutsal sayılan gündelik yaşama ait farklı argümanlara da Armenia toplumunda rastlamak mümkündü.⁹¹⁵ Üstelik bütün bunların yanında Zerdüştlüğün temel prensiplerinden olan Dualizm anlayışı, felsefe temelli Ermeni kaynaklarına *iyi ve kötünün* mücadelesi hâlinde yansımıştır.⁹¹⁶

3.2. Armenia’da Hıristiyanlığın Gelişimi

Armenia Hıristiyanlığının gelişim ve olgunlaşma dönemi tedricen 5 asırdan fazla sürmüştür. Klasik anlatılarda bu uzun sürecin başlangıcı mitolojinin ağır bastığı ve kadimlik iddiasıyla Hz. İsa’ya kadar geri götürülen bir nevi kurguya atıf yaparken olgunlaşma dönemi herhangi bir etnik temeli olmayan fakat *milli* şuur etrafında tasarlanan bir kilise örgütünün yaratılmasına dayanmaktadır. Bu açıdan monarşinin dışındaki *naxarar* gruplarının Hıristiyanlaşma veya eski inançlarına sadık kalmalarının yarattığı siyasi ve iktisadî ortam, Ermeni Kilisesi’nin gelişim ve kurumsallaşma aşamalarının belirleyici unsuru olmuştur. Nitekim Ermeni Kilisesi, farklı kilise ve inanç gruplarına nispetle hiyerarşik açıdan üstte yer alabilmek için bir çeşit tarihsel dayanak oluşturarak apostolik yani havariyel kilise iddiasında bulunmuştur.

3.2.1. Erken Hıristiyanlık Dönemi: Sözlü Gelenek

Hıristiyanlığın Armenia’ya giriş hikâyesi mitoloji ile harmanlanarak geriye dönük olarak oluşturulmuş geleneksel bir öğreti ve en az diğer Hıristiyan topluluklar gibi apostolik iddia güden bir anlatı biçimidir. Bu yüzden Ermeni kaynakları Armenia’daki Hıristiyanlığın tarihini özellikle havari Thaddeus (T’adēos) ve Bartholomeus (Bart’ulimēos) ile ilk *martyr* geleneğine kadar geri götürmektedir.⁹¹⁷ Temelde patristik kökene dayanarak Eusebius’tan alıntılanan bu kayıtların verdiği ve

⁹¹⁴ Armenia kralları önce Angl daha sonra da Ani (Kamax) ve Bagawan’da gömülmüşlerdi. Bk. Aa, 785; MX, II.61.

⁹¹⁵ Boyce 1979: 85; Russell 1987: 387.

⁹¹⁶ Eznik, 145-146.

⁹¹⁷ Geleneksel Ermeni anlatısına göre havari Thaddeus, Armenia kralı Sanatruces’in (75-yak.110) kız kardeşi Sandukht’un Hıristiyan olmasını sağlamış ancak durumu öğrenen kral Sanatruces kardeşi Sandukht’u öldürtmüştür. Bu hikâyeden yola çıkan Ermeni kaynakları da Ermeni hagiografi (azizlerin hayat öyküsü) geleneğinin ilk *martyr*ini Sandukht olarak kabul etmişlerdir. Bk. NBHL, II, 825; Hacikyan *et al.* 2000, 76.

artık geçerliğini yitirmiş olan en eski bilgi Edessa kralı Abgar'ın (13-50) hastalıklardan kurtulmak için Hz. İsa ile görüşmesi ve bunun sonucunda Thaddeus'un Edessa'ya gelmesi üzerinedir.⁹¹⁸ Ancak Ermeni mitolojisinde ismi geçen Thaddeus ile Eusebius'un zikrettiği Thaddeus muhtemelen aynı kişi değildir. Çünkü Eusebius'a göre Thaddeus 12 havariden değil *yetmişlerden* biridir.⁹¹⁹ Diğer taraftan V. Abgar ile VIII. Abgar'ın⁹²⁰ (177-212) da sıklıkla karıştırıldığı bu hikâye, Movsēs Xorenac'î'nin Bartholomeus'u konuya dâhil etmesiyle nihai şeklini alsa da benzer anlatılar dönemin diğer entelektüel çevrelerince pek kaleme alınmamıştır.⁹²¹ Bu konuda kilise tarihçisi Eusebius, kral Abgar hikâyesinden bahsederken diğer bir kilise yazarı Sozomenus, yüzeysel bir iddiayla Hıristiyan olan ilk toplumun Ermeniler olduğunu ileri sürmüştür.⁹²²

Geleneksel öğretiyi sistematize eden ve Armenia Hıristiyanlığını Süryani geleneğine de dayandıran Movsēs Xorenac'î, Thaddeus'un Armenia'da Tobias isimli bir Yahudi'nin himayesinde kaldığını ve Abgar ile birlikte Edessa şehrini Hıristiyanlığa dönüştürerek tapınakları kapattığını anlatmaktadır.⁹²³ Üstelik yine Movsēs Xorenac'î'nin gizemli bir görev yüklediği Mar Abas Catina'nın Ninova arşivlerinden hem Yunanca hem de Süryanice getirdiği metinler Ermeniler üzerindeki Süryani tesirini boyutunu ortaya koymaktadır.⁹²⁴ Söz konusu etki, özellikle Ermeni Kilisesi'nin eğitim faaliyetlerine başladığı IV. yüzyılın sonu ile V. yüzyılda artarak

⁹¹⁸ MX, II.33; T'A, I.6; K'C', 131. Konu hakkındaki modern araştırmalar için ayrıca bk. Van Esbroeck 1972: 266; Outtier 1999: 129-145; Van Lint 2009: 271. Diğer taraftan geleneğe göre Abgar'ın Hz. İsa'ya gönderdiği elçi bir ressamdı ve Hz. İsa'nın bir portresini çizmişti. Abgar da söz konusu bu portreyi alıp sarayına asmıştı. Bk. Evagr. HE, XXVII.174.

⁹¹⁹ Euseb. HE, I.13; Kaçar 2015: 249. Öte yandan klasik Ermeni kaynakları da havari Tomas'ın, yetmişlerden biri olan Thaddeus'u Armenia'ya gönderdiği üzerinde durmaktadır. Bk. YD, VI.14; Asohik, I.5.

⁹²⁰ VIII. Abgar'ın Hıristiyan olmasıyla ilk Hıristiyan topluluk muhtemelen Edessa'nın bulunduğu Osrohoene olmuştur. Bk. Bundy 2007: 122.

⁹²¹ MX, II.34; Asohik, I.5; SÖ, VI; Van Esbroeck 1962: 425-426. Ermeni kilise geleneğinde Aziz Grigor'a kadar Bartholomeus'tan başlayarak 8, toplamda ise 10 piskopos Ermeni Kilisesi'nin ruhani liderleri olarak sayılmışlardır. Bk. Ormanian 1955: 7. Armenia'da Bartholomeus geleneğine ilişkin bk. Esbroeck 1983: 171-195.

⁹²² Euseb. HE, I.13.2; Soz. HE, II.8. Ayrıca bk. Bundy 2007: 121.

⁹²³ MX, II.33; T'A, I.6. Genel literatüre göre Thaddeus, Armenia'ya ulaştığında Artaz'a Bölgesi'ne geldi. Bk. MD, I.6; T'A, III.29. Öte yandan Süryani tarih yazımında kral Abgar, Süryani olarak betimlenmektedir ve bu açıdan Edessa'daki muhtemelen cemaatin Ermenilerden oluşması zordur. Ayrıca bk. Malik 2012: 66-70.

⁹²⁴ MX, I.9, III.54.

devam etmiş ve Mesrop Maštoc´ başta olmak üzere birçok piskopos Süryanice üzerinden Ermeni Hıristiyanlığı hakkında vaaz dahi vermiştir.⁹²⁵

Diğer taraftan Abgar'ın Hıristiyanlık lehine Roma İmparatoru Tiberius, oğlum dediği Nersēh ve kardeşim diye hitap ettiği Artaxias'a gönderdiği mektuplar izafi de olsa kendinden sonraki döneme uzanan *martyr* geleneğini başlattığını göstermektedir. Nitekim Abgar'ın ölümünün ardından Edessa'nın yeniden pagan geleneğe döndüğünü ifade eden Movsēs Xorenac´i, Thaddeus ile kralın kız kardeşi Sandukht ve hatta Bartholomeus'un *matryryum*larının oluşturulduğunu söylemektedir.⁹²⁶ Bu hâliyle patriklik makamının Thaddeus'tan gelmesi ve Bartholomeus'un kutsal havari olarak ortak kullanımı Yovhannēs Mamikonean'ın (Zenob) muhazafa ettiği VII. yüzyıla ilişkin bir mektupta da açıkça belirgindir.⁹²⁷ Thaddeus ile Bartholomeus'un birlikte kullanımı Ermeni kaynakları için zamanla genel bir kabule dönüşerek "havari" geleneğini yaygınlaştırmıştır.⁹²⁸ Örneğin V. yüzyılda Koryun, isim vermeden yalnızca *havarimiz* ifadesini kullanırken XIII. yüzyılda Step'annos Örbelian doğrudan *havarimiz Thaddeus* demektedir.⁹²⁹

Hıristiyanlık üzerine kurulu Ermeni yazım geleneği dışında daha objektif bir bakış sunan *apologia* (savunmacı) yazarlarından Tertullianus'un çalışması, *Resullerin İşleri*'nden uyarlayarak Armenia'yı Hıristiyanlık ile bir şekilde ilişki içinde gösteren muhtemelen ilk kaynaktır.⁹³⁰ Hıristiyanlığın Armenia'daki varlığına ilişkin yakın tarihli (*yak.*254) diğer bir kayıt ise Eusebius'un, Alexandria piskoposu Dionysius'un Armenia'daki piskopos Meruzanes'e gönderdiğini söylediği bir *tövbe* mektubudur.⁹³¹ Sözü edilen Meruzanes'in hangi bölgede (belki de Armenia Minor/Sebastia) piskopos olduğu belirsizdir ancak söz konusu dönemde Armenia'dan bağımsız bir kilise teşkilatının ya da en azından düşük statülü sosyal sınıfın Armenia'da gizli bir örgütlenme oluşturduğu düşünülebilir.⁹³² Ne var ki ilk defa ve sıklıkla P'awstos

⁹²⁵ ŁP', I.10; Thomson 2002: 161.

⁹²⁶ MX, II.34. Benzer *martyr* geleneği için bk. P'B, III.1; MD, III.23; Asolik, I.5. Ayrıca bk. Seyfeli 2015: 41.

⁹²⁷ YM, X.41. Aynı zamanda Thaddeus, Yovhannēs Mamikonean'ın metinlerinde Anak ile Aziz Grigor arasında bağlantıya da dâhil edilmiştir. Bk. YM, XXI.68.

⁹²⁸ YD, XII.10; KG, §XI; SÖ, LXIX; MU, XCIII.

⁹²⁹ Koryun, XXVIII; SÖ, VII.

⁹³⁰ Act. II.9.10; Tert. *Apol.* VII.7; Thomson 1988/1989: 29.

⁹³¹ Euseb. *HE*, VI.46; Atiya 2005: 344.

⁹³² Clarke 2008: 609.

Buzand'ın kullandığı “Thaddeus'un tahtı” ifadesinin IV. yüzyılın başına kadar Armenia'da kabulü kesinlikle söz konusu değildir.⁹³³

IV. yüzyılın başlarında II. Maximinus'un Armenia üzerinde Hıristiyanlık karşıtı baskı kurduğu ve Armenia'da bir dizi kovuşturma yürüttüğü Eusebius tarafından not edilmişse de söz edilen “Armenia'nın” coğrafi sınırları ya da toplumun kimlerden oluştuğu yine belirsizdir.⁹³⁴ Eusebius'un, *Kilise Tarihi*'ni Armenia'nın Hıristiyan olduğu 314 yılından sonra tamamladığı dikkate alındığında Armenia'yı geriye dönük olarak Hıristiyan kimliğiyle tanımladığı düşünülebilir.⁹³⁵ Ancak hiçbir koşulda -Roma İmparatorluğu'nun aksine- IV. yüzyıldan önce Armenia'da bir Hıristiyan cemaatin ya da örgütlü bir kilisenin varlığından bahsetmek mümkün değildir.

3.2.2. Aydınlatıcı Grigor ve Hıristiyanlığın Kabulü

Armenia monarşisinin Hıristiyan olma hikâyesi geç antik çağ Ermeni tarihçileri tarafından sıklıkla mucizevi anlatırlarla desteklenen birkaç sembol isim üzerinden anlatılmaktadır. Bu isimlerin başında da kuşkusuz Armenia'nın ilk *kat'olikosu* ve bu yüzden de *aydınlatıcısı* (=Lusaworič' [Լուսաւորիչ]) olarak anılan Arşak ya da Surēn soyundan Grigor gelmektedir.⁹³⁶ Geleneksel öğretiye göre III. yüzyılın ikinci yarısında II. Khosrov ile Anak arasında yaşanan kavganın neticesinde iki ailenin karşılıklı katliamlarından geriye kalan II. Khosrov'un oğlu (IV) Tiridates Roma topraklarına (Licinius'un himayesine), Anak'ın oğlu Grigor ise yetiştirilmek üzere Caesarea'ya (Cappadocia Caesarea'sı) kaçırılmıştır.⁹³⁷ Katliamdan kurtulan çocuklardan biri olan Grigor, bakıcısı (*dayeak*) Sop'i tarafından götürüldüğü

⁹³³ P'B, III.12, III.14, IV.3, IV.4. Aynı ifade daha sonra Movsēs Xorenac'i, Yovhannou Kat'olikos Draxanakert'i ve Matt'eos Urhaec'i tarafından da kullanılmıştır. Bk. MX, II.91; YD, VIII.10; MU, CXXVI. Thaddeus'un tahtı ifadesinin gerçek manası ise Aziz Grigor'un ruhani açıdan havari Thaddeus'un devamı olduğu geleneğiyle ilgilidir. Bk. SÖ, XXIII.

⁹³⁴ Euseb. *HE*, IX.8.

⁹³⁵ Thomson 1988/1989: 30.

⁹³⁶ İlginç bir şekilde her iki durumda da Armenia'yı Hıristiyanlık ile tanıştıran Grigor, bir Ermeni *naxarar* ailesinden değil doğrudan İranlı bir soydan gelmektedir. Ayrıca bk. MX, II.74; YM, XXI.70; YD, VIII.2; Toumanoff 1963: 218; Russell 1987: 122; Chaumont 1989b: 116-117. Öte yandan Grigor, eski Yunancada *fōtistēs* [φωτιστής] olarak anılıyordu.

⁹³⁷ Aa, 34, 37; EK-1.1. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, karşılıklı katliamlardan geriye 2 değil 1 çocuğun kaldığını ve onun da aydınlatıcı Grigor olduğu üzerinde durmaktadır. Bk. MX, II.74. Ayrıca bk. P'B, III.2; K'C', 39-40; Adontz 1928: 235-236.

Caesarea'da Ewt'alios tarafından Hıristiyanlık eğitimi verilerek büyütülmüş ve Movsēs Xorenac'î'nin iddiasına göre David isimli bir Hıristiyan'ın kızı olan Mariam ile evlenmiştir.⁹³⁸ Grigor'dan sonra ailenin devamı olarak *kat'olikoslu*ğu üstlenecek olan Rıstakēs ve Vrt'anēs de bu evlilikten dünyaya gelmiştir.⁹³⁹

Grigor, Cappadocia'daki eğitiminin son dönemlerine geldiği sırada IV. Tiridates 299 yılında Armenia tahtına geçmişti.⁹⁴⁰ Geriye dönük olarak tasarlanmış birçok Ermeni kaynağına göre Hıristiyanlık eğitimi alıp Hz. İsa'nın yolundan giden Grigor, IV. Tiridates'in kral olmasıyla, babasının Arşak soyuna karşı işlediği günahların kefareti için gönüllü olarak kral IV. Tiridates'in hizmetine girmeye karar verdi.⁹⁴¹ Bu itibarla Armenia'ya giden Grigor, kimliğini gizleyerek IV. Tiridates'in himayesinde girdikten kısa bir süre sonra, Armenia kralının Acilisene'deki Erēz kasabasına giderek tanrıça Anahita'ya kurban sunmak istemesiyle mevcut konumunu kaybetti. Zira IV. Tiridates, Grigor'dan *anne* Anahita'ya kurban ve hediyeler sunmasını istemiş ancak Grigor, Hıristiyanlığı benimsediği için bu teklifi geri çevirmişti.⁹⁴² Bu tavır üzerine IV. Tiridates ile Grigor'un arasında geçen uzun mistik konuşmaların sonunda Hıristiyanlıktan vazgeçmeyen ve Armenia'nın kadim tanrılarına itaat etmeyen Grigor, IV. Tiridates tarafından işkenceye maruz bırakılarak Artaxata'nın güneyindeki Xor Virap adı verilen derin bir kuyuya atıldı.⁹⁴³

Grigor'un kuyuya atılıp monarşiden uzaklaştığı dönemde Armenia'nın hamisi olan Roma İmparatorluğu'nun içinde şiddetle devam eden Hıristiyan kovuşturmalarından güç alan IV. Tiridates, Agat'angelos'un *passio* (çile) kurgusuna göre başını Hrip'simē'nin çektiği bir Hıristiyan gruba karşı zulme yöneldi.⁹⁴⁴ İnan masallarını andıran hikâyeye göre Roma İmparatoru Diocletianus, evlenmek üzere eş aradığı sırada kendini Hıristiyanlığa adanmış olan Hrip'simē'yi⁹⁴⁵ öğrenir ve

⁹³⁸ Sebēos, XLVI; MX, II.80; YM, XXI.69; MD, I.14; Asohik, I.5.

⁹³⁹ MX, II.80; MD, I.14.

⁹⁴⁰ Aa, 37, 46; ŁP', I.2; MX, II.67, II.79; T'A, I.10.

⁹⁴¹ Aa, 37; ŁP', I.2; MX, II.80; YM, XXI.72-73.

⁹⁴² Aa, 48-49.

⁹⁴³ Aa, 124; YM, XXII.72; MD, I.14; T'A, III.6; AL, XXII; Asohik, II.1; Terian 2005: 162-164. Öte yandan Agat'angelos, IV. Tiridates ve Grigor arasındaki konuşmaları ve IV. Tiridates'in Grigor'un gerçek kimliğini öğrendiğini anlatmaktadır. Bk. Aa, 50-103.

⁹⁴⁴ Diocletianus'un 23 Şubat 303 tarihli fermanı ve Hıristiyanlara karşı tutumu hakkında bk. Lac. *DMP*, X.6, XXXI.1, Euseb. *HE*, VIII.3; Barnes 1981: 22; Ertekin 2011: 91-106.

⁹⁴⁵ *K'art'lis C'xovreba*'ya göre Hrip'simē'yi vaftiz ederek Hıristiyan yapan Gürcülerin Azizesi Nino'dur. Bu kayıt Gürcülerin Ermenilerden daha önce Hıristiyanlığa yöneldiği manasını taşımaktadır

güzelliğinden etkilenerak onunla evlenmek ister.⁹⁴⁶ Ancak Hrip‘simē, Diocletianus ile birlikte olmayı kabul etmez ve son çare olarak rahibe Gaianē‘nin de aralarında olduğu bakireler topluluğuyla birlikte Armenia‘ya kaçarak Vałarşapat‘ta bir mahzene sığınır.⁹⁴⁷ Bunun üzerine Diocletianus, IV. Tiridates‘ten Hristiyan bakirelerin bulunmasını ve arzu ederse IV. Tiridates‘in Hrip‘simē ile evlenmesini söyler.⁹⁴⁸ Çok geçmeden IV. Tiridates, Hrip‘simē ve arkadaşlarının saklandığı yeri bulur ve bakirenin güzelliğini öğrendiğinde bu kez de IV. Tiridates Hrip‘simē‘ye aşık olur.⁹⁴⁹ Tıpkı Diocletianus da olduğu gibi aşkına karşılık bulamayan IV. Tiridates, Hrip‘simē ve Gaianē‘nin de dâhil olduğu 37 bakirenin öldürülmesini emreder.⁹⁵⁰ Böylece, P‘awstos Buzand‘a göre Armenia‘nın Hz. İsa yolunda ölen *ilk martyrleri* Hrip‘simē, Gaianē ve yoldaşları olurlar.⁹⁵¹

Agat‘angelos‘a göre Hrip‘simē‘nin ölümünden sonra derin bir üzüntü yaşayan IV. Tiridates, bir müddet sonra P‘afakan Şemak ovasında düzenlenen bir av partisine katılmak üzere yola çıktı. Ancak efsane uyarınca henüz Vałarşapat‘tan ayrılmıştı ki birden hastalanarak Tevrat‘ta, Daniel kitabında anlatılan Babil kralı Nebuchadnezzar‘ın (Nabugodonosor) başına geldiği gibi, insan yüzünü kaybedip bir çeşit yaban domuzuna dönüştü.⁹⁵² Kralla birlikte tüm Vałarşapat‘ın yakalandığı benzer hastalıklar içinden çıkılmaz bir hâl aldığı sırada, Movsēs Xorenac‘i‘nin *diğer kadınlar gibi ağız açık değildi* dediği kralın kardeşi Xosroviduxt‘a tanrı tarafından bir görü gösterildi.⁹⁵³ Xosroviduxt, ertesi gün gördüğü rüyayı insanlara anlatsa da kimseyi inandıramadı. Fakat aynı görü toplamda 5 kez daha Xosroviduxt‘a görünür ve bu

ve bu yüzden aynı konu Ermeni kaynaklarında geçmemektedir. Bk. K‘C‘, 48. Movsēs Xorenac‘i‘nin kayıtlarına göre Hrip‘simē‘nin yoldaşı olan Nino, kaçarak Gürcü topraklarına sığınmış ve bu bölgeleri Hristiyan yapmıştır. Bk. MX, II.86.

⁹⁴⁶ Aa, 137- 140.

⁹⁴⁷ Aa, 150. Öte yandan K‘art‘lis C‘xovreba, hatalı olarak Vałarşapat yerine Dwin ismini vermektedir. Bk. K‘C‘, 49.

⁹⁴⁸ Aa, 152-156; K‘C‘, 49. EK-1.2. Söz konusu mektubun tarihi belirsiz olmakla birlikte Diocletianus‘un tahttan feragat ettiği 305 yılı ile son büyük kovuşturmanın bittiği 311 yılı arasında olması muhtemeldir. Samuel Anec‘i‘nin *Kronoloji*‘sine göre bu tarih 304 yılıdır. Bk. SA, 367.

⁹⁴⁹ Aa, 158-161, 173.

⁹⁵⁰ Aa, 198-209; MD, I.14; Asolik, II.1; Thomson 1970: 128; Kaçar 2013: 228; Seyfeli 2015: 50-51; Stopka 2016: 26. Diğer taraftan Agat‘angelos‘un verdiği 37 sayısı kendi içinde tutarsızdır. Nitekim Agat‘angelos, muhtelif yerlerde hem 37 (Aa, 209), hem 33 (Aa, 210) hem de 32 (Aa, 737) sayılarını ileri sürmektedir. Aynı konuda K‘art‘lis C‘xovreba, Hrip‘simē dâhil kaçanların 53 kişi olduğunu ifade etmektedir. Bk. K‘C‘, 49. Movsēs Dasxuranc‘i ise aynı sayıyı 35 olarak vermektedir. Bk. MD, I.14.

⁹⁵¹ P‘B, III.14; LP‘, I.2. Ayrıca bk. Garitte 1946: 288-296; Ananian 1961: 342.

⁹⁵² Aa, 211-212.

⁹⁵³ Aa, 214; MX, II.82.

duruma kayıtsız kalamayan prenses, sonunda *hazarapet* Awtay'ı Grigor'u getirmesi için Artaxata'ya gönderir. Grigor'un bulunduğu kuyuya giden Awtay da çevresindekilerle birlikte bir halat yardımıyla Grigor'un derin zindandan dışarı çıkmasına sağlar.⁹⁵⁴

Łazar P'arpec'i'nin, Grigor'un bu zindandan çıkışını anlatım üslubu, doğrudan Hıristiyanlığın Armenia'yı *aydınlattığı* teorisine dayanmaktadır; *cehaletin karanlığından bilgeliğin aydınlığına*.⁹⁵⁵ Agat'angelos ise Grigor'un zindandan çıkarılmasından sonra anlaşılabilir bir kurguyla, kral IV. Tiridates ve *naxarar*ların Grigor'un önünde diz çökerek af diledikleri üzerinde durmaktadır.⁹⁵⁶ Buna göre ilk iş olarak Hrip'simē ve diğer *martyr*lerin kutsal kalıntılarını toplayan Grigor, daha sonra bu *martyr*ler adına üç büyük *martyrium* yaptırdı.⁹⁵⁷ Bunlardan ilki Vałarşapat'ın kuzeyinde Hrip'simē'nin 32 yoldaşıyla birlikte öldürüldüğü yere, ikincisi Gaianē'nin 2 yoldaşıyla öldürüldüğü güneye ve sonuncusu da bakirelerin Armenia'ya ilk kaçtıklarında saklandıkları mahzenin olduğu yere inşa edildi.⁹⁵⁸ Armenia'daki ilk *martyrium*ların inşasına kadar kral IV. Tiridates'i, Grigor'a zulüm ettiği için yargılayan Agat'angelos bu noktadan sonra kralın da Hıristiyanlık için mücadele verdiği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim Agat'angelos'un Hıristiyanlığa adanmış eseri, IV. Tiridates'in karısı ve kardeşi ile birlikte bu *martyrium*ların yapımında bizzat rol aldıklarını ileri sürmektedir.⁹⁵⁹ Ne var ki IV. Tiridates için asıl mükâfat, kuşkusuz hastalığından kurtulup eski hâline dönmesi olmuştur.⁹⁶⁰

IV. Tiridates'in sağlığına kavuşması, monarşi özelinde pagan gelenekten Hıristiyanlığa doğru bir geçişi simgeleyerek *sahte tanrıların* mevcut tapınaklarının

⁹⁵⁴ Aa, 215-220; MD, I.14. Efsanenin eski Yunanca, Arapça ve Süryanice karşılaştırmaları için ayrıca bk. Thomson 2010b: 279.

⁹⁵⁵ ŁP', I.2.

⁹⁵⁶ Aa, 221. Öte yandan Movsēs Dasxuranc'i, Hrip'simē ve arkadaşlarını Grigor'un zindandan çıkartılması için özel bir aracı ya da kendini Armenia'nın Hıristiyanlığı uğrunda feda eden adanmış kişiler olarak gösterilmektedir. Bk. MD, I.14.

⁹⁵⁷ Agat'angelos'un kullandığı *vkayaran* [*վկայարան*] kelimesini, Thomson'un edisyonunun aksine şapel yerine *martyrium* olarak çevirmek daha doğru olabilir. Bk. Aa, 759.

⁹⁵⁸ Aa, 223-225, 757-759. Ayrıca bk. ŁP', I.2, I.8; Sebēos, XXXVII; MD, I.21; T'A, III.18; YD, XVII.23; KG, §II. Öte yandan Hrip'simē'nin öldürüldüğü yere bir *martyrium* inşa edilmesi ile Eusebius'un anlattığı Hz. İsa'nın öldürüldüğü yere kilise inşa edilmesi arasında paralellik vardır. Bk. Euseb. *Vit. Const.* III.41-43; Kaçar 2013: 229.

⁹⁵⁹ Aa, 763-776.

⁹⁶⁰ Aa, 773; MX, III.51, III.66; YM, XXIII.74-75.

yıkılma sürecini başlattı.⁹⁶¹ İlk olarak ordusuyla Artaxata'ya gelen IV. Tiridates, burada bulunan Anahita ve Tir tapınaklarını yıktı.⁹⁶² Ardından T'ordan'da bulunan Barşamin tapınağı, Ani'deki (Kamax) Zeus-Aramazd altarı, Erēz'deki Anahita tapınağı, T'il'deki Nanē tapınağı ve Bagayarič'de bulunan Mihr tapınakları Grigor ve Hıristiyanlık yandaşları tarafından birbiri ardına tahrip edildi.⁹⁶³ Tüm bu tapınaklar arasında yıkılmayan tek pagan tapınak, muhtemelen I. Tiridates'in mezar yeri olarak düşünülen Gaṛni tapınağıydı.⁹⁶⁴

Armenia'daki eski inançlara karşı mücadele eden Grigor, Agat'angelos'un anlatısına göre ruhani açıdan etkilenen IV. Tiridates'in *kat'olikosluk* teklifini reddetti ancak tanrının gösterdiği bir görü neticesinde tanrı tarafından seçilmiş bir kişi olarak bu göreve razı oldu.⁹⁶⁵ Buna istinaden IV. Tiridates, 16 *naxarar* ailesinin ileri gelen prensleri, ordu mensupları ve bir fermanla birlikte Grigor'u *kat'olikos* olarak Armenia'yı vaftiz yoluyla *kurtarması* için Caesarea'ya gönderdi.⁹⁶⁶ Caesarea'ya ulaşan Grigor, burada Leontius (Lewondios) öncülüğünde toplanan bir kilise meclisinde takribi 314 yılında takdis edilip Armenia'nın ilk *kat'olikosu* oldu.⁹⁶⁷ Grigor'un Caesarea'da takdis olması doğal olarak Yunanlar için Ermeni Kilisesi'nin kendilerine bağlandığı anlayışını beraberinde getirdi. Ne var ki Papalık, I. Sylvester'in verdiği özel bir izne dayanarak Ermeni Kilisesi'nin Roma'ya tabi olması gerektiği hususu üzerinde durmaktadır.⁹⁶⁸

Caesarea'dan Armenia'ya dönen ve artık "kutsal" olan Grigor, zenginlikleriyle ünlü Vahagn tapınağının da aralarında olduğu Aştişat'taki üç pagan

⁹⁶¹ Agat'angelos'un eski gelenekler için ileri sürdüğü *sahte tanrı* (=č'astuats [շուսնուած]) tabiri, Armenia'nın tamamı için değil büyük olasılıkla yalnızca monarşi için geçerliydi. Her ne kadar Agat'angelos, IV. Tiridates'in, soyluları, prensleri ve orduyu toplarak bu yola girdiğini söylese de 310'lu yıllar bu durum için oldukça erkendir ve süreç yaklaşık olarak V. yüzyılın ortasına kadar devam edecektir. Bk. Aa, 777.

⁹⁶² Aa, 778.

⁹⁶³ Aa, 784-790; P'B, III.3; YM, XXIII.75-76.

⁹⁶⁴ Hewsen 2001: 62. Ayrıca I. yüzyılda buraya eklenen bir yazıt, I. Tiridates'in bu tapınağı nasıl inşa ettirdiğinin tasvirini yapmaktadır. Bk. Gregory 1995: I, 69-70.

⁹⁶⁵ Aa, 793-794.

⁹⁶⁶ Aa, 795; YM, XXIV.76-77; SÖ, V. Agat'angelos, Caesarea'ya giden prenslerin tam listesini vermektedir. Bu liste henüz IV. yüzyılın başında Hıristiyanlığa geçen feodal beyleri temsil ediyor olsa da tüm prenslerin Hıristiyanlığı kabulü söz konusu değildir.

⁹⁶⁷ Aa, 804-806; YM, XXIV.78; Ananian 1961: 338-339; Nersessian 2007: 25.

⁹⁶⁸ Atiya 2005: 349.

merkezin hâlâ ayakta olduğunu öğrendi.⁹⁶⁹ Bölgeye giden Aziz Grigor, altarı yıkıp yerine Roma topraklarından getirdiği *martyr* Athenogenes'in (At'anaginē) kutsal kemik parçalarını da içeren Armenia'nın ilk kilisesi Surb Karapēt'i inşa ettirdi.⁹⁷⁰ Agat'angelos'un dinî coşkuyla yazdığı eserine göre de abartılı rakamlarla 190.000'den fazla insan kısa süre içinde burada vaftiz edildi.⁹⁷¹ Prenslerin ve halkın Hıristiyan olmasından sonra da nihayet IV. Tiridates, tanrının kutsal işaretleri ve mucizeleri altında Fırat Nehri'nde vaftiz oldu.⁹⁷²

IV. Tiridates'in resmen Hıristiyan oluşu Armenia'nın Hıristianlık tarihinin yazılmaya başlanması anlamına geliyor olsa da Armenia kralının ne zaman Hıristiyan olduğuna ilişkin kaynakların net bir tarih önermediği görülmektedir. Meselenin temel kaynağı olan Agat'angelos'a göre IV. Tiridates'in krallığının ilk yılında zindana atılan Grigor, burada toplam 15 sene kalmıştı.⁹⁷³ Dolayısıyla Grigor'un zindandan çıkışı ve Armenia'yı dönüştürmesi, IV. Tiridates'in 299 yılında kral olduğu düşünüldüğünde en erken 314 tarihine denk düşmektedir.⁹⁷⁴ Aynı konuda benzer bir öneri Grigor'un, IV. Tiridates'in ilk yılında tutuklanıp on beşinci yılında serbest bırakıldığını söyleyen Uxtanēs'ten gelmektedir.⁹⁷⁵ Sebēos'un kayıtları ise Armenia'nın Büyük Constantinus'tan 30 yıl önce Hıristiyan olduğu şeklinde oldukça izafi bir kronoloji izlemektedir.⁹⁷⁶ Sebēos'tan daha geç dönemde yazan Asofik, Grigor'un, IV. Tiridates'in on yedinci krallık yılında zindandan çıkarak patrik olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷⁷

⁹⁶⁹ Aa, 809; YM, XXV.79.

⁹⁷⁰ Aa, 814; P'B, III.3, III.16; AL, XXI; Russell 1987: 199; Garsoian 2001: 61; Lynch 1965: I, 295. Agat'angelos, altarı yıkılması sırasında tanrının bir işaret göndererek tapınağın kapısını gösterdiğini ve paganları yok ettiğini not etmiştir. Bk. Aa, 812-813. Athenogenes ile ilgili olarak ayrıca bk. Garitte, 1946: 195.

⁹⁷¹ Aa, 810-814; P'B, III.3, III.16.

⁹⁷² Aa, 833; P'B, III.14; MX, II.82, III.66; MD, I.14; SÖ, V; Asofik, II.1; Garitte 1946: 319. Agat'angelos, IV. Tiridates'in vaftiz sahnesini Gregory Nyssen ve Gregory Nazianzen'in benzer anlatılarıyla paralellik içermektedir. Bk. Thomson 1976: 493.

⁹⁷³ Aa, 215; YM, XXIII.73. Yine Agat'angelos'a göre bu süre 13 yıl da olabilir. Bk. Aa, 122, 124. Ayrıca bk. MD, I.14.

⁹⁷⁴ IV. Tiridates'in ne zaman kral olduğu konusundaki muhtelif referanslar için ayrıca bk. Aa, 37-40; MX, II.82; SA, 365; Toumanoff 1963: 266.

⁹⁷⁵ Ux. I.78-79.

⁹⁷⁶ Sebēos, XLVI.

⁹⁷⁷ Asofik, II.1.

Ermeni geleneğinin dışında kalan Roma kaynakları doğal olarak Grigor'un *kat'olikosluk* tarihi hakkında bilgi vermemektedir ancak 311 yılına kadar Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlara kovuşturma uyguladığı göz önüne alındığında bu tarihten önce Armenia'da monarşi özelinde Hıristiyanlaşmanın başlaması zordur. Çünkü IV. Tiridates'in, temel müttefikinin tehdit olarak gördüğü bir dinî gruba yönelmesi pek mümkün değildir. Ayrıca Grigor'un 314 yılında Cappadocia'da toplanan bir mecliste *kat'olikos* ilan edilmesi, Armenia Hıristiyanlığının 314 yılı ekseninde düşünülmesi gerektiğini göstermektedir.⁹⁷⁸

Her koşulda Armenia monarşisinin Hıristiyanlığa geçişi, feodalizmden ötürü Armenia Bölgesi'nin sosyal ve iktisadî dengesini hızlı bir şekilde değiştirdi. Çünkü hem monarşinin ve hem ruhban sınıfının yeniden organize edilmesi temelde yapısal bir meseleydi ve bu yüzden Roma İmparatorluğu ile kurulan yakınlığı reddeden *naxararlar*, doğal olarak İran ve Zerdüşt yanlısı kalmaya devam etti.⁹⁷⁹ Bu durumun, çok geçmeden Armenia'nın iç politikasını etkilediği ve Hıristiyanlaştırma çabasının eski ile yeni gelenekleri çatışmaya ittiği açıktır. Nitekim monarşinin Hıristiyan oluşunu fırsat gören Aziz Grigor, Armenia'nın genelinde kilisenin üstünlüğünü sağlamak için birtakım idari ve sosyal meselelere yönelmişti.⁹⁸⁰ Bunların başında Aziz Grigor'un henüz Caesarea'dan dönerken uğradığı Sebastia'da bulunan bir ruhban grubunu safına katarak onları papazlık seviyesine yükseltmesi gelmektedir.⁹⁸¹ Ardından Armenia'nın muhtelif bölgelerinde kilise inşasına başlayan IV. Tiridates ve Aziz Grigor, Hrip'simē ve arkadaşlarının *martyr* edildiği Vağarşapat'ta günümüzde Ermeni Kilisesi'nin merkezi sayılacak olan bir kilise inşa ettiler.⁹⁸²

⁹⁷⁸ Ermenilerin ne zaman Hıristiyan oldukları hususundaki modern araştırmalar için bk. Ananian 1961: 43-73; MacDermot 1970: 289; Garsoïan 1997: 82; Kaçar 2015: 248; Stopka 2016: 32. Diğer taraftan Sâsânîlerin IV. yüzyılın başlarında, Armenia üzerindeki Zerdüşt baskıyı artırması ile Roma topraklarında eğitim gören IV. Tiridates'in Hıristiyanlığa yaklaşması arasında bir paralellik olduğu düşünülebilir.

⁹⁷⁹ Thomson 1988/1989: 35.

⁹⁸⁰ Monarşi ve ruhban sınıfı arasında kurulan ilişki aynı zamanda karşılıklı yararın da bir kanıtıdır. Çünkü bu sayede soylu sınıfının mensupları, Ermeni Kilisesi'nin en üst kademelerini işgal ederek aristokratik bir kilise örgütünün oluşmasını sağlamışlardır. Nitekim Ermeni Kilisesi'nin piskoposlarının *naxarar* ailelerinden seçilmesi, kilisenin aristokratik yapısına örnektir.

⁹⁸¹ Aa, 808. Sebastia'daki din adamlarının varlığı erken dönem monastisizmine örnek olabilir. Bk. Bowder 1978: 146; Garsoïan 2005-2007: 186.

⁹⁸² Aa, 841; Seyfeli 2015: 58. Diğer taraftan Movsēs Dasxuranc'i de Aramaz Bölgesi'nde inşa edilen Amaras Kilisesi/Manastırı etrafında toplanan Hıristiyanların burada tören yaptıklarını anlatmaktadır. Bk. (=Amaras Vank' [Uğurpuu iğurp]). Bk. P'B, III.6; MD, I.14.

IV. Tiridates'in Hıristiyanları askerî ve siyasinin yanında ekonomik açıdan da desteklemesi, yeni oluşmaya başlayan kilisenin toplumsal düzeyde temellerini sağlamlaştırmak için kültürel faaliyetlere yönelmesine vesile oldu. Özellikle pagan ruhbanlar ile bazı soylu ailelerin çocukları kilise tarafından eğitim verilmek üzere alındı ve bu kişiler eski Yunanca veya Süryanice eğitim alanlar şeklinde gruplara ayrıldı.⁹⁸³ Agat'angelos, bu eğitimden sonra Ałbianos'un Fırat Bölgesi'nden, Ewtałios'u vahşî Basean topraklarından ve Basos, Movsēs, Ewsebios, Hovhannēs, Agapēs, Artit'ēs, Arsukēs, Antiok'ēs, Tirikēs, ve Kurakos'un Hıristiyanlık adına muhtelif bölgelerden sorumlu yapıldığını söylemektedir.⁹⁸⁴ Bu kurumsallaşma düşüncesi, başlangıçta 1 olan piskoposluk bölgesinin zamanla 17'ye kadar ulaşmasının temel başarılarından biri olsa da Ermeni Kilisesi'nin senkretik paganizme karşı yürüttüğü dönüştürücü politika ile pagan tapınakların yıkılması ve mallarına el konularak kiliselere aktarılmasının Roma ya da İran destekçisi olan *naxarar*ların politikalarında keskin ayrımlar meydana getirdiği belirgindir.⁹⁸⁵ Bu bağlamda -eğer Ermeni kaynaklarının iddiası doğruysa- IV. Tiridates'in Roma'ya giderek İmparator I. Constantinus ile görüşmesinin hem Armenia içindeki hem de özellikle güney sınırlarındaki muhalefete karşı bir destek arayışından kaynaklandığı düşünülebilir.

IV. Tiridates'in Roma'ya gitmesi Elişē'nin yanılığın içeren kurgusuna göre siyasi bir eylemden ziyade dinî bir amaç güdüyordu ve bu ziyaret neticesinde IV. Tiridates Hıristiyan olmuştu.⁹⁸⁶ Oysa Agat'angelos, - abartılı rakamlar verse de - IV. Tiridates'in, piskopos Grigor ve oğlu Rıstakēs, diğer piskopos Ałbianos, dört *bdeaşx*, Anğl, Mokka, Siwnik, Rštunik ve Małxaz-dom prensleri ile birçok *magnates* ve 70.000 seçilmiş askerle birlikte başkent Vałarşapat'tan Roma'ya doğru yola çıktığını anlatmaktadır ki bu durum söz konusu ziyaretin Hıristiyanlığın kabulünden sonra gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.⁹⁸⁷ Dahası Agat'angelos'un Arapça tercümesinde

⁹⁸³ Bu tarihte henüz Ermeni alfabesi olmadığı için İncil ve Hıristiyanlık eğitimi eski Yunanca ve Süryanice üzerinden verilmiştir.

⁹⁸⁴ Aa, 845. Bu isimlerden bazılarını P'awstos Buzand tarafından da değinilmiştir. Örneğin Hovhannēs (P'B, VI.8), Artit'ēs (P'B, VI.7), Tirikēs (P'B, VI.13) ve Kurakos (P'B, VI.11). Ayrıca bk. Garitte 1946: 196-197; Thomson 1976: 496. Diğer taraftan bu isimlerin Hz. İsa'nın havarileriyle eş sayıda olması muhtemelen Agat'angelos tarafından kasıtlı olarak tasarlanmıştır.

⁹⁸⁵ Nersessian 2007: 27.

⁹⁸⁶ Elişē, III.p72.

⁹⁸⁷ Aa, 867, 873; SÖ, V. Öte yandan hatırlanacağı üzere I. Tiridates, Zerdüş inancından ötürü Roma'ya kara yolunu takiben gitmişti. Ancak IV. Tiridates, Zerdüşlüğün terk edişinden olsa gerekir hem kara hem de deniz yolculuğu ile Roma'ya gitmeyi tercih etmiştir. Ayrıca bk. Aa, 874; Asofik, II.1.

IV. Tiridates'in Hıristiyanlığı kabulü ile ilintili olarak bizzat I. Constantinus tarafından Roma'ya çağrıldığı ifade edilmektedir.⁹⁸⁸ Aynı konuda Movsēs Xorenac'i ve Asofik, IV. Tiridates'in Roma'ya gittiğini doğrulasa da Aziz Grigor'un bu yolculuğa katılıp katılmadığı konusunda bilgi vermemektedir.⁹⁸⁹ Agat'angelos'un bu ziyaret esnasında iddia ettiği Roma ile Armenia arasındaki barışın varlığına işaret eden P'awstos Buzand ve Sebēos ise Hıristiyanlık üzerinden bir müttefiklik imajı çizmektedir.⁹⁹⁰ Roma ve Armenia arasındaki bu *olası* barışta önemli bir payı olan Aziz Grigor, oğlu Rıstakēs'i *kat'olikosluk* görevine atadıktan sonra T'ordan'daki Manē mağarasında inzivaya çekildi ve Movsēs Xorenac'i'ye göre de bir süre daha burada yaşadıkdan sonra aynı yerde öldü.⁹⁹¹

3.2.3. Kilise Konsilleri ve Armenia Piskoposları

Hıristiyanlığın geniş coğrafyalar üzerinde birtakım zorlu süreçlerin ardından serbest statüye kavuşması ve cemaatler arasındaki yorum farklılıklarına Arius gibi *aykırı* akımların da eklenmesi, Hıristiyanlığın daha sistematik olarak düzenlenmesini ve kısmen devlet kontrolü altında organize edilmesini zorunlu hâle getirmişti.⁹⁹² Bu nedenle Roma İmparatorluğu'nun içindeki farklı öğretisi ve itikatları gören I. Constantinus, bu meseleyi çözmek ve ortak bir uzlaşısı sağlamak amacıyla Hıristiyanlık tarihinin ilk ekümenik konsilini kendi *vicennaliası* (yirminci yıl dönümü) olan 325 yılında Nicaea'da topladı.⁹⁹³ Eusebius'a göre *cennetin altında yaşayan herkes* bu konsile katılmıştı ve yaklaşık 250 kişilik grubun içinde doğu Hıristiyanlığının temsilcilerinden ve aynı zamanda Romalıların siyasi ortaklarından biri olan Armenia'nın başpiskoposu da hazır bulunmuştu.⁹⁹⁴

⁹⁸⁸ Va, 167; Stopka 2016: 34.

⁹⁸⁹ MX, II.84; Asofik, II.1.

⁹⁹⁰ P'B, III.21; Sebēos, VIII; MX, III.5; YM, XL.117; Thomson 1997: 280.

⁹⁹¹ P'B, III.2; MX, II.91; YD, LV.15. Aziz Grigor'a ilişkin Ermeni literatüründeki *panegyric* (övgü) geleneği için bk. Terian 2005: 159-189.

⁹⁹² 319 yılından sonra doğu kiliselerinde bölünmeler ortaya çıkmıştı ve I. Constantinus da bu ayrıma son vermek istiyordu. Bunun için hem Alexander hem de Arius'a uzun bir mektup gönderdi ancak herhangi bir netice alamadı. Bk. Euseb. *Vit. Const.* II.63-72; Mitchell 2016: 419.

⁹⁹³ Euseb. *Vit. Const.* III.6-8; Soc. *HE*, I.8; Theod. *HE*, I.6; Oros. VII.28.25; Sebēos, XLVI; Kaçar 2004: 66; Cameron 2007: 545; Edwards 2008: 552. Öte yandan konsilin yapılacağı yerin seçimi ve siyasal çekişmelere ilişkin bk. Kaçar 2009: 75-78.

⁹⁹⁴ Euseb. *Vit. Const.* III.9. Öte yandan konsile katılım sayısı eski çağ tarihçileri tarafından farklı rakamlarla ifade edilmiştir. Bk. Theod. *HE*, I.7-8; Athan. *Ap. Cont. Ar.* XXIII; MX, II.90; MD, II.7. Ayrıca bk. Honigmann 1942-1943: 22-23; Norris 2007: 74. *Girk T't'oc'*'a göre bu sayı 318'dir. Bk.

Armenia'yı Nicaea'da temsil eden piskopos, babası Aziz Grigor'un yerine veliaht olarak *kat'olikosluk* makamına oturan Řistakēs'ti.⁹⁹⁵ Ne var ki Řistakēs'in Nicaea'daki varlığı yalnızca Armenia'nın küçük bir parçasını temsil ediyordu ve bölgenin bütününde ne siyasi ne de kültürel bir uyum söz konusuydu.⁹⁹⁶ Movsēs Xorenac'i'nin anlatısına göre konsilin bitiminde Řistakēs, kabul edilen 20 maddeyle birlikte Armenia'ya gelerek Vałarşapat'ta babası Grigor ve Kral IV. Tiridates ile buluştu.⁹⁹⁷ Burada, 20 maddeye Aziz Grigor tarafından yeni bölümler eklendiğini söyleyen Agat'angelos, aynı zamanda Řistakēs'in konsil dönüşünde Armenia'da memnuniyetle karşılandığını söylese de Zerdüştlüğe sadık kalan *naxararlar*ın bu durumdan hoşnut olmadığı açıktı.⁹⁹⁸ Çünkü IV. Tiridates ve *kat'olikosluk* makamının uyumu her ne kadar Hıristiyanlık üzerinden ilerlese de monarşi ve ruhban ittifakının siyasi boyutları da yok değildi. Özellikle IV. Tiridates'in Hıristiyanlık üzerinden Roma İmparatorluğu'yla kurduğu ilişki, bir kısım *naxararlar*ı memnun ederken Sâsânî sarayıyla bağlantısını koparmak istemeyen diğer kısım *naxararlar*ı kızdırmıştı. Nitekim Armenia'nın feodal beylerinin arasındaki bu iki başlılık, 330 yılında Armenia kralı IV. Tiridates'in zehirlenerek öldürülmesiyle sonuçlandı.⁹⁹⁹ Bu durum, kısa sürede ruhban sınıfı ile *naxararlar* arasındaki çatışmaları artırdı ve Nicaea Konsili'nin veliahtı yasaklayan kararına rağmen babasının yerine *kat'olikos* olan Řistakēs de aynı şekilde *naxararlar* tarafından öldürüldü.¹⁰⁰⁰

Hem monarşi hem de Ruhban sınıfı yaşanan güç mücadelesinden zarar görse de Nicaea Konsili'nin getirdiği yenileşmeyle birlikte Armenia'da çeşitli piskoposluk bölgeleri meydana getirildi. Agat'angelos, her ne kadar Nicaea Konsili'nden önce de

GT', I.1, I.3. Diğer taraftan bu piskoposlar içinde Constantinopolis'ten temsilci yoktur. Bk. Van Dam 2007a: 354.

⁹⁹⁵ Aa, 884; MX, II.89; KG, §II; Honigmann 1939: 60-61; Garitte 1946: 227; Bundy 2007: 137. P'awstos Buzand'a göre Řistakēs'in yanında Nisibis piskoposu Jakob da yer almıştı. Bk. P'B, III.10.

⁹⁹⁶ Movsēs Xorenac'i, Leontius'un Nicaea yolunda Řistakēs ve yanındaki piskoposları kutsadığını anlatmaktadır. Bk. MX, II.92.

⁹⁹⁷ P'B, IV.24; LP', I.19; MX, II.90; MD, II.38; Adontz 1970: 242.Öte yandan I. Nicaea Konsili'nin kararlarına ilişkin bk. Koryun, XIX; Soc. HE, I.8; Philost. HE, I.9a; AL, 122; Edwards 2008: 561; Kaçar 2009: 82; Duygu 2018: 90-91.

⁹⁹⁸ Aa, 885. Sebēos'un zayıf iddiasına göre Řistakēs, Nicaea'da toplam 15 gün kalmıştı. Bk. Sebēos, XLVI.

⁹⁹⁹ MX, II.92.

¹⁰⁰⁰ P'B, III.2; MX, II.91, III.2. Bu durum, senkretik paganizmin Hıristiyanlığa, feodalizmin de monarşiye karşı açık bir isyanı olarak yorumlanabilir. Çünkü iki liderin ölümünü fırsat gören *naxararlar*, çok geçmeden otorite boşluğundan istifade etmek için buldukları bölgelerde ayaklanma başlattılar.

Armenia'da 400 kadar piskoposun sistemli olarak zaten olduğunu söylese de 325'li yıllarda muhtemelen böyle bir oluşum söz konusu değildi.¹⁰⁰¹ Çünkü P'awstos Buzand, IV. yüzyılın ikinci yarısında dahi Armenia'daki piskoposluk sayısını 12 olarak vermektedir.¹⁰⁰² Ancak yine de Nicaea'dan sonra Ermeni Kilisesi'nin *k'ahanayapet* veya *ark'episkopos/episkopos* unvanlarını kullanılmaya başladığı açıktır.¹⁰⁰³ Bu unvanlar, Roma İmparatorluğu'ndaki *metropolitan* makamına neredeyse eş olarak görüldü ve *kat'olikos* unvanı da zamanla -yaklaşık 2 asır sonra- buradan doğdu.¹⁰⁰⁴ Agat'angelos, kronojik açıdan hatalı olsa bile Nicaea Konsili döneminde Grigor'u *ark'episkopos* unvanıyla tanımlamaktadır.¹⁰⁰⁵

Armenia'nın iç dengesininde kargaşa yaratan ölümler ve idari açıdan kurumsallaşmaya başlayan kilisenin çabalarının da etkisiyle Hıristiyanlığın Armenia'daki seyri IV. yüzyılın ortalarında son derece kırılmalı ve değişken bir yol izledi. Ristakēs'in ardından *kat'olikosluk* makamına Aziz Grigor'un diğer oğlu Vrt'anēs'e geçti.¹⁰⁰⁶ Vrt'anēs'in döneminde, Asofik'in kayıtlarına göre Zerdüş Sâsânîlerin desteklediği isyankar *naxararlar*la ortak mücadele edilip feodallere ait topraklar kiliseye bağışlandı.¹⁰⁰⁷ Bu bağlamda Armenia krallarının kendi meşruiyetlerini sağlamak için bir şekilde kiliseyle ortak hareket ettikleri belirgindir. Nitekim III. Khosrov'un kral olması için Romalılara mektup gönderen de bizzat Vrt'anēs'in kendisiydi ve bu çabasıyla Ermeni Kilisesi'ni monarşinin üstüne taşımayı amaçlıyordu.¹⁰⁰⁸ Ancak bu anlayış, krallık düzeyinde kabul edilmediği gibi monarşi ve kilisenin ortak hareket ettiklerini anlamına da gelmiyordu. Çünkü P'awstos Buzand'ın anlatısına göre eski geleneklere bağlı olan krallık mensupları, başta kralın karısı olmak üzere Vrt'anēs'i öldürmeye kalkışmış ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı.¹⁰⁰⁹ Bu nedenle döneme ilişkin yaklaşık olarak XII. yüzyılda yazılmış

¹⁰⁰¹ Aa, 856.

¹⁰⁰² P'B, IV.4-14. Aynı sayı V. yüzyılın ortasında 18 piskoposluk bölgesine yükseldi. Bk. Elişē, II.p26-p28; Adontz 1970: 259.

¹⁰⁰³ *Ark'episkopos/episkopos* sözcükleri eski Yunanca üzerinden değişikliğe uğratılmadan Ermeniceye aktarılmıştır. Bk. Greenwood 2012: 119.

¹⁰⁰⁴ Thomson 2002: 163; Stopka 2016: 53.

¹⁰⁰⁵ Aa, 873.

¹⁰⁰⁶ Aa, 859; P'B, III.3; MX, II.91; MD, I.14; YD, X.5.

¹⁰⁰⁷ P'B, III.4; Asofik, II.1. Ayrıca bk. P'B, III.7; MX, III.9.

¹⁰⁰⁸ MX, III.3-5; YD, XI.1; EK-3.1.

¹⁰⁰⁹ P'B, III.3.

anonim bir hikâyenin III. Khosrov'un da aralarında olduğu Armenia krallarını *dinsiz* olarak adlandırması olağandır.¹⁰¹⁰

Ermeni kaynaklarının tutarsız hesaplarına göre Vrt'anēs'in yaklaşık olarak 341 yılında doğal yollarla ölmesinin ardından geriye iki oğlu kaldı. Bunlardan Grigoris, P'awstos Buzand'ın abartılı kayıtlarına göre henüz 15 yaşında Albania ve Iberia'da Hıristiyanlığı yayarken 343 yılında Kafkaslar'da öldürüldü.¹⁰¹¹ Diğer oğlu Husik ise Caesarea'da takdis edildikten sonra *kat'olikos* unvanıyla kilisenin başına geçti.¹⁰¹² I. Husik'in idaresi, monarşi ile kilise arasında bir çeşit çıkar ilişkisine dayanıyordu ve bu fayda ilişkisi, bir adım ileri taşınarak evliliklerle siyasi bir zemine taşındı. Nitekim *kat'olikos* I. Husik'in ikiz oğulları kraliyet prensesleriyle evlendirildi ve bu sayede Ermeni Kilisesi, siyaset üzerindeki etkisini daha da artırmış oldu.¹⁰¹³ Ne var ki bu gelişme dahi monarşi ve kilise arasındaki kaygan zemini ve çatışmayı örtmeye yetmedi. Kral Tiran, 346/7 yılında pagan gelenekleri kutsadığı için kendisini azarlayan *kat'olikos* I. Husik'i dövürterek öldürttü.¹⁰¹⁴ Bunun üzerine *kat'olikosluk* makamı, I. Husik'in öldürülmesiyle kısa süreli Daniel'in yönetimi ve ardından da P'afēn'in monarşiye boyun eğen politikasıyla mevcut konumunu kaybetti.¹⁰¹⁵ Ancak P'afēn'den sonra, 353 yılında Grigor'un soyundan gelen I. Nerses'in, yine Caesarea'da Armenia *kat'olikosu* olarak takdis edilmesi, Ermeni Kilisesi'nin mevcut gücünü hızlı bir biçimde yukarıya taşıdı.¹⁰¹⁶

I. Nerses, *kat'olikos* olarak Armenia'ya döndüğünde çok geçmeden Kral II. Arsaces'in faaliyetleri ve muhalefetiyle karşılaştı. Özellikle 343 yılındaki Serdica Konsili ve 359 yılında toplanan Seleucia Konsili'nde Arius meselesinin ele alınmasının Armenia monarşisi üzerinden yarattığı etki Armenia krallıklarının Arius yanlısı olmalarına sebep olmuştu.¹⁰¹⁷ Dahası II. Constantius ile müttefik olan II.

¹⁰¹⁰ Anon. (*Pseudo-Şapuh*), XXXVII.

¹⁰¹¹ P'B, III.6; MX, III.3; T'A, III.10; Asohik, II.1.

¹⁰¹² Vrt'anēs'in *kat'olikosluk* süresi Ermeni kaynaklarında tutarsızdır. Nitekim P'awstos Buzand'a göre Vrt'anēs'in ölümü kral Tiran'dan önce olmuştur. Movsēs Xorenac' i bu sayıyı 11 yıl, T'ovma Artsruni 19 yıl, Asohik ise 15 yıl olarak vermektedir. Bk. P'B, III.11-12; T'A, I.10; Asohik, II.1.

¹⁰¹³ Hewsen 1978-1979: 112-113; Redgate 2000: 117.

¹⁰¹⁴ P'B, III.12-13; MX, III.14.

¹⁰¹⁵ P'B, III.12-16; MX, III.14, III.16.

¹⁰¹⁶ P'B, IV.3-4; *Nersēs, St. Vita*, II; MX, III.20; Asohik, II.1; Baynes 1910: 626-627.

¹⁰¹⁷ Freeman 2008: 65. Ermeni Kilisesi'nin bu konsillere katılıp katılmadığı hususunda Ermeni kaynaklarında açık bir bilgi yoktur. Diğer taraftan Seleucia Konsili hakkında bk. Soc. *HE*, II.39-40.

Arsaces'in Arius'u desteklemesi de kilise ve monarşinin arasını açmıştı.¹⁰¹⁸ Gerçekten Ermeni Kilisesi, Nicaea'yı bağlılığı sürdürerek Arius'un öğretisini kabul etmedi ve Arius'u *sapkın* olarak görmeye devam etti. Bu bağlamda I. Nerses'in, 359 yılında II. Arsaces tarafından sürgün edilip yerine Ç'unak adlı başka bir *kat'olikos* atamasında Arius öğretisinin kilise ve monarşi arasında yarattığı ihtilafın etkili olduğu düşünülebilir.¹⁰¹⁹ I. Nerses'in makamdan uzaklaştırılıp yerine Ç'unak'ın atanması diğer bir açıdan Armenia monarşisinin Caesarea'nın yargılama yetkisine karşı çıkması manasını taşıyordu.¹⁰²⁰ Zira Aġnik' ve Korduk' piskoposları dışındakiler kralın çağrısına uymasalar da II. Arsaces, Ç'unak'ın takdis edilmesi için Caesarea'yı değil Armenia'daki piskoposları görevlendirmişti.¹⁰²¹ Ne var ki bu yeni düzen, Roma-İran savaşlarının da etkisiyle çok uzun süreli olmadı ve I. Nerses, bir müddet sonra (muhtemelen 364) bir kez daha Ermeni Kilisesi'nin başına geçti.

Yeniden gücü eline alan *kat'olikos* I. Nerses, Ermeni Kilisesi'ni organize etme ve monarşi karşısında toplumsal düzeyde bir mutabakat elde etme girişimleri neticesinde Armenia tarihinin ilk *ulusal* konsilini 365 yılında Aştişat'ta topladı.¹⁰²² P'awstos Buzand'ın *tüm kiliselerin annesi* dediği Armenia'nın ilk kilisesinde toplanan konsil sonucunda Ermeni Kilisesi idari ve yönetim alanında önemli kararlar aldı.¹⁰²³ Buna göre ağlama seansları, ruh çağırma ve isteyerek kendi vücuduna zarar verme gibi pagan geleneğin devamı olan ritüellerin tamamı yasaklandı.¹⁰²⁴ Ayrıca hastane ve yetimhaneler kurularak cüzzamlılar topluma kazandırılmaya çalışıldı.¹⁰²⁵ Ancak bu gelişmeler, büyük oranda Armenia monarşisinin otoritesine ve toplumsal gücüne zarar verdiği gibi kral Papas'ın, özellikle I. Nerses'in evlenme ve sünnet hakkındaki yasaklarına uymaması da monarşi ile Ermeni Kilisesi'nin bir kez daha çatışmasına yol

¹⁰¹⁸ II. Constantius'un Arius öğretisine olan bağlılığı kaynaklarda oldukça belirgindir. Bk. Soz. *HE*, III.18, Theod. *HE*, II.2; Malal. *Chron.* XIII.17; Theoph. AM5828; Zon. XIII.11.

¹⁰¹⁹ P'B, IV.15; *Nersēs, St. Vita*, X; MX, III.30; Garsoian 1969: 156; Hewsens 1978-1979: 126; Rousseau 1994: 280.

¹⁰²⁰ Mahé 2007: 175.

¹⁰²¹ P'B, IV.15.

¹⁰²² P'B, IV.4; *Nersēs, St. Vita*, VI; MX, III.20; Thomson 1988-1989: 35; Garsoian 1997: 88. Diğer taraftan Socrates, 364 yılında toplanan bir sinoda Armenia'dan Isacocis isimli birinin katıldığını söylemektedir. Bk. Soc. *HE*, III.25. Ancak aynı dönemde Armenia *kat'olikosu* Ç'unak'tı ve onun da Caesarea'da tanınmamasından ötürü söz konusu sinoda katılması mümkün değildir. O tarihte sürgünde olan I. Nerses'in bu katılımı sağlayıp sağlamadığı konusunda ise bir kayıt mevcut değildir.

¹⁰²³ P'B, IV.4.

¹⁰²⁴ MX, III.20; Grousset 2006: 131; Nersessian 2007: 26; Stopka 2016: 40.

¹⁰²⁵ MX, III.20; Atiya 2005: 352.

açtı.¹⁰²⁶ Kral Papas'ın, müttefiki İmparator Valens'in Ariusçuluğa olumlu bakmasından da güç alarak Ermeni Kilisesi'yle çatışması *kat'olikos* I. Nerses'in, monarşi tarafından düzenlenen bir yemekte zehirlenerek öldürülmesiyle sonuçlandı.¹⁰²⁷

I. Nerses'in ölümü, Ermeni Kilisesi için yeni bir dönemin başladığı anlamına geliyordu. Çünkü I. Nerses'in ardından gelen *kat'olikoslar*, Caesarea piskoposlarına kutsanmak yerine, kendi kiliselerine bağlı Ermeni piskoposlarca takdis olmaya başladılar.¹⁰²⁸ Ayrıca kuruluşundan beri ekseri Aziz Grigor'un soyunda olan *kat'olikosluk* makamı da Papas'ın, I. Sahak'ı (373-377) *kat'olikos* olarak atamasıyla Ałbianos ailesine geçmişti.¹⁰²⁹ I. Sahak'ın, Caesarea'nın haberi ve onayı olmadan *kat'olikos* ilan edilmesi kuşkusuz 60 yıllık geleneğin değişmesini arzu etmeyen Caesarea'da tepkiyle karşılandı.¹⁰³⁰ P'awstos Buzand, durumu haber alan Caesarea başpiskoposunun toplanan bir sinodun ardından Kral Papas'a gönderdiği mektuptan bahsetmektedir.¹⁰³¹ Önce Kral Papas'ın daha sonra da Varasdates ve III. Arsaces'in Caesarea'nın uyarısına kayıtsız kalarak yine Ałbianos soyundan Zavēn ve Asparukēs isimleriyle *kat'olikoslar* ataması Ermeni Kilisesi'ni teolojik açıdan kesin olarak Caesarea uzaklaştırdı.¹⁰³² Bu durum, 381 yılında toplanan I. Constantinopolis Konsili'ne Ermeni Kilisesi'nden herhangi bir liderin katılmayışının da muhtemel sebeplerinden biriydi.

I. Theodosius, imparator olur olmaz Constantinopolis'in Arius taraftarı olan piskoposu Demophilos'dan ya Nicaea Konsili kararlarını kabul etmesini ya da görevi

¹⁰²⁶ I. Nerses, özellikle feodal beylerin toprakları bölmek için kuzen ve akrabalar arasında evlilikler gerçekleştirmesini yasakladı ve bu durum hem *naxararlar* hem de monarşi düzeyinde kabul görmedi.

¹⁰²⁷ P'B, V.22-24; MX, III.38; T'A, I.11; Asolik, II.1; YD, XIII.6; KG, §II; Anon. (*Pseudo-Şapuh*), XXXIX; Sargsyan 1983: 128-129; Russell 1987: 341-342; Garsoian 1997: 91; Redgate 2000: 132. Diğer taraftan kilise tarihçileri İmparator Valens'i Arius hayranı olarak göstermektedir. Bk. Soc. HE, IV.1; Soz. HE, VI.7.6; Theod. HE, IV.12; Malal. Chron. XIII.14, Theoph. AM5857.

¹⁰²⁸ Bu düşünce, temelde Ermeni Kilisesi'nin diğer öğretilerden ayrılarak bağımsız bir yapıya dönüşünün en önemli adımıdır. Çünkü bu sayede Ermeni Kilisesi, hiyerarşik olarak Caesarea'dan koptu ve kendi terminolojisini oluşturarak milli kilise iddiasında bulundu.

¹⁰²⁹ MX, III.33. P'awstos Buzand'a göre *kat'olikos* olan Sahak değil Yusik'ti. Bk. P'B, V.29. Öte yandan I. Sahak (373-377) ile Aziz Sahak (387-428) ayrı soydan gelen farklı kişilerdir.

¹⁰³⁰ Caesarea'da takdis geleneğinin tek istisnası muhtemelen Aziz Grigor'un oğlu Ristakēs'ti. Çünkü Ristakēs, bizzat babası tarafından takdis edilip *kat'olikos* ilan edilmişti. Bk. Aa, 862. Ristakēs'in takdisi muhtemelen Nicaea Konsili'nden önceki dönemde gerçekleşmiştir. Bk. Adontz 1970: 285.

¹⁰³¹ P'B, V.29. Öte yandan 373-374 yıllarında Caesarea'da muhtemelen herhangi bir sinod ya da konsil toplanmamıştır. Bk. Garsoian 1989: 322.

¹⁰³² P'B, VI.4; MX, III.40-41.

bırakmasını istedi. Demophilos, ikinci olanı seçerek piskoposluk görevini bıraktıktan sonra şehirden çıktı.¹⁰³³ Böylece Roma İmparatorluğu içinde I. Theodosius'un *sapkın* olarak nitelendirdiği Nicaea karşıtı tüm düşünceler yasaklandı ve bu durumun formüle edilmesi için de yeni bir konsil organize edildi. İmparator I. Theodosius'un çağrısıyla 381 yılında Constantinopolis'te toplanan konsile doğu kiliselerinden yaklaşık 150 kişi katıldı.¹⁰³⁴ Socrates ve Theodoretus gibi kilise tarihçileri, bu katılımcılar içinde Ermeni Kilisesi'nin herhangi bir temsilcisinden bahsetmemektedir. Ne var ki, Ermeni yazım geleneği geriye dönük olarak Ermeni Kilisesi'nin I. Constantinopolis Konsili'ne katıldığı yönünde ısrarlı bir vurgu içindedir.¹⁰³⁵ Örneğin Movsēs Xorenac'i, Ermenilerin konsilde I. Nerses tarafından temsil edildiğini vurgulamaktadır.¹⁰³⁶ Ancak *kat'olikos* I. Nerses, konsilden yaklaşık 8 yıl önce, 373 yılında Papas tarafından zaten öldürülmüştü.¹⁰³⁷ Üstelik Caesarea'da takdis geleneğinin sona ermesi ve Ermeni Kilisesi'nin hiyerarşik olarak bağımsızlaşma düşüncesi Ermeni Kilisesi'ni muhtemelen sistemin dışına itmişti. Dolayısıyla döneme en yakın kaynak olan P'awstos Buzand'ın da dolaylı yoldan ifade ettiği gibi I. Nerses'in konsile katılması mümkün değildir.¹⁰³⁸ Fakat Armenia ile bağlantılı olan *Armenia Minor* topraklarından Meliteneli Otreius, Arabissuslu Otreius ile Amidalı Maras'ın katılımları Ermeni Kilisesi'ni doğrudan olmasa bile dolaylı yoldan konsil ile ilişkili gösterebilir.¹⁰³⁹

Armenia'nın genelini temsil eden herhangi bir Ermeni piskopos I. Constantinopolis Konsili'ne katılmasa da konsilin sonuçları Ermeni Kilisesi üzerinde önemli etkiler yaptı. Konsil sayesinde uzun bir sürenin ardından Armenia monarşisi ile Ermeni Kilisesi barıştı. Çünkü I. Constantinopolis Konsili'nde Armenia krallarının desteklediği Arius görüşünün mahkûm edilmesi I. Theodosius ile müttefik olan

¹⁰³³ Demophilos'un yerine Gregory Nazianzen geçti. Bk. Soc. *HE*, V.8-11; Mitchell 2016: 366. Diğer taraftan I. Theodosius bir ferman yayımlayarak *sapkın*lara ait malların Ortodokslara verilmesini istedi. Bk. *Cod. Theod.* XVI.1.2; Kaçar 2009: 121; Duygu 2017: 290.

¹⁰³⁴ Soc. *HE*, V.8; Theod. *HE*, V.7; Sebēos, XLVI; Norris 2008: 83; Anatolios 2011: 26. Öte yandan aynı tarihlerde İmparator Gratianus da batı topraklarını idare etse de konsil yalnızca I. Theodosius'un çağrısıyla toplandı.

¹⁰³⁵ YD, XII.20. Asohik, I. Nerses'in konsil kararlarını onayladığını ifade etmektedir. Bk. Asohik, III.21.

¹⁰³⁶ MX, III.33. Öte yandan Movsēs Xorenac'i, konsile katılan önemli kişilerin listesine ilişkin hatalı bilgiler vermektedir. Buna göre; Roma'dan Damasus, Constantinopolis'ten Nectar, Alexandria'dan Timothy, Antiochia'dan Meletius, Kudüs'ten Cyril, Gregory Nyssen, Caesarea'dan Gelasius, Gregory Nazianzen ve Iconicum'dan Amphilocius konsile katılmışlardır.

¹⁰³⁷ P'B, V.22-24; MX, III.38; T'A, I.11; Asohik, II.1.

¹⁰³⁸ P'B, IV.13; Garsoian 1983: 229; Stopka 2016: 50; Greenwood 2017a: 255.

¹⁰³⁹ Garsoian 1988: 262-263. Ayrıca bk. Millar 2006: 104.

Armenia kralı III. Arsaces'in de Arius öğretisinden vazgeçmesine neden olmuştu.¹⁰⁴⁰ Bu bağlamda Nicaea kararlarına geri dönen Armenia monarşisi, Aziz Grigor'un soyundan aldığı *kat'olikosluk* makamını da I. Sahak (387-428) üzerinden aynı aileye geri verdi.¹⁰⁴¹

I. Sahak'ın *kat'olikosluk* süresi önce Roma ve İran arasında Armenia'nın paylaşıldığı ve ardından da Ermeni alfabesinin icat edildiği önemli bir döneme denk düşmektedir.¹⁰⁴² Armenia'nın yaşadığı bu hayati iki değişim, Ermeni Kilisesi'nin Caesarea'dan ayrılarak kendi içinde bağımsız bir litürjiye sahip olmasının da başlıca nedenleri arasındadır. Bu durumun muhtemel etkisi II. Theodosius tarafından 431 yılında Ephesus'ta toplanan üçüncü ekümenik konsilinde de kendini göstermiş ve Ermeni Kilisesi'ni temsilen hiçbir piskopos bu konsile katılmamıştır.¹⁰⁴³ Ancak I. Constantinopolis Konsili'nde olduğu gibi Ephesus'ta toplanan yaklaşık 200 kişinin içinde de yine Armenia ile bağlantılı olan Meliteneli Acacius, Arkeli Acacius, Amidalı Asterius ve Kaisarius *chorepiskopos* konsilde hazır bulunmuştu.¹⁰⁴⁴ Movsēs Xorenac'i'ye göre I. Sahak da konsilin sonucunda kabul edilen 6 maddeyi Ephesus'a katılanlardan ve Lewdones ile Koryun'dan öğrenmişti.¹⁰⁴⁵ *Girk T'it'oc'*'ta yer alan Constantinopolis Kilisesi ile Ermeni Kilisesi arasındaki yazışmalar da bu maddelerin Armenia'da öğrenilmesi aşamasındadır.¹⁰⁴⁶ Muhtemelen 432 yılında Acacius'un I. Sahak'a gönderdiği mektup bu konudaki ilk kayıttır.¹⁰⁴⁷ Karşılıklı yazışmalar ile I. Sahak ile Mesrop Maštoc'un Constantinopolis'e gönderdikleri Leontius ve Habel isimli iki din adamına, Constantinopolis patriği Proclus *Tomus ad Armenios*'u yazarak yanıt verdi.¹⁰⁴⁸ Nitekim Ermeni Kilisesi de muhtemelen 435 yılında topladığı sinod ile

¹⁰⁴⁰ Soc. *HE*, V.8; Theod. *HE*, V.7.

¹⁰⁴¹ *LP'* I.13; *MX*, III.49.

¹⁰⁴² Winkler 1985: 89. I. Sahak, Ermeni alfabesinin de icadıyla kilise kanunlarını hazırlamıştır. Bk. *MX*, III.49.

¹⁰⁴³ *MX*, III.49; Sarkissian 1965: 112; Thomson 2010a: 29. Ermeni piskoposların hem I. Constantinopolis hem de I. Ephesus Konsili'ne katıldıklarına ilişkin hatalı bir yorum için bk. Bundy 2007: 137.

¹⁰⁴⁴ Garsoian 1988: 263. Diğer taraftan Ermeni kaynakları da konsile yaklaşık 200 kişinin katıldığını ifade etmektedir. *MD*, II.2; *SÖ*, XXIII. Asohik'e göre bu sayı 400'dür. Bk. Asohik, III.21.

¹⁰⁴⁵ Koryun, XIX; *MX*, III.61; Winkler 1985: 136. Söz konusu dönemde *kat'olikos* I. Sahak değil Brkišo'ydu.

¹⁰⁴⁶ Thomson 2010a: 30.

¹⁰⁴⁷ *GT'*, I.1-I.5; Sarkissian 1965: 113; Thomson 2008b: 670.

¹⁰⁴⁸ *GT'*, I.4; Garsoian 1999: 107; Stopka 2016: 60. *Tomus ad Armenios*'un tam metni için bk. Sarkissian 1965: 119-125.

eski Constantinopolis piskoposu Nestorius'un öğretilerini *sapkın* ilan ederek I. Ephesus Konsili'nin *canon*larını kabul etti.¹⁰⁴⁹ Ermeni Kilisesi'nin bu tavrı, 447 yılında toplanan Şahapiwan Konsili'nde *sapkın* olarak görülen gruplara karşı alınan kararlarla aynen devam etti.¹⁰⁵⁰

Alexandria Kilisesi'nin büyük başarısıyla sonuçlanan I. Ephesus Konsili Ermeniler tarafından da kabul edilse de bu durum Roma İmparatorluğu'nun içindeki teolojik kavgaları sonlandırmaya yetmedi. Bu bağlamda Ermeni Kilisesi'nin başında I. Yovsēp'in olduğu 449 yılında yine II. Theodosius'un çağrısıyla bu kez ekümenik olmayan II. Ephesus Konsili toplandı.¹⁰⁵¹ Armenia'yı temsilen II. Ephesus Konsili'nde doğrudan bir piskopos yer almadı ama yine Meliteneli Constantinus, Ariaratheialı Acacius ve Sebastopolisli Kekropius gibi Armenia ile bağlantılı isimler konsilde hazır bulundular.¹⁰⁵² Miafizitlerin, dolayısıyla da piskopos Cyrillus'u takip eden Dioscorus'un zaferi olarak nitelendirilen II. Ephesus Konsili Papa I. Leo'nun (440-461) *haydutluk (latrocinium)* tanımlamasıyla yeni bir kavgayı beraberinde getirdi.¹⁰⁵³ Tartışmaların alevlenmesi, 451 yılında toplanan Chalcedon Konsili'nin fikrî alt yapısını oluşturmakla kalmadı aynı zamanda bu konsilin kararları, Ermenileri diğer kiliselerden tamamen kopartan süreci de başlatmış oldu.

II. Ephesus Konsili'nde otoritesi tanınmadığı için kızgın olan Papa I. Leo, vakit kaybetmeden 450 yılında Roma tahtına geçen Marcianus'u (ya da Pulcheria'yı) yeni bir konsil toplaması ve tartışmaları sonlandırması konusunda ikna etmeyi başardı.¹⁰⁵⁴ Böylece İmparator Marcianus, 8 Ekim 451 yılında Chalcedon'da toplanacak olan konsilin çağrısını yaptı.¹⁰⁵⁵ Ermeni tarihçi T'ovma Artsruni'ye göre bu konsile 636 kişi katıldı ancak bunlar arasında doğrudan Ermeni Kilisesi'ni temsilen

¹⁰⁴⁹ SÖ, LXIX; Kurkjian 1964: 334; Winkler 1985: 116. Bu tarihlerde I. Sahak'ın ardından Ermeni Kilisesi'nin başına Sâsânîlerin Ermenileri Süryani Kilisesi'ne bağlama politikası doğrultusunda Surmak ve daha sonra da Brkišo geçirilmişti Bk. LP', I.14; MX, III.64, III.68; T'A, I.11; YD, XV.1; Asofik, II.1. Diğer taraftan Nestorius'un isminden hareketle günümüzde kullanılan "Nesturi" tabirine ilişkin bir tartışma için bk. Duygu 2017: 325-330.

¹⁰⁵⁰ Koryun, XXIII; Garsoian 1967b: 82; Dadoyan 2011: 33.

¹⁰⁵¹ ACO, II.1 (p149); Mitchell 2016: 431. Katılımcı listesi için bk. Honigmann 1942-1943: 34-37.

¹⁰⁵² ACO, II.1.1 (p150); Garsoian 1988: 266-267.

¹⁰⁵³ Theoph. AM5941; Frend 1972: 34; Stopka 2016: 62; Duygu 2017: 337. Öte yandan "Miafizit" tabirinin tartışılmasına ilişkin bk. Brock 2018: 65-72.

¹⁰⁵⁴ Evagr. HE, II.2-3; Theoph. AM5943/4; Mitchell 2016: 158.

¹⁰⁵⁵ Papa I. Leo, konsilin İtalya'da toplanmasını arzu etse de doğulu piskoposların ulaşım sorunu ve Hun akınlarının yarattığı kargaşa nedeniyle konsil Chalcedon'da toplandı. Bk. Kaçar 2009: 148.

hiç kimse yoktu.¹⁰⁵⁶ Çünkü 451 yılında Armenia (Persarmenia), bütünüyle Sâsânîlerin Zerdüştlüğü dayatma girişime karşı mücadele veriyordu. Üstelik Marcianus'un Ermenilerin yardım çağrısına kulak asmaması Ermeni Kilisesi'ni yalnızlığa itmişti. Ancak yine de o güne kadar yapılan en büyük konsilde Armenia'nın temsili bütünüyle göz ardı edilmiş değildi. Gerçekten de 387 yılında *Roma Armeniası* olan ancak daha sonra *Armenia Prima* ve *Armenia Secunda* diye ayrılan batı topraklarından konsile önemli sayıda katılımcı oldu. Bunlardan başlıcaları *Armenia Prima*'dan Sebastialı Ioannes, Sebastopolisli Kekropius, Nikopolisli Ioannes ile Satala'dan Anatolius; *Armenia Secunda*'dan ise Meliteneli Constantinus, Ariaratheialı Acacius, Komanalı Heraclius, Arabissuslu Adolius, Cocussus'dan Domnus, Arkeli Ioannes ve *chorepiskopos* Adelpius'du.¹⁰⁵⁷ Konsilin sonucunda kabul edilen Hz. İsa'nın hem insan hem tanrı olan iki tabiatı üzerine kurulu olan *canonlar*, buraya katılan *Armenia Minor* piskoposları aracılığıyla Ermeni Kilisesi'ne iletildi. Ne var ki başında I. Yovsêp'in olduğu Ermeni Kilisesi, 451 Vardananc' Savaşı'nın yıkıcı etkisiyle konsil kararlarını tartışabilecek bir refleks gösteremedi. Aynı şekilde doğu kiliselerinde itikat birliği sağlamak isteyen İmparator Zenon'un 482 yılındaki *Henotikon*'u da Ermeni Kilisesi tarafından daha geç yorumlandı.¹⁰⁵⁸ Bu kararlar ancak 505/6 yılında Dwin'de toplanan bir konsilde Ermeni Kilisesi tarafından her yönüyle tartışmaya açılabilir ve teolojik tartışmaların sonucunda da Chalcedon *canonları* ile Leo'nun *Tome* ismiyle anılan itikat formülü reddedildi.¹⁰⁵⁹ Ermeni Kilisesi'nin ilk 3 ekümenik konsilinin aksine Chalcedon Konsili kararlarını reddetmesi, Ermenilerin hiyerarşik ve teolojik açıdan Constantinopolis Kilisesi'nden tamamen ayrılma sürecin zirvesi oldu. Aynı kararların 555'de yine Dwin'deki başka bir konsilde yeniden mahkûm edilmesi ile Ermenicenin ayin dili olarak resmen yürürlüğe girmesi miafizit öğretiyi benimseyen Ermeni Kilisesi'ni doğu kiliselerin önemli bir temsilcisi olarak ayrı ve bir bağımsız noktaya yerleştirdi.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁶ T'A, II.2. Ayrıca bk. Honigmann 1942-1943: 50-62.

¹⁰⁵⁷ ACO, II.1 (p56-60); ACO, II.2 (p3, p34); Garsoïan 1988: 268-270.

¹⁰⁵⁸ *Henotikon* ile ilgili bk. Evagr. HE, III.14; Theoph. AM5976

¹⁰⁵⁹ GT', II.1; MD, II.47; YD, XVI.11; Asoîik, II.2; Thomson 1965: 359; Sarkissian 1965: 213; Garsoïan 1992: 60; Bundy 2007:138.

¹⁰⁶⁰ Ermeni Kilisesi'nin Chalcedon Konsili'ne olan yaklaşımı hususunda yaklaşık olarak 485'den beri merkezi Dwin'de olan Armenia'nın *apostolik* Kilisesi ile *Roma Armeniası*'nda kalan bölgelerdeki kiliselerin fikir ayrılıklarına sahip olduklarını unutmamak gerekir. Çünkü bilhassa Constantinopolis Kilisesi'nin etkisi altındaki *Armenia Minor* kiliseleri Chalcedon *canonlarını* kabul etmişlerdir.

3.2.4. Ermeni Yazı Dilinin İcadı

Ermeni Kilisesi ile Caesarea arasında yaşanan idari çekişmeler, Ermenilerin ayin ve dua ritüellerinde bağlı oldukları Yunanca ve Süryaniceden uzaklaşma eğilimlerini ortaya çıkarmıştı. Özellikle Ermenilerin kültürel açıdan Yunanlar ile Süryaniler tarafından küçümsenmeleri önemli bir problemdi ve Armenia'nın doğusu ile batısı arasındaki farklı diyalektlerden ötürü ortak bir dil kullanımı yoktu.¹⁰⁶¹ Üstelik Aziz Grigor'un pagan hiyerarşiyi ve soylu sınıfı yanına çekerek oluşturduğu kilise örgütü seçkinlerden meydana geldiği için temelde aristokrat bir yapıya sahipti. Dolayısıyla Hıristiyanlık halk nazarında kabul görmekten ziyade soylu sınıflarda daha çok itibar görüyordu.¹⁰⁶² Armenia halkı ne Yunanca ne de Süryanice bildiğinden Hıristiyanlığın öğretilerini, sahip oldukları senkretik paganizmin önüne koyamamış ve Armenia monarşisinin Hıristiyanlığı kabul etmesinin üzerinden yüzyılı aşkın bir süre geçmesine rağmen, kendilerine özgü entelektüel bir dünya yaratamamışlardı. Gerçekten de Łazar P'arpec'i, Ermeni harflerinin yaratıcı Mesrop Mařtoc'un, Suriye'deki okullarda öğrenim gören Ermeni öğrenciler için çok para harcadığını görüp bu duruma nasıl üzüldüğünü yazmaktadır.¹⁰⁶³

Mesrop Maştoc'un öğrencilerinden olan Koryun, ilahi bir hüviyete sahip olduğunu düşündüğü Ermeni harflerinin nasıl oluşturulduğu konusunda doğrudan bilgiler veren ilk müelliftir. Koryun'un anlatisına göre Mesrop Maştoc, Taron'un Hac'ekac' yerleşiminden Vardan'ın oğluydu ve gençliğinde Yunan edebiyatı üzerine eğitim almıştı.¹⁰⁶⁴ Bu sebeple de Armenia kralı IV. Khosrov'un sarayında Yunanca ile Süryanice resmî yazışmalar yapmakla görevlendirilmişti.¹⁰⁶⁵ Ancak daha sonra kendini münzevi hayata adayan Mesrop Maştoc, manastırda ona eşlik eden birkaç kişiyle dinî bir yaşama döndü.¹⁰⁶⁶ Bu yeni yaşamı Mesrop Maştoc'un Hıristiyanlığın halk arasında istenilen düzeyde yayılmadığını fark etmesine yol açtı, çünkü kendisi dinî maddeleri hem okuyup hem çevirebiliyordu fakat ortak bir alfabe olmadığından sıradan insanlar için bu durum geçerli değildi.¹⁰⁶⁷ Bu yüzden Ermeni yazım

¹⁰⁶¹ ŁP', I.10.

¹⁰⁶² Atiya 2005: 350.

¹⁰⁶³ ŁP', I.10.

¹⁰⁶⁴ Koryun, III; MX, III.47; Asohik, II.1; YD, XIII.14.

¹⁰⁶⁵ Koryun, III; ŁP', I.10; Terian 1987: 8.

¹⁰⁶⁶ Koryun, IV.

¹⁰⁶⁷ MX, III.47.

geleneğinde Mesrop Maštoc‘un kendini yeni alfabenin bulunmasına adanarak “çile”ye (passio) maruz kaldığına dair güçlü atıflar vardır.¹⁰⁶⁸

Alfabenin oluşturulmasını isteyen diğer bir önemli isim de Armenia kralı Vramshapuh’tu. Kirakos Ganjakec‘i’ye göre Vramshapuh, Süryani din adamı Daniel’in kendisine bir alfabeden bahsettiğini ancak bu bilgiyi ihmal ettiğini söylemektedir.¹⁰⁶⁹ Bu bağlamda Vramshapuh önderliğinde *kat‘olikos* I. Sahak ve Mesrop Maštoc‘, Xaduni ailesinden Vahriç isimli bir soyluyu elçi olarak Daniel’in yakın arkadaşı Habēl’in yanına gönderdiler.¹⁰⁷⁰ Habēl de Vahriç’i yanına alarak Süryani rahip Daniel’e götürdü ve burada Daniel, Yunanca düzeninde oluşturulmuş yeni harfleri Habēl aracılığıyla Kral Vramshapuh’a gönderdi.¹⁰⁷¹ Daniel’in gönderdiği alfabe, muhtemelen Aramice’nin bölgede kullanılan yerel bir formuydu ve krallığın beşinci yılında harfleri öğrenen Vramshapuh, *kat‘olikos* I. Sahak ve Mesrop Maštoc‘, bir grup kurarak 2 yıl boyunca bu harfleri Ermenilere uyarlamaya çalışmıştı.¹⁰⁷² Ancak Koryun’a göre bu harfler, Ermeni diyalektinin seslerini karşılamadı ve bu yüzden yeni hece ile seslerin eklenmesi için Mesrop Maštoc‘ farklı bir arayışa yöneldi.¹⁰⁷³

Mesrop Maštoc‘ Ermeni alfabesinin tasarlanması için öğrencileriyle birlikte bizzat Mezopotamya’ya, Daniel’in yanına gitti. Koryun’un anlatımına göre burada Mesrop Maštoc‘u Babilas ve Akakios isimli iki soylu büyük bir saygıyla karşıladı. Mesrop Maštoc‘ da öğrencilerinin yarısını Süryani okuluna Edessa’ya öbür yarısını ise Yunan okuluna Samosata’ya yönlendirdi.¹⁰⁷⁴ Ardından Edessa’ya ve oradan da Edessa piskoposu Babilos’un (Rabbula) yardımıyla Samos’a (Samosata) ulaşan Mesrop Maštoc‘, burada Rufinius (Hrōp‘anos) adında bir kaligrafi ustasıyla görüştü ve hafızasında beliren görüleri aklında tutarak geleneksel kabule göre 405 yılında alfabenin nasıl olması gerektiğini öğrendi.¹⁰⁷⁵ Mesrop Maštoc‘un hafızasında beliren

¹⁰⁶⁸ Koryun, IV; LP‘, I.11; Russell 1994b: 323.

¹⁰⁶⁹ LP‘, I.10; KG, §II.

¹⁰⁷⁰ Koryun, VI; MX, III.52.

¹⁰⁷¹ LP‘, I.10. Diğer taraftan 387 yılından sonra Armenia’da Süryani etkisi arttığından Süryani rahip Daniel’in Ermeni alfabesinin yaratılmasındaki rolü önemlidir. Bk. MX, III.53; Sarkissian 1965: 90. Nitekim Ermenice, Süryaniceden *k‘ahana* “rahip”, *abela* “keşiş” ve *[y]ekelec‘i* “kilise” gibi birçok temel kelimeyi kendi bünyesine katmıştır. Bk. Stopka 2016: 43.

¹⁰⁷² Russell 1994b: 325.

¹⁰⁷³ Koryun, VI; MX, III.52; Nersoyan 1985-1986: 59, 61.

¹⁰⁷⁴ Koryun, VII.

¹⁰⁷⁵ MX, III.53; Asolik, II.1. Öte yandan Movsēs Xorenac‘i’ye göre İmparator Arcadius hasta düştüğünde ve Ioannes Chrysostomus’un kayıtlarına göre Constantinopolis’te yangın çıktığında

harflerin arasında ilk defa oluşturulan yeni şekiller olduğu kadar farklı alfabelerden ödünç alınmış harfler de vardı. Bunlardan ՃՃ “č” harfinin Kıptî dilinden ve թրթ “t” ile Փրփ “p” seslerinin Yunancadan alındığı oldukça açıktır.¹⁰⁷⁶ Ayrıca Koryun’un, Mesrop Maštoc’ın gittiğini söylediği “Aram” topraklarının alfabe üzerindeki etkisi de önemlidir.¹⁰⁷⁷ Çünkü Asohik, Daniel harflerinden hareketle toplamda 29 karakterin icat edildiğini ve buna ek olarak da 7 harfin tanrı tarafından gösterildiğini söylemektedir.¹⁰⁷⁸ Bu harflerin en belirginini, doğrudan Hz. İsa’yı temsilen *Chi-Rho* sesine karşılık gelen ve Grabar alfabenin son harfi olan Քք “k” sesidir.¹⁰⁷⁹

Lazar P’arpec’i’ye göre Mesrop Maštoc’ harfleri icat edince onları Armenia toplumuna uyarlamak için Acilisene’den Hohan, Palin’den Yovsēp’, Xorjean’dan Tēr ve Taron’dan Mušē isimleriyle 4 papazla birlikte ortak bir çalışma yürüttü.¹⁰⁸⁰ Koryun, bu çalışmalar neticesinde ilk olarak *Süleyman’ın Sözleri/İşleri*’nin, Movsēs Xorenac’i ise içinde İncil’in de olduğu toplam 22 kitabın Ermeniceye çevrildiği ileri sürmektedir.¹⁰⁸¹ Ermenice yazı dili icat edildikten sonra ve 425’li yıllardan önce Mesrop Maštoc’, kendi torunu Vardan ile birlikte II. Theodosius’a verilmek üzere bir mektupla Constantinopolis’e gitti.¹⁰⁸² Koryun, bu ziyaret sırasında Mesrop Maštoc’ın yanında Derxene (Dērjan) piskoposu Gint ve onun birkaç öğrencisinin de hazır bulunduğunu söylemektedir.¹⁰⁸³ Kirakos Ganjakec’i’nin Mesrop Maštoc’ ile II. Theodosius’un arasında geçtiğini iddia ettiği mistik konuşmaya göre II. Theodosius, Mesrop Maštoc’a, alfabeyi neden Yunanlardan değilde Süryanilerden hareketle icat ettiğini sormuş, Mesrop Maštoc’ da bunun ilahi bir lütuf olduğunu söylemiştir.¹⁰⁸⁴ Bu durumdan etkilenen II. Theodosius, Mesrop Maštoc’a batı Armenia’da okullar açır

Ermeni alfabesi hâlâ bulunmamıştı. Bk. MX, III.52. Dolayısıyla İmparator Arcadius’un 408 yılında öldüğü dikkate alındığında Ermenicenin icadının 405’ten daha sonraki bir tarihte olduğu düşünülebilir. Ayrıca bk. Nersoyan 1985-1986: 69.

¹⁰⁷⁶ Russell 1994b: 326.

¹⁰⁷⁷ Koryun, VII.

¹⁰⁷⁸ Asohik, III.6; Russell 1987: 134.

¹⁰⁷⁹ Russell 1994b: 329.

¹⁰⁸⁰ LP’, I.10.

¹⁰⁸¹ Koryun, VIII; MX, III.53; KG, §II; Thomson 1975: 459.

¹⁰⁸² MX, III.57 T’A, I.11; Thomson 2010a: 24. Mesrop Maštoc’ın Constantinopolis’e gidiş tarihine ilişkin bk. Winkler 1994, 329-330. Öte yandan bahsi geçen Vardan, Ermenilerin Vardananc’ Savaşı’nda *kahraman* ilan edecekleri Vardan Mamikonean’dı. Bk. Thomson 1978: 327.

¹⁰⁸³ Koryun, XVI; MX, III.57. Öte yandan Mesrop Maštoc’ birçok öğrencisini Melitene piskoposu Acacius ile bırakmıştı. Bk. MX, III.57.

¹⁰⁸⁴ KG, §II.

Ermenice öğretmesi izin için verdi. Ancak gerçekte II. Theodosius'un Ermenilere okul izni vermesi Armenia'yı siyasi açıdan Sâsânîlere karşı yanında tutma amacı taşıyordu.¹⁰⁸⁵ Nitekim Movsēs Xorenac'i, II. Theodosius'un *kat'olikos* I. Sahak'a gönderdiği mektupta Mesrop Maštoc'un faaliyetlerinin desteklendiğini ve dahası Roma ordusuna barınak olması için de yeni bir şehir (Theodosiopolis) kuralacağını ifade etmektedir.¹⁰⁸⁶

Mesrop Maštoc', Armenia'ya döndükten bir süre sonra Albania alfabesinin¹⁰⁸⁷ icadında *da* bizzat yer alarak bu kez öğrencileri Lewond, Koryun ve Eznik Kołbac'i'yi Constantinopolis'e gönderdi. Bu öğrenciler, Constantinopolis'te Yunanca üzerine eğitim aldıktan sonra Armenia'ya geri dönerken yanlarında kilise babalarının çalışmalarını ve I. Nicaea ile I. Ephesus konsillerinin *canon*larını getirerek Aštişat'ta bulunan *kat'olikos* I. Sahak ve Mesrop Maštoc'a verdiler.¹⁰⁸⁸ Özellikle Mesrop Maštoc', kendi öğrencilerini iki gruba ayırarak onlardan tercüme faaliyetleri yapmalarını istemiş ve Armenia'nın batısında açılan okullarda iyi konuşan ve ses tonu güzel olan çocuklar seçilerek eğitime alınmışlardı.¹⁰⁸⁹ Bundan da hareketle henüz İncil'in dahi çevirisi bitmeden kilise babalarının eserleri Ermeniceye çevrilmeye başlandı.¹⁰⁹⁰ Üstelik ilk etapta Hıristiyanlığa ait metinlerin çevirisi yapılırken daha sonra, bilhassa Mesrop Maštoc'un ölmesinin ardından Ermenice yazılmış *Tarihler* kaleme alınmaya başlandı.¹⁰⁹¹ Ermenilere ait ilk eserler, Yovsēp'in talebiyle yazan Koryun ve Eznik Kołbac'i gibi Mesrop Maštoc'un kendi öğrencilerine aitti.¹⁰⁹² Bu sayede V. yüzyılda Armenia'yı Hıristiyanlık ile bütünleştirmek için geniş bir literatür oluşturuldu ve Ermeni Kilisesi, Ermeniceyi bir motivasyon kaynağı olarak kullanarak toplumsal düzeyde Hıristiyanlığa katılımı artırdı.

¹⁰⁸⁵ 428 yılından sonra, Arşakid yanlısı aristokrasi ile Sâsânîlerin arasındaki temas ortadan kalktı ve bu durum resmî yazışmalarda eski Yunanca ile Süryanicenin yanında, Pehlevice kullanma zorunluluğu da ekledi. Bk. MX, III.52.

¹⁰⁸⁶ MX, III.57.

¹⁰⁸⁷ Koryun, XVI-XVII; MX, III.54; MD, II.3; Marquart 1901: 117.

¹⁰⁸⁸ Koryun, XIX; MX, III.61.

¹⁰⁸⁹ MX, III.54; YD, XIV.7.

¹⁰⁹⁰ Mahé 2007: 182.

¹⁰⁹¹ Mesrop Maštoc'un ölümü, Ermeni kaynaklarına göre *kat'olikos* I. Sahak'tan yalnızca 6 ay sonra olmuştur. Bk. Koryun, XXVI; LP', I.19; MX, III.67; YD, XIV.29.

¹⁰⁹² Terian 1987: 1. Ermeni literatürün günümüze ulaşan en eski tarihli eseri Koryun'un *Maštoc'un Hayatı (Vark' Maštoc'i)*'dir.

3.3. IV. ve V. Yüzyıllarda Armenia Ne Kadar Hıristiyandı? Vardananca Savaşı'na Farklı Bir Yaklaşım

Patristik kökene dayanan Ermeni kaynaklarının neredeyse tamamı doğal olarak Hıristiyanlığın Aziz Grigor döneminden itibaren Armenia'da geniş oranda kabul gördüğünü vurgulamaktadır. Özellikle pagan Ermeniler tarafından yazılmış *tarih* çalışmalarının olmayışı meselenin yalnızca Hıristiyanlık perspektifinde değerlendirilmesinin ve döneme ait bilgilerde kasıtlı olarak yapılan tahrifatların önünü açmıştır. Üstelik Ermeni tarih yazıcılığının büyük oranda 451 yılından sonra geriye dönük olarak oluşturulması belli başlı feodal ailelerin V. yüzyılın ikinci yarısındaki konumları itibarıyla Hıristiyan ya da Zerdüşt olarak görülmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle IV. ve V. yüzyıllarda Armenia'nın bütünüyle Hıristiyan olarak yorumlanması Ermeni yazım geleneğindeki tarihsel derinlik yaratma uğraşısıyla paraleldir.

Genel bir kabulle, Hıristiyanlığın monarşi düzeyinde benimsendiği 314 yılından sonra Armenia'nın nüfusunu tespit etmek mümkün değildir, ancak IV. yüzyılın muhtelif zamanlarında yaklaşık 29, V. yüzyılın farklı periyotlarında ise 22 farklı feodal hanedanın Armenia'nın çeşitli bölgelerine yayıldığı bilinmektedir.¹⁰⁹³ Bu hanedanların toplam nüfusunu saptamak olanaksız olsa da Armenia'nın VI. ve VIII. yüzyıllar arasındaki askerî potansiyelini gösterdiği düşünülen listelerde (*Zörnamak*) her hanedana düşen toplam asker sayısından hareketle Armenia'nın bütünü ortalama 500.000 olarak varsayılabilir. *Zörnamak*'ta doğu-batı, güney-kuzey bölgelerinin toplam askerî gücü yaklaşık 84.000 olarak verilmektedir.¹⁰⁹⁴ Bu sayının ise IV. ve V. yüzyıllarda muhtemelen çok daha az olduğu düşünülebilir zira Constantinopolis patriği Ioannes Chrysostomus'a göre Roma İmparatorluğu'nun en önemli şehirlerinden olan Antiochia'nın dahi nüfusu 200.000 civarındaydı.¹⁰⁹⁵ Hâliyle

¹⁰⁹³ Toumanoff 1963: 228-229; EK-9.

¹⁰⁹⁴ Bk. Toumanoff 1963: 230; Adontz 1970: 193-195. Ayrıca bk. EK-4. Öte yandan nüfus hesaplaması için bir ailenin ortalama 5-6 kişiden oluştuğu göz önüne alınarak yaklaşık bir değer oluşturulmuştur. Benzer bir hesaplama 420'li yıllarda Afrika'ya ilerleyen Vandallar için de geçerlidir. Bk. Cameron 1993: 207.

¹⁰⁹⁵ Ioann. Chrysost. *Homil.* IV; Jones 1986: 1040-1041. Antiochia'nın nüfusu ve Hıristiyan ile pagan ayrımına ilişkin tartışma için bk. Downey 1958: 86-91.

Agat'angelos'un 190.000 kişinin birden Hıristiyan olduğu yönündeki vurgusu da muhtemelen gerçek değildir.¹⁰⁹⁶

Armenia'daki feodal yapının kendi içindeki hiyerarşisine bağlı olarak Hıristiyanlığın bütün bir ailede kabulü ya da reddi söz konusu değildi.¹⁰⁹⁷ Bu yüzden Hıristiyanlığın Armenia'da kabulünden neredeyse 150 yıl sonra yazan Agat'angelos'un 314 yılında Caesarea'ya yolunda Grigor'a eşlik ettiğini söylediği 16 *naxarar* prensini bütünüyle Hıristiyan olarak değerlendirmesi kasıtlı bir çarpıtmadır. Çünkü Agat'angelos'un Hıristiyan olduğunu iddia ettiği Angl, Ałjnik', *Mardped-dom* (Hazine vekili), *Aspet, sparapēt*, Korduk', Tsop'k', Gugark', Rštunik', Mokk', Siwnik', Tsawdek' (Zabdicene), Utik', Zarawand, *Malxaz-dom* (Xořxorunik') ve Artsrunik' prenslerinin toplam himayeleri Armenia'nın yarısından fazlasına denk düşüyordu.¹⁰⁹⁸ Bu prenslerden bazıları Caesarea ve Hıristiyanlık coğrafyasından oldukça uzaktaki sınır bölgeleri ile Kafkaslarda, bazıları da güneyde, İran etkisinin fazla olduğu hudut boylarında ikamet ediyordu. Üstelik Armenia'daki iç dengelerin yanı sıra Roma ve İran'ın konumlarından ötürü de Armenia'da bu denli hızlı Hıristiyanlaşma pek mümkün değildi.

Hıristiyanlaşma süreci kaynakların anlattıklarının aksine daha yavaş ilerlese bile Armenia'yı Hıristiyanlaştırma çabası kuşkusuz Roma İmparatorluğu örneğinde olduğu gibi şiddet kullanılmadan yapılamazdı. Bu yüzden monarşi ordularının desteğini alan Aziz Grigor, Baršamin, Anahita, Nanē ve Mihr tapınaklarını tahrip ederken aynı zamanda bölgedeki halka, hizmetçilere ve pagan rahiplere şiddet uyguladı. Agat'angelos, tapınakların önünde toplanan insanları *şeytan/iblis* şeklinde gösterip üstü kapalı olarak Hıristiyanların tanrının yardımıyla onları yok ettiklerini söylemektedir.¹⁰⁹⁹ Tapınaklarda görevli rahip ya da hizmetlilerin aynı zamanda Hıristiyanlığa döndüklerini de ekleyen Agat'angelos, tapınakların mallarına Hıristiyanlık adına (gerçekte Grigor ailesi adına) el konulduğunu ifade etmektedir.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁶ Aa, 810-814. Ayrıca bk. P'B, III.3, III.16.

¹⁰⁹⁷ Armenia'daki bir feodal ailenin hiyerarşik yapısında genel olarak *Tanutēr/Tēr* ya da *Nahapet* ile *Sepuh* gibi birbirinin yerine kullanılabilen unvanları taşıyan soylu mesuplar yer alıyordu ve kalımsal olarak aile reisliği el değiştiriyordu. Bk. Garsoian 1989: 549.

¹⁰⁹⁸ Aa, 795. Ayrıca bk. YM, XXIV.76-77; SÖ, V.

¹⁰⁹⁹ Aa, 59, 779-786, 813. Ayrıca bk. P'B, III.3; YM, XXIII.75-76; Chaumont 1969: 144. Öte yandan tapınaklardaki görevliler için bk. MX, II.48.

¹¹⁰⁰ Aa, 785-780, 840.

Temelde bu çatışmalar Armenia’da Hıristiyanlığa karşı direnişi sembolize ediyordu ve Yovhannēs Mamikonean’a göre benzer hadiseler Aštišat’taki Gisanē idolünün yıkılmasında da yaşanmıştı.¹¹⁰¹

Agat’angelos’un 325 yılında I. Nicaea Konsili’ne gidenleri sıraladığı listesinde daha önce verdiği *naxararlar* yeni isimler eklemesi, aradan geçen 11 yılda Hıristiyanlığın Armenia’da daha da yayıldığı izlenimini vermektedir.¹¹⁰² Ancak Hıristiyanlığın halktan ziyade monarşi ve aristokratlar arasında yayılması muhtelif problemleri meydana getirdiği açıktır. Bilhassa IV. Tiridates’in ölümünden sonra, Armenia monarşisinin senkretik geleneklerini sert bir biçimde Hıristiyanlığın öğretisi ve itikatları karşısında koruması Ermeni Kilisesi’nin *naxararlar* ve monarşi arasındaki konumunu zayıflattı. Bu yüzden ilk olarak III. Khosrov ve daha sonra da Tiran, II. Arsaces ile özellikle Papas gibi Armenia kralları Hıristiyanlığa uzak durmalarından ötürü Ermeni kaynaklarınca *dinsiz* olarak adlandırıldılar.¹¹⁰³ Kuşkusuz bu durumun siyasi ayağı da yok değildi, çünkü bazen Romalılarla bazen de Sâsânîlerle iyi geçinmek isteyen monarşi ve *naxararlar* bir şekilde denge politikası yürüterek Hıristiyanlığa doğrudan yönelmediler.

Grigor ailesinin Armenia’yı Hıristiyanlaştırma düşüncesi henüz 330 yılında III. Khosrov’un tahta geçişi sırasında Zerdüş *naxararlar*ın muhalefetiyle karşılaştı. Nitekim Aļjnik’ (Arzanena) *bdeaşxı* Bakur ve Caspiana (P’aytakaran) Bölgesi’nden Sanatruk, Hıristiyan Armenia monarşisine isyan ederek II. Şābuhr ile ittifak kurdular.¹¹⁰⁴ Agat’angelos’un 314 yılı için verdiği liste göz önüne alındığında Aļjnik’ Bölgesi’nin ya Hıristiyanlıktan Zerdüşlüğe geri döndüğü ya da aslında hiç Hıristiyan olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ancak diğer taraftan Movsēs Xorenac’i’nin iddiasına göre bu iki isyana karşı çıkararak *kat’olikos Vrt’anēs*’in yanında yer alan Tsop’k’ prensi Mar ile Haštēank’ lordu Gag, monarşi ve Hıristiyanlığın yanında pozisyon almaya devam ettiler.¹¹⁰⁵ P’awstos Buzand’ın 330’lu yıllar için verdiği liste ise daha detaylı olarak Korduk’ prensi Ğon, Tsop’k’ prensi Mar, Tsop’k’ Şāhuneac’ prensi Nerseh, Siwnik’ prensi Vañiank, Haštēank’ prensi Dat ve Basean prensi Manak’ın isimlerini de

¹¹⁰¹ YM, XXXII.98.

¹¹⁰² Aa, 873.

¹¹⁰³ P’B, V.22-23; Anon. (*Pseudo-Şapuh*), XXXVII.

¹¹⁰⁴ MX, III.4; MD, I.12; Asolik, II.1.

¹¹⁰⁵ MX, III.4-5.

İran'a karşı Armenia Hıristiyanlığını savunan lordlar arasında saymaktadır.¹¹⁰⁶ Fakat bunlardan Tsop'k' prensi Mar ile Tsop'k' Şahuneac' prensi Nerseh, 299 yılından itibaren Roma toprağı kabul edilen Sophene'de hâkim oldukları için doğrudan Armenia Hıristiyanlığının bir parçası olarak değerlendirilemez.¹¹⁰⁷

III. Khosrov döneminde olduğu gibi kral Tiran'ın yönetimi de benzer olaylara sahne olmaya devam etti. Movsēs Xorenac'i, Tiran'ın gizlice Hıristiyanlığı terk ettiğini yazmaktadır ki bu durum yaklaşık 340 yılından itibaren Hıristiyanlığın artık monarşi düzeyinde kabul edilmediğı manası taşımaktadır.¹¹⁰⁸ Bu bağlamda monarşinin desteğini kaybeden Ermeni Kilisesi, Zerdüştlük yanlısı *naxarar*lardan sonra bir de Armenia kralı Tiran'ı doğrudan karşısına aldı.¹¹⁰⁹ Tiran'ın, Hıristiyanlığın Armenia'daki temsil makamı ile çatışması 346/7 yılında önce *kat'olikos* I. Husik'in ardında da rahip Daniel'in dövülmesi ve öldürülmesiyle şiddetli bir kavgaya dönüştü.¹¹¹⁰ Movsēs Xorenac'i'nin anlatısına göre Hıristiyan *naxarar*lardan Rştunik' prensi Zawray, Tiran'a karşı gelerek isyana kalkıştı. Ne var ki Zawray'ın isyanını öğrenen monarşi orduları vakit kaybetmeden Aht'amar Adası'nı kuşatarak ailesiyle birlikte Zawray'ı öldürdü.¹¹¹¹ Aynı dönemde Agat'angelos'un Hıristiyan aileler arasında gösterdiği Rştunik' ve Artsruniler de Tiran'ın otoritesine karşı geldikleri için monarşi orduları tarafından kovuşturmaya tabi tutuldular.¹¹¹² Ancak IX. ve X. yüzyıllarda yazan T'ovma Artsruni'ye göre Tiran ile Rştuni ve Artsruni aileleri arasındaki kavganın sebebi Hıristiyanlık değil tam aksine, Tiran'ın *mardpetinin* bu ailelerinin II. Şābuhr ile iş birliği yaptıkları ve *tanrıya* karşı geldikleri gerekçesiyle Tiran'ı kışkırtmasıydı.¹¹¹³ Hâliyle 340'lı yıllarda Rştunik' ve Artsrunik' *naxarar* aileleri için Hıristiyan oldukları yönünde Ermeni kaynakları arasında genel bir kabul söz konusu değildir.¹¹¹⁴

¹¹⁰⁶ P'B, III.9.

¹¹⁰⁷ 299 Nisibis Antlaşması için bk. Proc. Aed. III.1.17; Hewsens 2002a: 37.

¹¹⁰⁸ MX, III.11.

¹¹⁰⁹ Diğer taraftan Tiran, Ariusçuluğa karşı saldırgan bir politika yürüten ilk Armenia kralıydı ve bu durum aslında Ermeni Kilisesi'nin Ariusçuluğu reddeden politikasıyla örtüşüyordu. Bk. Redgate 2000: 133; Terian 2005: 18.

¹¹¹⁰ P'B, III.12-14; MX, III.14.

¹¹¹¹ MX, III.15.

¹¹¹² P'B, III.18.

¹¹¹³ T'A, I.10. T'ovma Artsruni *tanrı* kelimesini ifade ederken Hıristiyan tanrıya karşılık gelen *astuats* [*uuunnıuğ*] kelimesini kullanmaktadır.

¹¹¹⁴ Rştunik' ve Artsrunik' ailelerinin tarihlerine ilişkin bk. Toumanoff 1963: 199-200, 213.

Armenia'nın kendi içinde yaşadığı Hıristiyan-Zerdüşt (senkretik paganizm) çatışmaları, Roma İmparatoru Iulianus'un Galatia rahibi Arsacius'a gönderdiği varsayılan bir mektupla daha da belirgin bir hâl aldı.¹¹¹⁵ Bu açıdan Armenia'ya ulaşan doğrudan bir ferman ya da mektup yoktur ancak özellikle Armenia'nın batı yakasında Hıristiyanlığa karşı direnişin artması Armenia'nın merkezinde de kısmî etkiler yaratmıştır. Nitekim Tiran'ın oğlu II. Arsaces'in Kamsarakan ailesine karşı saldırgan politika yürütmesi monarşiyi yeniden Ermeni Kilisesi'yle karşı karşıya getirdi.¹¹¹⁶ Bu bağlamda Bagrewand piskoposu Xad, Kamsarakan ailesine ve muhtelif Hıristiyan *naxarar*lara kovuşturma uyguladığı için kral II. Arsaces'i şiddetli bir biçimde kınadı.¹¹¹⁷ Aynı şekilde II. Arsaces'in baskın politikasından Mamikoneanlar da nasibini almasına rağmen Armenia kralının bu iki önemli aileyi Hıristiyanlıkla ilişkili gördüğüne dair dönemin kaynaklarında açık bir bilgi yoktur.¹¹¹⁸ Fakat Hıristiyanlık yanlısı Ermeni kaynaklarında Meružan Artsruni'nin 364 yılında Armenia'ya ihanet ettiği yönünde güçlü atıflar vardır. Gerçekten de P'awstos Buzand'ın kayıtlarına göre Meružan Artsruni, Hıristiyanlık yerine Zerdüştlüğü tercih ederek II. Şābuhr ile ittifak kurmuş ve Armenia'ya saldırmıştır.¹¹¹⁹ Fakat diğer taraftan Ermeni kaynaklarında Armenia'nın Hıristiyan olmayan *naxarar*larına Zerdüştlük yakıştırmaları yaparak *düşman* sınıfına koymak oldukça yaygındır. Bu yüzden 370'li yıllarda Zerdüşt inancın ve dolayısıyla da Sāsānîlerin yanına geçen Aĭjnik' (Arzanena), Nor Şirakan ve Gugark' (Gogarena) *bdeax*ları Ermeni kaynaklarında *ihanet* ettikleri şeklinde tanımlanmıştır.¹¹²⁰ Dahası Zerdüştlüğü geçenlerin arasında *sparapēt* Vasak'ın kardeşi ve doğuştan Hıristiyan olan Vahan Mamikonean da bulunuyordu. Sāsānî ordusuyla Armenia'ya gelen Vahan Mamikonean, Garegin Rštuni'nin karısı Hamazaspuhi'yi Hıristiyanlıktan dönmeyi reddettiği için ayaklarından bağlayarak kaleden aşağıya astırdı.¹¹²¹ Bu yaklaşım Rštunik ailesinin Hıristiyan olduğuna vurgu yapsa da Vahan Mamikonean'ı öldüren kişinin Hıristiyanlığı savunan kendi oğlu Samuel olduğu

¹¹¹⁵ Iulian, *Ep.* 84; Lee 2000: 97-98.

¹¹¹⁶ MX, III.31.

¹¹¹⁷ P'B, IV.12, IV.19; MX, III.29, III.31, III.32.

¹¹¹⁸ P'B, IV.19.

¹¹¹⁹ P'B, IV.23. P'awstos Buzand Meružan Artsruni'nin, güneş ve ateşin önünde tövbe ederek Zerdüştlüğü döndüğünü söylemektedir. Ayrıca bk. MX, III.29; T'A, I.10.

¹¹²⁰ Zerdüştlük yanlısı olarak Armenia monarşisine isyan eden bölgeler arasında Jor, Koĭb, Gardman, Arc'ax, Tmorik', Kordik', Korduk', Kazbk', Anjit ve Tsop'k' da vardı. Bk. P'B, IV.50.

¹¹²¹ P'B, IV.59.

dikkate alındığında hem R̄stunik hem de Mamikonean ailesinin de kendi içinde dinî açıdan bölünmeler yaşadığı açıktır.¹¹²²

Armenia otoritesine isyan eden tüm bu Zerdüşt *naxarar*lara karşı şiddetli bir harekât başlatan kişi Vasak'tan sonra *sparapēt* olan oğlu Muşel Mamikonean'dı.¹¹²³ Ne var ki birçok Zerdüşt *naxarar* ve Sâsânî müttefiki bölgeyle mücadele ettiği hâlde Muşel Mamikonean'ı da Hıristiyan olarak tanımlamak zordur. Çünkü P'awstos Buzand, *sparapēt* Muşel Mamikonean öldüğünde Aralez/Arlezk' tarafından *yalanarak* diriltilmesi için yüksek bir tepeye konulduğunu söylemektedir ki bu düşünce genel hatlarıyla IV. yüzyılın sonlarında dahi pagan geleneklerin aristokrasi arasında hâlâ canlı olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹²⁴ Bu durum, Armenia'nın kaygan bir zemin üzerinde ittifak kurduğu Roma İmparatorluğu için de geçerliydi ve IV. yüzyılın sonlarında bile merkezî kentlerde önemli tapınaklar hâlâ ataktaydı.¹¹²⁵ Armenia'da bu görevi üstlenen Dwin'in doğusundaki Gañni'den başka tapınak kalmamıştı ya da en azından Hıristiyan yazım geleneği tapınakların tamamını bir şekilde görmezden gelmişti.¹¹²⁶

Armenia krallarının Ermeni Kilisesi'yle yaşadığı kavga ve kralların *dinsiz* olarak görülmeleri 381 yılına kadar devam etti.¹¹²⁷ Bilhassa Ariusçuluğa ılımlı davrandığı için Ermeni Kilisesi'yle çatışan Papas'ın, 373 yılında *kat'olikos* I. Nerses'i, Xax köyündeki bir saray yemeğinde zehirleyerek öldürmesinin yarattığı endişe hâlâ canlıydı.¹¹²⁸ Ancak 381 yılındaki I. Constantinopolis Konsili'nde Arius öğretisinin mahkûm edilmesine politik açıdan müspet yaklaşan Armenia kralları, bu tarihten sonra Ermeni kaynaklarında *iyi bir Hıristiyan* olarak yer almaya başladılar. Bu bağlamda Łazar P'arpec'i, III. Arsaces'in, 387 yılında Armenia'dan ayrılarak batıya gitmesini

¹¹²² T'A, I.10.

¹¹²³ P'B, V.8-19.

¹¹²⁴ P'B, V.36. Armenia'da yaygın ritüeller için ayrıca bk. Conybeare 1903: 62-90.

¹¹²⁵ Brown 2017: 120.

¹¹²⁶ MX, II.90; Russell 1987: 269-270; Nersessian 2001: 101.

¹¹²⁷ Armenia krallarının Romalılarla olan siyasi ilişkilerinden ötürü 380 yılında Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun asli inancı hâline getiren Thessalonica Fermanı Armenia üzerinde de etkili olmuştu. Ayrıca IV. yüzyılın sonlarına doğru artan Hıristiyanların paganlara karşı şiddet uygulama eğilimleri *Armenia Minor* bölgelerinde de yaşanıyordu ve bu durum 387 yılından sonra Hıristiyanlığın Armenia'nın batı topraklarında daha hızlı yayılmasına yol açtı. Ayrıca bk. Brown 2017: 122-123.

¹¹²⁸ P'B, V.24; MX, III.38; T'A, I.11; Asolik, II.1; YD, XIII.6; KG, §II.

Zerdüşt bir krala karşı Hıristiyan bir imparatorun yanında yer alma arzusu olarak değerlendirmiştir.¹¹²⁹

Monarşi ve Ermeni Kilisesi'nin barışması, Armenia krallarının IV. yüzyılın sonlarından itibaren doğrudan Hıristiyan geleneğin savunucusu olarak Ermeni kaynaklarına yansımaya yol açtı. Bu durum, temelde III. Arsaces'in 387 yılından itibaren *Roma Armeniası*'nın Hıristiyanlığı destekleyen buyruğu altında olmasıyla ilgiliydi ve *kat'olikosluğun* merkezinin bulunduğu *Persarmenia*'nın (Dwin) yöneticisi IV. Khosrov için de durum farklı değildi.¹¹³⁰ Fakat Armenia Arşakidlerinin uzun bir aradan sonra Hıristiyanlık ile gerçek manada bütünleşmesi ve monarşinin artık doğrudan Hıristiyanlığı savunması Vramshapuh'un krallık dönemine denk düşmektedir. Çünkü Vramshapuh'un yönetimi altındaki Armenia, *kat'olikos* I. Sahak'ın monarşiyle uyumlu baskın politikaları ve Hıristiyanlık ekseninde alfabeyi icat eden Mesrop Maštoc'un Arşakidler tarafından desteklenmesi şeklinde ön plana çıkmıştı.¹¹³¹ Dahası Vramshapuh öldüğünde *kat'olikos* I. Sahak, I. Yazdgerd'e giderek IV. Khosrov'un yeniden Armenia kralı olmasını sağladı ve bu tavrıyla gerçek manada Ermeni Kilisesi'ni monarşinin üstüne taşıdı.¹¹³²

Genel hatlarıyla Hıristiyanlığa karşı ılımlı politikalar yürüten Sâsânî kralı I. Yazdgerd'in ölmesinin ardından Armenia üzerindeki İran etkisi hızlı bir biçimde Zerdüşt baskıya doğru evrildi. Bu din değiştirme politikasında Sâsânîleri Armenia içinden destekleyen ve Armenia Arşakidlerinin son kralı IV. Arsaces'in tahttan indirilmesini isteyen *naxararlar*ın da etkisi büyüktü. Łazar P'arpec'i'ye göre IV. Arsaces'in *ahlaksız* tavırlarından huzursuz olan *naxararlar* önce *kat'olikos* I. Sahak'a ardından da V. Wahrâm'ın yanına giderek tahtın IV. Arsaces'ten alınmasını istediler.¹¹³³ Dönemin kaynaklarında V. Wahrâm'ın yanına giden *naxararlar*ın isimleri ve onların Hıristiyanlık ya da Zerdüştlük yanlısı olduklarına ilişkin kesin kayıtlar yoktur. Ancak Bznunik' Bölgesi'nin Arxē kasabasından Surmak adında bir rahibin - *kat'olikos* I. Sahak'ın karşı çıkmasına rağmen - V. Wahrâm'ın yanına gidenlere eşlik

¹¹²⁹ ŁP', I.8.

¹¹³⁰ III. Šābuhr, kardeşi Zruanduxt'u IV. Khosrov ile evlendirdikten sonra IV. Khosrov'un Armenia'ya kral olmasını sağlamış ancak IV. Khosrov üzerinde Zerdüştlük baskısı kurmamıştı. Bk. P'B, VI.1.

¹¹³¹ Koryun, IX; MX, III.51.

¹¹³² MX, III.55.

¹¹³³ ŁP', I.13-I.14; MX, III.63.

etmesi, IV. Arsaces'in tasfiyesini isteyenlerin tamamen Zerdüştlük yanlısı olmadıklarını gösterebilir.¹¹³⁴

V. Wahrām, Surmak'ın kısa süreli *kat'olikosluğunun* ardından Ermeni Kilisesi'nin başına politik bir hamleyle Süryani Hıristiyanlığı temsil eden Brkišo'yu getirdi.¹¹³⁵ Ne var ki Süryani öğretisinin Armenia'da yaygınlaşmasını istemeyen *naxarar*ların Brkišo'nun görevden alınmasını talep etmeleri uzun sürmedi. Movsēs Xorenac'i'ye göre Artsrunik' lordu Vač'ē ve Ašoc' lordu Hmayeak, *kat'olikosun* yine Sâsânî sarayı tarafından atanmasını, Apahunik' lordu Manēč' ve Aršarunik' lordu Spandarad ise I. Sahak'ın geri dönmesini istiyordu.¹¹³⁶ Dolayısıyla Vač'ē ve Hmayeak, - doğrudan Zerdüştlüğe atıf olmaksızın - Sâsânî yanlısı, Manēč' ve Spandarad ise geleneksel Ermeni Hıristiyanlığı savunan prensler olarak düşünülebilir. Ancak her koşulda 430'lu yıllardaki siyasi ortam ve bir süre sonra V. Wahrām'ın ölerek yerine II. Yazdgerd'in geçmesi Ermeni kaynakları için *kahramanlık* anlatısının temelleneceği değişken politikalarının varlığına işaret ediyordu. Özellikle II. Yazdgerd'in Hunlarla yaptığı savaşlarda Garegin başta olmak üzere Hıristiyan Ermenileri ön saflara koyarak Zerdüştlüğe dönmeleri için baskı uygulaması, Hıristiyan feodallerin de dâhil olduğu önemli ailelerin sıklıkla saf değiştirmesine yol açtı.¹¹³⁷ Nitekim Vezir Mihrnersēh'in 449 yılında Armenia'ya gönderdiği Hıristiyanlık karşıt ferman neticesinde bazı *naxararlar* siyasi açıdan II. Yazdgerd'in tarafına geçti.¹¹³⁸ Ayrıca Armenia'da artık kral olmadığı için Sâsânîlere karşı direnç gösterebilecek bir monarşi de söz konusu değildi. Fakat diğer açıdan Zerdüştlük baskısı Armenia'nın tümü için değil temelde doğrudan Ermeni Kilisesi'ne karşı tehdit oluşturuyordu. Aynı dönemde doğrudan Sâsânî sarayı tarafından atanmış ve döneme yakın kaynakların *hain* olarak nitelendirdiği Siwnik' ailesinden Vasak, *marzpan* sıfatıyla Armenia'nın yönetimini sağlıyordu. Bu nedenle bilhassa Ermeni Kilisesi'nin öncülüğünde toplanmak zorunda

¹¹³⁴ LP', I.14; MX, III.63. Diğer taraftan V. Wahrām kral IV. Arsaces'i ve *kat'olikos* I. Sahak'ı azlettikten sonra *kat'olikosluk* makamına Surmak'ı atadı. Dolayısıyla Surmak'ın V. Wahrām'ın yanına gitmesi Ermeni Kilisesi'nin içindeki hiyerarşi rekabetini ortaya koyabilir. Öte yandan Lazar P'arpec'i, Surmak'ın V. Wahrām'ın emriyle değil Armenia *naxarar*larının isteğiyle *kat'olikos* yapıldığını söylemektedir. Bk. LP', I.15; Thomson 1978: 341.

¹¹³⁵ LP', I.15; MX, III.64; Asohik, II.1. Winkler 1985: 97.

¹¹³⁶ MX, III.65.

¹¹³⁷ Burada ismi geçen Garegin ile Vahan Mamikonean'ın karısını öldürdüğü Garegin aynı kişi değildir. Bk. P'B, IV.59; Ehišē, I.p13.

¹¹³⁸ Ehišē, II.p24-p28; LP', II.22.

kalan feodaller, Hıristiyanlığın yasaklanmasını talep eden II. Yazdgerd'in fermanını tartışmak için Artaxata'da bir araya geldiler.¹¹³⁹

Elišē, Artaxata'da toplanan *naxarar*ların isimlerine değinmese de buraya katılan toplam 18 piskoposun isimlerini vermektedir.¹¹⁴⁰ Łazar P'arpec'i ise bu rahiplerin yanında Ermeni Kilisesi ile ortak hareket eden 16 *naxarar* ismi saymaktadır; Siwnik' lordu Vasak, Artsrunik' lordu Neršābuhr, *małxaz* Vriv, Mamikonean lordu *sparapēt* Vardan, Vahewunik' lordu Giwt, Mokka' lordu Artak, Anjewac'ik' lordu Šmawon, Apahunik' lordu Aršawir, Amatunik' lordu Vahan, Gnumik' lordu Atom, Palunik' lordu Varazšapuh, Ašoc' lordu Hrahat, Dimak'seank' lordu Hmayeak, Abeleank' lordu Gazrik, Araweleank' lordu P'ap'ag, Vrēn Jiwnakan.¹¹⁴¹ Bunlar arasında yer alan *marzpan* Vasak, siyasi görevinden ötürü oldukça değışken bir rol izleyerek hem Hıristiyan hem de Zerdüşť yanlısı politikalar yürütüyordu. Vasak'ın tavrı Armenia'daki birtakım liderleri rahatsız ettiđi gibi II. Yazdgerd'i de kızdırmıştı. Bundan ötürü mektubuna olumsuz yanıt alan II. Yazdgerd, *marzpan* Vasak'ın da olduđu *naxarar*ları sarayına çağırıtı. Łazar P'arpec'i'nin kayıtlarında II. Yazdgerd'in yanına giden soyluların isimleri ile Vezir Mihnersēh'in mektubuna yanıt vermek için toplanan *naxarar*ların isimleri büyük oranda aynıdır.¹¹⁴² Yalnızca ek olarak Řštunik''ten Artak ile Xořxorunik''ten Gadišo'nun isimleri listeye eklenmiştir ve aynı liste, temelde Ermeni kaynaklarının gözünde II. Yazdgerd'in Zerdüşťlük dayatması karşısında duran Hıristiyan *naxarar*ları göstermektedir.¹¹⁴³ Fakat diđer taraftan aynı *naxarar*lardan Xořxorunik' prensi Gadišo, Vahewunik' prensi Giwt ve Palunik' prensi Varazšapuh II. Yazdgerd'in sarayına gittikten sonra *marzpan* Vasak'ın yanında yer alarak Hıristiyanlığı savunan *sparapēt* Vardan'ın karşısına geçtiler.¹¹⁴⁴ Bu yönüyle geriye kalan *naxarar*ların bir şekilde Hıristiyanlık ile ilişkilerini devam ettirdikleri ve

¹¹³⁹ Elišē, II.p26-p28; ŁP', II.23.

¹¹⁴⁰ Elišē, II.p27-p28. Bu isimler; Ayrarat'tan Yovsēp', Taron'dan Sahak, Manazkert'ten Melet, Bagrewand'dan Eznik, Bznunik''tan Surnak, Tayk''tan Tačat, Basean'dan T'at'ik, Taruberan'dan K'asu, Mardastan'dan Eremia, Mardoyali'den Ewłal, Siwnik''ten Anania, Artsrunik''ten Mušē, Řštunik''ten Sahak, Mokka''tan Basil, Vanand'dan Gad, Amatunik''ten Eliša, Anjawatsik''tan Elbayr ve Apahunik''ten Eremia.

¹¹⁴¹ ŁP', II.23.

¹¹⁴² Elišē, II.p42-p43; ŁP', II.25; SÖ, XVII.

¹¹⁴³ ŁP', II.25.

¹¹⁴⁴ Elišē'ye göre Řštunik' prensi Artak, Akē prensi Ėnjuł ve Amatunik' prensi Manēn de bu listede dâhildir. Bk. Elišē, IV.p92.

Sâsânî sarayının dayatmasına karşın Ermeni Kilisesi ve *sparapēt* Vardan'ın yanında kaldıkları sonucuna varılabilir.

Marzpan Vasak'ın Zerdüştlük politikasına eğilimini gören Hıristiyan *naxarar*lardan Hmayeak ve Amaturnik' prensi Vahan, *sparapēt* Vardan'ı Zerdüştlüğe karşı isyana öncülük etmesi için ikna etmeyi başardı.¹¹⁴⁵ 449 yılında II. Yazdgerd'in zorlamasıyla Zerdüş'tanrı önünde ibadet ettiği için Hıristiyan cemaatten çıkarılan *sparapēt* Vardan da ruhban sınıfının topladığı küçük bir konsilde yeniden Hıristiyan cemaatine dâhil edildi.¹¹⁴⁶ Aynı dönemde her ne kadar Zerdüştlük yanlısı davransa da *marzpan* Vasak'ın desteğini almak ve onu Hıristiyanlık tarafına çekmek için bir heyet Vasak'ın sarayına yanına gitti. Ne Elişê ne de Łazar P'arpec'i *marzpan* Vasak'ın yanına giden Hıristiyan *naxarar*ların isimlerini vermektedir. Dahası Elişê, *marzpan* Vasak'ın burada tutuklandığını söylese de muhtemelen Vasak sadece Hıristiyan gelenek uyarınca takdis olmaya zorlandı ve II. Yazdgerd ile Armenia yanlısı *naxarar*ların arasında kalmasına rağmen görünürde Armenia'nın tarafına geçti.¹¹⁴⁷

Marzpan Vasak'ın, taraf değiştirerek birçok *naxarar* ile birlikte yeniden II. Yazdgerd'in safına geçmesi çok uzun sürmedi. Elişê ve Łazar P'arpec'i'nin değişen duruma ilişkin verdikleri listelere göre Bagratunik', Xořxorunik', Apahunik', Vahevunik', Palunik', Gabeleank' ve Urts bölgelerinin prensleri Zerdüştlük, Xořxorunik'li Xorên, Kamsarakanlı Arşawir, Dimak'seanlı T'at'ul, Palunik'li Artak, Vahewunili Giwt ve Dimak'seanlı Hmayeak ise Hıristiyanlık tarafını seçmişti.¹¹⁴⁸ Böylece Armenia'nın Hıristiyan ittifakından ayrılan *marzpan* Vasak, II. Yazdgerd'e gizlice haber göndererek Armenia ordusunun gücünü kırdığını söyledi ve o sıralarda Kafkaslarda bulunan *sparapēt* Vardan'ın yokluğunu fırsat bilerek Sâsânîlere karşı direnişin sembolü olan Gařni, Eramunk', Drasxanakert ve Artaxata gibi merkezleri ele geçirdi.¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁵ LP', II.30.

¹¹⁴⁶ Elişê, III.p64; LP', II.31-32.

¹¹⁴⁷ Elişê, III.p66; LP', II.32.

¹¹⁴⁸ Elişê, III.p74; LP', II.34.

¹¹⁴⁹ Elişê, III.p79. Aziz Epip'an festivaline dair bir kesit sunan Elişê, dualar edilerek *marzpan* Vasak'a karşı zafer kutlandığını söylemektedir. Bk. Elişê, III.p81. Öte yandan söz konusu Epip'an festivali 6 Ocak 451 tarihine denk düşmektedir. Epip'an ile ilgili olarak ayrıca bk. Bk. P'B, V.27.

Marzpan Vasak'ın Armenia içindeki faaliyetlerinden sonra, II. Yazdgerd'in veziri Mihrnersēh, fillerin bulunduğu geniş bir orduyla Armenia'ya ilerlediği sırada *sparapēt* Vardan da Hıristiyan Amatuni ailesinden Añanjar'ı gözlem yapması için Sâsânîlerin üzerine göndermişti. Elişē'nin Vardananc' Savaşı'ndan önce verdiği son listede Artsrunik', Xořxorunik', Palunik', Amatunik', Vahevunik', Dimak'sean, Arřarunik', Anjawac'ik', Gnt'uni, Gnuni, Gabelean, Saharuni, K'aşberuni, Mandakuni, Ęntsayec'i Słkuni, Tařarac'i, K'oľeank', Akēac'ik' Trapatunik' ve Řřtunik' aileleri Hıristiyanlığa sadık kalan aileler olarak gösterilmiştir.¹¹⁵⁰ 451 yılındaki savaş Sâsânîlerin kesin üstünlüğüyle sona ererken 9 *naxarar* ailesinin önderi savaşta öldürüldü. Elişē'nin *martyr* olarak isimlerini verdiği 133 adamıyla Vardan Mamikonean, 19 adamıyla Xořxorunik' ailesinden Xorēn, 57 adamıyla Palunik' ailesinden Artak, 19 adamıyla Gnt'unik' ailesinden Taçat, 22 adamıyla Dimak'sean ailesinden Hmayeak, 7 adamıyla K'aşberunik' ailesinden Nerseh, 3 adamıyla Gnunik' ailesinden Vahan, 7 adamıyla Ęntsayink' ailesinden Arřēn ve 18 adam ve 2 kardeşiyle Sruanjitk' ailesinden Garegin, V. yüzyılda Armenia'daki Hıristiyanlığının temsilcileri olarak kabul edilebilirler.¹¹⁵¹ Çünkü bilhassa Elişē ve Łazar P'arpec'i tarafından Hıristiyan olarak yorumlanan bu feodal hanedanların dışında kalan *naxararlar*, Zerdüştlük ya da en azından Sâsânî yanlısı olarak görülmüştür. Dolayısıyla V. yüzyılın ortalarında Armenia'nın (*Persarmenia*) yarısının Hıristiyan, diğer yarısının ise Zerdüştlük ya da senkretik paganizmin destekçisi olduğu ifade edilebilir. Ancak 451 yılından sonra yazıldıkları için *kahramanlık* anlatısı oluşturan Ermeni kaynaklarının aksine VI. yüzyılda toplanacak olan Dwin Konsili'ne (555) kadar Hıristiyanlığın halk düzeyinde gerçek manada yayıldığı sonucuna ulaşmak zordur.¹¹⁵²

¹¹⁵⁰ Elişē, V.p99-p100. Öte yandan Armenia ordusuyla birlikte *kat'olikos* Yovsēp' ve birçok din adamı da bölgeye geldi. Hatta Łazar P'arpec'i'ye göre Armenia ordusu bu ruhbanlar tarafından gece boyunca dua ve ayinlerle cesaretlendirildi. Bk. ŁP', II.38. Ayrıca bk. Elişē, V.p106-p113.

¹¹⁵¹ Elişē, V.p119-p120; ŁP', II.39; YD, XV.5. Diđer taraftan Agat'angelos'un 314 yılına ilişkin verdiği liste ile 451 yılına ait *martyr* listeleri arasındaki tek ortak nokta Xořxorunik' prenslerinin iki listede de Hıristiyan olarak ifade edilmesidir.

¹¹⁵² Elişē ve Łazar P'arpec'i'nin anlatılarında Armenia'daki herhangi bir feodal beyin *hain* olarak görülmesi Zerdüştlük, *kahraman* olarak düşünülmesi ise Hıristiyanlık ile ilintilidir ve bu düşünce genel hatlarıyla Hıristiyan merkezli Ermeni yazım geleneğinin de temel motivasyonudur.

SONUÇ

Coğrafi bir adlandırma olarak Armenia'nın tarihini ve kültürel arka planını genel hatlarıyla belirlemek mümkün olsa da ismini bu toponimden alan Ermenilerin kökenlerini kesin olarak saptamak zordur. Nitekim Tacitus'un *ambigua gens* olarak tanımladığı kimliği belirsiz bölge insanların kaç farklı etnik kökene sahip oldukları ve ne derece "Ermeni" soyuna mensup kişilerden oluştuğu sorusu yanıtızsızdır. Üstelik bölge adı olan "Armenia" ile ırkı temsil eden "Ermeni" kelimeleri birbirlerinin muadili olarak literatürde yaygın bir yer edinmesine rağmen bu sözcükleri tamamen aynı bakış açısıyla değerlendirmek de hatalı bir yaklaşımdır. Çünkü "Ermenilerin tarihi", göçler ve birbiriyle karışan ırkların meydana getirdiği yeni topluluklar neticesinde çok daha erken dönemlerde şekillenirken "Armenia"nın yeni bir kelime olarak tarihlenmesi, temelde bölgenin Akhaimenidlerin satraplığı hâline geldiği MÖ VI. yüzyıla uzanmaktadır. Bu yönüyle Ermenilerin kendilerini tanımlamak için kullandıkları "hay" sözcüğü mevcut anlam karışıklığının giderilmesine yardımcı olsa da genel literatürün bu hususta geri dönülmesi pek mümkün olmayan bir yola girdiği de açıktır.

Armenia toplumlarının İran kültürüyle karşılaşarak yeni bir sentez meydana getirmeleri ana hatlarıyla Akhaimenidlerin bölge üzerindeki hâkimiyetle başlamıştır. Birden fazla otokton halktan oluşan Armenia üzerindeki Akhaimenid egemenliği ise yaklaşık iki asır sürmüş ve Büyük İskender'in İran seferiyle de yerini Yunan kültürünün getirdiği kozmopolit yapıya bırakmıştır. Söz konusu dönemde Armenia'nın İran soyundan gelen kral ve aristokrat sınıfı, bağlı buldukları çevre medeniyetlerin siyasi gelişmeleri ışığında önce Orontid sonra da Artaxiad Hanedanlarını kurmuşlardır. Artaxiadların MÖ 94 yılından sonraki serüveni kısmî bağımsız Armenia Krallığı'nın gücünün önce artması ve hemen ardından da azalması olarak kendini göstermiştir. Her ne kadar II. Tigranes'in MÖ I. yüzyılın ilk yarısında oluşturduğu krallık tüm Armenia tarihi içinde ulaşılan en üst seviye olarak görülse de bu durum uzun süreli olmamıştır.

Romalı komutan Lucullus II. Tigranes'in gücünü kırmak için MÖ 69 yılında Armenia Krallığı'nın merkezi Tigranocerta'ya doğru ilerlerken aynı zamanda Armenia'nın kaderini de yeniden çizmiştir. Çünkü bu tarihten sonra Armenia, Roma ile İran arasında doğrudan bir mesele hâline gelmiş ve bu bölge yüzyıllar boyunca Roma-İran savaşlarının temel argümanı olmuştur. Bu bağlamda Armenia, zaman içinde iki başat gücün yalnızca savaşlara aradıkları sebep olarak vasal bir görev üstlenmeye ve hemen her koşulda iki kutuplu bir dünyanın arasında pozisyonunu korumaya çalışmıştır. Bu durumun yıkıcı etkisi MÖ 53 yılındaki Carrhae Savaşı'ndan MS 63 yılındaki Rhandea Barışı'na kadar geçen yaklaşık 110 yıllık sürede oldukça belirgindir. Özellikle Artaxiad Hanedanı'nın sona erdiği MS 15 yılından I. Tiridates'in tahta geçtiği 63 yılına kadar Roma ile İran'ın kendine bağlı vasal kralları başa geçirme girişimleriyle Armenia tahtı defalarca el değiştirmiştir. Bu durum gerçekte hem Roma ve hem de İran'ın Armenia'yı tampon bir bölge olarak gördüklerine ve her iki devletin de dolaylı yoldan bir mücadele sahası oluşturduklarına işaret etmektedir.

I. Tiridates'in tahta geçişi Roma ve İran ilişkileri için yeni bir döneme kapı aralamıştır. Yaklaşık üç asırdır İran'ı yöneten Arşakidler, I. Tiridates ile birlikte Armenia tahtına da Arşakid Hanedanı'ndan bir kral geçirmeyi başarmış ve Roma İmparatoru Nero da bu düşünceyi desteklemiştir. Böylece Armenia, Roma ve İran arasında tam anlamıyla bir tampon bölge görevi üstlenmeye başlamıştır. Ancak bu durum Roma ve İran'ın Armenia üzerinde uzun soluklu bir antlaşma yaptıkları manasını taşımamaktadır. Nitekim Armenia, Traianus döneminde patlak veren Roma-İran savaşları neticesinde doğrudan Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak kısmen İran etkisinden uzaklaşmıştır. Ne var ki Armenia *naxarar*larının ekseri İran kökenine mensup kişilerden oluşması Armenia'daki İran gücünün kısa sürede geri kazanılmasına olanak tanımıştır. Bu itibarla II. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başlarında Armenia tahtı bir kez daha iki gücün karşılıklı nüfuz mücadelesine sahne olmuştur.

I. Ardaşir'in 224 yılında Arşakidleri ortadan kaldırıp yerine Sâsânî Hanedanı'nı kurması Roma ile İran arasında daimî problem sahası olan Armenia üzerindeki ihtilafları bir üst evreye taşımıştır. Zira Arşakidlerin İran coğrafyasında son bulması, Armenia ile İran arasındaki hanedan bağımlı ortadan kaldırmıştır. Armenia ve İran arasında meydana gelen bu derin ayrılık ise Armenia'nın tarihsel hafızası üzerinde

önemli etkiler yapmıştır. Buradan gelen Sâsâni karşıtlığı Armenia'nın denge politikasındaki ağırlığın IV. yüzyılda Hıristiyanlığın ve dolayısıyla da Roma İmparatorluğu'nun tarafına geçmesine neden olmuştur.

Roma ile Arşakid İrani arasındaki kavga bir önceki yüzyıldan devralınan bir miras gibi bu kez Roma ve Sâsânî İrani çatışmaları ekseninde devam etmiştir. Bu dönemde Armenia Bölgesi bir kez daha hem Roma hem de Sâsânîler için doğrudan önem taşımaktan ziyade savaflara aranılan bir bahane olarak görülmüştür. Sâsânîlerin lideri I. Ardaşîr, henüz krallığının ilk yıllarında Armenia'ya seferler düzenlemiş ve bu seferler Ermeni tarih yazıcılığına hamasi bir üslupla “Arşakid Armenia'nın Sâsânî İrani karşısındaki zaferi” olarak yansımıştır. Aynı dönemde Roma İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu kargaşa ve “anarşi” ise 252 yılından 299 yılına kadar Armenia'nın doğrudan İran'ın bir eyaleti olarak düzenlenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu süreçte 287 yılında Romalıların İran karşısında konumlarını nispeten güçlendirmesiyle Armenia doğu-batı olarak ikiye ayrılmış ve bu taksim şekli bir nevi 387 yılında yapılacak olan büyük ayırımın da bir provası olmuştur.

299 yılındaki Nisibis Antlaşması'yla Sâsânîlere karşı askerî üstünlüğü ilk defa ele geçiren Romalıların Armenia ile olan ilişkilerindeki temel kırılma 313 yılından sonra Hıristiyanlığın önce Roma İmparatorluğu'nda, ardından da Armenia'da kabul edilmesiyle yaşanmıştır. Armenia monarşisinin başında bulunan IV. Tiridates'in Hıristiyanlığa geçişi bir bakıma uzaktaki düşmanın yakındaki düşmana tercih edilmesi fikrine dayanıyordu ve bu dinî kırılma İran ile Armenia arasında 224 yılından beri devam eden çekişmeyi de açık bir şekilde gösteriyordu. Fakat IV. Tiridates'in I. Constantinus'un yaptığı gibi uzak taşra yerleşimlerini Hıristiyanlık üzerinden kontrol altında tutmak amacıyla Hıristiyanlığı destekleyip desteklemediği sorusunun kesin bir yanıtı yoktur.

Son derece kaygan bir zemin üzerinde şekillenen IV. yüzyıl boyunca Armenia'daki güç dengesi monarşi, kilise ve feodaller arasındaki uyum ve çatışmalar uyarınca bir çok defa değişmiştir. Hıristiyanlığın aristokrasi üzerinden bölgeye girişi Armenia'daki senkretik gelenekleri sona erdirmemiş tam aksine *naxararlar* arasındaki kavgalara bir de Hıristiyan-Zerdüşť perspektifini eklemiştir. Böylece bu iki karşıt yapıda Hıristiyan *naxararlar* Romalıların; bölgesel geleneklerini korumak isteyen

Zerdüşt *naxararlar* ise Sâsânîlerin himayesi altında yeni çatışmaların sebebinin oluşturmuştur. Ayrıca Sâsânîlerin Armenia'daki güç dengesine ısrarla müdahil olma isteği aynı zamanda Kafkasların kapısı olan Armenia, Iberia ve Albania'nın bir şekilde Romalıların etkisinden uzaklaştırılma amacını içermektedir. Çünkü II. Tigranes döneminin kısa sürmesinden ötürü Armenia ve Kafkaslarda derinlemesine bir Yunanlaşma mümkün olmamıştı ancak Hıristiyanlık ile birlikte bu bölgelerin İran etkisinden uzaklaşarak Romalılara yakınlaşması muhtemeldi. Bu yüzden IV. yüzyıl boyunca Sâsânîler din üzerinden aktif bir Kafkas politikası yürütmüşlerdir.

Diğer taraftan IV. yüzyılda Armenia büyük oranda İran'ın idari sistemine dayanan bir teşkilatlanmaya göre yönetiliyordu. Bu idari yapılanma monarşinin askerî ve ekonomik eğilimlerini belirlediği kadar *naxararlar*ın bölgesel olarak yönetimde söz sahibi olmasına da izin veriyordu. Bu bağlamda İran'daki hanedan anlayışından farklı olarak Armenia coğrafyası yekpare bir görünüme sahip değildi. Üstelik Armenia'da kentleşme kültürü de oldukça zayıftı ve kırsal yaşam çok daha ön plandaydı. Bunun yanı sıra Roma ve İran'ın daimî savaşları Armenia'nın dinî eğilimlerini de etkileyerek senkretik tanrıların iki isimli yani hem Roma hem İran gelenekleri uyarınca adlandırmasına yol açmıştı. Dolayısıyla Ermeni tarih yazıcılığında belirtilenin aksine Armenia'da IV. yüzyılda tek bir *ulus* kimliğinden söz etmek ve *naxararlar*ı bu sistemin uzağında tutmak mümkün değildir.

Benzer şekilde bölge inançlarının ve dil özelliklerinin topoğrafyanın etkisine bağlı olarak birden çok yorumunun ortaya çıktığı görülmektedir. Armenia'daki bu yerel farklılıklar hem Romalıların hem de Sâsânîlerin Armenia'ya müdahale etmesinin önünü açan temel etkenleri meydana getirmiştir. Ancak yine de Armenia'nın kendi içinde bu müdahalelere direnmek ve Hıristiyanlık ile bütünleşmek için birtakım faaliyetlere yöneldiği açıktır. Özellikle Armenia'nın temelde İran soyundan gelen aristokrat sınıfının bir kısmı Zerdüştlük etkisini silmeye çalışmış ve senkretik dönem için kullanılan sözcükler ile Hıristiyanlık döneminde tercih edilen kelimelere yüklenen anlamlar geriye dönük olarak değiştirilmiştir. Fakat Armenia'nın üst kimliği olan İran etkisi, Armenia monarşisinin ve hatta Ermeni Kilisesi'nin İran soyundan gelen aristokratlar tarafından yönetilmesinden ötürü Armenia'da her zaman üst düzeyde olmuştur.

IV. Tiridates'in Hıristiyanlık politikasının tutkulu muhalifleri 330 yılında Zerdüştlüğe daha da bağlanarak Armenia kralını öldürme yolunu seçtiler. Aynı dönemde hem IV. Tiridates'in hem de Aziz Grigor'dan sonra *kat'olikos* olan oğlu Ristakēs'in öldürülmesi Zerdüşt *naxarar*ların Hıristiyanlığa açık bir şekilde meydan okumasının sonucudur. Krala karşı feodal, kiliseye karşı pagan isyanı temsil eden bu gelişmeler, Armenia'daki monarşi ile ruhban sınıfının ortak çıkarlar doğrultusunda bir araya gelmesine yol açmıştır. Fakat İran gelenekleri uyarınca babadan oğula geçen Armenia tahtının yeni sahibi III. Khosrov, babası IV. Tiridates kadar Hıristiyanlık taraftarı olmamıştır. Bu yüzden III. Khosrov başta olmak üzere Tiran, II. Arsaces ve Papas gibi Armenia kralları patristik temelli Ermeni kaynakları tarafından *dinsiz* olarak anılmışlardır. Buradan hareketle kralların IV. yüzyılın uzun bir döneminde ruhban sınıfıyla çatışması Armenia'nın Roma-İran savaşlarından ötürü zaten bozuk olan sosyal ve iktisadî dengesini daha da sarsmıştır.

Armenia'nın içinde bulunduğu istikrarsız süreç Roma ile İran arasında 363 yılında yapılan Nisibis ve 387 yılındaki Acilisene Antlaşmalarıyla zirve noktasına ulaşmıştır. Özellikle Acilisene Antlaşması, Roma ve İran'ın aralarında tampon bir bölge bulundurmaktan vazgeçerek doğal bir sınır oluşturma gayretinin en açık göstergesi olmuştur. Armenia'nın iki büyük güç arasında bölünmesi ve aynı yıl *Roma Armeniası*'nın kralı III. Arsaces'in ölmesi ile Armenia'nın batısı doğrudan Romalıların bir eyaletine dönüşmüştür. Armenia'nın doğusu ise *Persarmenia* ismini alarak İran'ın bölgedeki Roma varlığını ortadan kaldırma girişiminin en baskın örneğini teşkil etmiştir. Bu paylaşımda *naxarar*ların da etkisi son derece belirleyici olmuş ve bazı *naxararlar* Roma, bazıları İran ve bazıları ise bağımsızlık tarafını seçmiştir. Ayrıca *Roma Armeniası*'nın merkezden uzaklaşarak Armenia'dan ayrılması monarşi ve *kat'olikosluk* makamının *Persarmenia*'da kalmasına yol açmıştır. Bu yüzden 405 yılında Ermeni alfabesinin icadında etkin olan Mesrop Maštoc ve kral Vramshapuh'un Hıristiyanlık algısı ile doğrudan ekümenik konsillerinde temsil edilen batı Armenia kiliseleri arasında farklılık vardır. Nitekim Ermeni alfabesi, İran egemenliği altındaki Armenia'da bulunan Ermeni Kilisesi'nin edebî özerkliğini temsil etmektedir. Çünkü alfabenin icadı aristokrasinin elinde olan Ermeni Kilisesi nazarında Zerdüştlüğe karşı doğrudan bir motivasyon kaynağı olarak görülmüştür. Ayrıca Ermeni Hıristiyanlığı aristokrasiden başlayarak yukarıdan aşağıya doğru yayılan bir

harekettir ve Armenia'nın taşra eyaletlerinde yaşayan eğitimsiz insanlar için Hıristiyanlık yalnızca soylu sınıfına mensup bir inanç olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla alfabe, Ermeni Kilisesi'nin toplumla bütünleşerek aynı dua ve ritüellere inanma arzusunun en temel sonucudur.

Batı Armenia'nın 387 yılında yüzleştiği Romalılaştırma politikasının bir benzerini 428 yılında bu kez doğu Armenia yaşamıştır. Bilhassa Armenia'daki birtakım *naxarar*ların Sâsânî kralı V. Wahrâm'dan monarşiyi sonlandırmasını istemeleri, Armenia'yı Sâsânî taşra idaresine katmak için fırsat bekleyen V. Wahrâm'a beklediği fırsatı tanımıştır. Bu sayede Arşakidler ortadan kalkmış ve Armenia ile İran arasında süregelen hanedan kavgası da sona ermiştir. Ancak Armenia monarşisi 428 yılında tahtı kaybetmesine rağmen Sâsânîler *Persarmenia*'yı Romalıların yaptıkları kadar başarılı bir biçimde kendi eyalet sistemine dâhil edememişlerdir. Çünkü her ne kadar kendi aralarında çatışma yaşasalar da bölgedeki *naxarar* yapısının sağlam bir şekilde korunması ve Ermeni Kilisesi'nin otonim bir yapıya evrilmesi Armenia'nın, İranlılaştırma politikası karşısında direnç göstermesini sağlamıştır. Nitekim İran'ın Armenia'ya atadığı Süryani *kat'olikos*lar üzerinden Ermeni Kilisesi'ni kendine bağlama girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

II. Yazdgerd'in Armenia'yı yeniden Zerdüştlüğe döndürme politikası Ermeni Kilisesi'nin gönüllü olarak İran'da kabul gören Hıristiyanlık öğretisine yakınlaştırılma düşüncesinden çok daha etkili sonuçlar doğurmuştur. II. Yazdgerd'in Armenia'ya uyguladığı baskıyı ise yalnızca İran'ın Hıristiyanlık karşıtı olmasıyla açıklamak zordur. Çünkü Sâsânîlere göre Armenia Zerdüştlüğü Arşakidlere dayanan oldukça ilkel bir inanç biçimidir ve bu yönüyle de Sâsânîlerin ideolojisine uygun değildir. Diğer bir deyişle geç antik çağda Armenia halkı Sâsânîlerin gözünde Zerdüşt inancın *sapkın* temsilcileridir. Üstelik II. Yazdgerd'in Armenia'ya 449 yılında gönderdiği mektup, Sâsânîlerin Dualizm'den Zurvanizm'e doğru kısmen evrildiklerini de göstermektedir.

Ermeni Kilisesi'nin öncülüğünde toplanan Hıristiyan *naxarar*lar, II. Yazdgerd'in mektubuna *olumsuz* yanıt vererek İran'ın Zerdüştlük dayatmasını reddettiler. Ne var ki aynı dönemde Armenia'nın içindeki dinî ayrışmasının yarattığı etki en şiddetli dönemini yaşayarak Hıristiyanlık yanlısı aristokrat ve ruhbanları İran'a

karşı kritik bir savaşın eşiğine getirdi. Neticede 451 yılında Armenia ile İran arasında yapılan Vardananc' Savaşı Armenia'nın toplumsal hafızasını şekillendiren en temel olay olmuştur. Bu çerçevede Ermeni tarih yazım geleneği, savaşta ölen *naxarar*ları Hıristiyanlık yolunda hayatını kaybeden *martyr*ler şeklinde yorumlayarak Ermeni Kilisesi'nin *ortak kader* yaratma hedefini desteklemiştir. Bu yönüyle Ermeni Kilisesi'nin *kimlik* yaratma arzusunun çağdaş Ermeni kaynaklarına Armenia'nın bütünüyle Hıristiyan olduğu şeklinde yansımaları şaşırtıcı değildir. Ancak Ehişē ve Łazar P'arpec'i gibi döneme yakın Ermeni kaynaklarının verdikleri *sadık* ve *hain* listeleri Armenia'nın V. yüzyılın ortalarında hangi düzeyde Hıristiyanlaştığının açık bir göstergesidir. Dolayısıyla V. yüzyılın ortalarında dahi Armenia toplumunun neredeyse yarısının hâlâ senkretik gelenekleri sürdüren kişilerden oluştuğunu düşünmemek için bir sebep yoktur.

KAYNAKÇA

- Ačaryan, Hraç'eay, (1971-1979), *Hayeren Armatakan Bařaran [Ermenice Etimoloji Sözlüğü]*, Vols. I-IV, Erevan: Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'yun.
- Adontz, Nicolas, (1928), "Gregoire l'illuminateur et Anak le Parthe", *REA*, Vol. VIII, pp.233-245.
- Adontz, Nicolas, (1936), "Les Vestiges d'Un Ancien Culte en Arménie", in; *Mélanges Franz Cumont*, Bruxelles: Secrétariat de l'Institut, pp.501-515.
- Adontz, Nicolas, (1946), *Histoire d'Arménie: Les Origines, du Xe Siècle au VIe (Av. J.-C)*, Paris: Union Générale Arménienne de Bienfaisance.
- Adontz, Nicolas, (1970), *Armenia in the Period of Justinian*, (Trans. Nina G. Garsoïan), Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation.
- Aleksidze, Nikoloz, (2018), "Caucasia: Albania, Armenia and Georgia", in; *A Companion to Religion in Late Antiquity*, (Eds. Josef Lössl and Nicholas J. Baker-Brian), Chichester: Wiley Blackwell, pp.135-156.
- Ališan, Ghevont, (1901), *Hayapatum [Eski Gelenekler]*, Vols. I-II, Venice: I Vans Srboyn Ghazaru.
- Ambartsumian, Arthur, (2016), "Oblast' Paitakaran i Gora Sabalan, Filologicheskiye i Etimologicheskiye Ocherki [P'aytakaran Bölgesi ve Sabalan Dağı: Filolojik ve Etimolojik Deneme]", *International Review of Armenian Studies*, N. II(XI), Erevan: National Academy of Sciences of Republic of Armenia, pp.5-25.
- Ananian, Paolo, (1961) "La Data e le Circonstanze della Consecrazione di S. Gregorio Illuminatore", *Le Muséon*, Vol. LXXXIV, pp.43-73.
- Anatolios, Khaled, (2011), *Retrieving Nicaea: The Development and Meaning of Trinitarian Doctrine*, Grand Rapids: Baker Academic.

- Arslan, Murat, (2007), *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator*, İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Arslan, Murat, (2010), *İstanbul'un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler*, İstanbul: Odin Yayıncılık.
- Atiya, S. Aziz, (2005), *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, (Çev. Nurettin Hiçyılmaz), İstanbul: Doz.
- Avdoyan, Levon, (2006), "Tigranocerta: The City 'Built by Tigranes'", in; *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.81-95.
- Babaie, Sussan and Grigor, Talinn, (2015), *Persian Kingship and Architecture: Strategies of Power in Iran from the Achaemenids to the Pahlavis*, London: I.B. Tauris.
- Babessian, K. Hovhannes, (1954), *Hay Atlas = The Historical Atlas of Armenia*, Los Angeles: Massis Press.
- Barjamovic, Gojko, (2011), *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen: Carsten Niebuhr Institute of Near Eastern Studies.
- Barnes, D. Timothy, (1981), *Constantine and Eusebius*, Cambridge; MA; London: Harvard University Press.
- Barnes, D. Timothy, (1982), *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge; MA; London: Harvard University Press.
- Barnes, D. Timothy, (1985), "Constantine and the Christians of Persia", *JRS*, Vol. LXXV, pp.126-136.
- Barnes, D. Timothy, (2014), *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Chichester: Wiley-Blackwell.
- Barnett, D. Richard, (1982), "Urartu", *CAH*, (Ed. John Boardman), Vol. III/I, Cambridge: Cambridge University Press, pp.314-371.
- Barrett, A. Antony, (1979), "Annals 14.26 and the Armenian Settlement of A. D. 60", *The Classical Quarterly*, n.s. Vol. XXIX, N. II, pp.465-469.

- Barthold, V. Vasilii, (1984), *An Historical Geography of Iran*, (Trans. Svat Soucek; Ed. Clifford E. Bosworth), Princeton: Princeton University Press.
- Baynes, H. Norman, (1910), "Rome and Armenia in the Fourth Century", *English Historical Review*, Vol. XXV, pp.625-643.
- Bedoukian, Z. Paul, (1978), *Coinage of the Artaxiads of Armenia*, London: Royal Numismatic Society.
- Bickerman, J. Elias, (1980), *Chronology of the Ancient World*, London: Thames and Hudson.
- Bivar, D. H. Adrian, (2006), "The Political History of Iran under the Arsacids", *CHI*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. III/I, pp.21-99.
- Blockley, C. Roger, (1984), "The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363", *Florilegium*, Vol. VI, pp.28-49.
- Blockley, C. Roger, (1985), "Subsidies and Diplomacy: Rome and Persia in Late Antiquity", *Phoenix*, Vol. XXXIX, N. I, pp.62-74.
- Blockley, C. Roger, (1987), "The Division of Armenia between the Romans and the Persians at the End of the Fourth Century A.D", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. XXXVI, N. II, pp. 222-234.
- Blockley, C. Roger, (1988), "Ammianus Marcellinus on the Persian Invasion of A. D. 359", *Phoenix*, Vol. XLII, N. III, pp.244-260.
- Blockley, C. Roger, (1992), *East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius*, Leeds: Francis Cairns.
- Bonfante, Giuliano, (1946), "Armenians and Phrygians", *Armenian Quarterly*, New York: American-Armenian Cultural Association, pp.82-97.
- Bosworth, E. Clifford, (1987), "Arrān", in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. II, London; New York: Routledge & Kegan Paul, pp.520-522.
- Bosworth, E. Clifford, (1989), "Barḡa‘a", in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. III, London; New York: Routledge & Kegan Paul, pp.779-780.
- Bosworth, E. Clifford, (1990), "Baylaqān", in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. VI, London; New York: Routledge & Kegan Paul, pp.2.

- Bowder, Diana, (1978), *The Age of Constantine and Julian*, New York: Barnes & Noble Books.
- Bowersock, G. Warren, (1978), *Julian the Apostate*, London: Duckworth.
- Bowman, K. Alan, (2007), "Diocletian and the First Tetrarchy, A.D. 284-305", in; *CAH*, (Ed. Alan K. Bowman, Peter Garnsey and Averil Cameron), Vol. XII, Cambridge: Cambridge University Press, pp.67-89.
- Boyce, Mary, (1979), *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, London; Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Boyce, Mary, (1985), "Anāhīd", in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. I, London; Boston; Henley: Routledge & Kegan Paul, pp.1003-1006.
- Brauer, C. George, (1975), *The Age of the Soldier Emperors: Imperial Rome, A.D. 244-284*, Park Ridge: Noyes Press.
- Braud, David, (1994), *Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562*, Oxford: Clarendon Press.
- Brock, Sebastian, (1985), "The Christology of the Church of the East in the Synods of the Fifth to Early Seventh Centuries", in; *Aksum Thyateira: a Festschrift for Archbishop Methodios of Thyateria and Great Britain*, (Ed. George D. Dragas), London: Thyateira House, pp.125-142.
- Brock, Sebastian, (1992), *Studies in Syriac Christianity: History, Literature and Theology*, Brookfield: Variorum-Collected Studies Series.
- Brock, Sebastian, (2018), "Monofizit değil Miafizit", içinde; *Kristolojiye Giriş*, (Ed. Zafer Duygu ve Kutlu Akalın), İstanbul: Divan.
- Brosius, Maria, (2006), *The Persians*, London: Routledge.
- Brown, Peter, (2017), *Geç Antikçağ Dünyası*, (Çev. Turhan Kaçar), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bullough, L. Vern, (1963), "The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence", *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. VII, N. I, pp.55-68.

- Bundy, David, (2007), "Early Asian and East African Christianities", in; *The Cambridge History of Christianity*, (Eds. Augustine Casiday and Frederick W. Norris), Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press, pp.118-148.
- Burckhardt, Jacob, (1949), *The Age of Constantine the Great*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Burney, Charles and Lang, M. David, (1971), *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Cameron, Averil, (1993), *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600*, London: Routledge.
- Cameron, Averil, (2007), "Constantine and the "Peace of the Church", in; *The Cambridge History of Christianity*, (Eds. Margaret M. Mitchell and Frances M. Young), Vol. I, Cambridge: Cambridge University Press, pp.538-551.
- Campbell, Brian, (2002), "War and Diplomacy: Rome and Parthia, 31 BC-AD 235", in; *War And Society in the Roman World*, (Eds. John Rich and Graham Shipley), London; New York: Routledge, pp.213-240.
- Canepa, P. Matthew, (2009), *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, Berkeley: University of California Press.
- Cary, Max and Scullard, H. Howard, (1975), *A History of Rome down to the Reign of Constantine*, London: Macmillan Press.
- Chahin, Marc, (1984), "Some Legendary Kings of Armenia: Can They be Linked to Authentic History?", *JSAS*, Vol. I, pp.45-67.
- Chahin, Marc, (2001), *The Kingdom of Armenia*, Richmond: Curzon.
- Chaumont, Marie-Louise and Schippmann, Klaus, (1989), "Balāš", in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. III, London; Boston; Henley: Routledge & Kegan Paul, pp.574-580.
- Chaumont, Marie-Louise et Traina, Guisto, (2007), "Les Arméniens entre l'Iran et le Monde Greco-Romain (Ve Siecle AV. J. C.-Vers 300 AP. J.-C.)", in; *Histoire du Peuple Arménien*, (Ed. Gérard Dédéyan), Toulouse: Privat, pp.101-162.

- Chaumont, Marie-Louise, (1968), “Les Grands Rois Sassanides d’Arménie”, *Iranica Antiqua*, Vol. VIII, Leiden: Brill, pp.81-93.
- Chaumont, Marie-Louise, (1969), *Recherches sur l’Histoire d’Arménie*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Chaumont, Marie-Louise, (1976), “L’Arménie entre Rome et l’Iran: I. de l’Avènement d’Auguste à l’Avènement de Dioclétien”, *ANRW*, Bd. II.9.1, pp.71-194.
- Chaumont, Marie-Louise, (1979), “A Propos de la Chute de Hatra et du Couronnement de Shapur Ier”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. XXVII, Fasc. I-III, Budapest: Akadémiai Kiadó, pp.207-237.
- Chaumont, Marie-Louise, (1982), “Tigranocerte: Données du Problème et État des Recherches”, *REA*, n.s. Vol. XVI, pp.89-110.
- Chaumont, Marie-Louise, (1985a), “Albania”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. I, London; Boston; Henley: Routledge & Kegan Paul, pp.806-810.
- Chaumont, Marie-Louise, (1985b), “Anāhīd”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. I, London; Boston; Henley: Routledge & Kegan Paul, pp.1006-1009.
- Chaumont, Marie-Louise, (1985c), “A Propos des Premières Interventions Part Lies en Arménie et des Circonstances de l’Avènement de Tigrane le Grand”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. XXXI, Fasc. I-II, Budapest: Akadémiai Kiadó, pp.13-25.
- Chaumont, Marie-Louise, (1987), “Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. II, London; New York: Routledge & Kegan Paul, pp.418-438.
- Chaumont, Marie-Louise, (1989a), “Balāsagān, ii In Pre-Islamic Times”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. III, London; New York: Routledge & Kegan Paul, pp.580-583.
- Chaumont, Marie-Louise, (1989b), “Sur l’Origine de Saint Grégoire d’Arménie”, *Muséon*, Vol. CII, pp.115-130.
- Christensen, Arthur, (1936), *L’Iran Sous les Sassanides*, Copenhague: Levin & Munksgaard.

- Christian, Marek, (2016), *In the Land of a Thousand Gods: A History of Asia Minor in the Ancient World*, Princeton: Princeton University Press.
- Cinemre, T. İlhami, (2014), “Moses Khorenatsi ve Ermenilerin Milletleşme Sürecinde Mitolojik Derinlik”, *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C. I, S. LX, ss.212-222.
- Cinemre, T. İlhami, (2016), “Geç Antik Çağ’da Savaş ve Barış: II. Constantius vs II. Şapur”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. XXV, ss.697-718.
- Clarke, Graeme, (2008), “Third-Century Christianity”, in; *CAH*, (Eds. Alan K. Bowman, Peter Garnsey and Averil Cameron), Vol. XII, Cambridge: Cambridge University Press, pp.589-671.
- Cohen, M. Getzel, (2013), *The Hellenistic Settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India*, Berkeley; London: University of California Press.
- Colpe, Carsten, (1986), *Götter und Mythen der Kaukasischen und Iranischen Völker*, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Conybeare, C. Frederick, (1901), “The Date of Moses of Khoren”, *Byzantinische Zeitschrift*, Vol. X, pp.489-504.
- Conybeare, C. Frederick, (1903), “The Survival of Animal Sacrifices inside the Christian Church”, *The American Journal of Theology*, Vol. VII, N. I, pp.62-90.
- Cook, M. John, (1983), *The Persian Empire*, New York: Schocken Books.
- Cowe, S. Peter, (1997), “Elišē’s “Armenian War” as a Metaphor for the Spiritual Life”, in; *From Byzantium to Iran, Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoïan*, (Eds. Jean-Pierre Mahé and Robert W. Thomson), Atlanta: Scholars Press.
- Crawford, Peter, (2016), *Constantius II: Usurpers, Eunuchs and the Antichrist*, Barnsley: Pen & Sword Military.
- Cumont, Franz, (1933), “L’iniziazione di Nerone da Parte di Tiridate d’Armenia”, *RFIC*, Vol. LXI, pp.145-154.

- Curran, John, (2008), “From Jovian to Theodosius”, in; *CAH*, (Eds. Averil Cameron and Peter Garnsey), Vol. XIII, Cambridge: Cambridge University Press, pp.78-110.
- Curtis, S. Vesta, (2007), “The Iranian Revival in the Parthian Period”, in; *The Age of the Parthians*, (Eds. Vesta Sarkhosh Curtis and Sarah Stewart), Vol. II, London; New York: I.B. Tauris, pp.7-25.
- Çevik, Adnan, (2009), “Yukarı Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti: Erzen”, içinde; *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008) Bildiriler*, (Ed. Salim Cöhce ve Adnan Çevik), İstanbul, Esen Ofset Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş., ss.242-256.
- Dabrowa, Edward, (1989), “Roman Policy in Transcaucasia from Pompey to Domitian”, in; *The Eastren Frontier of the Roman Empire*, (Eds. David H. French and Chris S. Lightfoot), Part. I, Oxford: BAR, pp.67-76.
- Dadoyan, B. Seta, (2011), *The Armenians in the Medieval Islamic World: Paradigms of Interaction: Seventh to Fourteenth Centuries*, Vol. I, New Brunswick: Transaction Publishers.
- Daryaei, Touraj, (2002), *Šahrestānīhā ī Ērānšahr*, (Trans. Touraj Daryaei), Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Daryaei, Touraj, (2009), *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, London: Tauris.
- Daryaei, Touraj, (2012), “The Sasanian Empire (224-651ce)”, in; *The Oxford Handbook of Iranian History*, (Ed. Touraj Daryaei), Oxford: OUP.
- Daryaei, Touraj, (2014), “Historiography in Late Antique Iran”, in; *Perceptions of Iran: History, Myths and Nationalism from Medieval Persia to the Islamic Republic*, (Ed. Ali Ansari), London: I.B. Tauris, pp.65-76.
- Daryaei, Touraj, (2017), “A Note on the ‘Great King of Armenia’”, in; *Bridging Times and Spaces*, (Eds. Pavel S. Avetisyan and Yervand H. Grekyan), Oxford: Archaeopress Publishing LTD.

- Demir, Muzaffer ve Keçiş, Murat, (2017), “Nisibis at the Border of Romans and Sasanians between the Third and Fifth Centuries AD.”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXVI, S. LXII, ss.1-29.
- Demir, Muzaffer, (2009), “Antik Kaynaklar Işığında Tigranokerta Şehrinin Lokalizasyonu Meselesi”, içinde; *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (15-17 Nisan 2008) Bildiriler*, (Ed. Salim Cöhce ve Adnan Çevik), İstanbul, Esen Ofset Matbaacılık San. ve Tic. A.Ş., ss.171-182.
- Demir, Muzaffer, (2014), “Roma-Armenia İlişkileri (MÖ 95-MS 118)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, (Ed. Mehmet M. Hülügü, vd.), C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, ss.99-119.
- Demir, Muzaffer, (2018), “Carrhae Savaşı’nın (MÖ 53) Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Bazı Yeni Değerlendirmeler”, *Cedrus*, S. VI, ss.233-248.
- Der Nersessian, Sirarpie, (1947), *Armenia and the Byzantine Empire; A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Diakonoff, M. Igor and Kashkaï, M. Solmaz, (1981), *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Diakonoff, M. Igor, (1984), *The Pre-History of the Armenian People*, Delmar; New York: Caravan Books.
- Diakonoff, M. Igor, (1985), “Hurro-Urartian Borrowings in Old Armenian”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. CV, N. IV, pp.597-603.
- Dignas, Beate and Winter, Engelbert, (2007), *Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dirven, Lucinda, (1999), *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria*, Leiden: Brill.
- Dodgeon, H. Michael and Lieu, N.C. Samuel, (2005), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars (AD 226±363)*, London; New York: Routledge.

- Downey, Glanville, (1958), "The Size of the Population of Antioch", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, Vol. LXXXIX, pp.84-91.
- Downey, Glanville, (1961), *A History of Antioch in Syria: From Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton: Princeton University Press.
- Dönmez, Şevket, (2016), *Anadolu ve Ermeniler*, İstanbul: Anadolu Öntarih Yayınları.
- Drijvers, J. Willem, (2009), "Rome and the Sasanid Empire: Confrontation and Coexistence", in; *A Companion to Late Antiquity*, (Ed. Philip Rousseau), Chichester: Wiley-Blackwell.
- Drinkwater, John, (2008), "Maximinus to Diocletian and the 'Crisis'", in; *CAH*, (Eds. Alan K. Bowman, Peter Garnsey and Averil Cameron), Vol. XII, Cambridge: Cambridge University Press, pp.28-66.
- Duygu, Zafer, (2017), *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, İstanbul: Divan.
- Duygu, Zafer, (2018), *Nikomedeia ve Hıristiyanlık*, İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Eckhardt, Kurt, (1910), "Die Armenischen Feldzüge des Lukullus II", *Klio*, Vol. X, pp.72-115.
- Edwards, Mark, (2008), "The First Council of Nicaea", in; *The Cambridge History of Christianity*, (Eds. Margaret M. Mitchell and Frances M. Young), Vol. I, Cambridge: Cambridge University Press, pp.552-567.
- Edwell, M. Peter, (2008), *Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control*, London; New York: Routledge.
- Edwell, M. Peter, (2013), "Sasanian Interactions with Rome and Byzantium", in; *The Oxford Handbook of Ancient Iran*, (Ed. Daniel T. Potts), Oxford: OUP, pp.840-855.
- Eliade, Mircea, (2017), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C. I, Alfa: İstanbul.
- Enblin, Wilhelm, (1942), *Zur Ostpolitik des Kaisers Diokletian*, München: Bayerische Akademie der Wissenschaften.

- Eremyan, T. Suren, (1948), “Osnovnye Cherty Obshchestvennogo Stroya Armenii v Ellinisticheskuyu Epokhu [Hellenistik Çağda Armenia'nın Toplum Sisteminin Temel Özellikleri]”, *Telekagir*, N. XI, pp.33-73.
- Eremyan, T. Suren, (1963), *Hayastanē ēst “Ašxarhac‘oyc‘”, [“Ašxarhac‘oyc‘”a Göre Armenia]*, Erevan: Haykakan SSR GA Hratarakch‘ut‘yun.
- Eremyan, T. Suren, (1974), “Ayrarat”, in; *HSH*, Vol. I, Erevan: Haykakan SSH Gitut‘yunneri Akademiya, pp.352-353.
- Eremyan, T. Suren, (1977), “Gugark‘”, in; *HSH*, Vol. III, Erevan: Haykakan SSH Gitut‘yunneri Akademiya, pp.240-241.
- Eremyan, T. Suren, (1981), “Mets Hayk‘n əst VII dari “Ašxarhac‘oyc‘” [VII. Yüzyıl “Ašxarhac‘oyc‘”a Göre Büyük Armenia]”, *HSH*, Vol. VII, Erevan: Haykakan SSH Gitut‘yunneri Akademiya, pp.436.
- Ertekin, Efrumiye, (2011), “Roma Devletinin Hıristiyanlığı Ortadan Kaldırmaya Yönelik Son Hamlesi: Büyük Takibat (303-311)”, *Selevcia Ad Calycadnum*, S. 1, ss.91-106.
- Etmekjian, James, (1985), *History of Armenian Literature: Fifth to Thirteenth Centuries*, New York: St. Vartan Press.
- Evans, J. Richard, (2011), *Roman Conquests: Asia Minor, Syria and Armenia*, Barnsley: Pen & Sword Military.
- Facella, Margherita, (2005), “Coinage and the Economy of Commagene (First Century BC-First Century AD)”, *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, (Eds. Stephen Mitchell and Constantina Katsari), Swansea: The Classical Press of Wales, pp.225-250.
- Fisher, Greg, (2011), *Between Empires: Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*, Oxford: OUP.
- Forrer, Emil, (1920), *Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Foss, F. W. Clive, (1991), “Arsamosata”, in; *ODB*, (Ed. Alexander P. Kazhdan), New York; Oxford: OUP, pp.186-187.

- Frakes, M. Robert, (2012), “The Dynasty of Constantine down to 363”, in; *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, (Ed. Noel E. Lenski), Rev. ed. Cambridge: Cambridge University Press, pp.91-107.
- Freeman, Charles, (2008), *AD 381, Heretics, Pagans and The Christian State*, London: Pimlico.
- Frend, H. C. William, (1972), *The Rise of the Monophysite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Frye, N. Richard, (1960), “Arzan”, in; *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, (Eds. Peri J. Bearman and Th. Bianquis, *et al.*), Vol. I, Leiden; New York: E.J. Brill; Paris: Maisonneuve & Larose.
- Frye, N. Richard, (1962), *The Heritage of Persia*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Frye, N. Richard, (1984), *The History of Ancient Iran*, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Frye, N. Richard, (2006), “The Political History of Iran under the Sasanians”, in; *CHI*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. III/I, pp.116-180.
- Garitte, Gérard, (1946), *Documents Pour l'Étude du Livre d'Agathange*, Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Garsoïan, G. Nina, (1967a), “Politique ou Orthodoxie? L'Arménie au Quatrième Siècle”, *REA*, n.s. Vol. IV, pp.297-320.
- Garsoïan, G. Nina, (1967b), *The Paulician Heresy*, The Hague: Mouton.
- Garsoïan, G. Nina, (1969), “Quidam Narseus? A Note on the Mission of St. Nerses the Great”, *Armeniaca. Mélanges d'Études Arméniennes*, pp.148-164.
- Garsoïan, G. Nina, (1983), “Secular Jurisdiction over the Armenian Church (Fourth-Seventh Centuries)”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. VII, pp.220-250.
- Garsoïan, G. Nina, (1988), “Some Preliminary Precision on the Separation of the Armenian and Imperial Churches: I. The Presence of “Armenian” Bishops at the First Five Oecumenical Councils”, in; *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: Essays Presented*

to Joan Hussey for her 80th Birthday, Camberley: Porphyrogenitus, pp.249-285.

Garsoïan, G. Nina, (1989), *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, (Trans. Nina, G. Garsoïan), Cambridge: Harvard University Press.

Garsoïan, G. Nina, (1991), "Vaspurakan", in; *ODB*, (Ed. Alexander P. Kazhdan), New York; Oxford: OUP, pp.2154.

Garsoïan, G. Nina, (1992), "Quelques Précisions Préliminaires sur le Schisme entre les Églises Byzantine et Arménienne au Sujet du Concile de Chalcedoine. III. Les Évêchés Méridionaux Limitrophes de la Mésopotamie", *REA*, n.s. Vol. XXIII, pp.39-80.

Garsoïan, G. Nina, (1996), "The Two Voices of Armenian Mediaeval Historiography: The Iranian Index", *Stud. Ir.*, N. XXV(I), pp.7-43.

Garsoïan, G. Nina, (1997a), "Marzpanate 428-652", in; *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Vol. I, New York: St. Martin's Press, pp.95-116.

Garsoïan, G. Nina, (1997b), "The Emergence of Armenia", in; *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Vol. I, New York: St. Martin's Press, pp.37-62.

Garsoïan, G. Nina, (1997c), "The Aršakuni Dynasty", in; *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Vol. I, New York: St. Martin's Press, pp.63-94.

Garsoïan, G. Nina, (1999), *L'Église Arménienne et le Grand Schisme d'Orient*, Lovanii: In Aedibus Peeters.

Garsoïan, G. Nina, (2001), "Taron: As an Early Christian Armenian Center", in; *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.59-69.

Garsoïan, G. Nina, (2003), "The Foundation of Theodosiopolis-Karin", in; *Armenian Karin/Erzerum*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.63-72.

- Garsoïan, G. Nina, (2005), “Naxarar”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Online Version, (20 Temmuz 2005).
- Garsoïan, G. Nina, (2005-2007), “Introduction to the Problem of Early Armenian Monasticism”, *REA*, n.s., Vol. XXX, pp.177-236.
- Garthwaite, R. Gene, (2005), *The Persians*, Oxford : Blackwell.
- Ghafadaryan, Karo, (1974), “Ani”, in; *HSH*, Vol. I, Erevan: Haykakan SSH Gitut‘yunneri Akademiya, pp.407-412.
- Goodman, Martin, (2003), *The Roman World 44BC-AD180*, London; New York: Routledge.
- Goubert, Paul, (1951-1965), *Byzance Avant l’Islam*, Paris: A. et J. Picard.
- Gray, H. Louis, (1907), “On Certain Persian and Armenian Month-Names as Influenced by the Avesta Calendar”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. XXVIII, pp.331-344.
- Greatrex, Geoffrey and Lieu, N.C. Samuel, (2002), *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-62*, London; New York: Routledge.
- Greatrex, Geoffrey, (2000), “The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387”, *The Ancient History Bulletin*, Vol. XIV(1-2), pp.35-48.
- Greenwood, Tim, (2008), “Sasanian Reflections in Armenian Sources”, *E-Sasanika* 3, pp.1-28.
- Greenwood, Tim, (2012), “Armenia”, in; *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, (Ed. Scott F. Johnson), Oxford: Oxford University Press, pp.115-141.
- Greenwood, Tim, (2017a), *The Universal History of Step‘anos Tarōnec‘i*, (Trans. Tim Greenwood), Oxford: OUP.
- Greenwood, Tim, (2017b), “A Contested Jurisdiction: Armenia in Late Antiquity”, *Sasanian Persia: Between Rome and the Steppes of Eurasia*, (Ed. Eberhard W. Sauer), Edinburgh: Edinburgh University Press, pp.199-220.

- Gregory, Shelagh, (1995), *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier*, Vols. I-III, Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Greppin, A. C. John, (1980), “The Earliest Origin of the Armenian People”, *Armenian Review*, Vol. XXXIII, N. IV/132, pp.351-538.
- Grousset, René, (2006), *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul: Aras Yayınları.
- Gulbekian, Edward, (1973), “The Significance of the Narrative Describing: The Traditional Origin of the Armenians”, *Le Muséon*, Vol. LXXXVI, N. III.4, pp.365-375.
- Gulbekian, Edward, (1991), “Why did Herodotus Think the Armenians Were Phrygians Colonists?”, *Armenian Review*, Vol. XLIV, N. III/175, pp.65-70.
- Gutmann, Bernhard, (1991), *Studien zur Römischen Aussenpolitik in der Spätantike (364-395 n.Chr.)*, Bonn: Habelt.
- Gyselen, Rika, (2007), *Sasanian Seals and Sealings in the A. Saeedi Collection*, Leuven: Peeters.
- Hacikyan, et al., (2000-2005), *The Heritage of Armenian Literature*, (Eds. A. J. Hacikyan, et al), Vols. I-III, Detroit: Wayne State University Press.
- Hairapetian, Srbouhi, (1995), *A History of Armenian Literature: From Ancient Times to the Nineteenth Century*, Delmar: Caravan Books.
- Hakobyan, X. T'adevos (1968), *Hayastani Patmakan Aşxarhagrut'yun [Armenia'nın Tarihi Coğrafyası]*, Erevan: “Mitk” Hratarakch'ut'yun.
- Hakobyan, X. T'adevos, (1976), “Barjr Hayk”, in; *HSH*, Vol. II, Erevan: Haykakan SSH Gitut'yunneri Akademiya, pp.321-323.
- Hakobyan, X. T'adevos, (1987), *Patmakan Hayastani K'alak'nerə [Armenia'nın Tarihi Şehirleri]*, Erevan: Hayastan.
- Hammond, G. L. Nicholas, (1996), “Alexander and Armenia”, *Phoenix*, Vol. L, N. II, pp.130-137.

- Hampikian, Nairy, (2000), “The Architectural Heritage of Vaspurakan”, in; *Armenian Van/Vaspurakan*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.87-116.
- Harrel, S. John, (2016), *The Nisibis War: The Defence of the Roman East AD 337-363*, Barnsley: Pen & Sword Military.
- Harut‘yunyan, Babken, (1986), “P‘aytakaran”, in; *HSH*, Vol. XII, Erevan: Haykakan SSH Gitut‘yunneri Akademiya, pp.301-302.
- Hayrapetean, S. Pōghosi, (1995), *A History of Armenian Literature: From Ancient Times to the Nineteenth Century*, Delmar; New York: Caravan Books.
- Herzfeld, Ernst, (1924), *Paikuli: Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*, Berlin: Dietrich Reimer, Ernst Vohsen.
- Hewsen, H. Robert, (1965), “Armenia According to the Ašxarhac‘oyc‘”, *REA*, n.s. Vol. II, pp.319-342.
- Hewsen, H. Robert, (1978-1979), “The Successors of Tiridates the Great: A Contribution to the History of Armenia in the Fourth Century”, *REA*, n.s. Vol. XIII, pp.99-126.
- Hewsen, H. Robert, (1982), “Ethno-History and the Armenian Influence upon the Caucasian Albanians”, in; *Classical Armenian Culture*, (Ed. Thomas J. Samuelian), Chico: Scholars Press, pp.27-40.
- Hewsen, H. Robert, (1983), “Introduction to Armenian Historical Geography II: The Boundaries of Achaemenid ‘Armina’”, *REA*, n.s. Vol. XVII, pp.123-143.
- Hewsen, H. Robert, (1984a), “The Kingdom of Arc‘ax”, in; *Medieval Armenian Culture*, (Eds. Thomas J. Samuelian and Michael E. Stone), Chico: Scholars Press, pp.42-68.
- Hewsen, H. Robert, (1984b), “Introduction to Armenian Historical Geography III: The Boundaries of Orontid Armenia”, *REA*, n.s. Vol. XVIII, S. I-II, pp.347-366.
- Hewsen, H. Robert, (1992), *The Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac‘oyc‘): The Long and the Short Recensions*, (Trans. Robert H. Hewsen), Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag.

- Hewsen, H. Robert, (1997), "The Geography of Armenia", in; *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Vol. I, New York: St. Martin's Press, pp.1-17.
- Hewsen, H. Robert, (1998), "Eruandašat", in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. VIII, London; Boston; Henley: Routledge & Kegan Paul, pp.562.
- Hewsen, H. Robert, (2001a), *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago; London: University of Chicago Press.
- Hewsen, H. Robert, (2001b), "The Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", in; *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.41-58.
- Hewsen, H. Robert, (2002a), "Golden Plain: The Historical Geography of Tsopk/Kharpert", in; *Armenian Tsopk/Kharpert*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.35-58.
- Hewsen, H. Robert, (2002b), "The Five "Peoples" of Tsopk/Sophene", in; *Armenian Tsopk/Kharpert*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.123-136.
- Hewsen, H. Robert, (2003a), "Summit of the Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk", in; *Armenian Karin/Erzerum*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.33-61.
- Hewsen, H. Robert, (2003b), "Armenia on Lake Urmia: Parskahayk or 'Persian Armenia'", *JSAS*, Vol. XXII, pp.11-22.
- Hewsen, H. Robert, (2004), "Armenia on the Hayls River: Lesser Armenia and Sebastia", in; *Armenian Sebastia/Sivas and Lesser Armenia*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.45-79.
- Hewsen, H. Robert, (2006), "Armenia on the Tigris: The Vilayet of Diarbekir and the Sanjak of Urfa", in; *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.47.80.
- Holmes, T. Rice, (1917), "Tigranocerta", *JRS*, Vol. VII, pp.120-138.

- Honigmann, Ernst, (1935), *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Bruxelles: Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales.
- Honigmann, Ernst, (1939), "La Liste Originale des Pères de Nicée: A Propos de l'Évêché de «Sodoma» en Arabie", *Byzantion*, Vol. XIV, N. I, pp.17-76.
- Honigmann, Ernst, (1942-1943), "The Original Lists of the Members of the Council of Nicaea, the Robber-Synod and the Council of Chalcedon", *Byzantion*, Vol. XVI, N. I, pp.20-80.
- Honigmann, Ernst, (1953), "Basileus of Amaseia (314, about 320 A.D.)", *Patristic Studies*, Vol. II, pp.6-27.
- Honigmann, Ernst, (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hovhannesean, H. Mikayel, (1970), *Hayastani Berderə [Armenia'nun Kaleleri]*, Venise: S. Lazare.
- Howard-Johnston, James, (1983), "Byzantine Anzitene", in; *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, (Ed. Stephen Mitchell), Oxford: BAR, pp.239-288.
- Howard-Johnston, James, (1995), "The Two Great Powers in Late Antiquity: a Comparison", *The Byzantine and Early Islamic Near East: Vol.3: States, Resources and Armies*, (Ed. Averil Cameron), Princeton: The Darwin Press, pp.157-226.
- Howard-Johnston, James, (2010), "Military Infrastructure in the Roman Provinces North and South of the Armenian Taurus in Late Antiquity", in; *War And Warfare in Late Antiquity*, (Ed. Luke Lavan), Vol. VIII.1, Brill: Leiden, pp.853-892.
- Humphries, Mark, (2008), "From Usurper to Emperor: The Politics of Legitimation in the Age of Constantine", *JLA*, Vol. I.1, pp.82-100.
- Huxley, George, (1984), "The Historical Geography of the Paulician and T'ondrakian Heresies", in; *Medieval Armenian Culture*, (Eds. Thomas J. Samuelian and Michael E. Stone), Chico: Scholars Press.

- Hübschmann, Heinrich, (1876), “Notizen und Correspondenzen. Iranisch-Armenische Namen auf Karta, Kert, Gird”, *ZDMG*, Bd. XXX, N. I, pp.138-141.
- Hübschmann, Heinrich, (1897), *Armenische Grammatik*, Leipzig: Von Breitkopf & Härtel.
- Hübschmann, Heinrich, (1969), *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Reprint, Amsterdam: Oriental Press.
- Isaac, H. Benjamin, (2000), *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*, Oxford: Clarendon Press.
- Isaac, H. Benjamin, (2008), “The Eastern Frontier”, in; *CAH*, (Eds. Averil Cameron and Peter Garnsey), Vol. XIII, Cambridge: Cambridge University Press, pp.437-460.
- Jones, H. M. Arnold, (1986), *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*, Vols. I-II, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Jones, H. M. Arnold, (1998), *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, New York: Oxford University Press.
- Jong, F. de, Albert, (2015), “Armenian and Georgian Zoroastrianism”, in; *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, (Eds. Michael Stausberg, Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina), Oxford: Wiley Blackwell.
- Justi, Ferdinand, (1895), *Iranisches Namenbuch*, Marburg: N.G. Elwert.
- Kaçar, Turhan, (2004), “İznik Konsili’nde İmparator ve Piskoposlar”, *Toplumsal Tarih*, S. 132, ss.36-39.
- Kaçar, Turhan, (2008a), *Excerpta Valesiana, Valesius Seçkileri*, (Çev. Turhan Kaçar), İstanbul: Kabalcı Yayınları-Humanitas Serisi.
- Kaçar, Turhan, (2008b), “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, M.S. 226-363: Emperyal İdeoloji Kriz”, *Tarih Dergisi*, S. 47, ss.1-22.
- Kaçar, Turhan, (2009), *Geç Antikçağ’da Hıristiyanlık*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Kaçar, Turhan, (2012), “Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ’da İran ve Roma”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, S. 61, ss.153-180.
- Kaçar, Turhan, (2013), “İlk Ermeni Tarih Yazıcısı Agathangelos ve Rhipsime’nin Çilesi”, içinde; *Tarhan Armağanı, M. Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler*, (Ed. Oğuz Tekin, Mustafa H. Sayar ve Erkan Konyar), İstanbul: Ege yayınları, ss.225-232.
- Kaçar, Turhan, (2015), “Ermeniler Nasıl ve Ne Zaman Hıristiyan Oldu?”, içinde; *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010 Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, Eski Anadolu Uygarlıkları, C. I, Ankara, ss.245-254.*
- Kaçar, Turhan, (2018), “Geç Antik Çağ Nedir?”, içinde; *Geç Antik Çağ’da Lykos Vadisi ve Çevresi*, (Ed. Celal Şimşek ve Turhan Kaçar), İstanbul: Ege Yayınları, ss.3-11.
- Karlheinz, E. Kessler, (2006), “Melitene”, in; *Brill’s New Pauly, Antiquity*, (Eds. Hubert Cancik and Helmuth Schneider), Vol. VIII, Leiden; Boston: Brill, pp.638-639.
- Kaya, A. Mehmet, (2005). “III. Gordianus’un Pers (=Sasani) Seferi: Güzergâh, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XX, S. I, s.157-167.
- Kaya, A. Mehmet, (2018), “Anadolu’da Pers Satraplıkları: Kuruluş, Yönetim ve Etnik Yapı”, *Cedrus*, S. VI, ss.159-179.
- Kennedy, L. David, (1996), “Parthia and Rome: Eastern Perspectives”, in; *The Roman Army in the East*, (Ed. David L. Kennedy), Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology, pp.67-90.
- Kettenhofen, Erich, (1982), *Die Römisch-Persischen Kriege des 3. Jahrhunderts n. Chr.: Nach der Inschrift Šāhpuhrs I. an der Ka’be-ye Zartošt (ŠKZ)*, Wiesbaden: L. Reichert.
- Kettenhofen, Erich, (1996), “Dvin”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. VII, London; New York: Routledge & Kegan Paul, pp.616-619.

- Klinkott, Hilmar, (2005), *Der Satrap: Ein Achaimenidischer Amtsträger und Seine Handlungsspielräume*, Frankfurt am Main: Verlag Antike.
- Kulikowski, Michael, (2016), *Imperial Triumph: The Roman World from Hadrian to Constantine*, London: Profile Books.
- Kurkjian, M. Vahan, (1964), *A History of Armenia*, New York: Armenian General Benevolent Union.
- Kühne, Hartmut, (2003), “Commagene”, in; *Brill’s New Pauly, Antiquity*, (Eds. Hubert Cancik and Helmuth Schneider), Vol. III, Leiden; Boston: Brill, pp.625-626.
- Lang, M. David, (1970), *Armenia: Cradle of Civilization*, London: George Allen & Unwin.
- Lang, M. David, (2006), “Iran, Armenia and Georgia”, in; *CHI*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. III/I, pp.505-536.
- Laroche, Emmanuel, (1958), “Études de Vocabulaire VII”, *Revue Hittite et Asianique*, N. LXIII, pp.85-114.
- Leadbetter, Bill, (2009), *Galerius and the Will of Diocletian*, London; New York: Routledge.
- Lee, A. Douglas, (2000), *Pagans and Christians in Late Antiquity*, London; New York: Routledge.
- Lee, A. Douglas, (2013), *From Rome to Byzantium AD 363 to 565: The Transformation of Ancient Rome*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Lehmann-Haupt, F. Carl, (1910), *Armenien Einst und Jetzt, Reisen und Forschungen*, Vols. I-II, Berlin: B. Behr’s Verlag.
- Lehmann-Haupt, F. Carl, (1921), “Satrap”, in; *RE*, Vol. IIA/III, pp.81-187.
- Lenski, E. Noel, (2002), *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley; London: University of California Press.
- Lenski, E. Noel, (2007), “Two Sieges of Amida (AD 359 and 502-503) and the Experience of Combat in the Late Roman Near East”, in; *The late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest: Proceedings of*

- a Colloquium held at Potenza, Acerenza and Matera, Italy (May 2005)*, (Ed. Ariel Lewin), Oxford: Archaeopress, pp.219-236.
- Lenski, E. Noel, (2012), “The Reign of Constantine”, in; *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, (Ed. Noel E. Lenski), Rev. ed. Cambridge: Cambridge University Press, pp.59-90
- Lenski, E. Noel, (2016), *Constantine and the Cities: Imperial Authority and Civic Politics*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lieu, N.C. Samuel, (2006), “Nisibis”, in; *EnlR*, (Ed. Ehsan Yarshater), Online Version, (20 Nisan 2018).
- Lightfoot, S. Chris, (1988), “Facts and Fiction: The Third Siege of Nisibis (A.D. 350)”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. XXXVII, pp.105-125.
- Lightfoot, S. Chris, (1989), “Sapor before the Walls of Amida”, in; *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, (Eds. David H. French and Chris S. Lightfoot), Part. I, Oxford: BAR, pp.285-294.
- Lightfoot, S. Chris, (1990), “Trajan’s Parthian War and the Fourth-Century Perspective”, *JRS*, Vol. LXXX, pp.115-126.
- Lightfoot, S. Chris, (2008), “Armenia and the Eastern Marches”, in; *CAH*, (Eds. Alan K. Bowman, Peter Garnsey and Averil Cameron), Vol. XII, Cambridge: Cambridge University Press, pp.481-197.
- Longden P. R, (1931), “Notes on the Parthian Campaigns of Trajan”, *JRS*, Vol. XXI, pp.1-35.
- Lynch, F. B. Harry, (1965), *Armenia: Travels and Studies*, Vols. I-II, Beirut: Khayats.
- MacDermot, Brian, (1970), “The Conversion of Armenia in 294 AD”, *REA*, n.s. Vol. VII, pp.281-359.
- MacKenzie, N. David, (1986), *A Concise Pahlavi Dictionary*, London: OUP.
- Mahé, Jean-Pierre, (1996), “Le Site Arménien d’Armawir: d’Ourartou à l’Époque Hellénistique”, in; *Comptes Rendus des Séances de L’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Vol. CXL, N. IV, pp.1279-1314.

- Mahé, Jean-Pierre, (2007), "Affirmation de l'Arménie Chrétienne (Vers 301-590)", in; *Histoire du Peuple Arménien*, (Ed. Gérard Dédéyan), Toulouse: Privat, pp.163-212.
- Maksymiuk, Katarzyna, (2015), *Geography of Roman-Iranian Wars: Military Operations of Rome and Sasanian Iran*, Siedlce: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach.
- Malik, D. Gorgis, (2012), *Süryanilerin Tarihi*, (Çev. Vedii İlmen), İstanbul: Yaba Yayınları.
- Manandian, Hakob, (1944), *K'nnakan Tesut 'yun Hay Žoghovrdi Patmut 'yan [Ermeni Halkının Tarihine Eleştirel Bakış]*, Erevan: Haypethrat.
- Manandian, Hakob, (1965), *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Lisbon: Fundação Calouste Gulbenkian.
- Manandyan, Hakob, (2007), *Tigranes II and Rome*, California: Mazda Publishers.
- Marciak, Michal, (2012), "The Historical Geography of Sophene", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. LII, N. IV, pp.295-338.
- Marciak, Michał, (2017), *Sophene, Gordyene, and Adiabene*, Leiden: Brill.
- Mardirossian, Aram, (2004), *Le livre des Canons Arméniens (Kanonagirk 'Hayoc') de Yovhannēs Awjnec 'i*, Lovanii: In Aedibus Peeters.
- Markwart, Josef, (1905), *Untersuchung zur Geschichte von Eran II*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.
- Markwart, Josef, (1930), *Südarmenien und die Tigrisquellen nach Griechischen und Arabischen Geographen*, Wien: Mechitharisten-Buchdruckerei.
- Markwart, Josef, (1966), "La Province de Parskahayk'", *REA*, n.s. Vol. III, pp.252-314.
- Maróth, Miklós, (1979), "Le Siège de Nisibe en 350 ap. J.-Ch. D'Après des Sources Syriennes", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. XXVII, Fasc. I-III, pp.239-243.

- Marquart, Josef, (1901), *Eranshahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Marquart, Josef, (1903), *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung.
- Marquart, Josef, (1919), *Die Entstehung und Wiederherstellung der Armenischen Nation*, Berlin: Schöneberg.
- Marquart, Josef, (1928), "Le Berceau des Armeniens", *REA*, Vol. VIII, Fasc. II, pp.210-245.
- Mastrocinque, Attilio, (2017), *The Mysteries of Mithras: A Different Account*, Tübingen: Mohr Siebrek.
- Mayor, Adrienne, (2010), *Mithradates, Zehirlerin Kralı*, (Çev. Gürkan Ergin), Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- McDonough, Scott, (2008), "A Second Constantine? The Sasanian King Yazdgard in Christian History and Historiography", *JLA*, Vol. I.1, pp.127-141.
- Meillet, Antoine, (1922), "De Quelques Mots Parthes en Arménien", *REA*, Vol. II, Fasc. I, pp.1-6.
- Melikishvili, A. Giorgi, (1950), "Diaukhi", *VDI*, Vol. XXXIV, N. IV, pp.26-42.
- Melikishvili, A. Giorgi, (1954), *Drevnevostochnye Materialy Po İstorii Narodov Zakavkaz'ia [Transkafkasya Halkları'nın Tarihi ile İlgili Eskiçağ Doğu Kaynakları]*, Tiflis: Izd-vo Akademii Nauk Gruzinskoï SSR.
- Millar, Fergus, (2001), *The Roman Near East, 31 BC-AD 337*, Cambridge; MA; London: Harvard University Press.
- Millar, Fergus, (2006), *A Greek Roman Empire: Power and Belief under Theodosius II (408-450)*, Berkeley; London: University of California Press.
- Minorsky, Vladimir, (1913-1936), "Maiyāfāriḳīn", in; *Encyclopaedia of Islam, First Edition*, (Eds. Martijn T. Houtsma and Thomas W. Arnold, et al.), Vol. III, Leiden: Brill and Luzac & Co, pp.157-161.
- Minorsky, Vladimir, (1930), "Transcaucasica", *JA*, Vol. CCXVII, pp.41-112.

- Minorsky, Vladimir, (1943), "Oriental Studies in the U.S.S.R.", *Journal of the Royal Central Asian Society*, Vol. XXX, pp.81-101.
- Minorsky, Vladimir, (1953), "Caucasica IV", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. XV, N. III, pp.504-529.
- Minorsky, Vladimir, (1958), *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge: Heffer & Sons.
- Minorsky, Vladimir, (1977), *Studies in Caucasian History: I. New Light on the Shaddādids of Ganja. II. The Shaddādids of Ani. III. Prehistory of Saladin*, Reprint, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitchell, Stephen, (1980), *Aşvan Kale, Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia*, Oxford: BAR.
- Mitchell, Stephen, (1998), "The Cities of Asia Minor in the Age of Constantine", in; *Constantine: History, Historiography and Legend*, (Eds. Samuel N. C. Lieu and Dominic Montserrat), London; New York: Routledge, pp.52-73.
- Mitchell, Stephen, (2007), "Armenia", in; *Brill's New Pauly Supplements I - Volume 1: Chronologies of the Ancient World - Names, Dates and Dynasties*, (Eds. Walter Eder and Johannes Renger), Leiden; Boston: Brill, pp.94-98.
- Mitchell, Stephen, (2016), *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi, M.S. 284-641*, (Çev. Turhan Kaçar), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mitford, B. Timothy, (1980), "Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the Limes", *ANRW*, Bd. VII.7.2, pp.1169-1228.
- Momigliano, Arnaldo, (1954), "An Unsolved Problem of Historical Forgery: The *Scriptores Historiae Augustae*", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. XVII, N. I/II, pp.22-46.
- Momsen, Theodor, (1875), "Die Lage von Tigranokerta", *Hermes*, Vol. IX, N. II, pp.129-149.
- Morgan, de Jacques, (1936), *Manuel de Numismatique Orientale de L'antiquité et du Moyen Age*, Paris: Paul Geuthner.

- Morgan, de Jacques, (1965), *The History of the Armenian People, From the Remotest Times to the Present Day*, Boston: Hairenik Associates.
- Mosig-Walburg, Karin, (2006), “Der Armenienkrieg des Maximinus Daia”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 55/2, pp.247-255.
- Nersessian, N. Vrej, (2001), *Treasures from the Ark: 1700 Years of Armenian Christian Art*, London: British Library.
- Nersessian, N. Vrej, (2007), “Armenian Christianity”, in; *The Blackwell Companion to Eastern Christianity*, (Ed. Ken Parry), Oxford: Blackwell, pp.23-46.
- Nersoyan, J. Hagop, (1985-1986), “The Why and When of the Armenian Alphabet”, *JSAS*, Vol. II, pp-51-71.
- Nischer, Edward, (1923), “The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum”, *JRS*, Vol. XIII, pp.1-55.
- Norris, W. Frederick, (2008), “Greek Christianities”, in; *The Cambridge History of Christianity*, (Eds. Augustine Casiday and Frederick W. Norris), Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press, pp.70-117.
- Nöldeke, Theodor, (1879), *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leyden: Brill.
- Olshausen, Eckart, (2003), “Chalybes”, in; *Brill’s New Pauly, Antiquity*, (Eds. Hubert Cancik and Helmuth Schneider), Vol. III, Leiden; Boston: Brill, pp.184.
- Olshausen, Eckart, (2006), “Mossynoeci”, in; *Brill’s New Pauly, Antiquity*, (Eds. Hubert Cancik and Helmuth Schneider), Vol. IX, Leiden; Boston: Brill, pp.235.
- Olshausen, Eckart, (2009), “Tibareni”, in; *Brill’s New Pauly, Antiquity*, (Eds. Hubert Cancik and Helmuth Schneider), Vol. XIV, Leiden; Boston: Brill, pp.653.
- Ormanian, Malaghia, (1955), *The Church of Armenia, Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature, and Existing Condition*, (Çev. Marcar G. Gregory), Oxford: A. R. Mowbray & Co. LTD.

- Osborne, J. Michael, (1973), "Orontes", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. XXII, N. IV, pp.515-551.
- Otto, Adelheid, (2006), "Archeological Perspectives on the Localization of Naram-Sin's Armanum", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. LVIII, pp.1-26.
- Outtier, Bernard, (1999), "Une Forme Enrichie de la Légende d'Abgar en Arménien", in; *Apocryphes Arméniens: Transmission, Traduction, Création, Iconographie: Actes du Colloque International sur la Littérature Apocryphe en Langue Arménienne, Genève, 18-20 Septembre, 1997*, (Eds. Valentina Calzolari Bouvier, Jean-Daniel Kaestli and Bernard Outtier), Lausanne: Éditions du Zèbre, pp.129-145.
- Patterson, E. Lee, (2013), "Caracalla's Armenia", *Syllecta Classica*, Vol. XXIV, pp.173-199.
- Perikhanian, G. Anahit, (1966), "Une Inscription Araméende du Roi Artasēs Trouvée A Zanguēzour (Siwnik')", *REA*, n.s. Vol. III, pp.17-29.
- Perikhanian, G. Anahit, (1982), "Etimologičeskije Zametki I [Etimolojik Notlar I]", *Patma-Banasirakan Handes*, N. I, Erevan: Haykakan SSR Gitut'yunneri Akademiya Hratarakch'ut'yun, pp.55-62.
- Perikhanian, G. Anahit, (1993), *Materialy k Etimologičeskomu Slovarju Drevnearmianskovo Iazyka [Eski Ermeni Dilinin Etimolojik Sözlüğü için Malzemeler]*, Böl.1, Yerevan: Natsional'naya Akademiya Nauk Respubliki Armeniya.
- Petrosyan, Armen, (2007), "The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review", *JSAS*, Vol. XVI, pp.25-66.
- Piotrovsky, B. Borisovich, (1969), *Urartu*, London: Barrie & Rockliff: Cresset Press.
- Plontke-Lüning, Annegret, (2005), "Iberia", in; *Brill's New Pauly, Antiquity*, (Eds. Hubert Cancik and Helmuth Schneider), Vol. VI, Leiden; Boston: Brill, pp.694-695.

- Plontke-Lüning, Annegret, (2007), “PersArmenia”, in; *Brill’s New Pauly, Antiquity*, (Eds. Hubert Cancik and Helmuth Schneider), Vol. X, Leiden-Boston: Brill, pp.810.
- Pohlsander, A. Hans, (1980), “Philip the Arab and Christianity”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. XXIX, N. IV, pp.463-473.
- Potter, S. David, (2004), *The Roman Empire at Bay: A.D. 180-395*, London: Routledge.
- Pourshariati, Parvaneh (2008), *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, London: I.B. Tauris.
- Preiser-Kapeller, Johannes, (2001), *Die Verwaltungsgeschichte des Byzantinischen Armenien vom 5. bis zum 7. Jahrhundert (Entstehung des Themas Armeniakon)*, Unpublished PhD Thesis, Universität Wien.
- Rapp, H. Stephen, (1998), *The Georgian Royal Annals and Their Medieval Armenian Adaptation*, (Ed. Stephen H. Rapp), Vols. I-II, Delmar; New York: Caravan Books.
- Rapp, H. Stephen, (2003), *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Louvain: Peeters Publishers.
- Redgate, E. Anne, (2000), *The Armenians*, Oxford: Blackwell.
- Reinach, Théodore, (1890), *Mithridate Eupator, Roi de Pont*, Paris: Librairie de Firmin-Didot et Cie.
- Reynolds, Joyce, (1971), “Roman Inscriptions 1966-1970”, *JRS*, Vol. LXI, pp.136-152.
- Rostovtzeff, I. Michael, (1926), *The Social & Economic History of the Roman Empire*, Oxford: Clarendon Press.
- Rostovtzeff, I. Michael, (1936), “The Sarmatae and Parthians”, in; *CAH*, (Eds. Stanley A. Cook, Frank E. Adcock and Martin P. Charlesworth), Vol. XI, Cambridge: Cambridge University Press, pp.91-130.

- Rousseau, Philip, (1998), *Basil of Caesarea*, Berkeley; Oxford: University of California.
- Rubin, Zeev, (2008), “Persia and the Sasanian Monarchy (224–651)”, in; *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, (Ed. Jonathan Shepard), Cambridge: Cambridge University Press, pp.130-155.
- Russell, R. James, (1982), “Zoroastrian Problems in Armenia: Mihr and Vahagn”, in; *Classical Armenian Culture*, (Ed. Thomas J. Samuelian), Chico: Scholars Press, pp.1-7.
- Russell, R. James, (1987), *Zoroastrianism in Armenia*, (Ed. Richard N. Frye), Cambridge; MA; London: Department of Near Eastern Languages and Civilizations-Harvard Iranian Series.
- Russell, R. James, (1989), “Carmina Vahagni”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. XXXII, pp.317-330.
- Russell, R. James, (1990), “Pre-Christian Armenian Religion”, *ANRW*, Bd. II.18.4, pp.2679-2692.
- Russell, R. James, (1992), “The Etymology of Armenian *Vardavar*”, *Annual of Armenian Linguistics*, N. XIII, pp.63-69.
- Russell, R. James, (1994a), “On the Armeno-Iranian Roots of Mithraism”, *Studies in Mithraism*, (Ed. John R. Hinnelss), Roma: “L’Erma” di Bretschneider, pp.183-193.
- Russell, R. James, (1994b), “On the Origins and Invention of Armenian Script”, *Le Muséon, Revue d’Études Orientales*, Vol. CVII(3-4), pp.317-333.
- Russell, R. James, (1997), “The Formation of the Armenian Nation”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Vol. I, New York: St. Martin’s Press, pp.19-36.
- Russell, R. James, (2005), “ Early Armenian Civilization”, in; *The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity*, (Eds. Edmund Herzig and Marina Kurkchian), London: RoutledgeCurzon, pp.23-40.

- Russell, R. James, (2013), “The Roads Diverged: Ancient Cappadocia and Ancient Armenia”, in; *Armenian Kesaria/Kayseri and Cappadocia*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.33-42.
- Salvini, Mirjo, (1967), *Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla Storia della Formazione del Regno di Urartu*, Roma: Edizioni dell’Ateneo.
- Salvini, Mirjo, (1995), *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Sandalgian, Joseph, (1917), *Histoire Documentaire de l’Arménie des Âges du Paganisme*, Vol. II, New York: Ams Press.
- Sargsyan, Gagik, (1983), “Pap”, in; *HSH*, Vol. IX, pp.128-129.
- Sarkissian, Karen, (1965), *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, London: SPCK.
- Sartre, Maurice, (2005), *The Middle East under Rome*, Cambridge; MA; London: The Belknap Press of Harvard University.
- Sartre, Maurice, (2008), “Syria and Arabia”, in; *CAH*, (Ed. Alan K. Bowman), Vol. XI, Cambridge: Cambridge University Press, pp.635-664.
- Schmitt, Rüdiger, (1983), “Achaemenid Dynasty”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. I, Fasc. IV, pp.414-426.
- Schottky, Martin, (1989), *Media Atropatene und Gross-Armenien in Hellenistischer Zeit*, Bonn: R. Habelt.
- Seth, J. Mesrobian, (2005), *Armenians in India, From the Earliest Times to the Present Day: A Work of Original Research*, Yeniden Basım, New Delhi: Asian Educational Services.
- Seyfeli, Canan, (2011), “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXX, ss.139-183.
- Seyfeli, Canan, (2015), *Ermeni Kilise Merkezi, Ecmiatzin*, Konya: Çizgi Kitabevi.

- Shahbazi, Shapur, (1986), “Ardašīr II”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. II, Fasc. IV, pp. 380-381.
- Shahbazi, Shapur, (2002), “Šāpur I: History”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Online Version, (24 August 2017).
- Shahbazi, Shapur, (2004a), “Hormozd II”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. XII, Fasc. V, pp.464-465.
- Shahbazi, Shapur, (2004b), “Hormozd (2)”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. XII, Fasc. V, pp.461-462.
- Shahinyan, Arsen, (2014), *Rannesrednevekovaya Geografiya Armenii i Stran Yuzhnogo Kavkaza [Armenia ve Güney Kafkasya Ülkelerinin Erken Ortaçağ Coğrafyası]*, Saint Petersburg: Dmitriy Bulanin.
- Shayegan, M. Rahim, (2011), *Arsacids and Sasanians: Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sherwin-White, N. Adrian, (2006), “Lucullus, Pompey and the East”, in; *CAH*, (Eds. John A. Crook, Andrew Lintott and Elizabeth Rawson), Vol. IX, pp.229-265.
- Sinclair, A. Thomas, (1987-1990), *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, Vols. I-IV, London: Pindar Press.
- Sinclair, A. Thomas, (1994-1995), “The Site of Tigranocerta I”, *REA*, n.s. Vol. XXV, pp.183-254.
- Skold, Hannes, (1925), “L’Origine des Mamiconiens d’Après Motse de Khorene”, *REA*, Vol. V, pp.131-136.
- Smith, Kyle, (2016), *Constantine and the Captive Christians of Persia: Martyrdom and Religious Identity in Late Antiquity*, Oakland: University of California Press.
- Soukry, Arsène, (1881), *Géographie de Moïse de Corène d’Après Ptolémée*, Venise: Imprimerie Arménienne.

- Southern, Pat, (2001), *The Roman Empire from Severus to Constantine*, London: Routledge.
- Speidel, A. Michael, (2007), “The Development of the Roman Forces in Northeastern Anatolia. New evidence for the History of the Exercitus Cappadocicus”, in; *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest: Proceedings of a Colloquium Held at Potenza, Acerenza and Matera, Italy (May 2005)*, (Eds. Ariel Lewin and Pietrina Pellegrini), Oxford: Archaeopress, pp.73-90.
- Spiegel, Friedrich, (1871), *Erânische Alterthumskunde*, Leipzig: W. Engelmann.
- Stephenson, Paul, (2011), *Büyük Konstantin*, (Çev. Gürkan Ergin), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Stopka, Krzysztof, (2016), *Armenia Christiana Armenian Religious Identity and the Churches of Constantinople and Rome (4th–15th Century)*, Krakow: Jagiellonian University Press.
- Strobel, Karl, (2003), “Cappadocia”, in; *Brill’s New Pauly, Antiquity*, (Eds. Hubert Cancik and Helmuth Schneider), Vol. II, Leiden; Boston: Brill, pp.1073-1074.
- Sundermann, Werner, (1990), “Bidaxš”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. IV, London; Boston; Henley: Routledge & Kegan Paul, pp.242-244.
- Tafazzolī, Aḥmad, (1983), “Ādur-Bōzēd”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. I, Fasc. V, London; Boston; Henley: Routledge & Kegan Paul, pp.472.
- Ter-Ghewondyan, Aram, (1976). *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, (Trans. Nina G. Garsoïan), Lisbon: Livraria Bertrand.
- Terian, Abraham, (1987), “Koriwn’s Life of Mashtots’ As an Encomium”, *JSAS*, Vol. III, pp-1-14.
- Terian, Abraham, (2005), *Patriotism and Piety in Armenian Christianity: The Early Panegyrics on Saint Gregory*, Crestwood, New York: St. Vladimir’s Seminary Press.

- Tezcan, Mehmet, (2007), “V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. XXXII, ss.183-202.
- Tezcan, Mehmet, (2014), “İran Armeniası (Pers-Armenia)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, ss.149-182.
- Thierry, J. Michel, (1976), “Notes de Géographie Historique sur le Vaspurakan”, *REB*, Vol. XXXIV, N. I, pp.159-173.
- Thierry, J. Michel, (1989), *Monuments Arméniens du Vaspurakan*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Thierry, J. Michel, (1990), *Satrapes et Satrapies dans l’Empire Achéménide de Cyrus le Grand à Xerxès Ier*, Paris: Diffusion, Société d’Édition.
- Thomson, W. Robert, (1965), “An Armenian List of Heresies”, *The Journal of Theological Studies*, n.s. Vol. XVI, N. II, pp.358-367.
- Thomson, W. Robert, (1970), *The Teaching of Saint Gregory: An Early Armenian Catechism*, Cambridge: Harvard University Press.
- Thomson, W. Robert, (1975), “The Fathers in Early Armenian Literature”, *Studia Patristica*, Vol. XII, Berlin: Akademie Verlag GmbH, pp.457-470.
- Thomson, W. Robert, (1976), *Agat ‘angelos, History of the Armenians*, (Trans. Robert W. Thomson), Albany: State University of New York Press.
- Thomson, W. Robert, (1978), *Moses Khorenats’i, History of the Armenians*, (Trans. Robert W. Thomson), Cambridge; MA; London: Harvard University Press.
- Thomson, W. Robert, (1982), *History of Vardan and the Armenian War*, (Trans. Robert W. Thomson), Cambridge; MA; London: Harvard University Press.
- Thomson, W. Robert, (1988/1989), “Mission, Conversion, and Christianization: The Armenian Example”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. XII/XIII, pp.28-45.
- Thomson, W. Robert, (1991), *The History of Lazar P‘arpec ‘i*, (Trans. Robert W. Thomson), Atlanta: Scholars Press.
- Thomson, W. Robert, (1995), *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD*, Turnhout: Brepols.

- Thomson, W. Robert, (1997), “Constantine and Trdat in Armenian Tradition”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. L, N. I/III, pp.277-289.
- Thomson, W. Robert, (2002), “Syrian Christianity and the Conversion of Armenia,” in; *Die Christianisierung des Kaukasus*, (Ed. Werner Seibt), Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, pp.159-169.
- Thomson, W. Robert, (2008a), “Armenia (400–600)”, in; *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, (Ed. Jonathan Shepard), Cambridge: Cambridge University Press, pp.156-172.
- Thomson, W. Robert, (2008b), “Armenia in the Fifth and Sixth Century”, in; *CAH*, (Eds. Averil Cameron, Bryan Ward-Perkins and Michael Whitby), Vol. XIV, Cambridge: Cambridge University Press, pp.662-677.
- Thomson, W. Robert, (2010a), “Constantinople and Early Armenian Literature”, in; *Armenian Constantinople*, (Eds. Richard G. Hovannisian and Simon Palaysian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.19-38.
- Thomson, W. Robert, (2010b), *The Lives of Saint Gregory: The Armenian, Greek, Arabic, and Syriac Versions of The History Attributed to Agathangelos*, Ann Arbor: Caravan Books.
- Thorossian, Hiranth, (1951), *Histoire de la Littérature Arménienne, Des Origines Jusqu’à Nos Jours*, Paris: Librairie des Cinq Continents.
- Tirac‘yan, Gevorg, (1977), “Erevanduniner”, in; *HSH*, Vol. III, Erevan: Haykakan SSH Gitut‘yunneri Akademiya, pp.640.
- Tomaschek, Wilhelm, (1896), “Sasun und das Quellengebiet des Tigris”, *Akademie der Wissenschaften*, Vol. CXXXIII, Wien: In Comissions Bei Carl Gerold’s Sohn, pp.1-44.
- Toumanoff, Cyril, (1959a), “Introduction to Christian Caucasian History: The Formative Centuries (IVth-VIIIth)”, *Traditio*, Vol. XV, pp.1-106.
- Toumanoff, Cyril, (1959b), “A Note on the Orontids I”, *Muséon*, Vol. LXXII, pp.1-36.

- Toumanoff, Cyril, (1959c), "Some Aspects of Caucasian Social History", *Muséon*, Vol. LXXII, N. III-IV, pp.366-438.
- Toumanoff, Cyril, (1961a), "Introduction to Christian Caucasian History: II: States and Dynasties of the Formative Period", *Traditio*, Vol. XVII, pp.1-106.
- Toumanoff, Cyril, (1961b), "On the Date of Pseudo-Moses of Chorene", *Handes Amsorya*, Vol. LXXV, pp.467-471.
- Toumanoff, Cyril, (1961c), "The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century", *Muséon*, Vol. LXXIV, N. III-IV, pp.233-316.
- Toumanoff, Cyril, (1963), *Studies in Christian Caucasian History*, Washington DC: Georgetown University Press.
- Toumanoff, Cyril, (1969), "Chronology of the Early Kings of Iberia", *Traditio*, Vol. XXV, pp.1-33.
- Toumanoff, Cyril, (1987), "Arsacids, vii. The Arsacid Dynasty of Armenia", in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. II, London; New York: Routledge & Kegan Paul, pp.543-546.
- Toumanoff, Cyrille, (1976), *Manuel de Généalogie et de Chronologie Pour l'Histoire de la Caucasic Chrétienne: (Arménie, Géorgie, Albanie)*, Roma: Edizioni Aquila.
- Traina, Giusto, (2018), "Ambigua Gens? Methodological Problems in the Ancient Armenian History", in; *Reflections of Armenian Identity in History and Historiography*, (Eds. Hourii Berberian and Touraj Daryae), California: Jordan Center for Persian Studies, pp.71-79.
- Traina, Giusto, (2018), "The Rise of the Sasanians: The Armenian Evidence", in; *Sasanian Iran in the Context of Late Antiquity: The Bahari Lecture Series at the University of Oxford*, (Ed. Touraj Daryae), California: Jordan Center for Persian Studies, pp.107-119.
- Trever, V. Vasil'evna, (1953), *Ocherki po Istorii Kultury Drevnei Armenii [Armenia'nın Antik Kültür Tarihi Üzerine Denemeler]*, Moskva: Izd-vo Akademii Nauk SSR.

- Ulubabyan, Bagrat, (1976), “Gardman”, in; *HSH*, Vol. II, Erevan: Haykakan SSH Gitut‘yunneri Akademiya, pp.700.
- Ulubabyan, Bagrat, (1983), “Partav [Partaw]”, in; *HSH*, Vol. IX, Erevan: Haykakan SSH Gitut‘yunneri Akademiya, pp.210.
- Van Dam, Raymond, (2007a), “Bishops and Society”, in; *The Cambridge History of Christianity*, (Eds. Augustine Casiday and Frederick W. Norris), Vol. II, Cambridge: Cambridge University Press, pp.343-366.
- Van Dam, Raymond, (2007b), *The Roman Revolution of Constantine*, New York; Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Esbroeck, Michel, (1962), “Chronique Arménienne”, *Analecta Bollandiana*, Vol. LXXX, pp.423-445.
- Van Esbroeck, Michel, (1972), “Le Roi Sanatrouk et l’Apôtre Thaddée”, *REA*, n.s. Vol. IX, pp.241-283.
- Van Esbroeck, Michel, (1983), “La Naissance du Culte de Saint Barthélemy en Arménie”, *REA*, n.s. Vol. XVII, pp.171-195.
- Van Lint, M. Theo, (2009), “The Formation of Armenian Identity in the First Millenium”, *CHRC*, Vol. LXXXIX, N. I-III, Leiden: Brill, pp.251-278.
- Van Loon, M. Nanning, (1966), *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.
- Weber, Ursula, (2012), “Narseh, König der Könige von Ērān und Anērān” *IrAnt*, Vol. XLVII, Leiden: E.J. Brill, pp.153-302.
- Wheeler, L. Everett, (2002), “Southeastern Armenia as a Roman Frontier: Sophene, 188 B.C.-299 A.D.”, in; *Armenian Tsopk/Kharpert*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa: Mazda Publishers, pp.87-122.
- Whitby, Michael, (1983), “Arzanene in the Late Sixth Century”, in; *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, (Ed. Stephen Mitchell), Oxford: BAR, pp.205-217.
- Whittaker, R. Charles, (1994), *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Whittow, Mark, (1996), *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley: University of California Press.
- Wiesehöfer, K. Josef, (1987), “Ardašīr I i. History”, in; *EnIr*, (Ed. Ehsan Yarshater), Vol. II, Fasc. IV, London; New York: Routledge & Kegan Paul, pp.371-376.
- Wiesehöfer, K. Josef, (2003), “Carduchi”, in; *Brill’s New Pauly, Antiquity*, (Eds. Hubert Cancik and Helmuth Schneider), Vol. II, Leiden; Boston: Brill, pp.1095.
- Wiesehöfer, K. Josef, (2007), “Iranian Empires”, in; *Brill’s New Pauly Supplements I - Volume 1: Chronologies of the Ancient World - Names, Dates and Dynasties*, (Eds. Walter Eder and Johannes Renger), Leiden; Boston: Brill, pp.119-127.
- Wilkes, John, (2008), “Provinces and Frontiers”, in; *CAH*, (Ed. Alan K. Bowman), Vol. XII, Cambridge: Cambridge University Press, pp.212-268.
- Wilkinson, D. Richard, (1970), “Orontes, Son of Artasyras”, *REA*, n.s. Vol. VII, pp.445-450.
- Williams, John, (1829), *Two Essays on the Geography of Ancient Asia: Intended Partly to Illustrate the Campaigns of Alexander, and the Anabasis of Xenophon*, London: John Murray.
- Winkler, Gabriele, (1980), “Our Present Knowledge of the History of Agat’angelos and its Oriental Versions”, *REA*, n.s. Vol. XVI, pp.125-141.
- Winkler, Gabriele, (1985), “An Obscure Chapter in Armenian Church History (428-439)”, *REA*, n.s. Vol. XIX, pp.85-179.
- Winkler, Gabriele, (1994), *Koriwns Biographie des Mesrop Maštoc’: Übersetzung und Kommentar*, Roma: Pontificio Istituto Orientale.
- Winter, Engelbert, (1989), “On the Regulation of the Eastern Frontier of the Roman Empire in 298”, in; *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, (Eds. David H. French and Chris S. Lightfoot), Part. II, Oxford: BAR, pp.555-571.
- Yamada, Shigeo, (2006), “The City of Togarma in Neo-Assyrian Sources”, *Altorientalische Forschungen*, Vol. XXXIII, N. II, pp.223-236.

Zaehner, C. Robert, (1972), *Zurvan; A Zoroastrian Dilemma*, New York: Biblo and Tannen.

Zaryan, Armen, (1974), “At‘ši-Bagawan”, in; *HSH*, Vol. I, Erevan: Haykakan SSH Gitut‘yunneri Akademiya, pp.132.

Zaryan, Armen, (1976), “Bardulimeosi Vank’”, in; *HSH*, Vol. II, Erevan: Haykakan SSH Gitut‘yunneri Akademiya, pp.314-315.

EKLER

İÇİNDEKİLER (EKLER)

EK 1. TRANSKRİPSİYON METİNLERİ	249
EK 1.1. Aziz Grigor'un IV. Tiridates'in Hizmetine Girmesi (MS yak.300).....	249
EK 1.2. Diocletianus'un IV. Tiridates'e Mektubu (MS. yak.305).....	250
EK 1.3. <i>Kat'olikos Vrt'anēs</i> 'in II. Constantius'a Mektubu (MS 330?)	252
EK 1.4. II. Şābuhr'un Tigranocerta'ya Mektubu (MS yak.359)	253
EK 1.5. III. Şābuhr'un III. Arsaces'e Gönderdiği Mektup (MS 387/8).....	254
EK 1.6. <i>Naxararlar</i> ın Kral IV. Khosrov'a Mektubu (MS yak.388).....	255
EK 1.7. Aziz Sahak'ın II. Theodosius'a Mektubu (MS yak.422).....	257
EK 1.8. II. Yazdgerd'in Armenia'dan Süvari Birliği Talep Etmesi (MS yak.448).....	258
EK 1.9A. II. Yazdgerd'in Armenia'ya Gönderdiği Mektup (MS 449).....	259
EK 1.9B. II. Yazdgerd'in Armenia'ya Gönderdiği Mektup (MS 449).....	262
EK 1.10. Armenia'dan II. Theodosius'a Mektup (MS 450)	263
EK 2. YUNANCA-LATİNCE TOPOĞRAFYA SÖZLÜĞÜ	264
EK 3. KLASİK ERMENİCE TOPOĞRAFYA SÖZLÜĞÜ	274
EK 4. AŞXARHAC'OYC'A GÖRE ARMENIA, IBERIA VE ALBANIA	297
EK 4.1. ARMENIA.....	297
EK 4.2. IBERIA	306
EK 4.3. ALBANIA	308
EK 5. TEKNİK TERİMLER SÖZLÜĞÜ	309
EK 6. KLASİK ERMENİCE SÖZLÜĞÜ	312
EK 7. HANEDAN/KRAL LİSTELERİ	314
EK 7.1. ARMENIA (MÖ 570-MS 428)	314
EK 7.1.1. Orontid/Eruanduni (MÖ 570-190).....	314
EK 7.1.2. Artaxiad/Artaşesian (MÖ 190-MS 15)	315
EK 7.1.3. Roma-İran Hâkimiyeti (MÖ 5-MS 53).....	316
EK 7.1.4. Arşakid/Arşakuni (53-428).....	317

EK 7.2. ROMA İMPARATORLUĞU (MÖ 27-MS 457).....	320
EK 7.2.1. Julio-Claudian Hanedanı (MÖ 27-MS 68).....	320
EK 7.2.2. Dört İmparator Yılı ve Flavius Hanedanı (68-96).....	320
EK 7.2.3. Nerva ve Antonine Hanedanları (96-192).....	321
EK 7.2.4. Beş İmparator Yılı ve Severus Hanedanı (193-235)	321
EK 7.2.5. Askerî Anarşi Dönemi/III. Yüzyıl Krizi (235-284)	322
EK 7.2.6. <i>Tetrarchia</i> Dönemi ve Constantinus Hanedanı (284-364).....	323
EK 7.2.7. Valentinianus Hanedanı (364-375)	324
EK 7.2.8. Theodosius Hanedanı (379-457).....	324
EK 7.3. İRAN KRALLARI (MÖ 559-MS 628).....	325
EK 7.3.1. Akhaimenid Hanedanı (MÖ 559-330)	325
EK 7.3.2. Arşakid Hanedanı (MÖ 247-MS 224).....	326
EK 7.3.3. Sâsânî Hanedanı (224-628).....	328
EK 7.4. IBERIA (MÖ 299-MS 580)	330
EK 7.4.1. P'arnavaz Hanedanı (MÖ 299-159).....	330
EK 7.4.2. Nemrut/II. P'arnavaz Hanedanı (MÖ 159-90)	330
EK 7.4.3. Artaxiad/Artaşesian Hanedanı (MÖ 90-30).....	330
EK 7.4.4. Nemrut Hanedanı (MÖ 30-MS 1).....	330
EK 7.4.5. III. P'arnavaz Hanedanı (1-189)	331
EK 7.4.6. Arşakid Hanedanı (189-284).....	331
EK 7.4.7. Husraw Hanedanı (284-580).....	332
EK 7.5. ALBANIA (<i>yak.</i> II-III. yüzyıl- <i>yak.</i> 510).....	333
EK 7.5.1. Arşakid Hanedanı (<i>yak.</i> II.yüzyıl-510).....	333
EK 8. SENKRETİK ARMENIA PANTHEONU	334
EK 9. ARMENIA'NIN NAXARAR LİSTELERİ (<i>GAHNAMAK</i>).....	337

EK-1. TRANSKRİPSİYON METİNLERİ

EK-1.1. Aziz Grigor'un IV. Tiridates'in Hizmetine Girmesi (MS yak.300)

Արդ՝ երթեալ, սնեալ և ուսեալ Տրդատէս առ կոմսի ուսեմն Լիկիանէս անուն կոչելոյ: Իսկ որդի Պարթևին որ ի կողմանս Յունաց գաղթեաց՝ սնանէր և ուսանէր ի կեսարիայ կապադովկացոց քաղաքին. և մերձաւորեալ զնա սնոյց դայեկօք երկիւղին Քրիստոսի. և ուսեալ ևս զքրիստոսական դպրութեան հանգամանս, ընտանի եղեալ զրոց Աստուծոյ, և մերձեալ յերկիր Տեառն, որոյ անին ճանաչէր Գրիգորին: Իբրև տեղեկացաւ ի դայեկացն հայրենի գործոցն որ եղեալն էին՝ ել և զնաց առ Տրդատինս ըստ հեշտ պաշտաման: Եւ թաքուցանէր զանձն, և զայն ինչ ի վեր ոչ հանէր, թէ ոյր, կամ ու ստի, կամ որպէս, կամ զիարդ. զանձն ի ծառայութիւն առեալ ի հնազանդութեան պաշտէր առաջի նորա:

Trdat, Likianes diye bilinen bir kralın evinde büyüdü ve eğitildi. Diğer taraftan Yunan Bölgesi'ne kaçan Partewlinin (Parth) oğlu, Cappadocia'nın merkezi Caesarea'da büyüdü ve eğitildi. Ve hocaları tarafından İsa korkusuyla büyütüldü; Hıristiyan eğitimi aldı, tanrının kutsal yazılarıyla tanıştı ve tanrının korkusuna yakınlaştı. Onun adı Grigoris diye çağrılırdı. Hocaları tarafından babasının yaptığı işleri öğrenince, Trdat'a gitti ve gönüllü olarak hizmetine girdi. Fakat kimliğini ve kim, ne zaman, nasıl ve niçin olduğunu gizledi. Kendini işine adadı ve itaatkârca hizmet etti.

Kaynak: *Agat'-angelay Patmut'iwn Hayots'*, (1909), (Eds. G. Tēr-Mkrtch'ean-St. Kanayeats'), Tbilisi: Martiroseanc, pp.24-25. [Aa, 37]

EK-1.2. Diocletianus'un IV. Tiridates'e Mektubu (MS. yak.305)

Ինքնակալ կայսր Դիոկղետիանոս, առ սիրելի եղբայր պթոռակից մեր Տրդատ ողջոյն:

Գիտութիւն լիցի եղբայրութեանդ քում նիզակակցի մերում վասն չարեացս, որ անցանենն ընդ մեզ հանապազ ի մոլար աղանդէս քրիստոնէից. զի յամենայնի դարովեալ լինի տէրութիւնս մեր յուխտէ նոցա, եւ արհամարհեալ լինի արքայութիւնս մեր ի նոցանէ. եւ ինչ համեստութիւն ոչ գոյ ի նոսա: Ջի ինքեանք զմեռեալ ոմն զխաչեալ պաշտեն, եւ փայտի երկիր պագանեն, եւ զոսկերս սպանելոցն պաշտեն, որ զհրեանց մահն, որ վասն Աստուծոյն իրեանց է, փառս եւ պատիւս համարին: Եւ ի մերոց արդար օրինացս դատապարտեալ լինին. վասն զի եւ զմեր զնախնիսն, զառաջին հարսն զթագաւորսն, դառնացուցեալս ձանձրացուցին. զի մեր սուրբս բթեցան, եւ նոքա ոչ զարհուրեցան ի մեռանելոյ: Ջի ինքեանք զհետ Հրէի ուրումն խաչելոյ մոլորեալ են, եւ զթագաւորս անպատուել ուսուցանեն, եւ զլիտովին իսկ զպատկերս դիցն զաստուածոց անարգել ուսուցանեն:

Նա եւ զլուսաւորացդ զօրութիւն, զարեգական եւ զլուսնի աստեղօքդ հանդերձ, առ ոչինչ համարին, նա եւ արարած առնեն այնր խաչելոյ: Եւ զլիտովին զպատկերս դիցն աստուածոցն անարգել ուսուցանեն. Եւ զաշխարհս ամենայն փոխեցին ի պաշտամանէ դիցն. մինչեւ զի եւ զկանայս անգամ յարանց եւ զարս ի կանանց կենդանւոյն մեկնեալս հեռացուցանեն: Թէպէտ եւ ազգի ազգի պատուհաս տանջանաց ի վերայ եղաք, առաւել եւս տոչորեալ յորդագոյնս տարածեցաւ աղանդ նոցա: Թէպէտ եւ բիւրապատիկ ինչ արհաւիրս սաստից արկաք ի վերայ նոցա, ի հեղումն արեան նոցա առաւել եւս բոխեաց յորդեաց ազանդ նոցա:

İmparator kaysr Diokletianos'tan sevgili kardeşimiz ve arkadaşımız Trdat'a selamlar.

Kardeşimiz ve silah yoldaşımız, sürekli Hıristiyanların sapkın mezhebinden kaynaklanan kötülükleri bilsin. Majestelerimiz onların dinleri tarafından alaya alındı ve bizim kurallarımız onlar tarafından aşağılandı; onlarda hiç saygı yok. Çünkü onlar, ölü ve çarmıha gerilmiş bir insana ibadet ediyor, haça tapınıyor, ölümü getirenlerin kemiklerine ibadet ediyorlar ve tanrıları adına kendi ölümlerini zafer ve onur olarak görüyorlar. Onlar adil yasalarımız tarafından kınandılar çünkü atalarımızı, babalarımızı ve eski kuşaklarımızı öfkeliendirip kızdırdılar. Bizim kılıçlarımız köreldi ve onlar ölümden korkmadılar. Çarmıha gerilmiş bir Yahudi'nin (Hrēi) peşinden gittiler ve kralın onurunu sarsıp ilahi tanrıların görüntülerine saygısızlık ettiler. Aynı şekilde, bilgeliğin, güneşin, ayın ve yıldızların gücünü boşa çıkarıp onları çarmıha gerilmiş olanın yarattıkları olarak kabul ederler. İlahi tanrıların heykellerine saygısızlık eder ve tüm dünyayı tanrıların ibadetinden mahrum bırakırlar. Hayatları boyunca kadınları kocalarından ve erkekleri de eşlerinden ayırırlar. Her ne kadar onlara her türlü acımasız cezaları vermiş olsak da onların mezhebi daha fazla alevlendi ve daha geniş yayıldı. Onlara karşı sayısız kötü tehdit oluştursak da onların kanlarının her dökülmesinde onların mezhebi daha da gelişti ve yayıldı.

Ղեպ եղեւ տեսանել ինձ յաղանդոյ
ուսման նոցա օրհորդ մի կոյս լ
գեղեցիկ, եւ կամեցայ առնուլ զնա ինձ
կնութեան. սակայն եւ զայն իշխեցին
խորամանգել յինէն: Եւ ոչ իբրեւ ի
թագաւոր ցանկութեամբ
փափաքեցին յիս. եւ ոչ ի սաստից
սպառնալեաց իմոց երկեան ինչ նոքա.
այլ առաւել եւս վասն աղանդոյն
իւրեանց, աղտեղի եւ պիղծ եւ զարշ
համարեցան զիս, եւ սնուցիչ նորին
դայեկան ի կողմանս ձերոյ
տէրութեան փախուցեալս
յուղարկրցին:

Մրդ, փոյթ լիցի քեզ, եղբայր մեր, զի
ուր եւ իցեն զկողմամբքդ զայդոքիւք,
զհետս նոցա գտանել մարթասցես. եւ
որ ընդ նմայն իցեն դայեկան
հանդերձ, վրիժուց մահու արժանի
արասցես. եւ զհրապուրեալն
զչքնադագեղն ինձ ի սոյն այսրէն
յուղարկեցես. ապա թէ հաճոյ
թուեսցի քեզ տեսիլ գեղոյ նորա,
այդրէն առ քեզ պահեցես, զի ոչ
երբէք գտաւ նման նմա ի մէջ Յունաց
աշխարհիս: Ողջ լեր դիցն
պաշտամամբ ամենայն պատուով:

Onların mezhepleri arasında genç ve
güzel bir kız gördüm, onu eş olarak
almak istedim. Ama bunda da beni
aldatmayı başardılar. Kral olarak
benimle mutlu olmadılar, şiddetli
tehditlerimden korkmadılar.
Mezheplerinden dolayı beni lekeli, saf
ve iğrenç olarak gördüler ve
mürebbiyeleriyle krallık bölgene
kaçtılar.

Kardeşim, onların izini bulmak için
acele et, onlar senin bölgede herhangi
bir yerde olabilirler. Ve onunla birlikte
olabilecek herkesten ölümün
intikamını al. Ve bana bu güzel
sihirbazı geri gönder. Fakat eğer onun
güzelliği seni memnun ederse onu
kendine sakla, çünkü Yunan
topraklarında onun gibi hiç kimse
yoktur. Tüm onurla, tanrıların inancıyla
iyi ol.

Kaynak: *Agat'-angelay Patmut'iwn Hayots'*, (1909), (Eds. G. Tēr-Mkrtch'ean-St. Kanayeats'), Tbilisi: Martiroseanc, pp.86-88. [Aa, 152-156]

EK-1.3. *Kat'olikos Vrt'anēs'in II. Constantius'a Mektubu (MS 330?)*

“Եպիսկոպոսապետ Վրթանէս և որք էնդ նովաւ եպիսկոպոսունք և ամենայն նախարարք Հայոց մեծաց. տեանն մերոյ Կոստանդէայ կայսեր ինքնակալի խնդալ:

“Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հորն քո Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. և մի տացես զաշխարհս քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զԽոսրով: Քանզի Աստուած զձեզ ոչ միայն Եւրոպայ, այլ և ամենայն Միջերկրեայցս տիրեցոյց. եւ ահ զօրութեան ձերոյ եհաս մինչեւ ի ծագս երկրի: Եւ մեք խնդրեմք առաւել քան զառաւել տիրել ձեզ:

Ողջ լերուք”:

Constantius'un Cevabı

“Աւգոստոս ինքնակալ կայսր Կոստանդոս. մեծիդ Վրթանիսի և ամենայն աշխարհականաց քոց խնդալ:

“Առաքեցի ձեզ զօր յօգնականութիւն, և հրաման թագաւորեցուցանել ձեզ զԽոսրով որդի արքայի ձերոյ Տրդատայ. որպէս զի ի բարեկարգութիւն հաստատեալ, մեզ ծառայեսցիք միամտութեամբ:

Ողջ լերուք”:

Başpiskopos Vrt'anēs, onun emrindeki tüm piskoposlar ve Büyük Armenia'nın tüm *naxarar*larından lordumuz İmparator Kayser Kostandey'a selamlar...

Babanız Kostandianos ile kralımız Trdat'ın yeminli antlaşmasını hatırlayın ve bu ülkeyi tanrısız İranlılara vermeyin, dahası Trdat'ın oğlu Xosrov'un kral olması için bir orduyla bize yardım edin. Çünkü tanrı seni sadece Ewropa'nın değil bütün Akdeniz'in lordu yaptı ve gücünüzün haşmeti yeryüzünün sonuna ulaştı. Biz, sizin her zamankinden daha büyük bir imparatorluğu yönetmenizi arzuluyoruz.

İyi olun.

Kaysr Awgostos Kostandos'tan Büyük Vrt'anēs ve senin bütün vatandaşlarına selamlar...

Kral Trdat'ın oğlu Xosrov'u size kral yapma emriyle bir ordu gönderdim, böylece sağlam bir düzen kurarak bize sadakatle hizmet edebilirsiniz.

İyi olun.

Kaynak: Movsisi Xorenac'woy, (1913), *Hayoc' Patmut'iwne*, (Eds. Manuk Abelean and Set Yarowt'iwnean), Tbilisi, pp.261. [MX, III.5]

EK-1.4. II. Šābuhr'un Tigranocerta'ya Mektubu (MS yak.359)

Մազդեզանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ. Տիգրանակերտեայց, որք ոչ եւս էք անուանելոց ի մէջ Արեաց եւ Անարեաց:

“Ես կամէի ի մէնջ սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղութեամբ եւ քաջօրէն ազատութեամն զմուտն առնել. եւ եթէ դուք Տիգրանակերտեայք, որ առաջին էք, ոչ շահատակութեամբ ասեմ, այլ ի մտէ ուղեւորութեանս, ընդդէմ կացէք ինձ՝ ի ձէնջ ուսցին եւ այլք գդոյն առնել: Այլ ի դարձին իմում բարկութեամբ այսպէս վանեցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խեռեալ ստահակելոց”:

Mazdeanların en cesuru, krallar kralı Šāpuh'tan, bundan böyle isimleri Arean (Aryan) ve Arean olmayanların arasında olan Tigranakert sakinlerine,

“Sizden başlayarak, yolumdaki bütün şehirlere barış ve soylu özgürlük içinde girmeyi diledim. Ve eğer siz, ilk olan Tigranakert sakinleri, cesarettten değil, yolumda olduğunuz için, eğer bana karşı olursanız, diğerleri de yaptığımız şeyin aynısı sizden öğrenecek. [Bu yüzden] döndüğümde sizi öfkemle yok edeceğim ki, küstah ve dik başlılar için yeniden örnek olacaksınız”.

Kaynak: Movsisi Xorenac'woy, (1913), *Hayoc' Patmut'iwnean*, (Eds. Manuk Abelean and Set Yarowt'iwnean), Tbilisi, pp.287-288. [MX, III.26]

EK-1.5. III. Šābuhr'un III. Arsaces'e Gönderdiği Mektup (MS 387/8)

“Դիցազնաց քաջ, Շապուհ արքայից արքայ. նախարարաց Հայոց, որոց կալուած իշխանութեան յիմ բաժնին հասան. ողջոյն շատ շնորհեմ ձեզ”:

“Թէպէտ եւ ձեր ոչ ազատաբար արարեալ, թողէք զիրաքանչիւր իշխանութիւնս, եւ մեզ ոչ ինչ նիսազ էր ի ձէնջ, սակայն ըստ տիրաբար խնամոց գթացաք ի ձեզ եւ յաշխարհիդ ձեր. զմտաւ ածեալ, եթէ ոչ կարեն հօտք առանց հովուաց լինել, եւ հովիւք առանց բարիոք վերակացուի, վասն որոյ թագաւորեցուցաք ձեզ զԽոսրով ոմն ի դէնէ ձերմէ, եւ յազգէ՛ բնիկ ձերոյ տէրութեանդ: Արդ՝ դարձեալ ձեր յիրաքանչիւր արարս իշխեցէք, որպէս եւ ցայժմ: Երդուեալ ի հուր եւ ի ջուր եւ ի փառս անմահից իմոց նախնեաց, զի առանց նենգութեան եւ պատրանաց արարաք զայդ, եւ անշրջելի պահեմք: Իսկ այնք որք ոչ լուիցեն հրամանաց մերոց՝ զտունս նոցա հանդերձ զհիօք եւ դաստակերտօք հրամայեցաք ունել յարքունիս: Ողջ լերուք”:

“Kahramanların en cesuru, krallar kralı Šābuhr’dan, toprakları benim bölgeme düşen Armenia prenslerine, sizlere çok selamlar gönderiyorum.”

“Her biriniz bölgesini terk ederek soylu hareket etmediğiniz hâlde ve bizim sizden hiçbir şeye ihtiyacımız olmadığı hâlde, yine de kraliyet endişemiz uyarınca size ve topraklarınıza merhamet ettik. Sürüler çobanlar olmadan olmaz veya iyi bir idareci olmadan çobanlar olmaz diye düşünerek kralınız olarak kendi dininizden ve kendi kraliyet ailenizden olan Xosrov’u kral yaptık. Bu yüzden her biriniz dönün ve bugüne kadar yaptığınız gibi kendi mülklerinizi yönetin. Ateşin, suyun ve ölümsüz atalarımın şerefi üzerine yemin ediyorum ki bunu aldatma veya sahtekârlık olmadan yapıyoruz ve geri alınmaz bir hâlde tutacağız. Fakat bizim emirlerimize uymayan kişilerin malikâne ve mülklerine kraliyet hazinesi adına el konulması emrini verdik. İyi olun”.

Kaynak: Movsisi Xorenac’woy, (1913), *Hayoc’ Patmut’iwn*, (Eds. Manuk Abelean and Set Yarowt’iwn), Tbilisi, pp.310-311. [MX, III.42]

EK-1.6. Naxararların Kral IV. Khosrov'a Mektubu (MS yak.388)

“Ստրատելատ Գագաւոնի եւ ամենայն նախարարք Հայոց մասին Յունաց տեսոն մերում Խոսրովայ արքային կողմանն Այրարատոյ խնդալ”:

Ինքնին, տէր, գիտես զմիամտութիւն մեր առ յիշեցեալ թագաւորին մերում Արշակայ, զոր մինչեւ ցոր վախճանի նորա անշրջելի պահեցաք. եւ արդ խորհեալ եմք նոյնպէս ծառայել քեզ միամտութեամբ, եթէ հաստատեցես առ մեզ դաշամբք զերիսս զայս. առաջին ջիշել զյանցանս մեր, զոր պատերազմեցաք ընդ քեզ ի Հարկէ եւ ոչ ի կամաց:

Երկրորդ՝ զի դարձուցես ի մեզ զամենայն ժառանգութիւնս մեր որ ի մասինդ Պարսից, զոր հատէք յարքունիս: Երրորդ՝ հնարել թափել զմեզ ի կայսերէ, զի, ո վրդովեցեն զբնակութիւնս մեր, որք ունիմք իշխանութիւն յայսմ բաժնի: Եւ զայս պայման ուխտի գրեալ եւ խաչ հաստատեալ կնքեցես. զորս տեսեալ՝ փութացուք ի ծառայութիւն ձեր: Ողջ լէր, տէր մեր:

Komutan Gazawon ve Armenia'nın Yunan Bölgesi'ndeki tüm *naxarar*larından, Ayrarat Bölgesi'nin kralı, lordumuz Xosrov'a selamlar,

Lordumuz, sen kendin, bizim ölüm gününe kadar kutsal saydığımız son kralımız Arşak'a olan sadakatimizi biliyorsunuz. Ve şimdi, eğer bizim şu üç şartımızı bir antlaşma ile kabul edersen, benzer bağlılıkla sana hizmet etmeye karar verdik. İlk olarak, size karşı zoraki ve gönülsüzce olan savaşlarımızdaki suçlarımızı hatırlamayın.

İkinci olarak, saray tarafından el konulan İran Bölgesi'ndeki kalıtsal topraklarımızın tümünü bize geri verin. Üçüncüsü, bu bölgede sahip olduğumuz mülkler onları rahatsız etmeden bizi imparatorundan kurtarmak için bir çare bulun. Ve bu sözleşmeyi yazılı hâle getirin ve haç mühürüyle onaylayın. Onu [sözleşmeyi] gördüğümüzde, hizmetinize girmek için acele edeceğiz. İyi ol, lordumuz.

IV. Khosrov'un Cevabı:

“Քաջ արանց Խոսրով Հայոց արքայ. ստրատելատիդ Գազաունի եւ ամենայն նախարարացդ մերոց ողջոյն շատ:

Ուրախ լերուք, զի եւ մեք ողջ եմք, եւ ուրախացաք ընդ լուր ողջունի ձերոյ. եւ առաքեցաք ըստ խնդրոյ ձերոյ զայս պայման ուխտի: Առաջին՝ չիշել զյանցանս ձեր, զոր չունէաք առ յանցանս իսկ, այլ առ երախտաւորս՝ զմիամտելն առ թագաւորին Արշակունւոյ զոր պաշտէիքն. զի եւ առ մեզ զնոյն յուսամք լինել: Երկրորդ՝ դարձուցանել ի ձեզ զԺառանգութիւնս ձեր, զոր ունիմք յարքունիս. բայց յայնմանէ, զոր ումեք ումեք պարգեւեցաք, զի ոչ շրջին թագաւորաց առանց վնասու, մանաւանդ զի ի դիւան հորն մերոյ տեառն Շապիոյ արքայից արքային եմուտ. այլ փոխանակ ընդ այնր յարքունուստ լնուք եւ զձերոյն պակասութիւն: Երրորդ՝ թափեմք զձեզ ի գործակալացն Յունաց, թէպէտ պատերազմաւ ընդ կայսեր, թէպէտ խաղաղութեամբ:

“Եւ զքեզ, Գազաուն, արիւն իմ եւ հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց ազգականութեանն, այլ ըստ արդեանս, որ ի մօրէ քումմէ Արշանուշայ Արշակունւոյ, հանեալ զքեզ ի հայրենեաց քոց Կամսարականաց, եւ ի մայրենիս քո յիմս առեալ ազգ՝ Արշակունի անուանք պատուեցից”:

İnsanların en cesuru Armenia kralı Xosrov'dan komutan Gazawon ve bizim bütün prenslerimize çok selamlar,

Sevinçli oldum, çünkü biz iyiyiz ve selam göndermene mutlu olduk. Ve bu antlaşmayı isteğin doğrultusunda gönderdik.

İlk olarak, aslında suç olarak düşünmediğimiz aksine iyilikbilir insanların hizmet ettiğiniz Arşakid kralına sadakati olarak düşündüğümüz kabahatlerinizi hatırlamayacağız, çünkü bize karşı da aynı olacağınızı umut ediyoruz. İkincisi, saray adına el koyduğumuz kalıtsal topraklarınızı çeşitleri insanlara söz verdiğimiz istisnalar hariç size geri veriyoruz. Çünkü kralların hibeleri hasar olmadan geri alınamaz; özellikle krallar kralı lordumuz Şapuh babamızın arşivlerine dâhil olanlar. Fakat onların yerine, ihtiyaçlarınızı kraliyet hazinesinden karşılayacağız. Üçüncüsü, sizi Yunan valilerden kurtaracağız, bu Yunan imparatoruna karşı savaş ya da barışçıl yollarla olacak.

Ve sen Gazawon, kanım, akrabam, seni önceki kökenine göre değil, annen Arşakid Arşanuş'tan aldığı haklar uyarınca, ataların Kamsarakan ailesinden alıp, Arşakid ismiyle onurlandırarak annenin ve benim [ailemin] içine kabul edeceğim.

Kaynak: Movsisi Xorenac'woy, (1913), *Hayoc' Patmut' iwn*, (Eds. Manuk Abelean and Set Yarowt' iwn), Tbilisi, pp.318-319. [MX, III.48]

EK-1.7. Aziz Sahak’ın II. Theodosius’a Mektubu (MS yak.422)

“Խաղաղասիրի կայսեր, տեանն իմում Աւգոստոս Թեոդոսի. Սահակ Հայոց եպիսկոպոս, ի Տէր ինդալ”:

“Գիտեմ, զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է ի լսելիս ինքնակալիդ. սակս որոյ յուսալով ի գթածութիւն բարերարութեանդ քոյ դիմեալ ապաւինեցայ յոտս ձեր. եւ ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սոցա: Այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչեւ զնշանագիրսն անգամ ոչ ընկալան, զորս եբեր նոյն այր՝ զոր առաքեցի առ ձեր բարերարութեանդ, բազում անգամ ճգնեալ դորա յԱսորոց աշխարհն: Արդ հաճոյ թուեսցի տերութեանդ ձերում՝ ոչ անիշխան առնել զմեզ ի մերում վիճակիս, եւ հրամայել ընդունել զմեզ եւ զվարդապետութիւնս մեր: Ողջ լեր:”

“Barışsever Kayser, lordum Awgostos T’ēodosi’ye, Armenia rahibi Sahak’tan, lordlar lorduna selamlar”.

“Üzüntülü haberlerin majestelerinin kulaklarına ulaştığını biliyorum. Bu yüzden merhametinizin hürmetine güvenerek ayaklarınıza sığınmaya geldim ama yöneticilerinizin idaresinde durumumdan ötürü hoş karşılanmadım. Suriye’deki pek çok musibetten sonra senin yardımseverliğine gönderdiğim aynı adam (Maštoc’) tarafından getirilen alfabeyi bile kabul etmeyerek bizden çok nefret ettiler. Şimdi majesteleri, rica ederim sahip olduğumuz durumdan ötürü bizi güçsüz hâle getirmeyin; biz ve bizim aldığımız öğretiyi emredin. İyi olun”.

Kaynak: Movsisi Xorenac’woy, (1913), *Hayoc’ Patmut’iwn*, (Eds. Manuk Abelean and Set Yarowt’iwn), Tbilisi, pp.333. [MX, III.57]

EK-1.8. II. Yazdgerd'in Armenia'dan Süvari Birliği Talep Etmesi (MS yak.448)

“Առ ամենայն ազգս տէրութեան իմոյ՝ Արեաց և անարեաց, բազմացի ի ձեզ ողջոյն մարդասիրութեան մերոյ. դուք ողջ լերուք, և մեք մեզէն ողջ եմք դիցն օգնականութեամբ:

Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնելոյ գործոյ պատերազմի՝ սիրով մարգասիրութեամբ նուաճեցաք զամենայն երկիրն մեզ ի ճառայութիւն. դուք զբարի գնտաւ ածէք, և անսպառ լերուք յուրախութեան. բայց բան զայս կատարեցէք վաղվաղակի, զոր ասեմքո:

Մեք ի մտի եղաք անվրէպ խորհրդովք խաղալ գնալ յաշխարհն արեւելից, աստուածոցն օգնականութեամբ դարձուցանել ի մեզ զտէրութիւնն Քուշանաց. դուք իբրեւ զհրովարտակս զայս տեսանէք, անխափան վաղվաղակի այրեւձի՝ զումարեցէք առաջի քան զիս, յանդիման լերոք ինձ յԱպար աշխարհին:

Arean ve Arean olmayan imparatorluğumun bütün milletlerine, iyi niyetlerimiz sizin için çoğalabilir. İyi olun ve biz de tanrıların yardımıyla iyiyiz.

Size herhangi bir sorun çıkarmadan Yunan topraklarına ilerledik ve sevgi dolu yardımımızla savaşmaksızın bütün toprakları bizlere tabi kıldık. Kutlayın ve sevinçli olmaktan çekinmeyin. Fakat uygulamaya koyduğumuz bu emri acilen yerine getirin.

Mutlak hükmümüzle K'uşan İmparatorluğunu tanrının yardımıyla bizlere tabi kılmak için doğuya doğru ilerlemeye karar verdik. Bu fermanı gördüğünüzde, geciktirmeden derhal süvarilerinizi toplayın ve Apar topraklarıyla benimle buluşun.

Kaynak: Elišē Vardapeti, (1903), *Vasn Vardanay ew Hayoc' Paterazmin*, (Ed. Mik'ayēl P. P'ort'ugal), Venetik: Ī Tparani Sowrb Ghazarow, pp.188-189. [Elišē, II,p9-p10]

EK-1.9A. II. Yazdgerd'in Armenia'ya Gönderdiği Mektup (MS 449)

Միհրնէրսեհ վզրուկ հրամանատար
Երան և տանէրան, Հայոց մեծաց
ողջոյն շատ:

Դուք գիտասցիք, ամենայն մարդ որ
բնակեալ է ՚ի ներքոյ երկնի, և ոչ ունի
զօրէնս դէնիմագդեզն. նա խուլ և կոյր և
դիւաց Հարամանոյ խաբեալ: Քանզի
մինչ չեւ էին երկինք և երկիր, Ջրուան
մեծն Աստուած յաշտ առնէր զհազար
ամ, և ասէր. Թերեւս լիցի իմ որդի մի
Որմիզդ անուն, որ արասցէ զերկին և
զերկիր: Եւ յղացաւ երկուս յորովայնի
մի վասն յաշտ առնելոյ, և զմիւսն եւս ՚ի
թերեւան ասելոյ: Իբրեւ գիտաց, եթէ
երկու են յորովայնիս, Որ վաղ Եկեացէ,
ասէ, նմատաց զթագաւորութիւնս: Իսկ
որ էր ՚ի թերահաւատութենէն
յղացեալ պատառեաց զորովայնն և ել
՚ի դուրս: Ասէ ցնա Ջրուանն. Ո՞վ ես
դու: Ասէ. Որդին քո Որմիզդ: Ասէ ցնա
Ջրուանն. իմ որդին լուսաւոր է և
անուշահոտ, դուխաւարային եւ և
չարասէր: Եւ իբրեւ կարի դառնապէս
ելաց, ետ ցնա զթագաւորութիւնն
զհազար ամ:

Իբրեւ ծնաւ զմիւս եւս որդին,
անուանեաց զնա Որմիզդ. եհան
զթագաւորութիւնն յԱրհմնէ, և ետ
ցՈրմիզդն. և ասէ ցնա. Տայծմ ես քեզ
յաշտ արարի. արդ դու ինձ արա: Եւ
Որմիզդ արար զերկին և զերկիր. իսկ
Արհմն ընդդէմ չար գործեաց: Եւ
այսպէս բարժանին արարածքս.
հրէշտակք Որմիզդի են, իսկ դեւքն
Արհմնոյն. և ամենայն բարիք որ
յերկնից և այսր լինին՝ Որմիզդի են, և
ամենայն վնասք որ անտի և այսր
գործին զայն Արհմն արար: Սոյնպէս և
յերկիրս որ ինչ բարի է՝ զայն Որմիզդն
արար, և որ ոչն է բարի՝ զայն Արհմն
արար. որպէս զմարդ Որմիզդ արար, և
զախտս և զհիւանդութիւնս և զմահ
Արհմն արար:

İranlı ve İranlı olmayanların büyük
veziri Mihrnerseh'ten Büyük
Armenia'ya çok Selamlar...

Bilmelisiniz ki cennetin altında yaşayan
ve Mazdeizm'i kabul etmeyen herkes
sağırdır, kördür ve Haraman'ın
şeytanları tarafından aldatılmıştır.
Çünkü gökyüzü ve yeryüzü var olmadan
önce büyük tanrı Zruan (Zrvan) bin yıl
kurban adadı ve şöyle dedi:
“Muhtemelen gökyüzünü ve yeryüzünü
yaratacak Ormizd adında bir oğlum
olacak”. Ve karnında, birini kurban
ederek, diğerini “belki” diyerek iki
taneye gebe kaldı. Karnında iki tane
olduğunu öğrendiğinde şöyle dedi: “ilk
önce ortaya çıkana yönetimimi
vereceğim”. Fakat onun düşüncesinden
şüphe duyan ilki karnını açarak dışarı
çıktı. Zruan şöyle dedi: “sen kimsin?”.
O, cevapladı: “senin oğlun, Ormizd.
Zruan ona şöyle dedi: “benim oğlum
parlak ve hoş kokuludur, sen ise
karanlık ve kötülük seversin”. Çok acı
bir şekilde ağladığında, bin yıl boyunca
kendi yönetimini ona verdi.

Diğer oğlu olduğu zaman ona Ormizd
adını verdi. “Şimdiye kadar ben sana
kurban adadım ve şimdi sen benim için
yap” diyerek yönetimi Arhmn'dan aldı
ve Ormizd'e verdi. Ve Ormizd, göğü ve
yeri yarattı ve Arhmn karşılık olarak
kötülük yaptı. Ve böylece kâinat
bölündü; Melekler Ormizd'in, şeytanlar
Arhmn'in. Gökte ve burada olan her iyi
şeyi Ormizd, orada ve burada olan her
kötü şeyi Arhmn yaptı. Aynı şekilde,
yeryüzünden her ne iyiyse onu Ormizd
yaptı, her ne kötüyse onu Arhmn yaptı.
Yine Ormizd insan yaptı, Arhmn
hastalık, illet ve ölüm yaptı.

Եւ ամենայն թշուառութիւնք և պատահարք որ լինին, և պատերազմունք դառնութեան՝ չարին մասին արարածք են: Իսկ յաջողութիւնք և տէրութիւնք և փառք և պատիւք և առողջութիւնք մարմնաց, դեղեցկութիւնք դիմաց և ճարտարութիւնք բանից և երկայնակեցութիւնք ամաց, այդք ՚ի բարւոյն արնուն գոյացութիւն. և ամենայն որ ոչ այդպէս է, ՚ի նա չարին արարած խառնեալ է:

Եւ ամենայն մարդիկ մոլորեալ են, որ ասեն եթէ զմահ Աստուած արար, և չար և բարի ի նմանէ լինին. մանաւանդ որպէս քրիստոնէայքդ ասեն՝ թէ Աստուած նախանձոտ է, վասն թզի միոյ ուտելոյ ի ծառոյն Աստուած զմահ արար, և զմարդն էարկ ընդ այնու պատուհասիւ: Զայդպիսի նախանձ և ոչ մարդ առ մարդ ունի, թող թէ Աստուած առ մարդիկ. որ զայս ասէ նա խուլ է և կոյր և ի դիւաց Հարամանոյ խաբեալ:

Դարձեալ մեւա ևս այլ մոլորութիւն ասեն. Աստուած, ասեն, որ զերկինս և զերկիր արար, եկն և ի կնոջէ ումեմնէ ծնաւ, որում մանուն էր Մարիամ, և առն նորա Յովսէփ: Եւ զհետ այսպիսի մարդոյ մոլորեալ են բազումք: Եթէ աշխարհն Հոռոմոց առ յոյժ յիմարութեան տգիտաբար մոլորեալ են, և զրկեալ են ի կատարեալ դենէս մերմէ, յանձանց պարմայեն զնմասն իւրեանց դուք ես ընդէր զհետ նոցա մոլորութեանն ցնորիք: Այլ զոր օրէնս տէրս ձեր ունի, զնոյ և դուք կալարուք. մանաւանդ զի և առաջի Աստուծոյ վասն ձեր համարս ունիմք տալ:

Olan bütün talihsizlikler ve hastalıklar ve şiddetli savaşlar kötü tarafın yarattıkları. Fakat başarı, imparatorluklar ve şan, bedeninin onuru ve sağlığı, yüz güzelliği, belagat ve uzun ömürlülük; bunlar varlıklarını iyi olandan aldı. Ve böyle olmayan her şey, kötü olanın yaratılışıyla karıştırılmıştır.

“Tanrı’nın ölümü yarattığını ve kötülük ile iyiliğin ondan türediğini” söyleyen bütün insanlar yanılıyor. Özellikle “tanrı kıskançtır, ağaçtan tek bir incir yediğinden dolayı tanrı ölümü yarattı ve adamı bu cezaya maruz bıraktı” diyen Hıristiyanlar gibi. Böyle kıskançlık, erkek için bile erkek değildir, erkekler için tanrıyı rahat bırakın. Çünkü bunu söyleyen sağırdır, kördür ve Haraman’ın şeytanları tarafından aldatılmıştır.

Ve tekrar başka bir hata var: Onlar, “göğü ve yeri yaratan tanrı geldi ve kocası Yovsēp’ olan Mariam adında bir kadından doğdu” dedi. Ama O, gerçekte yasadışı ilişkide bulunan Banturak’ın oğluydu. Ve pek çokları bu adamdan sonra yoldan çıkmıştır. Eğer Romalılar büyük bir aptallık yapıp cahilce yoldan çıktılar ve bizim mükemmel dinimizden mahrum kaldılarsa, kendi yıkıntılarını kendi üzerlerine getirdiler. Fakat siz neden onların hatasıyla cezbedildiniz? Lordunuzun (Romalıların) sahip olduğu aynı dine sahip oldunuz, özellikle tanrının önünde sizin için hesap vermek zorundayız.

Մի հաւատայք առաջնորդացն ձերոց, զոր նածրացիադ անուանէնք, քանզի յոյժ են խաբէբայք. զոր բանիւք ուսուցանեն, գործովք ոչ կարեն յանձն առնուլ: Միս ուտել, ասեն, ոչ են մեղք և ինքեանք ուտել ոչ կամին. կին առնել արժան է, բայց ինքեանք և հայել ի նա ոչ կամին. կարասի որ ժողովէ, ասեն, մեղք են յոյժմէղք են բայց զաղքատութիւն առաւել քան զյոյժ գովեն. յարգեն զթշուառութիւն. և պարսաւեն զյաջողուածս, ծաղր առնեն զանուն բախտի, և զփառաւորութիւն յոյժ այլանեն. սիրեն զանշքութիւն. Հանդերձից, և յարգեն զանարգա քան զպատուականս. գովեն զմահ և պարսաւեն զկետնա. անարգեն զճնունդա մարդոյ, և գովեն զանորդութիւն: Եւ եթէ լսէ որ դոցա և ի կանայս ոչ մերձենայ, աշխարհի վախճան վաղվաղակի հասանէ:

Այլ ես ոչ կամեցայ զամենայն ըստ մասանց ընդ գրով արկանել առ ձեզ. զի բազում այն ինչ է, զոր խօսին դոքա, որ չարագոյն ևս է քան զոր գրեցաքդ. զԱստուած ի խաչ ելեալ ի մարդկանէ քարոզեն, և զնոյն մեռեալ և թաղեալ, և ապա յարուցեալ և վերացեալ յերկինս: Ոչ ահա ձեզէն իսկ արժան էր անդրէն դատաստան առնել վասն այդպիսի անարժան ուսմանց: Դեւք որ չարք են, ոչ ըմբռնին և տանջին ի մարդկանէ, թող թէ Աստուած արարիչ ամենայն արարածոց. զոր ձեզ ամօթ է ասել, և մեզ կարի անհաւատալի բանք:

Արդ երկու իրք կան առաջի ձեր. կամ արարէք բան առ բան նամակիդ պատասխանի, և կամ արիք ի դուռն եկայք, և յանդիման լերուք մեծի հրապարակի:

Natsrac'ik՝ dediğiniz liderlerinize inanmayın çünkü onlar çok düzenbazdır. Kelimelerle öğrettikleri şeyi pratikte yapmazlar. “et yemek günah değildir” derler, fakat kendileri et yemeyi sevmezler. “Evlenmek doğrudur” derler, fakat kendileri bir kadına bile bakmayı arzulamazlar. “Servet biriktirmek büyük günahtır” derler ama yoksulluğu aşırı överler. Onlar talihsizlikleri onurlandırır, başarıyı küçümserler. Onlar kısmetin adıyla ve büyük zaferlerle alay ederler. Onlar giyinmenin basitini severler ve onursuz olanı onurlulardan daha çok onurlandırır. Onlar ölümü överler ve hayatı kınarlar. Onlar erkeklerin doğumlarını ayıplar ve çocuksuzluklarını överler. Ve eğer insanlar onları dinler ve eşlerine yaklaşımlarsa, dünyanın sonu yaklaşmış olabilir.

Fakat tüm detayları size yazılı olarak yazmak istemedim çünkü onların söyledikleri başka birçok şey var. Fakat yazmış olduğumuzdan daha da kötüsü, tanrının insanlar tarafından çarmıha gerildiğini, ölüp gömüldüğünü ve sonra doğrulup göğe yükseldiğini vaaz ediyorlar. Bu kadar değersiz doktrinler hakkında kendiniz bir karar vermediniz mi? Kötülük yapan şeytanlar, insanlar tarafından ele geçirilmez ve işkence edilmez, yaratılanların yaratıcı tanrıya dokunmayın. Bunu söylemek utanç verici ve bu sözler bizim için akıl almaz.

Şimdi önünüzde iki seçenek var; ya bu mektuba kelimesi kelimesine cevap verin ya da saraya gelin ve büyük topluluğun önünde huzura çıkın.

Kaynak: Elişê Vardapeti, (1903), *Vasn Vardanay ew Hayoc՝ Paterazmin*, (Ed. Mik՝ ayêl P. P՝ ort՝ ugal), Venetik: İ Tparani Sowrb Ghazarow, pp.218-225. [Elišê, II,p24-p28]

EK-1.9B. II. Yazdgerd'in Armenia'ya Gönderdiği Mektup (MS 449)

Թագաւորացն առաջնց, որ նախ քան զիս իմ նախնիքն էին և զայս թագաւորական գահունէին, նչ զիտեմ եթէ յաղագս այլինչ մեծ անպարապութեանց, և թէ չխորելով զայսպիսի ծանր և կարևոր պէտս չհոգացան իրուցս: Իսկ իմ գնտաւ ածեալ, ի մողոցն և յայլ իմաստուն և յաւագ մարդկանէ Արեաց աշխարհիս տեղեկացեալ, թէ որ միանգամ ընդ իշխանութեամբ մերոյ թագաւորութեանս են, որպէս օգտիւք և այլ հպատակութեամբ վայելեմք ի նոցանէ՛ ևս առաւել պարտիմք հոգալ և գտանել. և եթէ յանկարծ ծուլացեալ գտանիմք յայսպիսի մեծ յորողութենէ՛ տեղեկացաք յօպինաց մերոց, թէ ծանր պատուհաս կրելոց եմք յաստուածոցն: Արդ՝ եթէ մեք պատուհասիմք վասն չբողոքելոյ ումեք ի ձէնջ՝ ձեզ առաւել աւելի ևս արժանի է եպկնչել, թէ հեղգայք ինչ յիրաքանչիւր հոգոյ օգտէ, զի ի մէնջ պատուհասիք և յաստուածոց: Վասն որոյ և զօրէնս մեր զստոյզ և զարդար գրեցաք և սուաք բերել առ ձեզ. և կամիմք, եթէ որպէս դուք օգտակար աշխարհ էք և մեր սիրելի՝ դմեր արդեօք զարդար և զկշիռ օրէնս ուսանէիք և ունէիք, և չպաշաւէիք զայնպիսի օրէնս, որ ամենեցուն մեզ յայտնի են, թէ սուտ են և անօղոտ: Արդ՝ լուեալ ձեր զմեր հրամանսդ՝ կամաւ և սիրով յանձն առէք, և բնաւ ամենեիմք զմիտս ընդ այլ ինչ մի՛ տանիք: Այլ և այս կամ եղէ մեզ, զի և զկարծեցեալ զձեր օրէնսդ առ մեզ գրել հրամայեցաք ձեզ, եթէ որպէս կորուսեալ էիք մինչև ցայսօր: Եւ յորժամ դուք իբրև զմեզ ճանաչողք ճշմարիտ մեր օրինացս լինիք՝ Վիրք և Աղուանք ըստ մեր և ձեր կամս չիշխեն ելանել:

Benim seleflerim olan kralların ve tahti işgal edenlerin bu işe kulak vermemelerinin diğer büyük kaygılardan mı yoksa bunu ağırlıklı ve öncelikli konulardan biri olarak düşünmediklerinden mi kaynaklanıp kaynaklanmadığını bilmiyorum. Fakat ben düşündüm ve Magi ile bu Arean topraklarının diğer bilge ve büyük adamları tarafından bilgilendirildim ki, otoritemiz altında olanların getirilerini ve itaatlerini sevdiğimiz için onların ruhlarının bütün kurtuluşunu ve güvenliğini daha da önemsemeli ve güvence altına almalıyız. Ve eğer beklenmedik bir şekilde, böyle büyük bir sorumluluk içinde ihmalkâr olduğumuz ortaya çıkarsa, dinimiz tarafından tanrılardan şiddetli bir ceza alacağımız konusunda bilgilendirildik. Eğer şimdi sizden birini uyarmadık diye azarlansaydık, daha da korkmalısınız ki eğer herbiriniz manevi mutluluk konusunda miskinse, bizler ve tanrılar tarafından cezalandırılacaksınız. Bu yüzden mutlak ve adil dinimizi yazdık ve onu size getirdik. Ve bizim için yararlı bir ülke ve kıymetli olduğunuz için adil ve eşit dinimizi araştırıp kabul etmenizi ve sahte ve faydasız dine hizmet etmemenizi umuyoruz. Bizim bu emirlerimizi duyduğunuzda, onları isteyerek ve mutlu bir şekilde kabul edin ve aklınızı başka hiçbir şeye koymayın. Ayrıca bir başka dileğimiz; bugüne kadar nasıl kaybolduğunuzu açıklayan sözde dininizi yazılı olarak göndermenizi emrediyoruz. Ve bizim gerçek dinimizle bizim gibi olduğunuzda Gürcüler ve Albanialılar bizim ve sizin isteklerinize karşı koyamayacak.

Kaynak: Łazaray P'arpets'woy, (1907), *Patmut'iw n Hayots' ew T'ult' ar Vahan Mamikonean*, T'iflis: Elek'traşarž Tparan Ö. N. Ałaneani, pp.89-90. [LP', II.22]

EK-1.10. Armenia'dan II. Theodosius'a Mektup (MS 450)

Յովսէփ եպիսկոպոս բազում եպիսկոպոսակցօք իմովք և ամենայն զօրք Հայոց, Վասակ մարզպան և Ներշապուհ որմբոսեան հանդերձ սպարապետաւս և ամենայն մեծամեծ նախարարօքս՝ առ մեծանունդ Թէոդոս կայսր, բազմաացի ողջոյն մեր առ քեզ և ամենայն զօրաց քոց, որ խաղաղասէր մարդասիրութեամբ ձերով տիրէք ծովու և ցամաքի, և չիք որ յերկրաւորացս՝ որ ձերում անարգել տէրութեանդ ընդդէմ դառնայցէ: Որպէս մեր իսկ ունիմք զանսուտ յիշատակարանսն զառաքինի՝ նախնեացն ձերոց. ունելով զԵրովպէ՝ անցին և տիրեցին և ասիացոց կողմանցն ի սահմանացն Մէլիբայ մինչև ի կողմանս Գաղերովնի, և ոչ որ գտաւ ստամբակեալ և ելանել ըստ ձեռն նոցա:

Եւ յայնչափ մեծ իշխանութեան՝ դաստակերտ մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհս անուանէին: Վասն որոյ և նախնին մեր Տրդատիոս յիշելով զառաջին սերն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հորեղբարցն՝ իւրոց՝ ապրեալ սնաւ յերկրիդ Յունաց, և ի ձէնջ թագաւորեալ տիրէր հայրենի աշխարհիս, աոյնպէս և զհաւատան որ ի Քրիստոս ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսապետէն Հռովմայ, լուսաւորեաց զխաւարային կողմանս հիւսիսոյ. զոր և այժմ կամին ի մէնջ կորգել հանել խաւարասէր որդիքն արեւելից:

Եւ մեր ի ձեր քաջութիւն արութենդ խիզախեալ, էր ինչ՝ որ ընդդէմ դարյաք նոցա հրամանացն, և բազում այն է՝ որ արդ առաջի պատրաստեալ եմք: Ընարեցաք զմահ աստուածպաշտութեամբ քան զկեանս ուրացութեամբ. եթէ դուք ևս ի ձեռն առջիք զմեզ, ահա կրկին կենաց դիպեցաք և ոչ մի անգամ մահու: Եւ եթէ սակաւիկ մի հեղգայք, դուցէ բազում և այլ աշաարհաց հասանիցէ տապ բոցոյ տորա:

Birçok eş piskoposumla birlikte piskopos Yovsēp' ve bütün Armenia orduları; *marzpan* Vasak ve Neršābuhr Rmbosean, *sparapēt* ve bütün soylu prenslerden şanlı Kaysr T'ēodos'a, selamlarımız sizin ve bütün ordunuzun üstüne olsun. Barışçıl cömertliğinizle kara ve deniz üzerinde hâkim olan sizsiniz ve yeryüzünde karışikonulmaz imparatorluğunuza başkaldırabilecek hiç kimse yok. Ewrovpe'yi işgal eden cesur atalarınızla ilgili yanılmaz kayıtlarımıza göre, onlar karşıya geçtiler ve Asya bölgelerini, Sēir sınırlarından Gaderov sınırlarına kadar yönettiler ve kimse onların yönetimine isyan etmedi ve kaçmadı.

Bu geniş egemenlik içinde, Armenia'yı büyük ve sevilen bir bölge olarak adlandırdılar. Bu yüzden atamız Trdatios, daha önceki muhabbetinizi anımsattı; gençliğinde babasını öldüren katil amcasından kaçarak Yunan topraklarında yaşadı ve büyüdü; sizin tarafınızdan kral yapıldı ve atalarının topraklarını yönetti. Ve yine Roma'nın kutsal başpiskoposundan İsa inancını alarak şimdilerde doğunun karanlığı seven oğullarının bizden zorla almak istedikleri kuzeyin cahil bölgelerini aydınlattı.

Senin soylu cesaretine güvenerek karşı geldiğimiz onların bazı buyruklarına ve daha fazlasına muhalifliğe devam etmeye hazırız. Dönek gibi yaşamaktansa dindarlık içinde ölmeyi seçtik. Eğer bize daha fazla yardım ederseniz, ikinci bir yaşam kazanır ve ölümden kaçınılırız. Ama biraz bile ertelerseniz, onların fırınlarının ateşi belki de başka birçok ülkeye ulaşacak.

Kaynak: Elišē Vardapeti, (1903), *Vasn Vardanay ew Hayoc' Paterazmin*, (Ed. Mik'ayēl P. P'ort'ugal), Venetik: Ī Tparani Sowrb Ghazarow, pp.294-298. [Elišē, III,p71-p72]

EK-2. YUNANCA-LATİNCE TOPOĞRAFYA SÖZLÜĞÜ

Abnicum: Bk. *Ani*.

Absarus: (*T.* Çoruh; *Yun.* Akampsis ([Ακαμψις], Bóas [Βόας], Apsarus [Ψαρον]; *Erm.* Voh [Վոհ Վէտ]; *Gür.* Ç'oroxi [ჭოროხი]; *MErm.* Ç'orox [Շորոխ]). Günümüzdeki Mescid Dağı'ndan doğarak önce batıya sonra doğuya ilerleyen ve Batum'daki Gonio Kalesi önünden Karadeniz'e dökülen nehir.

Acilisene: (*T.* Erzincan; *Yun.* Akilisēnē [Ακίλισσηνή], Keltzēnē [Κελτζήνη], Kelezēnē [Κελεζήνη]; *Erm.* Ekeleac' [Եկէղէաց], Ekelec' [Եկէղէց]; *MErm.* Erzuka [Երզնկա]). *Upper Armenia/Armenia Interior* (Barjr Hayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Strab. XI.12.3, XII.3.28; *AŞX*, V.22i; Eremyan 1963: 50; Hübschmann 1969: 286. Ayrıca *kat'olikos Ristakēs*'in mezarının bulunduğu yer (T'il [Թիլ]). Bk. *MX*, III.2.

Adiabēnē [Αδιαβηνή]: Bk. *Nor Şirakan*.

Albania [Αλβανία]: (*T.* Kafkas Albanyası; *Erm.* Ałvank' [Աղուանք]; *EFars.* Ardhān; *MErm.* Ałvank' [Աղվանք]; *Gür.* Albaneti [ალბანეთი], Rani [რანო]; *Ar.* Ar-Rān). Strabo, Armenia ve Albania sınırı hakkında bilgi verirken Plinius bölgenin merkez şehrinin Cabalaca (Qabala) olduğunu ifade etmiştir. Bk. Strab. XI.1.5; Plin. *HN*, VI.11.29. Movsēs Dasxuranc'i, Albania kelimesinin Ermenice karşılığı olan *Ałvank'* sözcüğünün Ermenicede "tatlı-hoş" anlamına gelen *-alu* [Աղու] ekinden türediğini söylemektedir. Bk. *MX*. II.8; MD, I.4. Albania coğrafyası hakkında bilgi veren Anania Şirakac'i'ye göre ise aynı bölge, Iberia'nın doğusunda, Hazar Denizi'nin batısında ve Armenia'nın doğu sınırındaki Kura Nehri boyunca uzanmaktadır. Bk. *AŞX*, V.21. Ayrıca bk. *Ałvank'*.

Alouáka [Αλουάκα?]: (*T.* Albak, Başkale?; *Yun.* Albákē [Αλβάκη], Symbákē? [Συμβάκη?]; *Erm.* Albak P'ok'r [Աղբակ Փոքր], P'ok'r Ałbakk' [Փոքր Աղբակ]; *Ar.* Albāq, Albāg Aghbagh). Ayrıca bk. Strab. XI.13.2; Ptol. *Geogr.* VI.2.10; Hübschmann 1969: 335-336; Hewsens 1992: 176; *BAtlas*, 90, 1296.

Amida [Ἀμιδα]: (*T.* Diyarbakır; *Erm.* Amid [Ամիդ]; *Ar.* Diyār Bakr, Āmid). *Armenia Quarta Altera*'nın merkezi. Bk. Toumanoff 1963: 331; Adontz 1970: 182; Garsoïan 1997: 106; Hewsens 2006: 52-53. Ayrıca bk. İstahrî, *K.* XIV; *TP*, IX.107C.16.

Anaetica: Bk. *Erēz*.

Analibna [Αναλιβνα]: (*Lat.* Analiba; *Erm.* Ariwts [Արիւծ], Ałiwn [Աղիւն]). *Armenia Minor* Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Ptol. *Geogr.* V.6; *AŞX*, V.22i; Hewsens 1992: 151-152.

Anzitena: (*Erm.* Anjit [Անձիտ], Anjit' [Անձիթ], Hanjit' [Հանձիթ]; *Yun.* Anzitēnē [Ανζιτηνή], Klima Anzētīnēs [Κλιμα Ανζιτηνης]; *As.* Enzi, Enzite). Sophene Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Ptol. *Geogr.* V.13; *AŞX*, V.22ii; Eremyan 1963: 36; Hübschmann 1969: 300-302; Howard-Johnston 1983: 239.

Apakhounē [Απαχουνη]: (*Erm.* Apahuneac' [Ապահունէաց], Apahunik' [Ապահունիք]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nin on dördüncü birimi. Bk. Eremyan 1963: 36.

Apakhounēs [Ἀπαχουνης]: (*Erm.* Aspakuneac' Jor [Ասպակունէաց Չոր], Aspaguneac' [Ասպապունէաց], Aspakanuneac' Jor [Ասպակապունէաց Չոր], Kogovit [Կոգովիտ]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Const. Proph. *DAI*. 44; Ahišan 1901: 310; Eremyan 1963: 38; Hübschmann 1969: 325.

Aracani: (*T.* Murat (Fırat); *Yun.* Arsaniās [Ἀρσανιάς]; *Erm.* Aratsani [Արածանի Վէտ], *As.* Arşania). Fırat Nehri'nin 722km ile uzun olan kolu. Van Gölü'nün başlayıp Perisu ile birleşerek güneye doğru akan nehir.

Araxēnon Pedion [Ἀραξηνὸν πεδίων]: Bk. *Ayrarat*.

Aráxēs [Ἀράξης]: (*T.* Aras; *Erm.* Erasx [Երասխ Գետ]; *Gür.* Raxsi [ῥαξι]); *MErm.* Arak's [Արաք]. Caranitis'in güneyinden doğarak günümüz Kars Platosu boyunca çöküntü alanlarında akıp Kura Nehri ile birlikte Hazar Denizi'ne dökülen nehir. Bk. Sid. Apoll. *Carm.* VII.74-75. Öte yandan Ermeni literatüründeki *Arasx* ile karıştırılmamalı.

Armaouira [Ἀρμαούρα]: (*T.* Armavir; *Erm.* Armawir [Արմավիր]). Armenia'nın birinci başkenti. Bk. MX, I.12; YD, II.8; Toumanoff 1963: 215; Hübschmann, 1969: 405; Hovhannesean 1970: 760; Hewsen 1992: 216; Mahé 1996: 1279-1314.

Armenia Inferior: Bk. *Inner Armenia*.

Armenia Magna: (*Lat.* Armenia Maior; *Yun.* Armenia Megálē [Ἀρμενία Μεγάλη]; *Erm.* Mets Hayk' [Մեծ Հայք]). Büyük Armenia. Bk. *Nov.* VIII, XXXI. Daha sonra *Armenia Prima (I)*.

Armenia Minor: (*Lat.* Armenia Inferior; *Yun.* Armenia Mikrā [Μικρά Ἀρμενία], Armenia Brachytera [Ἀρμενία βραχύτερα]; *Erm.* P'ok'r Hayk' [Փոքր Հայք]). Fırat Nehri'nin kuzeybatısına konuşlanan ve kuzeyinde Pontus doğusunda ise Armenia bulunan tarihî bölge. Bk. Strab. XII.3.1; Hewsen 2004: 47-49. İlk zamanlarda Cappadocia'nın bir eyaleti olan bölge Diocletianus zamanında Cappadocia'dan ayrılarak Melitene merkezli yeni eyalet oldu. I. Theodosius zamanında *Armenia Prima* ve *Armenia Secunda* olarak ikiye ayrıldı. Bk. Hewsen 1992: 17; Jones 1998: 183. Daha sonra *Armeniákon Themasi* (Θέμα Ἀρμενιάκων). Bk. Const. Proph. *DT.* II.

Armenia Prima (I): I. Theodosius zamanında *Armenia Minor*'un ikiye bölünmesiyle oluşturulan bölge. I. Iustinianus'un 536 yılındaki reformlarının ardından *Armenia Inferior*'u (*Inner/Lesser Armenia*) ve Pontus'un bir kısmını alarak yeniden oluşturulan bölge. Bk. Toumanoff 1963: 331; Hewsen 1992: 18; Garsoïan 1997: 105.

Armenia Quarta (IV): I. Iustinianus'un 536 yılındaki reformlarıyla Sophene Bölgesi'ni de kapsayacak şekilde merkezi Martyropolis olan bölge. 591 yılından sonra Yukarı Mezopotamya'nın katılmasıyla *Armenia Quarta Altera* olarak anılan ve merkezi Amida olan coğrafya. Bk. Toumanoff 1963: 331; Adontz 1970: 182; Hewsen 1992: 18; Garsoïan 1997: 106.

Armenia Secunda (II): I. Theodosius zamanında *Armenia Minor*'un ikiye bölünmesiyle oluşturulan bölge. I. Iustinianus'un 536 yılındaki reformuyla birlikte *Armenia Prima (I)*'nin bir kısmını alan ve merkezi Sebastia (Sivas) olan bölge. Bk. Toumanoff 1963: 331; Adontz 1970: 137; Hewsen 1992: 18; Garsoïan 1997: 106.

Armenia Tertia (III): 536 yılındaki I. Iustinianus düzenlemesiyle daha önce *Armenia Secunda (II)*'ya ait olan bölgeyi ve *Armenia Minor*'ın güney topraklarını kapsayacak şekilde yeniden düzenlenerek merkezi Melitēnē (Malatya) olan bölge. Bk. Toumanoff, 1963: 331; Adontz, 1970: 134; Hewsen 1992: 18; Garsoïan, 1997: 106.

Arsenē (Thospitis) Limnē [Θωσπίτις λίμνη]: (*T.* Erçek; *Erm.* Arçak [Արձակ Լիճ]). Tuşpa'nın kuzeyinde yer alan göl. Bk. Plin. *HN*, VI.31.128.

Artaxata [Ἀρτάξατα]: (*T.* Artasat; *Yun.* Artaxiásata [Ἀρταξιάσατα], Artaxiasota [Ἀρταξιασώτα], Artaxiasata [Ἀρταξιασατα]; *Lat.* Neronia; *Erm.* Artasat [Արտաշատ]). Armenia'nın üçüncü başkenti. Bk. Strab. XI.14.6; Plut. *Luc.* XXXI.4; Tac. *Ann.* XIII.39; App. *Mithr.* XV.104; Cass. Dio, LXII.7.2; P'B, IV.55; Ehišē, II.p28, III.p68; MX, II.49; KG, §II; Russell 1987: 78. Öte yandan Tir ve Anahita tapınakları ile Grigor'un yaklaşık 14 (ya da 15-16-17-18) yıl esir tutulduğu Xor Virap'ın bulunduğu bölge. Bk. Aa, 778; Ehišē, VI.p129; Russell 1987: 296; YM, XX.73; Garsoïan 1989: 448-449; Hewsen 1992: 219-220.

- Arzanena:** (*T.* Harzan?; *Armenia Quarta (IV)*, *Armenia Quarta Altera*; *Yun.* Arzanē [Ἀρζανη], Arzanēnē [Ἀρζανηνή], Artznē [Ἀρτζνη]; *Lat.* Arzanena, Artianena; *Sür.* Arzōn, Arzūn; *Ar.* Arzan; *Ur.* Alzi, Alše; *As.* Alz). Ayrıca bk. *Ałjnik*’.
- Arzes [Ἀρζες]:** (*T.* Erçiş; *Erm.* Arčēš [Արճէշ]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi’ndeki Ałiovit yerleşiminin merkezi ve Gnuni ailesinin toprakları. Bk. Hewsens 1992: 167; Toumanoff 1963: 205.
- Aspourakan [Ἀσπουρακαν]:** Bk. *Vasporakan*.
- Astaunitis [Ἀστουνιτις]:** (*Yun.* Asthianinē [Ἀσθιανίνη], Klima Astianikēs [Κλιμα Ἀστιανικης]; *Erm.* Haštēnk’ [Հաշտէնք], Haštēank’ [Հաշտէտաւնք], Haštyank’ [Հաշտյանկ]). Sophene/Sophena (Č’orrord Hayk’) Bölgesi’nde bir yerleşim alanı. Bk. Ptol. *Geogr.* V.12; *AŞX*, V.22ii; Hübschmann 1969: 291.
- Atropatena:** (*T.* İnan Azerbaycanı; *Yun.* Atropatēnē [Ἀτροπατηνή]; *Erm.* Atrapatakan [Ատրապատական], Atrapayakan [Ատրապայական]; *Ave.* Atərapāta; *Ar.* Aderbādagan, Adharbayjān). Armenia ve Matianē’nin [Ματιανή] doğusu, Büyük Mēdia’nın batısı ve en doğuda Hazar Denizi’nin girişisine kadar uzanan bölge. Bk. Strab. XI.13.2.
- Azara [Ἀζαρα]:** (*Yun.* Arzata [Ἀρζατα], Arxata [Ἀρξατα]; *Erm.* Artaz [Արտազ], Šavaršakan gawař [Շավարշական գավառ], gawařn Artazu [Գավառն Արտազու], Artazakan gawařn [Արտազական Գավառն], Ardozakan gawařn [Արդոզական Գավառն]; *Ur.* Ultuza). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi’nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 40; Hübschmann 1969: 344; Hewsens 1992: 187. Ayrıca Vardananc’ Savaşı’nın gerçekleştiği bölge. Bk. LP’, II.37; Elišē, V.p100.
- Balalēs [βαλαλης]:** (*T.* Bitlis; *Erm.* Balalēš [Բալալէշ Բերդ]; *Sür.* Beł Dlis; *Ar.* Badlis; *MErm.* Balēš [Բալէշ]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi’nin Bznunik’ yerleşiminde bulunan kalesi. Bk. Hewsens 1992: 166.
- Bōlon [Βολων]:** (*T.* Boğakale; *Erm.* Boł [Բոլղբերդ Բերդ]). Tao (Tayk’) Bölgesi’nin Bołxa yerleşiminde bulunan kalesi. Bk. LP’, III.80, III.87; Proc. *Aed.* I.15; Hovhannesean 1970: 618-620; Adontz 1970: 22.
Boł Kalesi’nin konumunun kesin olarak bilinmemesine rağmen buranın muhtemelen *kat’olikos* III. Nersēs’in (641-661) kilise inşa ettirdiği Vafaršakert (Hasankale) ile bir şekilde bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bk. Adontz 1970: 22. Vafaršakert hakkında ayrıca bk. YM, LVIII.280; AL, II.
- Camacha:** (*T.* Kemah; *Erm.* Ani-Kamax [Անի-Կամախ]; *Yun.* Kamakhon [Καμαχον], Kamacha [Κάμαχα]; *Lat.* Camachus, Camache). Daranalıs Bölgesi’nin merkezi, Aramazd-Zeus heykelinin bulunduğu alan ve Aršakid Hanedanı mensuplarının nekropolis alanı. Bk. MX, I.14.
- Cappadocia:** (*T.* Kapadokya; *Yun.* Kappadokia [Καππαδοκία]; *Erm.* Kapadoukia [կապադոկիա]; *EFars.* Katpatuka). Paphlagonia ve Phrygia ile Lycaonia’dan Fırat Nehri’ne uzanan topraklara yayılan bölge. Bk. Strab. XII.1.1; *AŞX*, V.10a; Russell 2013: 33-34.
- Caranitis:** (*T.* Erzurum; *Yun.* Karanitis [Καρανίτις], Theodosiopolıs [Θεοδοσιούπολις]; *Erm.* Karin [Կարին], Karno [Կարն]). *Upper Armenia/Armenia Interior* (Barjr Hayk’) Bölgesi’nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22i; Smbat Spar. XXXVII; Hübschmann 1969: 287-290; Hakobyan 1987: 161-162. Aršakidlerin kraliyet toprakları. Bk. P’B, V.44. İmparator II. Theodosius döneminden sonra *Theodosiopolıs*. Bk. MX, III.57.
- Carcathiocerta:** (*T.* Eğil; *Yun.* Karkathiokerta [Καρκαθιόκερτα]; *Erm.* Karkat’iokert [Կարկաթիոկերտ], Arkatiakert [Արկաթիակերտ]). Sophene Krallığı’nın (Sophene/Tsop’k’ T’agaworut’yun [Օնիքի Թագաւորութիւն]) merkezi. Bk. Strab. XI.14.2.

Caspian: (T. Hazar Denizi; Yun. Hyrkania [Υρκανία]; Lat. Caspium Mare, Hyrcanium Mare; Erm. Kaspiakan Tsov [Կասպիական Ծով]; Ar. Baħr Gīlān). Asya'nın güneybatısına konumlanan ve güneyinde İran, batısında ise Armenia, Albania ve Iberia olan deniz/göl.

Caspiana: Bk. *P'aytakaran*.

Caspium Mare: Bk. *Caspian*.

Centrites: (T. Botan; Yun. Kentritēs [Κεντρίτης], Zirna [Ζίρμα]; Lat. Zerbis; Erm. Ğerm [Ջերմ Գետ]). Armenia ile Corduena (Korçayk') arasındaki sınırı oluşturan nehir. Bk. Xen. *Anab.* IV.3.1.

Chalat: (T. Ahlat; Yun. Khaliat [Χαλιατ], Khalāt [Χαλάτ]; Erm. Xlat' [Խլաթ]; Gür. Khlati [ხლათი]; Ar. Khilāt). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'ndeki Bznunik' yerleşiminin merkezi. Bk. Hübschmann 1969: 328.

Charcha: (T. Bulanık; Yun. Kharkha [Χαρχα]; Lat. Archene?; Hark' [Հարք]: Ar. Al-Hark). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. MX. I.10; Eremyan 1963: 62; Hakobyan 1968: 169-171; Adontz 1970: 245.

Chorzane: (Yun. Orzianiné [Օրζιανινή], Khorziaēnē [Χορζιαηνή]; Erm. Xorjean [Խորձեան], Xorjayn [Խորձայն], Xorjēn [Խորձեն]). Sophene/Sophena (Č'orrord Hayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Proc. *Aed.* III.3.9; *AŠX*, V.22ii; Eremyan 1963: 55.

Colchis: (Yun. Kolkhis [Κολχίς]; Erm. Kołk'is [Կողքիս], Eger [Եգեր]; Gür. Kolkhet'i [კოლხეთი]). Pontus Bölgesi'nden doğuya doğru uzanarak güneyde Iberia ve Armenia ile sınırlanan bölge.

Kommagene: (Yun. Kommagēnē [Κομμαγηνή]; Erm. Kommagenē [Կոմմագենե]). Fırat'ın batısı ile Toros Dağları'nın güneydoğu yakası arasında bulunan ve doğuda Armenia, kuzeyde ise Cappadocia ile sınırlanan bölge. Bk. Strab. XI.12.2, XII.1.2; Plin. *HN*, VI.3.8. Ayrıca; (T. Kommagenē Krallığı; Yun. Basileion tes Kommagēnēs [Βασίλειον τῆς Κομμαγηνῆς]; Erm. Kommagenēi T'agaworut'yun [Կոմմագենեի Թագաւորութիւն]). MÖ 163-MS 72 yılları arasında bölgede bulunan krallık.

Corduena: Bk. *Korçayk'*. Tarih boyunca coğrafyanın da yakınlığıyla ekseri İranlıların hâkimiyetinde kalan bölge, Strabo'dan anlaşılacağı üzere Seleucusların tarihten çekilmelerinin ardından II. Tigranes dönemine kadar kısmî bağımsız bir krallık olarak ayakta kaldı. Ancak II. Tigranes'in bölge üzerindeki kısa süreli hâkimiyeti bu krallığı sona erdirdiği gibi coğrafi açıdan da bölgenin sınırlarını bir bütünlük gibi Zagros Dağları'na kadar genişlemesine yol açtı. Bk. Strab. XI.14.5; Hewsens 1992: 170. Bu genişlemenin üzerinden çok geçmeden Lucullus'un Ermeniler üzerindeki zaferiyle birçok bölge gibi Corduena da Romalıların topraklarına eklendi. Bk. Plut. *Luc.* XXIX.7; Sartre 2008: 640. Uzun süre Roma himayesinde kalan Bölge, İmparator Traianus'un (98-117) fetihlerinden sonra muhtemelen *Asur Eyaleti*'ne [*Provincia Assyria*] dâhil oldu ancak daha sonra Hadrianus (117-138) döneminde bu bölge boşaltılarak kendi içinde 2 farklı bölüme ayrıldı.

Ermeni kaynaklarında Corduena ve çevresi Armenia'nın doğal bir parçası gibi gösterilse de bölge geç antik çağda ekseri Armenia'nın yönetiminde değildi. Ancak Ermeni coğrafyacı Anania Şirakac'i'nin kasıtlı aktarımına göre Corduena'nın güneyinde Sararat Dağı'nın eteklerine yayılan T'man Şehri (ya da kalesi) bulunuyordu. T'man'ın doğusunda Anania Şirakac'i'nin ayrı bir birim olarak ifade etmediği fakat klasik kaynakların sıklıkla ayrı bir bölge (*ašxarh*) ya da birim (*gawar*) olarak resmettikleri Bagratuni ailesine ait Tmorik' toprakları yer alıyordu. Strabo'nun, henüz I. yüzyılda *Tamōnitis* olarak adlandırdığı Tmorik' coğrafyası, daha sonra güneyde Habur Irmağı'na kadar olan alanı kapsayacak şekilde aşağı, orta

ve yukarı Corduena olacak şekilde muhtelif parçalara ayrıldı. Ancak bu bölgeler gerçekte Corduena'nın parçasıydı ve muhtemelen III. ve IV. yüzyıllarda böyle bir ayırım da mevcut değildi. Bk. Strab. XI.14.5; Garsoïan 1989: 474; Sinclair 1987: 318; Hewsen 1992: 193.

Cyprus: (T. Kura; Yun. Kyros [Κῦρος], Kyrnos [Κυρνοσ]; Erm. Kur [Կուր Գետ]; Gür. Mt'k'vari [მთკვარი]). Artahan'dan başlayarak Sabirabad şehrinde Aras Nehri ile birleşen ve Hazar Denizi'ne dökülen nehir. Bk. İbn Havkal, 345; Yâkût, 477. Antik çağda Armenia ve Iberia arasındaki sınır. Bk. Plin. *HN*, VI.15.36-40; *AŞX*, V.20; Mes'ûdî, XVII.506; Hewsen 1992: 209.

Daranalis: (T. Dersim?; Yun. Daranáleōs [Δαρανάλεωσ]; Erm. Daranañi [Դարանաղի], Daranañeac' [Դարանաղեաց]). *Upper Armenia/Armenia Interior* (Barjr Hayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı ve Aziz Grigor'un inzivaya çekildiği bölge. Bk. Aa, 861; MX, II.91; *AŞX*, V.22i; Hewsen 1965: 326; Hübschmann 1969: 421; Adontz 1970: 46.

Derxene: (T. Tercan, Mamahatun; Yun. Xerxēnē [Ξερξήνη]; Erm. Dēřjan [Դերջան], Derşjan [Դերջան], T'erjan [Թերջան]). *Upper Armenia/Armenia Interior* (Barjr Hayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22i; Adontz 1970: 40. Tanrı Mihr Tapınağı'nın olduğu bölge. Bk. Russell 1987: 270; Hewsen 2003a: 37.

Euphrates [Εὐφράτης]: (T. Fırat; Lat. Euphrati; Erm. Ep'rat [Եփրատ Գետ]; *EFars*. Ufrātu). Taşteker Dağı'nın eteklerinden başlayan Murat Suyu ile Caranitis'ten doğan günümüzdeki Karasu Nehri'nin Elazığ yöresinde birleşmesiyle oluşan ve Basra Körfezi'nde Dicle ile birleşen nehir (2800km).

Gogarena: Bk. *Gugark'*. Ermeni literatüründe *Gugark'* olarak geçen bölgenin ismi, Hübschmann'a göre eski Yunanca *Gogar-ene* [Γωγαρ-ηνή] formundan türemiştir. Nitekim eski Yunancadaki *-ene* [-ηνή] son eki, "bulunma hâl eki" olarak kullanılmaktadır ve bu durum Ermenicede *-k'* [-ք] sesi ile karşılanmaktadır. Bk. Hübschmann 1969: 276.

Golthene [Γολθενε]: (Erm. Golt'n [Գոլթն]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 48.

Hálys [Άλος]: (T. Kızılırmak; Erm. Alis [Ալիս Գետ]). Sebastia'dan başlayıp Karadeniz'de son bulan ve Medler ile Lydialıları birbirinden ayıran nehir. Bk. Hdt. I.72.2.

Harmastus: (T. Armazi; Yun. Harmáktika [Ἄρμάκτικα]; Lat. Hermastis iuxta Cyrum; Erm. Harmoziké [Ἀρμοζική]; Gür. Armazi [ճԹԾԾԹ]). Vespasianus'un Alan tehdidine karşı Kafkasya'da tahkim ettirdiği kale. Bk. Grousset 2006: 107. Ayrıca bk. Strab. XI.3.5; Plin. *HN*, VI.11.29.

Inner Armenia (Armenia Inferior): *Comes Armeniae*'nin alt birimi. Bk. Proc. *Aed.* III.1.14-15; MX, III.46; Adontz 1970: 39. Ayrıca bk. *Barjr Hayk'*.

Iris [Ἴρις]: (T. Yeşilirmak; Erm. Şis [Ռիս Գետ]). Sebastia'nın kuzeyinden geçip Karadeniz'de son bulan nehir (519km).

Kainépolis [Καινὴπολις]: Bk. *Valarşapat*.

Kaspiané [Κασπιανή]/Caspiana: Bk. *P'aytakaran*.

Cerasus: (T. Giresun; Yun. Kerasus [Κερασούς]). Pontus Bölgesi'nde, Trapezus'tan 3 gün uzaklıktaki şehir. Bk. Xen. *Anab.* V.3.2; Diod. XIV.30.5.

Khlomaron [Χλομαρων]: (Erm. K'fimar [Թրիմար]; Sür. Qozimar; As. Kullimēri). K'eñ yerleşiminin merkezi? Bk. Men. F. XXIII.7; Theoph. Sim. II.7.6; Guidi, p31; Çevik 2009: 242-256.

Antik dönem kaynaklarında Khlomaron'un (K'fimar) ismi ve konumu problemlidir. Menandrus Protector ve Theophylacti Simocattae gibi kaynaklar bölgenin merkezi

için *Khloमारōn* [Χλομαρων] ismini önermişler ve bu adlandırmayı *Arzan* kelimesinin yerine kullanılmışlardır. Bk. Men. F. XXIII.7; Theoph. Sim. II.7.6. Ancak tercih edilen *Arzan* sözcüğünün, bölgenin tamamına ya da belirli bir merkezine atıf yapıp yapmadığı açık değildir. Bu konuda Guidi Kroniği'nin bölgedeki merkeze ilişkin kullandığı *Qozimar* ifadesi Asur dönemine kadar geri giden *Kullimēri* kelimesini çağrıştırmaya bakımdan önemli olduğu düşünülmektedir. Bk. Guidi, p31; Hewsens 1992: 162; Whitby 1983: 208. Nitekim aynı sözcük Urartular tarafından benzer şekilde *Qulmēre* [^{URU}qu-ul-me-e-re] olarak kullanmıştır. Bk. Diakonoff and Kashkaï 1981: 69.

Khorzēnē [Χορζηνη]/Chorzene: (*Yun.* Khorzēnē [Χορζηνη], Katarzēnē [Καταρζηνη]; *Erm.* Kłarjĭk' [Կղարջք], Kałarjĭk' [Կաղարջք]; *Gür.* Klarek' [კლარეკ]; *Ar.* Galarjit). Gogarena (Gugark') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Strab. XI.14.5; Ptol. *Geogr.* V.12; Aa, 842; Belâzürî, 202; Vax. 72; Eremyan 1963: 59; Toumanoff 1963: 442; Hewsens 1992: 134.

Kokhobit [Κοχοβιτ]: (*Erm.* Kogovit [Կոգովիտ], Kogoyovit [Կոգոյովիտ], Gogovit [Գոգովիտ], Kogayovit [Կոգայովիտ], Kog [Կոգ]; *Gür.* Gokoviti [გოკოვიტი]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. P'B, V.1; MX, III.23; Sebēos, XII; ŁE, III; Asoĭik, II.2; Toumanoff 1963: 322; Garsoïan 1989: 471-472; Hewsens 1992: 218. VII. yüzyıldan sonra Bagratuni Hanedanı'nın nekropolis alanı. Bk. Adontz 1970: 241. Movsēs Xorenac'ı, Kogovit için "II. Artaxias'ın sevgili yeri" demektedir. Bk. MX, III.23.

Kōloi [Κόλοι]: (*T.* Gölü; *Yun.* Kolikē [Κολική]; *Erm.* Koł [Կոլ], *Gür.* K'ola [კოლა]). Tao (Tayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *BNJ*, I. F. 209; Skylaks, *Periplus*, 78; MX, II.6; Vax. 105-107; Toumanoff 1963: 68-69, 440; Hübschmann 1969: 359; Adontz 1970: 173; Hewsens 1992: 208; Salvini 1995: 70. Ayrıca bk. *Koł*.

Kōtaia [Κοταια]: (*Erm.* Kordik' Verin [Կորդիկ Վերին], Kordis Veri [Կորդիկ Վերի]). Corduena (Korčayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 60. Ayrıca bk. *Kotayk'*.

Lacus Matianus: (*T.* Urmiye; *Yun.* Mantianē [Μαντιανή]; *Erm.* Kaputan ([Կապուտան Ծով/Լիճ]; *Ar.* Kapudan; *EFars.* Chahchast). Armenia'nın güneyi ve Atropatena'nın batısındaki göl. Ayrıca Strabo'a göre Mavi Göl [Μαντιανή, Κουανή ἐρμηνευθεῖσα]. Bk. Strab. XI.14.8.

Lacus Thospites: (*T.* Van Gölü; *Yun.* Thospitis [Θοσπιτις]; *Erm.* Bznunec' Tsov [Բզնունեաց Ծով/Լիճ], Vana Tsov [Վանա Ծով], Arčeši Tsov [Արճեշի Ծով], Rštunec' Tsov [Րշտունեաց Ծով], Tospay Liç [Տոսպայ Լիճ]). Asia Minor'un 3.713 km² yüzölçümü ile en büyük gölü. Anania Şirakac'ı'ye göre uzunluğu 100, genişliği 60 mile (1 mile = 1,6 km) olan ve Bznuni ailesinin ismini taşıyan göl. Bk. *AŠX*, V.22iv; MX, I.12.

Lycania: (*T.* Likaonya; *Yun.* Lukaonia [Λυκαονία]). Doğusunda Cappadocia, güneyinde Cilicia, batısında Pisidia ve kuzeyinde Phrygia ile Galatia olan bölge. Bk. Strab. XII.4.10.

Lychnitis [Λυχνίτις]: (*T.* Sevan Gölü; *Yun.* Phaunitis [Φαυνίτις], Sunitis [Συνίτις], Sounitis [Σουνίτις]; *Erm.* Gelama [Գեղամա Լիճ], Gelak'uncac' Tsov [Գեղարունեաց Ծով]; *MErm.* Sevana [Մեղանա]). *Gür.* Squa Gelak'unisa [სყუა გელაქუნისა]; *Ur.* Suinia). Ekseri Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nin içinde yer kalan göl. Bk. Toumanoff 1963: 33; Hübschmann 1969: 210, 263.

Lycus: (*T.* Kelkit; *Yun.* Lycos [Λύκος]; *Erm.* Gayl [Գայլ Գետ]). Armenia'nın kuzeydoğusundan başlayıp Yeşilirmak ile birleşen nehir. Ermeni literatüründeki Miws Gayl (Peri Çayı) ile karıştırılmamalı.

- Manzicerta:** (T. Malazgirt; Yun. Manzikert [Μανζικέρτ], Matziertē [Ματζιερτη]; Erm. Manazkert [Մանազկերտ]; Ar. Manajirt). Süphan Dağı'nın kuzeyinde Manawazean prensleri tarafından yönetilen bölge. Bk. P'B, III.4; MX, I.12; Hübschmann 1876: 138-141; Markwart 1930: 78; Toumanoff 1963: 218. Apakhounē yerleşiminin merkezi ve Hıristiyanlık sonrası piskoposluk merkezi. Bk. LP', II.23.
- Martyropolis [Μαρτυρόπολις]:** (T. Silvan?; Erm. Np'rkert [Նփրկերտ]; Ar. Miyāfārīqīn). Armenia Quarta (IV)'nin Merkezi. Ayrıca bk. Hudūd, §36.15; İstahrī, K. XIV; Lehmann-Haupt 1910: 518; Minorsky 1934: 157-161.
- Masius [Μάσιος]:** (T. Süphan; Erm. Sip'an [Սիփան], Nex Masis [Նէխ Մասիս]). Van Gölü'nün kuzeyindeki dağ. Armenia'nın en yüksek ikinci dağı. Bk. Strab. XI.5.6, XI.14:2.
Van Gölü'nün kuzeyi ile Manzikert (Malazgirt) dolaylarından başlayan Süphan Dağı, Ermenicedeki Masis ile karıştırılarak Mets Masis (Büyük Ağrı) gibi yorumlansa da gerçekte Masius'un karşılığı Ermenilerin aynı zamanda Nex Masis [Նէխ Մասիս] adını verdikleri Süphan Dağı'dır. Bk. Hübschmann 1969: 324; Markwart 1930: 78.
- Melitene:** (T. Malatya; Yun. Melitēnē [Μελιτηνή]; Erm. Malat'ia [Մալաթիա]; Ur. Melitea; As. Meliddu). Diocletianus döneminde Armenia Minor, 386 yılından sonra Armenia Secunda (II) ve I. Iustinianus reformlarının ardından Armenia Tertia (III)'a dâhil olan bölge. Aynı zamanda Armenia Tertia (III)'nin merkezi. Bk. Toumanoff 1963: 331; Adontz 1970: 134; Mitford 1980: 1186; Karlheinz 2006: 638-639.
- Mouzouron [Μουζούρον]:** (T. Munzur; Yun. Klima Muzurōn [Κλιμα Μουζουρων]; Erm. Mzur [Մզուր], Muzur [Մուզուր], Menjur [Մէձուր]; Upper Armenia/Armenia Interior (Barjr Hayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. P'B, IV.24; AŞX, V.22i; Eremyan 1963: 71; Hübschmann 1969: 284.
- Moxena:** Bk. Mokk'.
- Naxouana [Ναξουανα]:** (T. Nahçıvan; Erm. Naxčawan [Նախճաւան], Naxčwan [Նախճւան], Naxčuan [Նախճուան], Naxčēwan [Նախճէւան], Naxjavan [Նախջաւան], Naxjuan [Նախջուան], Naxijevan [Նախիջեւան]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Ptol. Geogr. V.12; LP', III.67; LE, VIII; Eremyan 1963: 72; Manandian 1965: 87; Hakobyan 1968: 191.
- Nicephorium:** (T. Erzen, Garzansuyu/Yanarsu?; Erm. Arzan [Արզան Գէտ]; Yun. Nikēphōrion [Νικηφόριον]; Ar. Nahr, Wadi as-Sarbat). Arzanena (Añnik') Bölgesi'nde Dicle Nehri'nin bir kolu.
- Nigē [Νιγη]:** (Erm. Nig [Նիգ], Nigatun [Նիգատուն], Erz i nig gavaşe [Երզ ի նիգ գաւառէ]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Sebēos, XXXIV; Eremyan 1963: 72; Hübschmann 1969: 365; Hewsens 1992: 217. Gnt'uni prenslerinin hâkimiyet bölgesi. Bk. Toumanoff 1963: 204-205; Adontz 1970: 238.
- Niphaten:** (T. Taşteker/Tapa-Seyd; Yun. Niphates [Νιφάτης]; Erm. Npat [Նպատ], Npatakan Lerambn [Նպատական Լերամբն], Npat Leaşn [Նպատ Լէառն]; Murat Suyu'nun doğduğu Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'ndeki dağ. Bk. Strab. XI.12.4; Plin. HN, V.27.98; Mela, I.81; Ptol. Geogr. V.12; Amm. Marc. XXIII.6.13; MX, III.37; Hübschmann 1969: 457; Eremyan 1974: 352. 371 yılında Bagawan Savaşı'nın yaşandığı bölge. Bk. Amm. Marc. XXIX.1.2-3; P'B, V.4; Lenski 2002: 175.
Eski Yunan ve Latin kaynaklarının Niphátēs [Νιφάτης] ve Niphaten olarak adlandırdığı Dağlar Ermeni kaynaklarında Npat olarak yer almaktadır. Bk. Strab. XI.12.4; Plin. HN, V.27.98; Mela, I.81; Ptol. Geogr. V.12. Öte yandan Hıristiyanlık

sonrası dönemde Ermeniler için önemi artan dağlar, Movsēs Xorenac‘i‘nin anlatısına göre Aziz Nersēs‘in zirvesine çıkararak ellerini cennete doğru açtığı yerdir. Bk. MX, III.37.

Nymphaeus: (T. Batman Çayı; Yun. Nymphios? [Νυμφίος]; Erm. K‘alirt‘ [Բաղիքիք? Գետ]; Ar. Sidma, Šit‘it‘ma). Martyropolis ve Sanasounitai yerleşimleri arasındaki doğal sınır. Ayrıca bk. Marquart 1901: 142; Huxley 1984: 88.

Olakan [Ողական Բերդ]: Bk. *Volandum*.

Orkhistēnē [Օρχιστηνή]/ Orchistena: Bk. *Arc‘ax*.

Otena: Bk. *Utik‘*.

Pariades: (T. Kuzey Anadolu Dağları, Parhal; Yun. Paryádrēs [Παρυάδρης]; Lat. Parihedri montes; Erm. Parxar [Պարխար]; Gür. Parxali [ՅճՆՅԵԼՈ]). Pontus ve Armenia arasında doğu-batı yönlü uzanan sıra dağlar. Bk. Strab. XI.2.15; Plin. *HN*, VI.9.25.

Persarmenia [Περσαρμενία]: (T. İran Armeniası). Aras Nehri‘nin batı bölgeleri. Bk. Proc. *Bell.* II.24.11; Evagr. *HE*, V.203; Greg. Tur. *Hist.* IV.40. *Parskahayk‘* ile karıştırılmamalı. Ayrıca bk. Tezcan 2014: 149-182.

Phauēnē [Φαυηνή]: (Yun. Phasianoi [Φασιανοί]; Erm. Basean [Բասեան], Basen [Բասեն], Basanu [Բասանու], gawaʁn Basenoy [գաւառն Բասենոյ]; Gür. Basiani [ՅճՆՅՈՅՈ]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi‘nde bir yerleşim alanı. Bk. Xen. *Anab.* IV.6.5; Aa, 845; Elišē, II.p28; Sebēos, XXXII-XXXIII; MX, II.54, II.65; YD, XVI.49; Eremyan 1963: 44; Hübschmann 1969: 362-363; Adontz 1970: 257; Garsoian 1989: 454; Hewsens 1992: 213.

I. yüzyılda Ermeni ordularının Roma İmparatoru Domitianus‘a (81-96) karşı savaştıkları bölge. Bk. MX, II.54. Fakat Thomson‘a göre Movsēs Xorenac‘i‘nin bahsettiği Domitianus aslında imparator değil, komutan Domitius Corbulo‘dur. Bk. Thomson 1978: 197.

Phaunitis [Φαουνίτις]: Bk. *Siwnik‘*. Hübschmann, Phaunitis kelimesinin doğru formunun *Sunitis* [Συνίτις] ya da *Sounitis* [Σουνίτις] olduğunu iddia etmiştir. Bk. Toumanoff 1963: 33; Hübschmann 1969: 210, 263.

Pontus Euxinus: (T. Karadeniz; Lat. Mare Euxinum, Mare Sarmaticum, Pontus Tauricus; Yun. Póntos Eúxeinos [Πόντος Εὐξεινος]). *Misafir Sevmez Deniz* (=Aksenos Póntus [Ἄξενος Πόντος]). Bk. Arslan 2007: 5-9.

Pontus: (T. Doğu Karadeniz Bölgesi; Yun. Póntos [Πόντος]). Doğusunda Colchis, güneyinde Armenia, güneybatısında *Armenia Minor* ve kuzeyinde Karadeniz ile sınırlanan bölge.

Sakasēnē [Σακασηνή]: (Erm. Šakašēn [Շակաշէն], Šikašēn [Շիկաշէն]). Otena/Udini (Utik‘) Bölgesi‘nde bir yerleşim alanı. Bk. Strab. II.1.14; Ptol. *Geogr.* V.12; Eremyan 1963: 73; Toumanoff 1963: 220; Hübschmann 1969: 352; Hewsens 1992: 262.

Sáspeir [Σάσπειρ]: (T. İspir; Yun. Syspiritis [Συσπρίτις], Hesperit [Εσπεριτ]; Erm. Sper [Սպեր]; Gür. Speri [ՆՅԳՐՈ]). *Upper Armenia/Armenia Interior* (Barjır Hayk‘) Bölgesi‘nde bir yerleşim alanı. Bk. Hdt. I.104.1; Strab. XI.14.12; *AŠX*, V.22i; AL, XI; Hewsens 2003a: 37. Bagratunilerin *naxararlık* bölgesi. Bk. MX. II.37; Sebēos, XLVIII; *K‘C‘*, 4, 11.

Sebastia: (T. Sivas; Yun. Sebasteia [Σεβάστεια]; Erm. Sebastia [Սեբաստիա]). *Armenia Secunda (II)*‘nin merkezi. Daha sonra *Thema Sebasteia* [θέμα Σεβαστεία].

Sērmantzōn [Σηρμαντζων?]: (T. Bingöl Dağları; Erm. Sermanc‘ [Սերմանց]). Ašmuniq‘ yerleşiminin kuzeyindeki dağlar. *Yeryüzünün zirvesi* (=katar [y]erkri [կառար էրկրի]) Bk. *AŠX*, V.22.

Sirakēnē [Σιρακηνη]: (*Yun.* Sirakoi [Σιρακοί]; *Erm.* Širak [Շիրակ], Širakac'ik' [Շիրակացիք]; *Gür.* Shiraki [შირაკი]; *Ar.* Sirāj; *Ur.* Eriaḫi). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Strab. XI.2.1; Eremyan 1963: 73-74. Kamsarakan ailesinin *naxarar* toprakları. Bk. P'B, IV.19; LP', III.71, III.74; MX, III.38; Toumanoff 1963: 206; Hewsens 1992: 214.

Urartu kayıtlarında *Eriaḫi* olarak yer alan bölge, ismini büyük olasılıkla Strabo'da geçen *Sirakoi* kabilesinden almıştır. Bk. Strab. XI.2.1. Ayrıca Ermeni litetaründe Širak olarak geçen bölgenin ismi, geleneksel anlatıya göre Hayk'ın soyundan gelen Šaray'dan [Շարայ] türemiştir. Bk. MX, I.12.

Sodoukēnē [Σοδοουκηνη]: (*Erm.* Sawdk' [Սաւք], Sot'k' [Սոթք], Zawdek' [Զաւեք], Tsawdek' [Ծաւեք], Tsawdeayk' [Ծաւեայք]). Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. SÖ, III; Eremyan 1963: 80.

Sophene [Σοφηνη]: (*Yun.* Tzophēnē [Τζοφηνή]). Bk. *Č'orrord Hayk'*. Hitit imparatorluk dönemine ait yazılı belgelerin İšuwa olarak isimlendirdikleri bu bölge, Strabo tarafından Fırat'ın doğusu ile Armenia'nın batı kıyısına ve Toros Dağları'nın kuzeye doğru uzanan kolları arasındaki vadiye konumlandırılmıştır. Bk. Strab. XI.12.3-4, XI.14.2. Plinius'un eserinde yine Toros Dağları'nın ötesinde yer alan bölge, Plinius'tan sonra yazan Mestrius Plutarchus tarafından da benzer coğrafyayı içine alacak şekilde Fırat'ın hemen ardında gösterilmiştir. Bk. Plin. *HN*, V.13.66; Plut. *Luc.* XXIV.6.

Sunitaē [Σουνιται]: Bk. *Siwnik'*.

Tao: Bk. *Tayk'*.

Taraunitis: (*T.* Muş Yöresi; *Yun.* Tarōn [Ταρόν], Traunon Khōria [Ταραύων Χωρία]; *Erm.* Tarawn [Տարաւն], Taron [Տարոն]; *Ar.* Tarūn). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Const. Proph. *DAI.* 43; Eremyan 1963: 85; Adontz 1970: 243; Hewsens 1992: 164. Ayrıca bk. *Tawruberan*.

Thasie: (*Erm.* Tašir [Տաշիր], Taširi [Տաշիրի], Tašratap' [Տաշրատափ], Tašray [Տաշրայ]). Gogarena (Gugark') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Plin. *HN*, VI.11.29; LP', II.42, II.47; MX, II.8; Vax. 147; Eremyan 1963: 85; Hübschmann 1969: 354; Hewsens 1992: 139. Toumanoff, Tašir'in de içinde olduğu bölgenin Aşağı Iberia olduğunu ifade ederek burada T'rialet'i, Gach'iani, Gardabani, Tašir ve Abots'i isimleriyle 5 birimden söz etmektedir. Bk. Toumanoff, 1963: 440. Buna göre, Tašir'in kuzeyinde Kangark' ve kuzey doğusunda Gogarena Bölgesi'nin en uç noktası olan T'relk' bulunuyordu. Bk. Vax. 157-159; Hübschmann 1969: 354. T'relk'in güney hattında önce Tap'aravani Gölü çevresine konumlanan Ĵawaxk' ve ardından da Artahan (Ardahan) yerleşimi batıya doğru devam ediyordu. Bk. Eremyan 1963: 40-41; Hewsens 1992: 134. *K'art'lis C'xovreba*, Iberia kralı I. Arshak'ın (MÖ 90-78) Ĵawaxk' Kalesi'ni tahkim ederek bölgenin savunma hattını güçlendirdiğini yazmaktadır. Bk. *K'C'*, 18.

Theodosiopolis [Θεοδοσιούπολις]: Bk. *Caranitis*.

Thōspria [Θωσπρια]: (*T.* Tuşpa/Van; *Erm.* Van [Վան]). Thōspitis Bölgesi'ndeki tarihî şehir. Bk. Strab. XI.14.8; Ptol. *Geogr.* V.12.

Tigranocerta: (*T.* Silvan?; *Yun.* Tigranókerta [Τιγρανόκερτα]; *Erm.* Tigranakert [Տիգրանակերտ]). MÖ 80 yılında II. Tigranes tarafından Arzan coğrafyasına inşa edilen Armenia'nın dördüncü başkenti. Bk. P'B, IV.24. Ayrıca bk. Strab. XI.14.15; Perikhanian 1993: 32; Avdoyan 2006: 81-95; Cohen 2013: 50-51. Eutropius'a göre *Armenia'nın en asil şehri*. Bk. Eutr. VI.9.

Tigris [Τίγρις]: (*T.* Dicle; *Yun.* Tigrēs [Τίγρης]; *Erm.* Dglat' [Դգլաթ]; *EFars.* Tigrā, *OFars.* Tigr; *Sür.* Deqlat; *Ar.* Dijlah). Arzanena'nın güneyi boyunca devam ederek

Corduena'nın batısından güneye doğru inerek Basra Körfezi'nde Fırat ile birleşen nehir (1900km).

Trapezus [Τραπεζοῦς]: (*T.* Trabzon; *Lat.* Trebizond; *Erm.* Trapizon [Տրապիզոն]; *Gür.* T'rap'izoni [Թրափօն]). Pontus Bölgesi'nde Sinope kolonisi eski bir Yunan şehri. Bk. Xen. *Anab.* V.1.1; Diod. XIV.30.3; Tac. *Ann.* XIII.39.

Tzoumina [Τζουμίνα]: (*Erm.* C'umina [Յումինա]). *Upper Armenia/Armenia Interior* (Barjr Hayk') Bölgesi'ndeki Caranitis yerleşiminin merkezi.

Vaitzōr [Βαιτζορ?]: (*Erm.* Vayoc' Jor [Վայոց Ձոր]; *Ar.* Vais, Vaidūr). Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. LP', I.19; SÖ, III; Eremyan 1963: 82; Hübschmann 1969: 348; Hewsens 1992: 192.

Volandum: (*Yun.* Olanē [Ολανή]; *Erm.* Ołakan [Ողակաւն Բերդ]). V. yüzyıla kadar Sıkuni ailesine ait olan Aşağı Tarawn (Taraunitis) coğrafyasında bir kale. Bk. Strab. XI.14.6; YM, XLIII.125; Hübschmann 1969: 326; Hewsens 1992: 164.

Xarpert: (*T.* Harput; *Yun.* Kharpete [Χαρπατε]; *Lat.* Ziata, Ziatha; *Erm.* Horēberd [Հորէրբերդ], Xarberd [Խարբերդ]). Anjit yerleşiminin merkezi.

Xert [Χερτ]: (*Erm.* Hēr [Հեր]; *EFars.* Huyavā). Sigriana (Parskahayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Aa, 795; LP', II.37; Ehišē, III.p76; MX, II.37; Const. Proph. *DAI*, 44; LE, 32; AL, IV; Hewsens 1992: 179.

EK-3. KLASİK ERMENİCE TOPOĞRAFYA SÖZLÜĞÜ

Verilen yer adları, doğrudan Armenia Bölgesi'nin yerleşimlerini kapsamaktan ziyade dönemin kaynaklarında geçen topoğrafik ifadelerin karşılaştırılması ve konumlandırılması amacıyla seçilmiştir. Bu sebeple ifade edilen yer adlarının bir kısmı Armenia coğrafyasına bir kısmı ise Roma, İran, Albania ya da Iberia'ya bölgelerine aittir.

A(yr)truank' [Ա(յր)տրուանք]: (*Erm.* Aytwans [Այտուանս], Aitvank' [Աիտվանք], Atravank' [Ատրավանք], Atrvank' [Ատրվանք]). Büyük Zap suyu dolaylarına konumlanan Corduena (Korçayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 35.

Abeleank' [Աբեղեանք]: (*Erm.* Abeleans [Աբեղեանս], Abeloy [Աբեղոյ], Abelinic' tohmin [Աբեղինից տոհմին], Abelenic' [Աբեղենից]; *Ur.* Abilianihe). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. MX, II.7; Eremyan 1963: 62; Toumanoff 1963: 220; Hübschmann 1969: 363; Hewsens 1992: 213.

Akanis [Ականիս Բերդ]: Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'ndeki Akē yerleşiminin merkezi.

Akē [Ակէ]: (*Erm.* Akēoy [Ակեոյ], Asē [Ասէ]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 32; Hübschmann 1969: 344.

Alahēčk' [Աղահեճք]: (*Erm.* Ałahēč [Աղահեճ], Ałahēj [Աղահեյ], Ałahējk' [Աղահեյք]). Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. SÖ, III; Eremyan 1963: 32.

Aland-ırot [Աղանդ-ռոտ]: (*Erm.* Ałvand-ırot [Աղվանդ-ռոտ], Ałvandrot [Աղուանդ-ռոտ], Ałandost [Աղանդոտ]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 32; Sinclair 1987: 322.

Ałbak Mets [Աղբակ Մեծ]: (*Erm.* Mets-n Ałbag [Մեծ-ն Աղբակ]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 33. Bartholomew Manastırı'nın (=Surb Barduñimeosi Vank' [Սուրբ Բարդուղիմեոսի վանք]) bulunduğu yer. Bk. Sinclair 1987: 215-216; Thierry 1989: 471; Hewsens 1992: 187.

Alewan [Ալեան]: Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 32; Hewsens 1992: 259-260.

Aliovit [Աղիովիտ]: (*Erm.* Ałitvir [Աղիտվիր], Bařilovit [Բարիովիտ]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hübschmann 1969: 329; Hewsens 1992: 167. 591 Roma-İran barışından sonra doğu-batı şeklinde iki parçaya ayrılarak batı tarafında kalan bölge.

Aliovit [Աղիովիտ]: (*Erm.* Ałitvir [Աղիտվիր], Bařilovit [Բարիովիտ]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. 591 Roma-İran barışından sonra doğu-batı şeklinde iki parçaya ayrılarak doğu tarafında kalan bölge. Bk. Hewsens 1992: 167; Toumanoff 1963: 205; Hovhannesean 1970: 205-206.

Ałjn [Աղձն]: Arzanena (Ałjnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. AŞX, V.22iii; Hübschmann 1969: 310-312; Adontz 1970: 12. Ayrıca bk. *Ałjnik'*.

Ałjnik' [Աղձնիք]: (*T.* Harzan?; *Armenia Quarta (IV)*, *Armenia Quarta Altera*; *Yun.* Arzanē [Ἀρζανη], Arzanēnē [Ἀρζανηνή], Artzē [Ἀρτζνη]; *Lat.* Arzanena, Artianena; *Sür.* Arzōn, Arzūn; *Ar.* Arzan; *Ur.* Alzi, Alše; *As.* Alz). Bk. Amm. Marc. XXV.7.9; Petr. Patric. P30; AŞX, V.22iii; Marquart 1901: 16; Frye 1960: 680; Winter 1989: 555; Hübschmann 1969: 305-308; Hewsens 1992: 157-158. Anania Şirakac'i'ye göre

Armenia'nın üçüncü bölgesi. Yerleşimleri: Np'rkert, Ałjn, K'eł, Kēt'ik, Tatik, Aznuac' Jor, Erxet'k', Gzełx, Salajor, Sanasun. Bk. *AŞX*, V.22iii.

Alki [Ալկի Բերդ]: (*T.* Beytüşşebap). Kōtaia (Kordik' Verin) Bölgesi'nde bir kale. Bk. Sinclair 1987: 318.

Ałuan [Աղուան Գետ]: (*T.* Hagaru; *Erm.* Aławnoget [Աղաւնոգետ]) Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir nehir.

Ałuank' [Աղուանք]: (*T.* Kafkas Albanyası; *Yun.* Albania [Ἀλβανία]; *EFars.* Ardhān; *OFars.* Arrān; *Gür.* Albaneti [აღბანეთი], Rani [რანო]; *Ar.* Ar-Rān). Iberia'nın doğusundan Hazar Denizi'nin batısına kadar devam ederek Armenia'nın doğu sınırındaki Kura Nehri boyunca güneye doğru uzanan coğrafya. Bk. Strab. XI.1.5, XI.4.1-8; Ptol. *Geogr.* V.11; MX. II.8; *AŞX*, V.21; MD, I.4; Ya'kūbī, 363-364. Plinius'a göre merkezi Cabalaca (Qabala) olan bölge. Bk. Plin. *HN*, VI.11.29. Ayrıca bak Bosworth 1987: 520-522.

Ałuē [Աղուէ]: (*Erm.* Ałvē [Աղվէ], Ałasēr [Աղասւէր], Ałaēs [Աղասւ]). Otena/Udini (Utik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 34; Hübschmann 1969: 352; Hewsen 1992: 262.

Amiwk [Ամիակ Բերդ]: Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir kale (Arberani). Bk. Hovhannesean 1970: 287-291.

Ani [Անի Բերդ]: (*T.* Ani; *Yun.* Anion [Ἀνιον]; *Lat.* Abnicum; *Gür.* Ani [անո], Anisi [անობո]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'ndeki Sirakēnē (Şirak) yerleşiminin önemli şehri. IX. yüzyıldan itibaren Bagratuni hâkimiyeti ve daha sonra Bagratuni Hanedanlığı'nın (=Bagratunineri Harstut'yun [Բագրատունիների շարատարություն]) başkenti. Bk. LP', III.67; Belâzürî, 194; MU, VI; Eremyan 1963: 35-36; Hovhannesean 1970: 689; Ter-Ghewondyan 1976: 97; Whittow 1996: 214; Ghafadaryan 1974: 407-412.

Ani-Kamax [Անի-Կամախա]: Bk. *Camacha*.

Anjaxi Jor [Անձախի Չոր]: (*Erm.* Ēntsayac' [Ընծայաց?], Anjahi-jor [Անձախի Չոր], Jor Ēntsayic' [Չոր Ընծայից]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22viii; Eremyan 1963: 36; Hübschmann 1969: 343.

Anjewac'ik' [Անձեւացիք]: (*Erm.* Anjawac'ik' [Անձաւացիք], Anjawac'ı [Անձաւացի]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. P'B, III.12; LP', II.23; Eremyan 1963: 36.

Aragats [Արագած]: (*T.* Alagöz). Armenia'nın Büyük Ağrı ve Süphan dağlarından sonra en yüksek üçüncü dağı (4090m). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'ndeki Sirakēnē (Şirak) ve Nigē bölgeleri arasında yükselen dağ. Bk. MX, I.12; Sebēos, XXXIV.

Aragatsot [Արագածոտ]: (*Erm.* Aragatsotn [Արագածոտն], Otn Aragatsoy [Ոտն Արագածոյ], Otn Aragatsu [Ոտն Արագածո]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde başkent Armaouira ve Vałarşapat'ın bulunduğu yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 38; Hübschmann 1969: 364; Hewsen 1992: 216-217.

Açan-şot [Արան-ռոտ]: (*Erm.* At'anşot [Արաւնռոտ]). Otena/Udini (Utik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 37; Hübschmann 1969: 252.

Arasx [Արասխ Գետ]: (*T.* Gadar; *Erm.* Arasp [Արասպ]). Sigriana (Parskahayk') Bölgesi'nin en güneyinde yer alan ve Hazar Gölü'ne akan nehir. Ermeni literatüründeki *Erax* (Aras) Nehri ile karıştırılmamalı.

Arasx [Արասխա]: (*Erm.* Ē Ovēa [Է Ուէվա]). Sigriana (Parskahayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan, 1963: 38.

Arats or [Արած որ]: (*Erm.* Aratso kolmn [Արատսոն կոլմն], Aratsoy kolmn [Արատսոյ կոլմն]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 38; Hewsens 1992: 220.

Arberani [Արբեռանի]: Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. MX, II.22; Const. Proph. *DAI*. 44; Hübschmann 1969: 341; Hewsens 1992: 186.

Arc'ax [Արցախ]: (*Erm.* Arjax [Արձախ], Xaç'ēn [խաչեն]; *Yun.* Orkhistēnē [Ὀρχιστηνή]; *Lat.* Orchistena). Anania Şirakac'i'ye göre Armenia'nın onuncu bölgesi. Yerleşimleri: Mews Haband, Sisakan-i-Kotak, Vaykunik', Berdajor, Mets Ařank', Mets Kuenk', Harčłank', Muxank', Piank', Parsakank', K'usti-P'arñēs, Kolt'. Bk. P'B, V.12, V.13; Elišē, III.p75-p77; ŁP', II.22-27; *AŞX*, V.22x; Eremyan 1963: 41; Hübschmann 1969: 349-351; Hewsens 1984a: 42-68; Garsoian 1989: 445; Hewsens 1992: 195. Öte yandan 387 yılından sonra Albania Bölgesi'ne ait olan coğrafya. Bk. Chaumont 1985: 808.

Anania Şirakac'i'ye bölgedeki ilk yerleşim alanı, bir kısmı Siwnik' Bölgesi'nde kaldığı için *diğer* olarak adlandırılan ve merkezi K't'ış Kalesi olan *Mews Haband* bölgesiydi. Bk. *AŞX*, V.22x. Buranın hemen kuzeyinde Eremyan ve Adontz'un *Mews Haband*'a eş değer olarak gösterdiği ancak Hewsens'in farklı bir birim olarak ifade ettiği *Sisakan-i-Kotak* bulunuyordu. Bk. Eremyan 1963: 70, 120; Hübschmann 1969: 350; Adontz 1970: 177; Hewsens 1992: 197. Daha kuzeyde *Muxank'* ve *Muxank'*'in kuzeyinde de *Parsakank'*, *Piank'* ve *Harčłank'* birimleri vardı. Bk. Hewsens 1992: 199. Bu birimlerin daha kuzeyinde ise *Mets Ařank'* konuşlanıyordu. Bk. Eremyan 1963: 66. T'art'ar Nehri boyunca Vaytunik'ten doğu istikametinde önce *Berdajor*, ardından da Movsēs Dasxuranc'i'nin *Mets Kolmank'* olarak adlandırdığı *Mets Kuenk'* yerleşimleri diziliyordu. Bk. MD, II.7, II.29; Eremyan 1963: 66. Buranın kuzeyinde *Kolt'* ile Hewsens'in tek birim olarak ifade ettiği ve ismini Strabo'nun *Parrasiōi* olarak adlandırdığı bir İran kabilesinden alan *K'usti-P'arñēs* yer alıyordu. Bk. Strab. XI.7.1; Hewsens 1992: 199.

Arčışak [Արճիշակ Գետ]: (*T.* Memedik). Arčışakovit yerleşimindeki Erçek Gölü'nü besleyen nehir.

Arčışakovit [Արճիշակովիտ]: Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Adontz 1970: 247.

Aşest [Արեստ Գետ]: (*T.* Bandimahi). Arberani Birimi'nin ortasından geçerek Van Gölü'ne dökülen nehir.

Arewik' [Արելիք]: Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. SÖ, III; Eremyan 1963: 39.

Argastovit [Արգաստովիտ]: (*Erm.* Argovteac'ovit [Արգովտեացովիտ?]). Moxena (Mokk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı.

Armawir [Արմավիր]: Bk. *Armaouira*. Movsēs Xorenac'i, Aramays'in [Արամայի] Aráxēs Nehri'nin yan tarafında bir tepeye şehir kurduğunu ve bu şehrin kendi isminden ötürü Armawir diye adlandırıldığını söylemektedir. Bk. MX, I.12; YD, II.8. Burada bir kaya üzerinde bulunan eski Yunanca yazıtta IV. Orontes ve kardeşi Mithras'ın isimleri geçmektedir. Bk. Trever 1953: 134-137; Toumanoff 1963: 283. Manandian'a göre bu yazıtların eski Yunanca olması Armenia'nın soylu sınıf mensuplarının eski Yunanca konuştuklarına işaret olabilir. Bk. Manandian 1965: 37. Ayrıca Movsēs Xorenac'i'nin ifadesine göre I. Artaxias, Armawir'e Artemis, Heracles ve Apollo'ya ait heykeller dikirmiş ancak daha sonra Vahuni ailesinden olan yüksek rahip, Heracles heykelini buradan alarak Aştişat'a götürmüştür. Bk. MX, II.12. Vahuni ailesi ile ilgili olarak ayrıca bk. Toumanoff 1963: 215.

- Aĭnoy [Անոյ]:** (*Erm.* Aĭna [Անուա], Ēnāy [Էնուայ], Ērna [Էրնուա]). Sigriana (Parskahayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. T'A, III.29; Eremyan 1963: 37; Hübschmann 1969: 338.
- Aĭnoyotn [Անոյոտն]:** (*Erm.* Otnn Aĭnoy [Ռոտն Անոյ]). Basoropedan/Aspourakan (Vasपुरakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. T'A, III.4; Eremyan 1963: 37.
- Aĭros-Pičan [Առոս-Պիճան]:** Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 37; Hewsens 1992: 258-259.
- Aršarunik' [Արշարունիք]:** (*Erm.* Aršaruneac' [Արշարունեաց], Erasxajor [Երասխաձոր], Ašornek' [Աշորնեք]; *Gür.* Asornia [ახორნოს]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 40; Adontz 1970: 237; Hewsens 1992: 211, 213. Armenia'nın ikinci başkenti Eruandašat'ın bulunduğu bölge.
- Arseac' p'or [Արսեացփոր]:** (*Erm.* Aseac' p'or [Ասեացփոր]; *Gür.* Asisp'ori [ახობჰორი]). Tao (Tayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. K'C', 154; Eremyan 1963: 40; Hübschmann 1969: 360; Sinclair 1989: 32; Hewsens 1992: 210.
- Artahan [Արտահան]:** (*T.* Ardahan; *Erm.* Artahank' [Արտահանք]; *Gür.* Artaani [არტაანი]; *Ar.* Artahal). Gogarena (Gugark') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Belâzürî, 203; Vax. 79; Eremyan 1963: 40-41; Hübschmann 1969: 354; Hewsens 1992: 134.
- Artanuĭ [Արտանուջ Բերդ]:** (*T.* Ardanuç; *Gür.* Artanuĭ [არტანუჯ]). Gogarena (Gugark') Bölgesi'ndeki Chorzene? (Klarĭk') yerleşiminin merkezi olan kale. Bk. Toumanoff 1963: 439; Hovhannesean 1970: 591.
- Artašat [Արտաշատ]:** Bk. *Artáxata*. "Artašes'in sevinç kaynağı" manasını taşıyan şehir, Strabo ve Plutarchus'un zayıf iddiasına göre Hannibal'in telkiniyle, Movsēs Xorenac'i'ye göre ise I. Artašes'in isteğiyle kurulmuştu. Bk. Strab. XI.14.6; Plut. *Luc.* XXXI.4; MX, II.49. Bu önemli merkez, yaklaşık olarak MÖ 176 yıllardan itibaren Vałaršapat'ın kuruluşuna kadar yaklaşık 3 asır Armenia'nın kraliyet merkezi oldu. Ancak erken dönem Ermeni kaynaklarının büyük çoğunluğu Artašat'ı başkent olarak değerlendirmemektedir. Thomson, bu durumun 428 yılında Aršakid Hanedanlığı'nın tasfiye edilmesiyle ilgili olduğunu düşünmektedir. Bk. Thomson 1982: 82. Örneğin Łazar P'arpec'i Artašat için kale (=berd [բերդ]) ve şehir (=k'alak' [քաղաք]) ifadelerini kullanmaktadır. Bk. ŁP', III.67, III.78.
- Artašisean [Արտաշիսեան]:** (*Erm.* Arasezan [Արասեզան], Artawanan [Արտաւանան], Artawanean [Արտաւանեան], Artašesean [Արտաշեսեան], Artašezean [Արտաշեզեան]). Basoropedan/Aspourakan (Vasपुरakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 41; Hewsens 1992: 188.
- Aĭvenēic' Jor [Անվենից Չոր]:** (*Erm.* Aĭvenic' Jor [Առուենից Չոր], Aĭuanic' Jor [Առուանից Չոր]). Moxena (Mokk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 38.
- Arzan [Արզան]:** Bk. *Alĭnik'*.
- Ašmunik' [Աշմունիք]:** (*Erm.* Aršamunik' [Արշամունիք], Ašamunik' [Աշամունիք]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. P'B, IV.15; Toumanoff 1963: 212; Hewsens 1992: 165.
- Ašoc'k' [Աշոցք]:** (*Erm.* Ašoc'ac' [Աշոցաց]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hübschmann 1969: 365.
- Aštišat [Աշտիշատ]:** (*T.* Derik). Tarōn Bölgesi'nde önemli bir dinî merkez. Vahagn, Anahita ve Aštĭk Tapınaklarının bulunduğu alan. Bk. Aa, 809, P'B, III.3, III.16. Sırasıyla Vahuni, Grigor ve Mamikonean ailelerinin toprakları. Bk. P'B, III.3; MX, I.12, II.8.

Hıristiyanlık sonrası ilk kilisenin inşa edildiği yer. Bk. Aa, 810-814; P'B, III.3, III.16. Ayrıca bk. KG, §II.

At'si-Bagawan [Աթի-Բագուան]: (*Erm.* Bagavan [Բագուան], Baguan [Բագուան]; *Ar.* Bagarwān). Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Zaryan 1974: 132; Hewsen 1992: 258.

Avarayr [Ավարայր]: Vardananc' Savaşı'nın gerçekleştiği bölge/köy. Bk. LP', II.37; Elişē, V.p100.

Axurean [Ախուրեան Գետ]: (*T.* Kars Çayı; *Erm.* Axuren [Ախուրեն]); Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nin Vanand yerleşiminde bulunan nehir. Bk. Eremyan 1963: 32.

Aygark' [Այգարկ]: (*Erm.* Aygars [Այգար]). Corduena (Korçayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hübschmann 1969: 335; Hewsen 1992: 175.

Ayli [Այլի]: (*Erm.* Kuričan [Կուրիճան]). Sigriana (Parskahayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 35; Hübschmann 1969: 338; Hewsen 1992: 178.

Ayrarat [Այրարատ]: (*Erm.* Erasxajor [Երասխաձոր]; *Yun.* Araxēnon Pedion [Ἀραξηνὸν πεδίον]). 591 yılından sonra *Inner Armenia (Armenia Inferior)*. Anania Şirakac' i'ye göre Armenia'nın on beşinci bölgesi. Yerleşimleri: Basean, Gabeleank', Abeleank', Hawnunik', Arşarunik', Bagrewand, Tsalkotn, Vanand, Şirak, Aragatsot, Çakatk', Maseac'otn, Kogovit, Aşoc'k', Nig, Kotayk', Mazaz, Varažnunik', Ostan Hayoc', Urtsajor, Arats or, Şarurdaşt. Bk. Strab. XI.14.3-4; Plin. *HN*, VI.9.25; Koryun, XII; Aa, 776, 841; *AŞX*, S. V.22xv; MX, I.15-16, II.22, II.61, II.90; Sebēos, XI; T'A, II.3; YD, II.22; *TK*; Toumanoff 1963: 139; Adontz 1970: 352; Ter-Ghewondyan 1976: 54; Garsoïan 1989: 451-452; Hewsen 1992: 210-213.

Ayrarat sözcüğü, Tevrat'taki *Ararat [R-R-T]* kelimesi ve bununla ilişkili olarak *Uruatri/Urartu* isimlerinden türetilmiştir. Bk. *OT, Gen.* VIII.4; Hübschmann 1969: 278. Hewsen'in iddiasına göre Ermeniler, Hıristiyanlık sonrası dönemde, Tevrat'taki *Ararat* ismini taammüden Ağrı Dağı'nın yerine kullanmışlar ve Ermenilerin *Erasxajor* klasik Yunan ve Roma kaynaklarının ise *Araxēnon Pedion* olarak isimlendirdikleri bu bölgeyi kendi hâkimiyetleri sırasında yeniden adlandırmışlardır. Bk. Strab. XI.14.3-4; Plin. *HN*, VI.9.25; MX, II.90; Hewsen 1992: 210. Movsēs Xorenac' i'ye göre ise, Ayrarat'ın ismi Aram'ın oğlu Ara Gelec'ik'ten türemiştir. Bk. MX, I.15-16; YD, II.22. Diğer taraftan Anania Şirakac' i'nin uzun versiyonu buranın 16, kısa versiyonu toplamda 20 bölge olduğunu belirtmektedir. Bk. *AŞX*, V.22xivi; *AŞX*, S. V.22xv. *T'ovma Kilikec' u Aşxarhagrut' yunē* de ise Ayrarat, 19 birim olarak göstermektedir; Basean, Gabeleank', Abeleank', Apahunik', Aşarunik', Bariawant, Tsalkēotn, Kogovit, Çakalne, Tstsumb, Şirak, Aragatsotn, Maseac'oth, Nig, Kotayk', Mazaz, Varažnunik', Aşotk' ve Ostann Şarur. Ayrıca bk. Soukry 1881: 45.

Aytsptkunk' [Այծպտկունք]: (*T.* Palandöken; *Yun.* Abos? [Ἀβος?]; *Lat.* Abus/ Aba). Theodosiopolis'te bir dağ. Bk. Strab. XI.14.2; Plin. *HN*, V.20.83-85.

Azat [Ազատ Գետ]: Ostan Hayoc' yerleşiminde doğudan batıya doğru akararak Aras Nehri'ne karışan ırmak.

Aznaberd [Ազնաբերդ Բերդ]: Golthene yerleşiminin Naxouana sınırındaki kalesi. Bk. Hovhannesean 1970: 329.

Aznuac' Jor [Ազնուաց Ջոր]: (*Erm.* Aznuajor [Ազնուաձոր?]). Arzanena (Aşnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22iii; Hübschmann 1969: 312.

Azord [Ազորդ Գետ]: (*T.* Tortum Deresi). Tao (Tayk') Bölgesi'ndeki Ok'ale yerleşiminde bulunan nehir.

Azordac' p'or [Ազորդացփոր]: (*Erm.* Kap'or [Կափոր]). Tao (Tayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 32; Hewsen 1992: 209.

- Bagawan [Բագաւան]:** (*Erm.* Baguan [Բագուան]; *Yun.* Sagaouana [Σαγαουανα]; *Lat.* Vagabanta; *OFars.* Dic‘avan). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi’nin Bagrewand Birimi’ndeki ünlü pagan şehri. Bk. Aa, 817; MX, II.55, II.66, III.67; *NBHL*, II. 408; Toumanoff 1963: 319-320; Garsoïan 1989: 548-549. Hıristiyanlık öncesi dönemde Nawasard festivalinin kutlandığı alan. Bk. Aa, 836; P‘B, IV. 15; Hewsens 1992: 215, Garsoïan 1989: 452.
- Movsēs Xorenac‘i, Bagawan için *altarlara kasabası* (=bagnac‘n awan [բագնացուան]) tabirini kullanmaktadır. Bk. MX, II.55, II.66, III.67. Bu konuda Thomson, Movsēs Xorenac‘i’nin hatalı bir etimoloji yaptığını söylemektedir. Bk. Thomson 1978: 198.
- Bagrewand [Բագրեւանդ]:** (*Erm.* Bagrevand [Բագրեւանդ], Bagrawand [Բագրաւանդ]; *Yun.* Bagrandauēnē [Βαγρανδουηνη]; *Ar.* Bagravand). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi’nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 65; Hübschmann 1969: 364; Hewsens 1992: 213-214. Aziz Grigor’un IV. Tiridates ve yanındakileri vaftiz ettiği bölge. Bk. Aa, 836; MX, III.66.
- Bak‘an [Բաքան]:** (*Erm.* Bagan [Բագան], Bak‘(r)an [Բաք(ր)ան]). Basorpedan/Aspourakan (Vaspurakan) Bölgesi’nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 44. II. ve III. yüzyıllardan sonra *Marand* (*Morounda*) olarak adlandırılan birim. Bk. Hewsens 1992: 189.
- Bakear [Բակեար Բերդ]:** Čuarš-röt yerleşiminde yer alan kale. Bk. Hovhannesean 1970: 321.
- Bakurakert [Բակուրակերտ]:** Bak‘an yerleşiminin merkezi. Bk. MX, II.60; Hewsens 1992: 188.
- Balahovit [Բալახովիտ]:** (*Erm.* Balaxovit [Բալախովիտ], Balaxovit [Բալախովիտ]; *Yun.* Balisbiga [Βαλιςβιγα], Klima Bilabēt-inēs [Κλιμα Βιλαβητ-ινής]). Sophene/Sophena (Č‘orrod Hayk‘) Bölgesi’nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŠX*, V.22ii; Hübschmann 1969: 294. 387 yılından sonra; (*Erm.* Aršamašat [Արշամաշատ]; *T.* Samsat; *Yun.* Arsamosata [Ἀρσαμόσατα]; *Ar.* Shamsat, Shimsat). Bk. Yesu, 261; Georg. Cypr. 950; Mitchell 1980: 10; Foss 1991: 186-187; Hewsens 1992: 156.
- Balan-röt [Բաղան-ռոտ Գետ]:** At‘ši-Bagawan yerleşiminde yer alan nehir. Bk. Hewsens 1992: 258.
- Balanröt [Բաղանռոտ]:** (*Fars.* Balhab). Caspiana (P‘aytakaran) Bölgesi’nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 43-44.
- Balk‘ [Բաղք]:** Phaunitis/Sunitaē (Siwnik‘) Bölgesi’nde bir yerleşim alanı. Bk. SÖ, III; Eremyan 1963: 44.
- Balu [Բալու]:** (*T.* Palu; *Yun.* Romanopolis [Ρωμανοπολις]). Balahovit yerleşiminin merkezi. Bk. Evliya Çelebi, *Sey.* III.84b.
- Barjr Hayk‘ [Բարձր Հայք]:** (*Inner Armenia* (*Armenia Inferior*); *Armenia Magna*; *Armenia Prima* (I)). Anania Širakac‘i’ye göre Armenia’nın birinci bölgesi. Yerleşimleri: Daranañi, Aliwn, Mzur, Ekeleac‘, Mananañi, Dērtjan, Sper, Şalgamk‘, Karin. Bk. *Proc. Aed.* III.1.14-15; MX, III.46; *AŠX*, V.22; *TK*; Hakobyan 1976: 321-323; Adontz 1970: 39.
- Basean [Բասեան]:** Bk. *Phauēnē*.
- Baylaqān:** (*T.* Beylegan). Caspiana (P‘aytakaran) Bölgesi’nde bulunan ve VI. yüzyılda İran İmparatoru I. Kawād tarafından kurulan şehir. Bk. Belâzürî, 194; İbn Havkal, 342; İbn Fakih, 293; Makdisî, 376; Bosworth 1990: 2.
- Berdac‘ p‘or [Բերդաքվոր]:** (*Erm.* Berdap‘or [Բերդափոր]). Tao (Tayk‘) Bölgesi’nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 45; Hewsens 1992: 209.

- Berdajor [Բերդաձոր]:** (*Erm.* Berjor [Բերձոր]). Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. MD, III.19; Eremyan 1963: 44; Hewsens 1992: 199.
- Berkri [Բերկրի]:** (*T.* Muradiye). Arberani yerleşiminin kalelerinden biri. Bk. Hovhannesean 1970: 287-291.
- Bogunik' [Բոգունիք]:** (*Erm.* Bodonik' [Բոդոնիք], Budunik' [Բուդունիք], Bogunik' [Բոգունիք]). Basoropedan/Aspourakan (Vaspurakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22viii; Eremyan 1963: 45; Hewsens 1992: 185.
- Bolxa [Բողխա Գետ]:** (*T.* Oltu). Tao (Tayk') Bölgesi'ndeki Bolxa ve Čakk' yerleşimlerinde bulunan nehir.
- Bolxa [Բողխա]:** (*Erm.* Buxa [Բուխա], Boxa [Բոխա]; *Yun.* Bokhai [Βοχαι]). Tao (Tayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 32; Toumanoff 1963: 204; Hübschmann 1969: 357; Hewsens 1992: 209.
- Bun Mardastan [Բուն Մարդաստան]:** (*Erm.* Marduc'ayk' [Մարդուցայք]). Basoropedan/Aspourakan (Vaspurakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. T'A, III.29; Hewsens 1992: 187. *Mardastan* ile karıştırılmamalı.
- Bužunik' [Բուժունիք]:** Basoropedan/Aspourakan (Vaspurakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 45.
- Bznunik' [Բզնունիք]:** (*Erm.* Bznuneac' [Բզնունեաց]; *Ur.* Aidu, Aidune; *As.* Aidu, Aidune). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 45.
- Čahuk [Ճահուկ]:** (*Erm.* Čaxuk [Ճախուկ]). Corduena (Korčayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. T'A, III.2; Hewsens 1992: 176; Hovhannesean 1970: 240-241.
- Čahuk [Ճահուկ]:** Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Sebēos, XVI; SÖ, III; Eremyan 1963: 64.
- Čakatk' [Ճակատք]:** (*Erm.* Čakk' [Ճակք]; *Gür.* Čakiet'i [Ճձձոյոյո]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 56; Hewsens 1992: 214. Tao (Tayk') Bölgesi'ndeki *Čakk'* ile karıştırılmamalı.
- Čakk' [Ճակք]:** (*Erm.* Čakatk' [Ճակատք]; *Gür.* Čakiet'i [Ճձձոյոյո]). Tao (Tayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 64; Hewsens 1992: 209. Ayrarat Bölgesi'ndeki *Čakatk'* ile karıştırılmamalı.
- C'eli [Յելի Լիճ]:** (*T.* Çıldır; *Gür.* Ch'rdili [Յրժոցո]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'ndeki Vanand yerleşiminde bulunan göl.
- Č'orrord Hayk' [Չորրորդ Հայք]:** (*Armenia Altera, Armenia Quarta (IV), Armenia Quarta Altera; Erm.* Tsop'k' [Շոփք]; *T.* Elazığ yöresi; *Yun.* Sophene [Σωφηνή], Tzophēnē [Τζοφηνή]; *Lat.* Sophena; *Ur.* Šūpā; *As.* Šupria). Anania Širakac'i'ye göre Armenia'nın ikinci bölgesi. Yerleşimleri: Xorjean, Haštēnk', Palmatun, Balahovit, Tsop'k' Šahuneac', Anjit, Dēgik', Gawrek'. Bk. Strab. XI.12.3-4, XI.14.2; Plin. *HN*, V.13.66; Plut. *Luc.* XXIV.6; *AŞX*, V.22ii; Eremyan 1963: 57.
- Čuarš-rot [Ճուարշ-րոտ]:** (*Erm.* Čuaš-rot [Ճուարշ-րոտ], Čuaš [Ճուարշ]). Basoropedan/Aspourakan (Vaspurakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 64; Hübschmann 1969: 345; Hewsens 1992: 188.
- Dalar' [Դալար]:** (*T.* Elmalidere?; *Erm.* Dalar [Դալար]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hübschmann 1969: 328.
- Dariwnk' [Դարինք Բերդ]:** (*T.* Doğubayazıt; *Erm.* Darewnc'berd [Դարենցբերդ]; Darawnk' [Դարաւնք], Darewnk' [Դարենք], Daroynk' [Դարոյնք], Darunk' [Դարունք]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'ndeki Kogovit yerleşiminin

merkezi. Bk. Eremyan 1963: 49; Hewsens 1992: 211. Arşakidlerin hazinelerinin muhafaza edildiği kale. Bk. P'B, V.1; Adontz 1970: 241.

Daṛni [Դառնի]: (*Erm.* Garni [Գարնի]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. T'A, III.29; Eremyan 1963: 46. Hıristiyanlık öncesi dönemde Mihr'e adanmış Garni Tapınağı'nın (=Garnu Tačar [Գառնու տաճար]) olduğu Sevan Gölü'nün güneyindeki bölge ile karıştırılmamalı. Bk. Der Nersessian 1947: 86-87.

Dasnawork' [Դասնաւորք]: (*Erm.* Dasnavork' [Դասնաւորք]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 49.

Debeda [Դեբեդ]: (*T.* Debed; *Gür.* Debeda [دېدېد]). Gogarena (Gugark') Bölgesi'nin Kołbop'or ve Tsop'op'or yerleşimlerinden geçerek Kura Nehri'ni besleyen ırmak.

Dēgik' [Դէգիք]: (*Yun.* Klima Digisēnēs [Κλίμα Διγισσηνης]). Sophene/Sophena (Č'orrord Hayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. ASX, V.22ii; Hübschmann 1969: 302-303.

Dwin [Դւին]: (*T.* Dvin; *Erm.* Dowin [Դուին], Duin [Դուին], Ostan Dēwnoy [Ոստան Դւնոյ]; *Yun.* Doubios [Δούβιος], Tibion [Τίβιον], Tibē [Τιβη], Tibēn [Τιβην]; *Sür.* Devin; *Ar.* Dabīl, Dawīn, Duwīn). Armenia'nın altıncı başkenti. Bk. P'B, III.8; LP', III.77; MX, III.8; KG, §II; SÖ, VI. 484 yılından sonra Ermeni *kat'olikos*larının oturduğu dinî merkez. Bk. SÖ, XX. Müslümanlar tarafından atanan valilerin yönetim sarayı. Bk. Sebēos, XXXIII; LE, X; Hübschmann 1969: 460; Adontz 1970: 173. Ayrıca bk. Sebēos, XVIII-IX; Ya'kūbī, 363; İbn Havkal, 342; İstahrī, K. XIV; Makdisī, 377; Asohik II.2; YD, XVI.19; Hübschmann 1969: 422; Garsoian 1989: 460-461; Kettenhofen 1996: 616-619.

[Y]Erewark' [Երեւարք]: (*Erm.* Erēvard [Երեւարդ], Erevark' [Երեւարք], Eriwark [Երիւարկ]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 51.

[Y]Erēz [Երեզ]: (*Lat.* Anaetica, Anaētis). Acilisene yerleşimine bağlı Anahita Tapınağı'nın bulunduğu şehir. Bk. Cic. *Leg. Man.* IX.23; Aa, 48, 786; YM, XXIII.75; MX, II.14.

[Y]Erñjak [Երնջակ]: (*T.* Alinja). Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. SÖ, III; Eremyan 1963: 51.

[Y]Eruandaşat [Երուանդաշատ]: (*Gür.* Ervandashati [Երճանդաճատ]). Armenia'nın IV. Otontes tarafından kurulan ikinci başkenti. Bk. MX, II.39-40; Eremyan 1963: 51; Russell 1987: 53. 364 yılında II. Şābuhr tarafından yıkılan şehir. Bk. Garsoian 1989: 462; Hewsens 1998: 562.

[Y]Eruandunik' [Երուանդունիք]: (*Erm.* Eritunik' [Երիտունիք], Aruat'uni gawain [Արուանթունի գաւաին]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hewsens 1992: 187; Hübschmann 1969: 343. Orontid Hanedanı'nın prenslik toprakları. Bk. LP', III.70; Toumanoff 1963: 204.

[Y]Erxet'k' [Երխէթք]: (*T.* Siirt?; *Erm.* Xerhet'k' [խերհէթք]). Arzanena (Añjnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 51.

[Y]Ewt'np'orakean Bagink' [Եւթնթորակեան Բագինք]: Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Aa, 22; Eremyan 1963: 51; Hewsens 1992: 258.

Gabeleank' [Գաբեղեանք]: (*Erm.* Gabeleans [Գաբեղեանս], gawain Gabelenic' [գաւաին Գաբեղենից], Gabelen [Գաբեղեն], Gabel Gabelean [Գաբեղ Գաբեղեան]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. MX, II.7; Hübschmann 1969: 363; Adontz 1970: 237; Hewsens 1992: 213.

Gabeleank' Hristiyanlık açısından da önemli bir bölgeydi ve Asofik'in anlatısına göre II. Nersēs Bagrevandec'i'ten sonra *kat'otikos* olacak olan II. Hovhannes Gabelenc'i, Gabeleank'ın Siwnjelun Bölgesi'ndendi. Bk. Asofik, II.2.

- Gabit'ean [Գաբիթեան]:** (*Erm.* Gawetan [Գաւետան]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 46.
- Gardman [Գարդման]:** (*Erm.* Gardmanac' Jorn [Գարդմանաց ձորն], Gardmanajor [Գարդմանայոր], Jorn Gardmanay [Չորն գարդմանայ], Gardmanakan Jorn [Գարդմանական ձորն], Gardmank' [Գարդմանք], Gardmanay Jorn [Գարդմանայ ձորն], gavaşac' Gardmanay [գավառաց Գարդմանայ]; *Gür.* Gardabani [gardabani]; *Ar.* Al-Ĵardmān). Otena/Udini (Utik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Koryun, XVIII; MX, III.60; Greg. Akner. III; Belâzürî, 195; Eremyan 1963: 46; Toumanoff 1963: 216; Hübschmann 1969: 352; Adontz 1970: 175-176; Hovhannesian 1970: 479-485; Ulubabyan 1976: 700; Garsoïan 1989: 464; Hewsens 1992: 262. Iberia Dükalığı *Gardabani* ile karıştırılmamalı.
- Gargar [Գարգար Գետ]:** Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'ndeki Parsakank', Piank' ve Harčlank' yerleşimleri ile Muxank' yerleşimi arasında akan nehir.
- Gawrek' [Գարեք]:** (*Erm.* Gorēk' [Գորեք], Gaurēg [Գաւրեք], Dorek' [Դորեք]; *Yun.* Klima Garinēs [Κλιμα Γαρινης]). Sophene/Sophena (Č'orrord Hayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22ii; Hübschmann 1969: 303.
- Gazrikean [Գազրիկեան]:** (*Erm.* Gazrikan [Գազրիկան]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22viii; Eremyan 1963: 46.
- Gel [Գել]:** Araxēnon Pedion (Ayrarat) ile Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgeleri arasında yükselen dağ. Bk. MX, I.12.
- Gelak'uni [Գեղաքունի]:** (*Erm.* Gelarguni [Գեղարգունի]; *Ur.* Welikuni, Welikuhi). Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Elišē', V.p116; MX, II.53; MD, II.50; SÖ, III; Hübschmann 1897: 34-35; Eremyan 1963: 47.
- Gortsot [Գործոտ Բերդ]:** Arberāni yerleşiminde bir kale. Bk. Hovhannesian 1970: 287-291.
- Gugark' [Գուգարք]:** (*Yun.* Gōgarēnē [Γωγαρηνή], Obarēnē [Ὀβαραρηνη], Tosarenē [Τωσαρευνη]; *Lat.* Gogarena; *Gür.* Gogarene [gogarene]). Anania Širakac'i'ye göre Armenia'nın on üçüncü bölgesi. Yerleşimleri: Jorap'or, Kořbop'or, Tsop'op'or, Tařir, T'relk', Kangark', Artahan, Ĵawaxk', Křarjk'. Bk. Strab. XI.14.4; Ptol. *Geogr.* V.12; *AŞX*, S. V.22xii; Steph. Byz. *Ethnika*, 216.1; Eremyan 1963: 48, 1977: 240-241; Hewsens 1992: 200-204.
- Gukank' [Գուկանք]:** (*Erm.* Gokan [Գոկան], Gokank' [Գոկանք], Gugan [Գուգան], Gukan [Գուկան]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 48; Hewsens 1992: 187.
- Gzelx [Գզելխ?]:** (*Erm.* Gzel [Գզել]). Arzanena (Aşnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 47.
- Haband [Հաբանդ]:** (*Erm.* Xaband [խաբանդ], Aband [Աբանդ], Hambat [Համբատ]). Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. SÖ, III; Eremyan 1963: 61; Hübschmann 1969: 148. Daha sonra; Tsalats Jor [Շաղաժ? Չոր]. Bk. Hewsens 1992: 193.
- Hani [Հանի]:** Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 62; Hewsens 1992: 259.
- Harčlank' [Հարճղանք]:** (*Erm.* Harřlank' [Հարջղանք], Harčlank' [Հարճղանք]; *Ar.* Kherkhilyan). Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 62; Hübschmann 1969: 349; Hewsens 1992: 199.

- Hawnunik' [Հաւունիք]:** (*Erm.* Hawunis [Հաւունիս], Vahavunik' [Վահավունիք], Vahawunik' [Վահավունիք], Havunik' [Հավունիք], Havenunik' [Հավենունիք], Havnunin [Հավնունին]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 62; Toumanoff 1963: 221; Hübschmann 1969: 363; Hewsens 1992: 213. Havuni/Havenunilerin *naxararlık* bölgesi. Bk. MX, II.7.
- Heṛapawlis [Հեռապալիս?]:** (*T.* Çemişgezek; *Yun.* Hierápolis [Ἱεράπολις]; *MErm.* Č'mškatsag [Չմշկածագ]). Tsop'k' Šahuneac' yerleşiminin merkezi.
- Hnarakert [Հնարակերտ Բերդ]:** (*Erm.* Hunarakert [Հունարակերտ], Xunan [Խունան]; *Gür.* Xunani [Ἰϋνδανῶ], Mtkuris C'ixe [ՄՏՅՄՐՈՆ ԵՅԻԵ]); *Ar.* Khunān/Xunān, Qiz-Qala). Armenia Bölgesi'nin en doğu sınırındaki Albania Bölgesi topraklarında yer alan kale. Bk. MX, I.5, II.8; YD, XXXI.15; Eremyan 1963: 63; Hübschmann 1969: 445; Hewsens 1992: 138. Öte yandan Hnar(+)+kert [Հնար+(ա)+կերտ] ismi kalenin/kentin İran kökenli kurucusu Hūnara'dan türemiştir. Bk. Hübschmann 1969: 445; Perikhanian 1993: 32-33. Ayrıca *Hudūd El-Ālem*'de *Khunān/Xunān* olarak yer alan Hnaraket, Armenia'da değil Albania topraklarının içinde yer alıyordu. SÖ, IV. *Hudūd*, §36.25.
- Hrak'ot-Perož [Հրաքոտ-Պերոժ]:** Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı (Eremyan, 1963: 63). Anania Širakac'i'ye göre Albania'ya dâhil olan Rotēstak yerleşimi ile aynı coğrafya. Bk. *AŠX*, S. V.21; Hewsens 1992: 256.
- Hrazdan [Հրազդան Գետ]:** (*T.* Zangu; *Ur.* Ildaruni; *MErm.* Zanga [Չանգա], Zangu [Չանգու]). Sevan Gölü'nün kuzeyinden başlayıp batıya akarak Aras ile birleşen nehir.
- Išayr [Իշայր]:** Moxena (Mokk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 54.
- Išoc' [Իշոց]:** Moxena (Mokk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı.
- Ĵawaxk' [Ջավախք]:** (*Erm.* Ĵavaxk' [Ջավախք], Ĵovaxk' veri(n) [Ջովախք վերի(ն)]; *Gür.* Ĵavaxet'i [ჯავახეთი]). Gogarena (Gugark') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *K'C'*, 18; *Vax.* 95; Eremyan 1963: 78; Hübschmann 1969: 354; Hewsens 1992: 134.
- Ĵermajor [Ջերմաձոր]:** Moxena (Mokk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hübschmann 1969: 331.
- Ĵımar [Ջլմար Բերդ]:** (*T.* Çölemerik; *Erm.* Julemerik [Ջուլեմերիկ?]). Čahuk yerleşiminin merkez kalesi. Bk. T'A, III.14, III.25.
- Jorap'or [Ջորափոր]:** (*Erm.* Jorop'or [Ջորոփոր], Joroyp'or [Ջորոյփոր]). Gogarena (Gugark') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 63-64; Hewsens 1992: 138. Gušar prenslerinin *naxararlık* bölgesi. Bk. MX. II.8.
- Jork' [Ջորք]:** Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. SÖ, III; Eremyan 1963: 64.
- K'alan-Ĵot [Գաղան-Պոտ]:** Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŠX*, S. V.22xi.
- Kangark' [Կանգարք]:** (*Erm.* Kankark' [կանկարք], Kankark'a [կանկարքա]). Gogarena (Gugark') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *LP'*, III.73; Eremyan 1963: 57-58; Hübschmann 1969: 354; Hewsens 1992: 139-141.
- Kanguar [Կանգուար Բերդ]:** Anjewac'ik' yerleşiminin merkezi ve kalesi.
- Kapani [Կապանի Բերդ]:** Balk' yerleşiminde bulunan bir kale. Bk. Hovhannesean 1970: 423-425.
- Karat'unik' [Կարաթունիք]:** (*Erm.* Ēzsaraponis [Էզսարապունիս], Karapunik' [Կարապունիք], Karasunik' [Կարասունիք], Sarabunik' [Սարաբունիք],

Kart'unik' [Կարթունիք]). Corduena (Korçayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hewsen 1992: 175.

Karin [Կարին]: Bk. *Caranitis*.

K'art'li [Կարտլոս]: Büyük Kafkas Dağları ile Güney Kafkasya'nın merkezi arasındaki bölge. Ayrıca bk. Plontke-Lüning 2006: 694-695.

Karuc'berd [Կարուցբերդ Բերդ]: (T. Kars; Gür. Kari [Կարո]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bulunan Vanand yerleşiminin merkezi. Bk. Hovhannesean 1970: 748.

K'asal [Կասաղ]: Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'ndeki Nigē yerleşiminin merkezi. Bk. Hewsen 1992: 217.

K'el [Կել]: (Erm. K'al [Կաղ], K'it [Կիղ]). Arzanena (Ałjnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŠX*, V.22iii; Eremyan 1963: 89; Hübschmann 1969: 312; Hewsen 1992: 162.

Kēokean [Կեոկեան]: Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hewsen 1992: 258.

Kēt'ik [Կեթիկ]: Arzanena (Ałjnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŠX*, V.22iii; Hübschmann 1969: 312.

Kinek [Կինեկ Գետ]: (T. Göynük Çayı). Mandakuni prensleri tarafından yönetilen Ašmunik' yerleşimindeki nehir. Bk. Hewsen 1992: 165; Toumanoff 1963: 212.

Koł [Կող]: Bk. *Kōloi*. Urartu Kralı II. Sarduni'ye (MÖ 764-735) ait bir stel üzerinde yer alan *Qulha* (*Kulha*) kelimesi ile Koł sözcüğü arasında isim benzerliğine rağmen bağlantı kurmak hatalıdır. Çünkü *Qulha* Gürcülerin *Kolheti* [კოლხეთი] dedikleri Karadeniz kıyılarını kapsayan bölgenin ismidir ve daha güneydeki Koł yerleşimiyle bir ilgisi bulunmamaktadır. Ancak Skylaks'ın (*Periplus*, 78) *Kolikē* [Κολική] diye isimlendirdiği bölgenin Koł Bölgesi'nin topraklarını kapsadığı düşünülebilir. Bk. *BNJ*, I. F. 209; Toumanoff 1963: 68-69; Salvini 1995: 70.

Koł yerleşimi, Artaxiad Hanedanı döneminde Armenia'ya dâhil olmuş ancak Plutarchus'un ifadesine göre I. yüzyılda yeniden Iberia'nın kontrolüne geçmişti. Bk. Plut. *Pomp.* XXXIV.2; Toumanoff 1963: 456; Hewsen 1992: 208. Ancak *K'art'lis C'xovreba*, Koł/K'ola Bölgesi'ni Iberia topraklarına ait olarak göstermiştir. Bk. *K'C'*, 15. Bu bağlamda Toumanoff da Koł/K'ola prenslerinin Armenia prens listelerinde olmadığını ifade ederek bölgenin etnik açıdan Gürcü kökenli olduğunu vurgulamaktadır. Bk. Toumanoff 1963: 456. Ayrıca bk. Vax. 105-107; Adontz 1970: 173; Hewsen 1992: 208.

Öte yandan Adontz, Agat'angelos'un Arapça çevirisinden yola çıkarak Aziz Grigor'un Hıristiyanlığı yayması için Koł Birimi'ne Basos isimli bir piskoposu gönderdiğini ifade etmektedir. Ve yine Adontz'un iddiasına göre Vanand piskoposunun yaptığı çarpıtmadan ötürü Koł bölgesi Agat'angelos'un Arapça tercümesinde *Κῆγν* olarak yer almıştır. Bk. Adontz 1970: 466-467. Ancak Agat'angelos'un hem Ermenice hem de eski Yunanca yazmalarında Basos ismi yer alsa da Basos'un nereye gittiği hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır [... երրորդիս Բսսոս... / ...ό τρίτος Βάσσος...]. Bk. Aa, 845; Ag, 154; Adontz 1970: 257.

Kolbop'or [Կոլբոբօր]: (Erm. Kolbap'or [Կոլբաբօր], Kolb [Կոլբ]; Gür. Kak'pak'ar [Կակփակար]). Gogarena (Gugark') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. P'B, III.12; MX, II.8; Sebēos, XLI; Eremyan 1963: 60; Garsoian 1989: 472; Hewsen 1992: 138.

Koloberd [Կոլոբերդ]: (T. Kiği; Erm. Koloberd [Կոլոբերդ]). Chorzane yerleşiminin merkezi. Ayrıca bk. Hovhannesean 1970: 88-90.

- Kolt' [Կողթ]:** (*Erm.* Koxt' [Կոխթ], Kolt'ay [Կողթայ]). Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. P'B, IV.50; Eremyan 1963: 60; Hübschmann 1969: 350; Hewsen 1992: 199.
- Korçayk' [Կորճայք]:** (*Erm.* Korčëk' [Կորճէք], *Yun.* Gordioi [Γορδίοι], Gorduēnē [Γορδουηνή]; Korduēnē [Κορδουηνή], Kōtaia [Κωταία]; *Lat.* Corduenam, Corduena, Corduene; *Sür.* Beth Qardu). Anania Şirakac'ı'ye göre Armenia'nın altıncı bölgesi. Yerleşimleri: Korduk', Kordik' Verin, Kordik' Mişin, Kordik' Nerk'in, A(yr)truank', Aygarik', Mot'olank', Orsirank', Karat'unik', Čahuk, Afbak P'ok'r. Bk. Hecataeus, *BNJ*, I. F. 287; Xen. *Anab.* III.5.16, IV.2.12; Strab. XVI.1.24; Plut. *Luc.* XXIX.7; *AŞX*, V.22vi; Garsoian 1989: 473; Sartre 2008: 640. Ayrıca *Ala Quintadecima (XV) Flavia Carduenorum* adıyla kurulan askerî birliğin muhtemel merkezi. Bk. *Not. Dig. Or.* XXXVI.34; Nischer 1923: 10.
- Kordik' Mişin [Կորդիք Միջին]:** (*Erm.* Kordi Mişi [Կորդի Միջին]). Corduena (Korçayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 61.
- Kordik' Nerk'in [Կորդիք Ներքին]:** (*Erm.* Kordis Nerk'i [Կորդիս Ներքին]). Corduena (Korçayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 61.
- Korduk' [Կորդուք]:** (*Erm.* Kordus [Կորդուս]; *Yun.* Kardoukhoi [Καρδούχοι], Kordoution Khōra [Κορδουτιον Χωρα?]; *Lat.* Corduena; *Sür.* Qardū, *Ar.* Qardā). Corduena (Korçayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hübschmann 1969: 333.
- Kori [Կորի]:** (*Yun.* Tkori [Τκορι], Korē [Κορη]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hübschmann, 1969: 330.
- Kotayk' [Կոտայք]:** (*Yun.* Kotaia [Κοταία]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 60; Hewsen 1992: 211. Urartular döneminden kalan Erebuti [Երեբունի] Kalesi'nin bulunduğu bölge. Bk. Barnett, 1982: 345. I. Tiridates'in güneş tanrısı Mihr'e adamak için Yunan yapı geleneği ile inşa ettirdiği ve Hıristiyanlık sonrası dönemde Armenia'nın ayakta kalan tek pagan yapısı olan Garni Tapınağı'nın bulunduğu bölge. Bk. MX, II.90; Russell 1987: 269-270; Nersessian 2001: 101. Ayrıca bk. Sebēos, XLIV; T'A, II.3; Asofik, II.2; SÖ, XXII.
- Kotoroc' [Կոտորոց Բերդ]:** (*Erm.* Kotur [Կոտուր]). Anjaxi Jor yerleşiminin kalesi.
- Kovsakan [Կովկասան]:** (*Erm.* Kusaban [Կուսաբան]; *T.* Zangelan). Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. SÖ, III; Eremyan 1963: 60.
- Krčunik' [Կրճունիք]:** (*Erm.* Rotkrčunik' [Րոտս Կրճունիք]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hewsen 1992: 188.
- Krni [Թնի Բերդ]:** Dēgik' yerleşiminin batısında yer alan kale. Bk. *AŞX*, V.22ii; Markwart 1930: 41.
- K'rwik [Թնի Բերդ]:** (*T.* Karasar; *Yun.* Kakhoura). Dēgik' yerleşiminin batısında yer alan kale. Bk. *AŞX*, V.22ii; Markwart 1930: 41.
- K't'ış [Թիշ Բերդ]:** Mews Haband yerleşimindeki kale. Bk. Eremyan 1963: 70.
- Kt'rič [Կրիճ?]:** (*Yun.* Kitharizōn, [Κιθαρίζων]). Astaunitis yerleşiminin merkezi.
- Kulanovit [Կուլանովիտ]:** Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 32.
- K'usti-P'arñēs [Թուստի-Փանկա]:** Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 90; Hewsen 1992: 199.
- Lawha [Լաւհա Բերդ]:** Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'ndeki Vaykunik' yerleşiminde bulunan kale. Bk. Hovhannesean 1970: 460-461.
- Lusat'arič' [Լուսաբանիչ]:** Murat Suyu ile Karasu'nun birleştikleri Gawrek' yerleşiminin kuzeyindeki coğrafya. Bk. Markwart 1930: 41; Hewsen 1992: 156.

- Mokk' [Մոկկ]:** (*Yun.* Moxoēnē [Μοξοηνή?]; *Lat.* Moxena; *Sür.* Bēth Moksayē). Anania Şirakac'ı'ye göre Armenia'nın beşinci bölgesi. Yerleşimleri: İşayr, Miws İşayr, İsoc', Arvenēic' Jor, Vijac', Mokk' Aranjnak, Argastovit ve Ğermajor. Bk. Hdt. III.93.2; ŁP', II.27; AŞX, V.22v; SO, *Synd. Mar Isa.* can.21; YM, XX.82; YD, XXXIV.30; Toumanoff 1961a: 30; Eremyan 1963: 71; Hübschmann 1969: 331.
- Mokk' Aranjnak [Մոկկ Արանյակ]:** (*Erm.* Aşantsnakan Mokac' [Արանյակաւ Մոկկ], Ark'ayic' gawaş [Արքայից գաւառ]). Moxena (Mokk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hewsens 1992: 169.
- Moks [Մոկս]:** (*T.* Bahçesaray). Moxena (Mokk') Bölgesi'nin merkezi. Bk. Hewsens, 1992: 168.
- Mot'olank' [Մոթողանկ]:** (*Erm.* Ot'olans [Ոթողան], Mot'olans [Մոթողան]). Corduena (Korçayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hewsens 1992: 175.
- Muš [Մուշ]:** (*T.* Muş). Van Gölü'nün kuzeybatısındaki Taraunitis Bölgesi'nin bir yerleşimi. Bk. Koryun, XIII.
- Muxank' [Մուխանկ]:** (*Erm.* Moxank' [Մոխանկ], Mxank' [Մխանկ]). Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 71; Hübschmann 1969: 347.
- Naxčawan [Նախճաւան Բերդ]:** Naxouana yerleşiminin merkez kalesi. Bk. MX, I.30.
- Naxčawan [Նախճաւան]:** Bk. *Naxouana*. Naxčawan kelimesi “ilk inilen yer” anlamına gelen *Nax-ije-wan* sözcüğünden türemiştir ve bu gelenek İosephus tarafından *Apopatērion* “inilen yer” kelimesi vasıtasıyla aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Bk. İosep. *Antiq. Iud.* I.3.5; Hewsens 1992: 189.
- Nihorakan [Նիհորական]:** (*T.* Zagros). Corduena (Korçayk') Bölgesi'nin doğusundan güneye doğru uzanan sıradağlar.
- Nor Şirakan [Նոր Շիրական]:** (*Yun.* Adiabēnē [Αδιαβηνή]; *OFars.* Nodshēragān; *Sür.* Hağy'ab). Zagros Dağları'nın batısındaki coğrafya. *Şirakan* ile karıştırılmamalı. Bk. Aa, 842, 873; P'B, V.9; Theoph. Sim. V.8.9; Sebēos, XI; Marquart 1901: 170.
- Np'rkert [Նրկերտ]:** (*Erm.* Np'şet [Նրկետ]; *T.* Silvan; *Yun.* Martyropolis; [Μαρτυρόπολις]). Arzanena (Aġjnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. AŞX, V.22iii; Eremyan 1963: 73; Hübschmann 1969: 308-309. Daha sonra *Armenia Quarta (IV)*'nin Merkezi. Bk. *Nov.* XXXI; *Proc. Aed.* III.2.2; YD, XVI.46; Honigmann 1935: 16.
- [V]Ok'ale [Ոքաղե]:** (*Erm.* Ok'al [Ոքաղ], Ok'olay [Ոքողայ]). Tao (Tayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. ŁP', III.80-81; Elišē, VI.p.127; Eremyan 1963: 76; Hovhannesean 1970: 622; Hübschmann 1969: 359.
- [V]Orb [Որբ Գետ]:** (*T.* Müküs). Mokk' Aranjnak'tan geçerek Botan Nehri'ne karışan ırmak.
- [V]Ormizd-Perož [Որմիզդ-Պերոժ]:** (*Ar.* Uram). Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. ŁE, XVIII; Eremyan, 1963: 75; Hewsens 1992: 259. Öte yandan, *Perož* = *muzaffer*. Bk. MacKenzie 1986: 68. *Ormizd/Öhrmazd/Hormizd* + *Perož* = Ahura Mazdā'nın zaferi. Bk. ŁE, XVIII; Hewsens 1992: 259.
- [V]Orsirank' [Որսիրանկ]:** (*Erm.* Orisans [Որիսան], Orsirans [Որսիրան], Orisank' [Որիսանկ]). Corduena (Korçayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. YD, XXV.57; Hübschmann 1969: 335.
- [V]Ostan Hayoc' [Ոստան Հայոց]:** Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 41; Hewsens 1992: 218-219. Başkent Artaxata ve Dwin'in bulunduğu bölge. Öte yandan Arşakid Hanedanı'na ait kraliyet topraklarını diğer

prenslük bölgelerinden ayırmak için bu bölgeler *ostan* [nɒstɑn] diye adlandırılıyordu. Bk. Toumanoff 1963: 114; Adontz 1970: 238, 352.

Palin [Պալին]: (*T.* Bağın; *Erm.* Palinberd [Պալինբերդ]; *Yun.* Kastron Palios [Καστρον Παλιος]). Sophene/Sophena (Ç'orrord Hayk') Bölgesi'ndeki Palnatun yerleşiminin merkezi. Bk. Hübschmann 1969: 293.

Palnatun [Պալնատուն]: (*Erm.* Pałanakan tun [Պալանական տուն]; *Yun.* Klima Palinés [Κλιμα Παλινής]). Sophene/Sophena (Ç'orrord Hayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22ii; Hübschmann 1969: 293-294, 463.

Palunik [Պալունիք]: (*T.* Poğanis). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22viii; Eremyan 1963: 76; Hübschmann 1969: 345.

Parsakank [Պարսականք]: (*Erm.* Paitskank [Պաիծկանք], Pazkank [Պազկանք], Parskants [Պարսկանծ], Parsakan [Պարսական], Parskans [Պարսկանս]). Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. MD, I.22; Eremyan 1963: 77; Hübschmann 1969: 349; Hewsens 1992: 199.

Parskahayk [Պարսկահայք]: (*Yun.* Sigriana?). Anania Şirakac'i'ye göre Armenia'nın yedinci bölgesi. Yerleşimleri: Ayli, Mari, T'rabi, Arasx, Arnoy, Tambet, Zarēhawan, Zarawand, Hēr. Bk. *AŞX*, V.22vii; T'A, III.22, III.29; Markwart, 1966: 252. *Persarmenia* ile karıştırılmamalı. Anania Şirakac'i'nin hatalı anlatısına göre bölgenin coğrafi sınırları 7 şehir ya da yerleşimi kapsayacak kadar güneye uzanıyordu. Bu tanıma göre bölgenin ilk yerleşimi Zagros Dağları'nın doğusu ile Urmiye Gölü'nün batısında bulunan ve günümüzde Nazlu Chay olarak adlandırılan nehir etrafına konuşlanmış olan Ayli [Uj]h topraklarıydı. Bk. *AŞX*, V.22vii; Eremyan 1963: 35; Hewsens 1992: 178. Onun güneyinde T'ovma Artsruni'nin T'rab olarak adlandırdığı T'rabi [Թրաբի] ve Mari [Մարի] Birimleri yer alıyordu. Bk. T'A, III.29. En güneyde ise ismini bölgedeki nehirden alan Arasx [Արասխ] bulunuyordu. Bu birimlerin kuzey istikametinde Tambet [Մամբետ] ve onu takiben Zarēhawan [Զարէհաւան] sıralanıyordu. Bk. Eremyan 1963: 52.

Parspatunik [Պարսպատունիք]: (*Erm.* Paspapunis [Պասպարունիս], Patsparunik [Պատսպարունիք], Parsparunik [Պարսպարունիք]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 77; Hewsens 1992: 188.

Partaw [Պարտաւ]: (*T.* Berde; *Erm.* Xaıxaı [Խախախախ]; *Gür.* Bardavi [Ծաճոճո]; *OFars.* Pērōzāpāt; *Ar.* Barda'a). Otena/Udini (Utik') Bölgesi'ndeki Uti Añanjnak yerleşiminde bulunan şehir. V. yüzyıldan sonra Albania'nın başkenti. Bk. MD, I.5, I.15; Hovhannesean 1970: 521. VI. yüzyıldan sonra Albania'nın piskoposluk merkezi. Bk. MD, II.4. İslamî eyalet Arrān'ın X. yüzyıla kadar merkezi. Bk. Bosworth, 1989: 779-780; Ter-Ghewondyan 1976: 36-37. XI. yüzyıldan sonra yeniden Armenia idaresine geçen bölge. Bk. MU, CXXVI. Ayrıca bk. Ya'kübî, 364; İdrisî, 199; Marquart 1901: 117-118; Hovhannesean 1970: 520-522; Ulubabyan 1983: 210.

Partizac [p'or] [Պարտիզագիոր]: (*Erm.* Partizap'or [Պարտիզագիոր]). Tao (Tayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 77; Hübschmann 1969: 359; Hewsens 1992: 209.

P'aytakaran [Փայտակարան]: (*Erm.* Kazbk [Կազքք], Kaspk [Կասպք]; *Yun.* Kaspianē [Κασπιανή], Phatakarane [Φαταχαρανη]; *Lat.* Caspiana; *OFars.* Bałasakan). Anania Şirakac'i'ye göre Armenia'nın on birinci bölgesi. Yerleşimleri: Hrak'ot-Perož, Vardanakert, Ewt'np'orakean Bagink', Kēokean, K'alan-Rot, Bałanrot, Años-Pičan, Hani, At'si-Bagawan, Spandaran-Perož, Ormizd-Perož, Alewan (Hdt. VII.67.1; Plin. *HN*, VI.17.43-45; Strab. XI.14.5; Aa, 842; Ag, 153; P'B, V.14; *AŞX*, S. V.22xi;

Asolik, II.3; Belâzürî, 194; Eremyan 1963: 88; Hübschmann 1969: 270; Perikhanian 1982: 55; Bosworth 1990: 2; Hewsens 1992: 253-256. Diğer taraftan Anania Şirakac'î, P'aytakaran'ın, Bałanrot, Hani ve Bałan-rot Nehri'nin ikiye bölüdüğü At'si-Bagawan, buranın kuzeyinde Kēokean, Aros-Pičan ve Aras Nehri'nin güneyinde uzanan Alewan isimleriyle başka yerleşimlerinin de olduğunu söylemektedir. Bk. *AŞX*, V.22xi; Eremyan 1969: 32; Zaryan 1974: 132; Hewsens 1992: 258.

Piank' [Պիանք]: Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan, 1963: 77.

P'inakaka [Փինակակա]: Korduk' yerleşiminin merkezi. Bk. Eremyan, 1963: 60; Hübschmann 1969: 333-334.

Rot-Parsean [Ռոտ-Պարսեան]: (*Erm.* Rōvtapayak [Ռովտապայակ], Rōtpayiak [Ռոտպայիակ]). Otena/Udini (Utik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hübschmann 1969: 252; Hewsens 1992: 262.

Řštunik' [Ռշտունիք]: (*Erm.* Erštunik' [Երշտունիք], Řaštunik' [Ռաշտունիք], Ēraštunik' [Էրաշտունիք]; *Yun.* Roustouniōn [Ρουστουνιων?], Oroustounēs [Ορουστουνες?]). Basoropedan/Aspourakan (Vaspurakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. P'B, V.37; Eremyan, 1963: 51; Hübschmann 1969: 339. Řštunik' ailesinin prenslik toprakları. Bk. Toumanoff 1963: 213; Sinclair 1987: 315.

Sahvarzan [Սահվարզան]: (*Fars.* Sabalan). Ormizd-Perož yerleşiminin karşısında yükselen dağ.

Salajor [Սալաձոր]: (*Erm.* Salnoy Jor [Սալնոյ Ջոր], Salnajor [Սալնաձոր], Salajor [Սալաձոր]). Arzanena (Ałjnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22iii; Eremyan 1963: 79; Hübschmann 1969: 314.

Şalgamk' [Շաղգամք]: (*Erm.* Şalagom [Շաղագոմ], Şalgomk' [Շաղգոմք]). *Upper Armenia/Armenia Interior* (Barjr Hayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22i.

Şamirami [Շամիրամի Բերդ]: Čuarš-rot yerleşiminde yer alan kale. Bk. Hovhannesean 1970: 322.

Sanasunk' [Սանասունք]: (*T.* Sason/Sasun?; *Erm.* Sanasun [Սանասուն], Sasuns [Սասուն]; *Yun.* Sanasounitai [Σανασουνιται]). Arzanena (Ałjnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Georg. Cypr. 946; MX, I.23; *AŞX*, V.22iii; Eremyan 1963: 79; Hübschmann 1969: 315-316. Ayrıca bk. Tomaschek 1896.

Ermeni tarihinin en önemli kahramanlık destanlarından olan *Sasun'un isyanı/yiğitliği* (=Sasna Tsrer [Սասնա Ծռեր]) adlı eserin başkahramanı bu bölgedeki Sasunc'î Davit'tir [Սասունցի Դավիթ]. Ayrıca bk. Georg. Cypr. 946; Shalian 1964; Kouymjian 2013.

Sarak [Սարակ]: (*T.* Nemrut Volkanı; *Erm.* Sarakz [Սարակզ]). Van Gölü'nün kuzeybatısındaki volkanik dağ.

Sararat [Սարարատ]: (*T.* Habis Tepesi; *Asurya Eyaleti [Provincia Assyria]*, Arzōn-ostan; *Erm.* Ararat [Սարարատ]). Korduk' yerleşiminin güneyinde yer alan ve Ağrı Dağı (Abus/Mets Masis) ile karıştırılarak hatalı yorumlanan dağ. Bk. *OT*, *Genesis*, VIII.4; P'B, III.10. Ayrıca bk. Russell 1987: 406.

Sarč'ama [Սարչամա? Գետ]: (*T.* Serçeme). Sáspeir'in doğusundaki Şalgamk' yerleşiminde bulunan nehir. Bk. Sinclair 1989: 221.

Şarurdašt [Շարուրդաշտ]: (*Erm.* Şarur dašt [Շարուր դաշտ]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 73; Hewsens 1992: 220.

- Şawarsan [Շաւարսաւն]:** (*T. Mākū*). Artaz yerleşiminin merkezi. Bk. Hewsens 1992: 187.
- Sim [Սիմ]:** (*Erm. Simsar [Սիմսար]*). Aspakuneac' Jor yerleşiminde bir dağ. Bk. MX, I.6; Hübschmann 1969: 325.
- Şirak [Շիրակ]:** Bk. *Sirakēnē*.
- Şirakan [Շիրակաւն]:** Muhtemelen Urmiye Gölü'nün batısındaki coğrafya. Bk. Hewsens 2003b: 18. *Nor Şirakan* ile karıştırılmamalı.
- Şirakaşat [Շիրակաշատ Բերդ]:** Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'ndeki Sirakēnē (Şirak) yerleşiminde bulunan şehir/kale. Bk. Eremyan 1963: 65. Ayrıca bk. *Mawrikapawlis*.
- Sisakan-i-Kotak [Սիսակաւն-ի-Կոտակ]:** Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hewsens 1992: 199.
- Siwnik' [Սիւնիք]:** (*Yun. Phaunitis [Φαωνίτις], Sunitaē [Συνίταη]; Fars. Sisakan; Gür. Siunik'i [Սօյնիք]*); *Ar. Sisajan; Ur. Şuluqū*). Anania Şirakac' i'ye göre Armenia'nın dokuzuncu bölgesi. **Yerleşimleri:** Ernjak, Čahuk, Vayoc' Jor, Gelak'uni, Sawdk', Ałahēčk', Tsluk, Haband, Bałk', Jork', Arewik', Kowsakan. Bk. Koryun, XIV; P'B, IV.15; *AŠX*, V.22ix; MX, I.12; SÖ, XVII; Toumanoff 1963:132; Hübschmann 1969: 263-266; Minorsky 1977: 69; Hewsens 1992: 189-190. Siwnik' isminin ilk formları muhtemelen Strabo'nun bölge için kullandığı *Phauēnē* [Φαωνή] ve *Phaunitis* kelimelerine kadar uzanmaktadır. Bk. Strab. XI.14.4-5. Bu iki kelimenin yanında Procopius'un aynı bölge için *Sunitaē* [Συνίταη] kelimesini kullanıldığı görülmektedir. Bk. Proc. *Bell.* I.15.1. Movsēs Xorenac' i'nin mitolojiye temellendirdiği Ermeni geleneğinde ise Siwnik' ismi Hayk'ın soyundan gelen Sisak'a [Սիսակ] kadar geri gitmektedir. Bk. MX, II.60. Muhtemelen İranlıların bölge için kullandıkları ve ilk defa Zacharias Rhetor'ye atfedilen *Historia Ecclesiastica/Chronicle* adlı çalışmada görünen Sisakan kelimesi de buradan türemiştir. Bk. Zach. *HE*, XII.7; Minorsky 1977: 69-70; Garsoian 1989: 491. Diğer taraftan İranlılara ait idari mühürlerin bazılarında bölge için *Sisagān* ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Bk. Gyselen 2007: 240. Dolayısıyla bu bölgenin Armenia'ya değil ekseri İran'a ait olduğu düşünülebilir.
- Tarihî açıdan Büyük İskender'den sonra Mēdia Atropatena'nın bir parçası hâline gelen bölge MÖ II. yüzyılda da ilk defa Armenia'ya dâhil olmuştu. Bk. Strab. XI.14.15; MX, II.53. Bu durum, Pompeius'un bölgeyi yeniden düzenlenmeye tabi tutmasına kadar devam etmiş ve muhtemelen Rhandea Antlaşması'yla (MS 63) da bölge yeniden İran'ın lehine geçmişti. Bk. Hewsens 1992: 255; Redgate 2000: 71. Söz konusu coğrafyanın Ermenilerin lehine tekrar ne zaman geçtiği sorusunun yanıtı açık değildir ancak P'awstos Buzand ve Movsēs Xorenac' i gibi Ermeni yazarlar IV. yüzyılın ilk yarısında Sanatruk'un taç giyerek bölgede yer alan *P'aytakaran* şehrini ele geçirdiğini yazmaktadırlar. Bk. P'B, VI.7; MX, III.3-4; MD, I.12.
- VI. yüzyılda yazan Zacharias Rhetor, Siwnik''in kendine ait farklı bir dili olduğundan bahsederken daha geç dönemde yazan Movsēs Dasxuranc' i aynı bölgeyi Armenia'dan farklı olarak göstermiştir. Bk. Zach. *HE*, XII.7; MD, I.4. Benzer şekilde modern çalışmalardan Toumanoff, Siwnik' insanların gerçekte Albania kültürüne ait olduğunu söylemektedir. Bk. Toumanoff 1963: 214. Bu durum, Siwnik' prenslerinin diğer Armenia prenslerinden farklı bir çizgide yer almalarına farklı bir yorum getirebilir. Ayrıca bk. Adontz, 1970: 171-172; Greenwood 2008: 2. Diğer taraftan bölgenin yönetimi, geleneksel olarak Movsēs Xorenac' i'nin soylarını Hayk'a dayandırdığı Siwnik' (Siunia) prenslerine aitti ve Toumanoff'un verdiği soy tablosuna göre bilinen ilk Siwnik' prensi yaklaşık olarak 314 yılında yaşamış olan Andovk'tu [Անդովկ]. Bk. P'B, IV.15; MX, II.60; Minoksy 1953: 505; Toumanoff 1963:132, 1976: 226.

Ermeni kaynaklarında genel itibarıyla Siwnik' Bölgesi'nin güneyi için birden çok bölge ismi belirtilse de bu bölgeler, muhtemelen geç antik çağda değil V. ve VI. yüzyıllardan sonra şekillenmiştir. Bu açıdan Anania Şirakac'ı'ye göre Siwnik'in güneyinde, Vaspurakan sınırı boyunca dizilmiş *Čahuk*, *Erñjak*, ve *Jork*, birimleri bulunuyordu. Bk. *AŞX*, V.22ix; SÖ, III. Jork'un etrafını saran *Arewik*, *Kovsakan* ve *Balk* isimleriyle 3 farklı yerleşim, Arc'ax (Orchistena) Bölgesi'nin sınırında kendisini gösteriyordu. Bk. Hovhannesean 1970: 423-425. Buranın kuzeyinde Ałuan Nehri'nin etrafına yayılan ve daha sonra "Çiçek Vadisi" anlamına gelen *Tsalats Jor* ismini alacak olan *Haband* vardı. Bk. Eremyan 1963: 61; Hewsens 1992: 193. Haband'ın batısında *Tshuk* yer alırken kuzeyindeki *Atahēčk* bölgesi, Arc'ax Bölgesi'ne uzanan son sınırı teşkil ediyordu. Bk. SÖ, III; Hübschmann 1969: 148.

Smbataberd [Սմբատաբերդ]: (*T.* Bayburt yöresi). Sáspeir yerleşiminin merkezi. Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'ndeki *Smbataberd* Kalesi ile karıştırılmamalı.

Sok [Սոկ Բերդ]: (*T.* Sovuk?). Dēgik' yerleşiminin batısında yer alan kale. Bk. *AŞX*, V.22ii; Markwart 1930: 41.

Spandaran-Perož [Սպանդարան-Պերոժ]: (*Erm.* Spater-Perož [Սպատեր-Պերոժ]; *Ar.* Sadarasp, Satrudan). Caspiana (P'aytakaran) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. LE, XVIII; Eremyan 1963: 81; Hübschmann 1969: 351; Hewsens 1992: 259. *Perož* = *muzaffer*. Bk. MacKenzie 1986: 68. Ormizd/Öhrmazd/Hormizd + Perož = Ahura Mazdā'nın zaferi. Bk. LE, XVIII; Hewsens 1992: 259. *Spandaran* = *kurban alanı*. Bk. *NBHL*, II, 734; Hübschmann 1969: 468; Hewsens 1992: 259.

Tambet [Տամբետ]: (*Erm.* Tamber [Տամբեր], Damber [Դամբեր], Tambers [Տամբերս], T'raki [Թրակի], Tamberk' [Տամբերք], Tambet [Տամբետ]). Sigriana (Parskahayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hewsens 1992: 178.

Tanutēr Armenia [Տանուտերական տուն]: 387 yılından 591 yılına kadar İnanlıların hâkimiyetinde kalan Armenia'nın bir kısmı. Bk. *Narratio*, §110-111; Adontz 1970: 180. 591 yılı sonrası için bk. Goubert 1951-1965: 167-170. Ayrıca bk. *Tawruberan*.

Tap'aravani [Տափարավանի Լիճ]: (*Gür.* P'aravnis [ϩᵛᵛᵛᵛᵛᵛ]). Gogarena (Gugark') Bölgesi'ndeki Ĵawaxk' yerleşiminde bulunan göl.

T'art'ar [Թարթար Գետ]: Orchistena (Arc'ax) Bölgesi'ndeki Vaykunik' yerleşiminde bulunan nehir.

Tašir [Տաշիր]: Bk. *Thasie*.

Tatik [Տատիկ Գետ]: (*T.* Güzel Dere), Tatik yerleşiminden geçerek Dicle'ye kaynak olan ırmak. Bk. Sinclair 1987: 316.

Tatik [Տատիկ]: Arzanena (Ałjnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22iii; Hübschmann, 1969: 312.

Tawruberan [Տարուբերան]: (*Armenia Inferior (Inner Armenia)*, *Tanutēr Armenia* [Տանուտերական տուն]; *Erm.* Tawroy Beran [Տարոյ Բերան], *Tawruberan* [Տարուբերան]; *Lat.* Taraunitis). Anania Şirakac'ı'ye göre Armenia'nın dördüncü bölgesi. Yerleşimleri: Xoyt', Aspakuneac' Jor, Tarawn, Ašmunik', Mardafi, Dasnawork', Tuaratsatap', Dalař, Hark', Varažnunik', Bznunik', Erewark', Ałiovit, Apahuneac', Kori, Xorxorunik'. Bk. Theoph. Sim. IV.13.24; Sebēos XII; *Narratio*, §110-111; *AŞX*, V.22iv; T'A, II.3; Mes'ûdî, XXIV.640; Eremyan 1963: 85; Hübschmann 1969: 322-325; Adontz 1970: 180; Hewsens 2001b: 49.

Taygrean [Տայգրեան]: (*Erm.* Tankriayn [Տանկրիայն], *Tagrean* [Տագրեան]). Basoropedan/Aspourakan (Vaspurakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*, V.22viii; T'A, III.29; Eremyan 1963: 84.

Tayk´ [Տայք]: (*Erm.* Xoragoyñ Hayk´ [խորագոյն շայք], *Tayastan* [Տայաստան]; *Yun.* Taókhói [Ταόχοι]; *Lat.* *Inner/Profunda Armenia*; *Gür.* Tao [ՊՏՊ], Taoni [ՊՏՊՈ]; *As.* Daiaeni [^{KUR}da-ia-ni]; *Ur.* Diauehe). Anania Şirakac´i´ye göre Armenia´nın on dördüncü bölgesi. **Yerleşimleri:** Koł, Berdac´p´or, Partizac´p´or, Čakk´, Bołxa, Ok´ale, Azordac´p´or, Arseac´p´or. Bk. *ARAB*, 236, 237, 275; *Xen. Anab.* IV.4.18, V.5.17; *ŁE*, 42; *AŞX*, S. V.22ivx; *MX*, II.6; *K´C´*, 231; Melikishvili 1950: 26; Toumanoff 1963: 441; Eremyan 1963: 84; Hübschmann 1969: 357-361; Garsoian 1989: 493; Hewsens 1992: 204-208; Preiser-Kapeller 2001: 69. Diğer taraftan Tayk´ta yaşayan halkların Xenophon tarafından *Taókhói* olarak adlandırılması, Gürcü ve Ermeni kaynaklarına da öncülük ederek *K´ari´lis C´xovreba*da *Tao*, Ermeni literatüründe ise *Tayk´* şekline dönüşen kelimeyi doğurmuştu. Bk. *Xen. Anab.* IV.4.18, V.5.17; *K´C´*, 231; Hewsens 1965: 334; Hübschmann 1969: 278. Bu durum aynı zamanda bölgede yaşayan halkların alt gruplarının bulunması ve buradaki kabileler arasında federatif bir anlayışın olmasıyla da ilgiliydi. Öte yandan *Tayk´* kelimesi, İran etkisinden ötürü T´ovma Artsruni tarafından *Tayastan* [Տայաստան] şeklinde kullanılmıştır. Bk. T´A, IV.7.

Tarihsel açıdan bölgeye ait ilk kaynakların uzandığı Asur kayıtlarının bölgenin bütünü için *Daiaeni* [^{KUR}da-ia-ni] tabirini kullanmışlardır. Bk. *ARAB*, 236, 237, 275; Hewsens 1992: 205. Daha sonra Urartular tarafından *Daiaeni* sözcüğü ile aynı kökenden olan *Diauehe* kelimesi yine aynı bölgeyi ifade etmek için tercih edilmiştir. Bk. Melikishvili 1950: 26; Diakonoff and Kashkaï 1981: 25-26; Toumanoff 1963: 441. Akhaimenidlerin yıkılmasından sonra ise bölgede oluşan güç boşluğu Iberia ve Armenia´nın başını çektiği farklı gruplar tarafından doldurulmuştu. Ancak Iberia´nın, bilhassa bölgenin doğu kısımları üzerindeki hâkimiyeti MÖ II. ile I. yüzyıllarda sona ermiş ve bölgenin büyük bölümü Artaxiad Hanedanı´nın yönetimi altına girmişti. Bk. Adontz 1970: 307; Hewsens 1992: 207. 591 yılında Roma´nın topraklarına dâhil olacak olan bölge, Yovhannou Kat´olikos Draxanakertc´i´nin iddiasına göre *Inner/Profunda Armenia* (=Xoragoyñ Hayk´ [խորագոյն շայք]) olarak idari açıdan yeniden düzenlenecekti. Bk. YD, XVI.50; Preiser-Kapeller 2001: 69. Bölgenin coğrafi yapısının dağlık oluşu buradaki halkların nispeten bağımsız hareket etmelerine olanak tanımıştı. Bu yüzden bölge, genel çerçevede birbirinden ayrı 3 coğrafi alana sahipti ancak bunların sınırları ya da hâkimiyet alanları belirsizdi. Bk. Garsoian 1989: 493. Hewsens´a göre bu ayırım; 1) Arseac´p´or, Azordac´p´or, Ok´ale ve Čakk´; 2) Bołxa, Berdac´p´or ve Partizac´p´or; 3) Koł, şeklindedir. Bk. Hewsens 1992: 204.

Theodosiopolis [Θεοδοσιούπολις]: Bk. *Caranitis*. Bk. *Narratio*, §9.

T´il [Թիլ]: Acilisene´ye bağlı köy. Bk. YM, XLIII.125. *Kat´olikos* Řistakēs´in mezarının bulunduğu yer. Bk. MX, III.2. Aramazd´ın kızı Nanē´nin [Նանե] tapınağının bulunduğu kasaba. Bk. Aa, 786; Lynch 1965: I, 294. Taraunitis´in T´il köyü/şehri ile karıştırılmamalı. Bk. KG, §II.

Tlmut [Տղմուտ Գետ]: (*Fars.* Rūd-e Zangemār). Vardananc´ Savaşı´nın gerçekleştiği yer. Bk. LP´, II.37; Ehişē, V.p100.

T´man [Թման Բերդ]: (*Yun.* Kōmē Thamanōñ [Κωμε Θαμανων]; *Sür.* Themāñōñ; *Ar.* Thamāñūñ). Corduena (Korçayk´) Bölgesi´nin güneyindeki coğrafya. Ayrıca bk. *Tmorik´*.

Tmorik´ [Տմորիք Բերդ]: (*Yun.* Tamonitis [Ταμωνιτις]; *Sür.* Tmōrāyē; *Ar.* Tumurraai). Corduena (Korçayk´) Bölgesi´nin güneyinde ve doğusundaki coğrafya. Bk. Strab.XI.14.5. Daha sonra, Kord(r)ik´. Bk. MX, II.53.

T´ondrak [Թոնդրակ]: (*T.* Tendürek). Basoropedan/Aspourakan (Vaspurakan) ile Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi arasındaki volkanik dağ (3533m).

- T'ornawan [Թռնաւան]:** Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hübschmann 1969: 430.
- Tosp [Տոսպ]:** (*Erm.* Tosb [Տոսբ], Tuşpa, K'alak'n Şamiramay [Քաղաքն Շամիրամայ], Şamiramakert [Շամիրամակերտ]; *Yun.* Thōspia [Θωσπία]; *Lat.* Thōspitis; *Ur.* Biaina, Biainili). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. T'A, III.25; Eremyan 1963: 86; Hakobyan, 1968: 183-186; Hübschmann 1969: 458; Hewsens 1992: 185.
- T'rabi [Թրաբի]:** (*Erm.* T'rab [Թրաբ]). Sigriana (Parskahayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 54; T'A, III.29.
- T'relk' [Թրէղք]:** (*Erm.* T'relk's [Թրէղքս]; *Lat.* Thriare; *Gür.* T'rialet'i [տրոսալեդոս]; *Ar.* Thāryālit). Gogarena (Gugark') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Plin. *HN*, VI.11.29; Vax. 157-159; Eremyan 1963: 54; Hübschmann 1969: 354; Hewsens 1992: 138-139.
- Tri [Տրի]:** (*Erm.* Tri [Տրի], Tori [Տորի], Tri gawaş [Տրի գաւառ]). Otena/Udini (Utik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. MD, III.19; Eremyan 1963: 86; Hewsens 1992: 262.
- Trpatunik' [Տրպատունիք]:** (*Erm.* Trapatunik' [Տրպատունիք], Atrpatunik' [Ատրպատունիք], Atrpačank' [Ատրպաճանք]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. P'B, V.2; Hewsens 1992: 186.
- Tsalkotn [Շաղկոտն]:** (*Erm.* Tsalkuni [Շաղկունի], Tsalkutn [Շաղկոտն], Tsalkē [Շաղկէ], Tsalkēotn [Շաղկէոտն], Tsalkoytn [Շաղկոյտն]; *Ur.* Luša). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 56; Hewsens 1992: 214.
- Tsluk [Շղուկ]:** (*Erm.* Tslak [Շղակ], Tslukk' [Շղուկք]). Phaunitis/Sunitaē (Siwnik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. SÖ, III; Eremyan 1963: 56.
- Tsop'k' [Շոփք]:** Bk. *Sophene*. Büyük İskender döneminde Armenia'nın bir parçası gibi Sophene ismiyle burada kurulan krallık (=Sōphēnē/Tsop'k' T'agaworut'yun [Շոփքի Թագաւորութիւն]) Romalılar ve Seleucuslar arasında yapılan Apameia (MÖ 189) Antlaşması'yla nispeten Armenia'dan ayrılmış ve II. Tigranes'in MÖ 95 yılında bölgeyi ilhak etmesine kadar da ayakta kalmıştı.
- Tsop'k' Šahuneac' [Շոփք Շահունէաց]:** (*Erm.* Tsop'k' Šahei [Շոփք Շահէի], Tsop'k' Šahuni [Շոփք Շահունի], P'ok'r Tsop'k' [Փոքր Շոփք], Miws Tsop'k' [Միւս Շոփք]). Sophene/Sophena (Č'orrord Hayk') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŠX*, V.22ii; Hübschmann 1969: 294-300).
- Tsop'op'or [Շոփոփոր]:** (*Erm.* Tsobap'or [Շոբափոր]; *Gür.* K'urd- Vačris-xevi [کورد-واچريس-خەڤي]; *Ar.* Borchalu). Gogarena (Gugark') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. MX, II.8; Asolik, I.5; Eremyan 1963: 56; Hewsens 1992: 137.
- Tsovk' [Շովք լիճ]:** (*T.* Hazar Gölü). Anjit yerleşiminin güneyinde yer alan göl. Bk. Eremyan 1963: 36.
- Tsovk' [Շովք Բերդ]:** Tsovk' Gölü'nün güneybatısındaki kale. Bk. MU, CCLXXXI; Hovhannesean 1970: 65.
- Tuaratsatap' [Տւարատատափ]:** (*Erm.* Twaratsatap' [Տւարատատափ], Tvaratsoy Tap' [Տվարատոյ Տափ]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Hübschmann 1969: 327.
- Tus-K'ustak [Տուս Գուստակ]:** Otena/Udini (Utik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 86; Hewsens 1992: 262.

- T'uxark' [Թուխարք Բերդ]:** (*Gür.* Tuxarisi [Թյօնհոօօ]). Tao (Tayk') Bölgesi'ndeki Čakk' yerleşimi ile Gogarena (Gugark') Bölgesi arasındaki sınır kalesi. Bk. LE, VIII.
- Uranc' [Ուրանց]:** Moxena (Mokk') Bölgesi'ndeki Arvenēic' Jor yerleşiminin merkezi.
- Urtsajor [Ուրծաձոր]:** (*Erm.* Urts or [Ուրծ որ]; *Lat.* Usi). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 76; Hewsens 1992: 220.
- Uti Aranjnak [Ուտի Արանձնակ]:** (*Erm.* Ut-rostak [Ուտ ռոստակ]). Otena/Udini (Utik') Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. AŞX, S. V.22xii; Eremyan 1963: 75; Hübschmann 1969: 353; Hewsens 1992: 263. V. yüzyıldan sonra Albania'nın başkenti Partaw'ın bulunduğu bölge. Bk. MD, I.5, I.15; Hovhannesean 1970: 521; Ulubabyan 1983: 210.
- Utik' [Ուտիք]:** (*Yun.* Otēnē [Օτηνη], Otēnon [Օτηνον], Ouitia [Οὐτία], Outiōn [Οὐτίων]; *Lat.* Otena, Udini; *EFars.* Yutiyâ/Vautiyâ; *Ar.* Ūdh/Ūd). Anania Şirakac'i'ye göre Armenia'nın on ikinci bölgesi. Yerleşimleri: Arān-rot, Tri, Rōt-Parsean, Ałuē, Tus-K'ustak, Gardman, Şakaşen, Uti Aranjnak. (*DB*, III.40; *Hdt.* III.93.2; *Strab.* XI.7.1; *Plin. HN*, VI.15.38; *AŞX*, S. V.22xii; Belâzürî, 203; İbn Fakîh, 293; Eremyan 1963: 75-76; Hübschmann 1969: 270-271; Hewsens 1992: 260- 262. 387 yılından sonra Albania hâkimiyeti. Bk. *AŞX*, V.21; Toumanoff 1963: 219; Chaumont 1985a: 808. *Strab.* XI.7.1; *Plin. HN*, VI.15.38; Hewsens 1992: 260. Strabo'nun eski Yunanca metninde Oūtiā olarak yer alan kelimenin transliterasyonu o'v sesinden ötürü aynı zamanda Uitia olarak da yapılabilir. Bk. *Strab.* XI.7.1. Yine klasik Ermenicede Utik' [Ուտիք] olarak anılan bölge, Arap literatüründe geriye dönük olarak Ūdh/Ūd şeklinde geçmektedir. Bk. Belâzürî, 203; İbn Fakîh, 293; Hübschmann 1969: 270. Öte yandan Herodotus'un Akhaimenidlerin on dördüncü satraplık bölgesinin içinde verdiği *Outiōn* [Οὐτίων] kelimesi muhtemelen bu formların ilk örneğini oluşturmakla birlikte, aynı zamanda söz konusu bölgenin Akhaimenidlere ait bir satraplık olduğunu göstermektedir. Bk. *Hdt.* III.93.2. Gerçekten de Behistün Yazıtları'nda *Yutiyâ/Vautiyâ* ismiyle bir bölgeden bahsedilmekte ve bu bölge, muhtemelen Udini coğrafyasını ihtiva etmektedir. Bk. *DB*, III.40. Ayrıca Plinius ve Bizanslı Stephanus, bölgenin coğrafyası için *Otēnē* [Օτηνη] tabirini kullanmaktadırlar. Bk. *Plin. HN*, VI.16; XII.28; *Steph. Byz. Ethnika*, 713.3.
- Valarşapat [Վաղարշապատ]:** (*Erm.* Nor K'alak' [Նոր Քաղաք]; *Yun.* Kainēpolis [Καινὴπολις]). Armenia'nın beşinci başkenti. Bk. *MX*, II.65; Eremyan 1963: 82; Hübschmann 1969: 469; Chaumont 1969: 17-18. Aziz Grigor'un Hıristiyanlığa dair ilk görüşe ulaştığı yer. Bk. *Aa*, 841; Garsoian 1989: 498. Hrip'simē'nin öldürüldükten sonra *martyrium*unun inşa edildiği kutsal bölge. Bk. *Aa*, 757; *MX*, III.27; Sebēos, XXXVII; Russell 1987: 118. Günümüzde hatalı olarak Ejmiatsin [Էջմիածին] adıyla anılan kilisenin bulunduğu coğrafya. Bk. *Aa*, 757; P'B, IV.55; LP', III.97. Ayrıca bk. Koryun, XXVI; *Aa*, 122, 150, 817; P'B, IV.24; LP', I.19; *MX*, II.90; MD, II.38; Asolik, I.5; Adontz 1970: 242; Garsoian 1989: 498-499.
- Vanand [Վանանդ]:** (*Erm.* Verin Basean [վերին Բասեան]; *Gür.* Vandi [Յճճօ]). Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. LP', II.23; Elişē, II.p28; *MX*, II.6; Eremyan 1963: 82; Garsoian 1989: 500; Hewsens 1992: 214.
- Varažnunik' [Վարաժնունիք]:** (*Erm.* Vatsnunik' [Վաժնունիք]). Taraunitis (Tawruberan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 82. Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) ve Araxēnon Pedion (Ayrarat) bölgelerindeki *Varažnunik'* ile karıştırılmamalı.
- Varažnunik' [Վարաժնունիք]:** (*Erm.* Važnunis [Վաժնունիք], Varžunik' [Վարժունիք]). Basoropedan/Aspourakan (Vasporakan) Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. *AŞX*,

Zarēhawan [Չարէհաւան]: (*Erm.* Zarēhwan [Չարէհաւան]). Sigriana (Parskahayk')
Bölgesi'nde bir yerleşim alanı. Bk. Eremyan 1963: 52.

Zarēhawand [Չարէհաւանդ Բերդ]: Araxēnon Pedion (Ayrarat) Bölgesi'ndeki Bagrewand
yerleşiminde bulunan kale.

Zarišat [Չարիշատ]: Aĥiovit Bölgesi'nin İraniylar tarafından yıkılan şehri. Bk. P'B, IV.55.

Zirēl [Չուրլ Բերդ]: (*T.* Ziril). Ğermajor yerleşiminde bulunan kale. Bk. T'A, I.11.

EK-4. AŞXARHAC' OYC "A GÖRE ARMENIA, IBERIA VE ALBANIA

Anania Şirakac' i'nin Armenia, Iberia ve Albania'ya dair verdiği yerleşim birimleri genel hatlarıyla geç antik çağdaki konumları itibarıyla listelenmiştir. Bu bağlamda listeye eklenen birimlerin yanına "●", listeden çıkarılan birimlerin yanına "●" ve açıklama eklenen birimlerin yanına "●" işareti konulmuştur.

EK-4.1. ARMENIA

I. Barjr Hayk' [Բարձր Հայք] (Upper Armenia/Armenia Interior)			
1	1	Daranahi [Դարանահի]	I. Artaxias zamanında Armenia'ya katılan bölge, 387 yılında Roma topraklarında kalmış, III. Arsaces döneminde <i>Inner Armenia</i> , I. Iustinianus döneminde <i>Armenia Magna</i> ve 536 yılında da <i>Armenia Prima (I)</i> olarak adlandırılmıştır.
2	2	Aliwn [Աղին] ●	
3	3	Muzur [Մուզուր]	
4	4	Ekeleac' [Եկեղեաց]	
5	5	Mananahi [Մանանահի]	
6	6	Dērjan [Դերջան]	
7	7	Sper [Սպեր]	● Ptolemaeus'a göre Armenia'ya değil <i>Armenia Minor</i> 'a dâhil olan bölge. Bk. Ptol. <i>Geogr.</i> V.6.
8	8	Şalgamk' [Շաղգամք]	
9	9	Karin [Կարին]	

Kaynak: Eremyan 1963: 116; Hübschmann 1969: 283-290.

II. Ć'orrord Hayk' [Չորրորդ Հայք] (Sophene/Sophena)			
10	1	Xorjean [Խորձեան]	II. Tigranes tarafından MÖ 94 yılında Armenia'ya katılan ancak yaklaşık 15 yıl sonra Roma'nın hâkimiyetine geçen bölge, I. Iustinianus döneminde <i>Armenia Quarta (IV)</i> , 591 yılında ise <i>Armenia Quarta Alteria</i> olarak anılmıştır.
11	2	Haštēnk' [Հաշտէնք]	
12	3	Palnatun [Պաղնատուն]	
13	4	Balahovit [Բալահովիտ]	
14	5	Tsop'k' Šahuneac' [Շոփք Շահունէաց]	
15	6	Anjit [Անձիտ]	
16	7	Dēgik' [Դէգիք]	
17	8	Gawrek' [Գաւրէք]	

Kaynak: Eremyan 1963: 116; Hübschmann 1969: 290-305.

III. Aljnik' [Աղձնիք] (Arzanena)		
18	1	Angel-tun [Անգեղ-տուն] ●
19	1	Np'rkert [Նփրկերտ]
20	2	Aljn [Աղձն]
21	3	K'eł [Քեղ]
22	4	Kēt'ik [Կեթիկ]
23	5	Tatik [Տատիկ]
24	6	Aznuac' Jor [Ազնուաց Չոր]
25	7	Erxeť k' [Երխեթք]
26	8	Gzełx [Գզեղխ]
27	9	Salajor [Սալաձոր]
28	10	Sanasunk' [Տանասունք]

Büyük İskender'den sonra Orontidlerin yönetimine geçen bölge, 299 yılında Roma, 363 yılında ise Armenia ile İran'ın hâkimiyetine geçmiş ve 591 yılında yeniden Romalıların yönetimi altında *Armenia Quarta Alteria* ismini almıştır.

●Anania Şirakac'i'nin Armenia'ya dâhil etmediği ancak muhtemelen Armenia'nın içinde yer alan bölge.

Kaynak: Eremyan 1963: 116; Hübschmann 1969: 305-322.

IV. Tawruberan [Տարուբերան] (Taraunitis)		
29	1	Xoyt' [Խոյթ]
30	2	Aspakuneac' Jor [Ասպակունեաց Չոր]
31	3	Tarawn [Տարան]
32	4	Ašmunik' [Աշմունիք]
33	5	Mardahi [Մարդահի]
34	6	Dasnawork' [Դասնաւորք]
35	7	Tuaratsatap' [Տուարածատափ]
36	8	Dalať [Դալաթ]
37	9	Hark' [Հարք]
38	10	Varažnunik' [Վարաժնունիք]
39	11	Bznunik' [Բզնունիք]
40	12	Erewark' [Երեւարք]
41	13	Aliovit [Աղիովիտ]
42	14	Apahuneac' [Ապահունեաց]
43	15	Kori [Կորի]
44	16	Xoşxorunik' [Խորխորունիք]

Armenia'nın merkez topraklarından olan bölge, Roma eyaleti olarak *Inner Armenia*, 387 yılından itibaren İran hâkimiyeti altında *Tanutēr Armenia* olarak isimlendirilmiştir.

Kaynak: Eremyan 1963: 116; Hübschmann 1969: 322-330.

V. Mokka' [Մոկկա] (Moxena)		
45	1	Işayr [Իշայր]
46	2	Miws Işayr [Միւս Իշայր]
47	3	Işoc' [Իշոց]
48	4	Arvenēic' Jor [Արւնէից Ջոր]
49	5	Vijac' [Վիջաց]
50	6	Mokka' Afañnak [Մոկկա Աֆանակ]
51	7	Argastovit [Արգաստովիտ]
52	8	Ĵermajor [Ջերմաձոր]

Armenia'nın merkez toprakları içinde kalan bölge, 361 yılından sonra ekseri İran hâkimiyetine geçmiş ve 591 yılında da bu bağlılığını sürdürmüştür.

Kaynak: Eremyan 1963: 117; Hübschmann 1969: 331-333.

VI. Korçayk' [Կորճայկ] (Corduena)		
53	1	Korduk' [Կորդուկ]
54	2	Kordik' Verin [Կորդիկ Վերին]
55	3	Kordik' Mijin [Կորդիկ Միջին]
56	4	Kordik' Nerk'in [Կորդիկ Ներքին]
57	5	A(yr)truank' [Ա(յր)տրուանկ]
58	6	Aygarik' [Այգարիկ]
59	7	Mot'olank' [Մոտողանկ]
60	8	Orsirank' [Օրսիրանկ]
61	9	Karat'unik' [Կարաթունիկ]
62	10	Čahuk [Շահուկ]
63	11	Ałbak P'ok'r [Աղբակ Փոքր]

Seleucuslardan sonra kısmî bağımsız olan bölge, II. Tigranes döneminde Armenia hâkimiyetine geçmiş; ancak yaklaşık 10 yıl sonra Romalılara bağlanarak Traianus döneminde *Asurya Eyaleti*, 387 yılından sonra da İran hâkimiyeti altında *Arzōn-ostan* sistemine dâhil edilmiştir.

Kaynak: Eremyan 1963: 117; Hübschmann 1969: 333-337.

VII. Parskahayk' [Պարսկահայք] (Sigriana)			
64	1	Ayli [Այլի] ●	Genel olarak Armenia'nın dışında ve İran'ın hâkimiyetinde kalan topraklar.
65	2	Mari [Մարի] ●	
66	3	T' rabi [Թրաբի] ●	
67	4	Arasx [Արասխ] ●	
68	5	Aınoy [Անունյ]	
69	6	Tambet [Մամբետ] ●	
70	7	Zarēhawan [Զարեհաւան]	
71	8	Zarawand [Զարաւանդ]	● Büyük olasılıkla Armenia'ya değil İran'a ait olan bölgeler.
72	9	Hēr [Հէր]	

Kaynak: Eremyan 1963: 117; Hübschmann 1969: 338-339.

VIII. Vaspurakan [Վասպուրական] (Basoropedan/Aspourakan)		
73	1	Rštunik՝ [Ռշտունիք]
74	2	Tosp [Տոսպ]
75	3	Bogunik՝ [Բոգունիք]
76	4	Arčišakovit [Արճիշակովիտ]
77	5	Kušanovit [Կուղանովիտ]
78	6	Aliovit [Ալիովիտ]
79	7	Daşni [Դառնի]
80	8	Arbeşani [Արբեռանի]
81	9	Bužunik՝ [Բուժունիք]
82	10	Aşnoyotn [Առնոյոտն]
83	11	Anjewac՝ik՝ [Անձեւացիք]
84	12	Trpatunik՝ [Տրպատունիք]
85	13	Eruandunik՝ [Երուանդունիք]
86	14	Bun Mardastan [Բուն Մարդաստան]
87	15	Mardastan [Մարդաստան]
88	16	Artaz [Արտազ]
89	17	Akē [Ակէ]
90	18	Albak Mets [Ալբակ Մեծ]
91	19	Anjaxi Jor [Անձախի Չոր]
92	20	T՝orňawan [Թորնաւան]
93	21	Čuarš-řot [Ճուարշ-ռոտ]
94	22	Krčunik՝ [Կրճունիք]
95	23	Metsnunik՝ [Մեծնունիք]
96	24	Palunik՝ [Պալունիք]
97	25	Gukank՝ [Գուկանք]
98	26	Ałand-řot [Աղանդ-ռոտ]
99	27	Parspatunik՝ [Պարսպատունիք]
100	28	Artašisean [Արտաշիսեան]
101	29	Bak՝an [Բաքան]
102	30	Gabit՝ean [Գաբիթեան]
103	31	Gazrikean [Գազրիկեան]
104	32	Taygrean [Տայգրեան]
105	33	Varažnunik՝ [Վարաժնունիք]
106	34	Golt՝n [Գոլթն]
107	35	Naxčawan [Նախճաւան]

Artaxiad Hanedanı döneminde Armenia'ya katılan bölge, 387 yılında *Persarmenia* olarak anılmış ve 591 yılında Tavruberan ve Ayarat'tan ayrılarak *Vaspurakan* ismiyle İran hâkimiyetine geçmiştir.

Kaynak: Eremyan 1963: 117; Hübschmann 1969: 339-347.

IX. Siwnik' [Միւնիք] (Phaunitis/Sunitaē)		
108	1	Erñjak [Երնջակ]
109	2	Čahuk [Ճահուկ]
110	3	Vayoc' Jor [Վայոց Չոր]
111	4	Gelak' uni [Գեղաքունի]
112	5	Sawdk' [Մաւք]
113	6	Ałahēck' [Աղահէճք]
114	7	Tšluk [Ծղուկ]
115	8	Haband [Հաբանդ]
116	9	Balk' [Բաւք]
117	10	Jork' [Չորք]
118	11	Arewik' [Արեւիք]
119	12	Kovsakan [Կովկասան]

Artaxiad Hanedanı zamanında Armenia'nın bir parçası olan bölge, 387 yılında İran'ın hâkimiyetine geçerek 451 yılında Sâsânîleri desteklemiş ve 571 yılında da doğrudan İran topraklarına katılmıştır.

Kaynak: Eremyan 1963: 117; Hübschmann 1969: 347-349.

X. Arc'ax [Արցախ] (Orchistena)		
120	1	Mews Haband [Մեւս Հաբանդ]
121	2	Sisakan-i-Kotak [Միսական-ի-Կոտակ]
122	3	Vaykunik' [Վայկունիք]
123	4	Berdajor [Բերդաձոր]
124	5	Mets Arank' [Մեծ Առանք]
125	6	Mets Kuenk' [Մեծ կուենք]
126	7	Harčłank' [Հարճղանք]
127	8	Muxank' [Մուխանք]
128	9	Piank' [Պիանք]
129	10	Parsakank' [Պարսականք]
130	11	K'usti-P'arnēs [Թուստի-Փարնէս]
131	12	Koht' [Կողթ]

I. Artaxias zamanında Armenia'ya katılan bölge, kısa bir süre sonra İran'ın bir eyaleti olmuş ve 387 yılında da İran'ın açık desteğiyle Albania topraklarına katılmıştır.

Kaynak: Eremyan 1963: 117; Hübschmann 1969: 349-351.

XI. P' aytakaran [Փայտակարան] (Caspiana)		
132	1	Hrak'ot-Perož [Հրաքոտ-Պերոժ]
133	2	Vardanakert [Վարդանակերտ]
134	3	Ewt'np'orakean Bagink' [Եւթնփորակեան Բագինք]
---	4	Kēokean [Կէօկեան] ●
---	5	K'alan-Rot [Քաղան-Ռոտ] ●
135	6	Balanrot [Բաղանոտ]
136	7	Aros-Pičan [Առոս-Պիճան]
137	8	Hani [Հանի]
138	9	At'si-Bagawan [Աթշի-Բագաւան]
139	10	Spandaran-Perož [Սպանդարան-Պերոժ]
140	11	Ormizd-Perož [Որմիզդ-Պերոժ]
141	12	Alewan [Ալեւան]

I. Artaxias döneminde Armenia'ya katılan bölge, 63 yılında İran'a geçmiş ve 387 yılında ise *Balasakan* ismiyle kesin olarak İran topraklarına bağlanmıştır.

● Hübschmann'a göre Armenia'ya dâhil olması gereken bölgeler. Bk. Hübschmann 1969: 351.

Kaynak: Eremyan 1963: 117; Hübschmann 1969: 351-352.

XII. Utik' [Ուտիք] (Otena/Udini)		
142	1	Aran-rot [Արան-ռոտ]
143	2	Tri [Տրի]
144	3	Rot-Parsean [Ռոտ-Պարսեան]
145	4	Ahuē [Ահուէ]
146	5	Tus-K'ustak [Տուս-Քուստակ]
147	6	Gardman [Գարդման]
148	7	Šakašēn [Շակաշէն]
149	8	Uti Aranjnak [Ուտի Արանձնակ]

I. Artaxias döneminde Armenia'ya katılan ancak daha çok Albania'ya ait olan bölge, 387 yılından sonra tamamen Albania idaresine geçmiştir.

Kaynak: Eremyan 1963: 118; Hübschmann 1969: 352-353.

XIII. Gugark' [Գուգարք] (Gogarena)		
150	1	Jorap'or [Չորափոր]
151	2	Koḥbop'or [Կողբոփոր]
152	3	Tsop'op'or [Ծոփոփոր]
153	4	Tašir [Տաշիր]
154	5	T'relk' [Թռեղք]
155	6	Kangark' [Կանգարք]
156	7	Artahan [Արտահան]
157	8	Ĵawaxk' [Ջաւախք]
158	9	Klarjk' [Կղարջք]
159	10	Šawšet [Շաւշէտ] ●
160	11	Erušet'i [Էրուշէթի] ●
161	12	Mangleac'p'or [Մանգլէացփոր] ●
162	13	K'uišap'or [Կուիշափոր] ●
163	14	Boḥnop'or [Բողնոփոր] ●
164	15	Paruar [Պարուար] ●
165	16	Xanc'ixē [Խանցիխէ] ●

MÖ II. yüzyıldan itibaren Iberia'ya ait olan bölge MÖ I. yüzyılda kısa süreli Armenia'nın hâkimiyetine geçmiş ancak 387 yılında İran'ın açık desteğiyle kesin olarak Iberia topraklarına katılmıştır.

● Armenia'ya ait olmayan Iberia toprakları.

Kaynak: Eremyan 1963: 118; Hübschmann 1969: 353-357.

XIV. Tayk' [Տայք] (Tao)		
166	1	Koḥ [Կող]
167	2	Berdac'p'or [Բերդացփոր]
168	3	Partizac'p'or [Պարտիզացփոր]
169	4	Čakk' [Շակք]
170	5	Boḥxa [Բողխա]
171	6	Ok'aḻe [Օքաղէ]
172	7	Azordac'p'or [Ազորդացփոր]
173	8	Arseac'p'or [Արսէացփոր]

Artaxiad Hanedanı döneminde Armenia'ya katılan ancak gerçekte Gürcülere ait olan bölge, 387 yılında *Persarmenia*'nın içinde yer almış ve 591 yılında da Romalıların hâkimiyetinde *Inner/Profunda Armenia* olarak adlandırılmıştır.

Kaynak: Eremyan 1963: 118; Hübschmann 1969: 357-361.

XV. Ayrarat [Այրարատ] (Araxēnon Pedion)		
174	1	Basean [Բասեան] ●
175	2	Gabeleank' [Գաբեղեանք] ●
176	3	Abeleank' [Աբեղեանք] ●
177	4	Hawnunik' [Հանունիք] ●
178	5	Aršarunik' [Արշարունիք]
179	6	Bagrewand [Բագրեանդ]
180	7	Tsałkotn [Ծաղկոտն]
181	8	Vanand [Վանանդ] ●
182	9	Širak [Շիրակ] ●
183	10	Aragatsot [Արագածոտ]
184	11	Čakatk' [Շակատք]
185	12	Maseac'otn [Մասեացոտն]
186	13	Kogovit [Կոգովիտ]
187	14	Ašoc'k' [Աշոցք] ●
188	15	Nig [Նիգ]
189	16	Kotayk' [Կոտայք]
190	17	Mazaz [Մազազ]
191	18	Varažnunik' [Վարաժնունիք] ●
192	19	Ostan Hayoc' [Ոստան Հայոց]
193	20	Urtsajor [Ուրծաձոր]
194	21	Arats or [Արած որ]
195	22	Šarurdašt [Շարուրդաշտ]

Orontid, Artaxiad ve Aršakid Hanedanları döneminde Armenia Bölgesi'nin *ostan (kralliyet)* toprakları olan coğrafya, içinde 1. başkent Armaouira; 2. başkent Eruandašat; 4. başkent Artáxata (Artašat); 5. başkent Vałaršapat ve 6. başkent Dwin'i muhafaza etmektedir.

● 591 yılından önce ve muhtemelen geç antik çağ boyunca Ayrarat Bölgesi'nin gerçek yerleşimleri ya da merkezleri.

Kaynak: Eremyan 1963: 118; Hübschmann 1969: 361-368.

EK-4.2. IBERIA

I. Armenia Mosk'ian			
1	1	Klarjk' [Կղարջք]	387 yılı ve sonrasında Armenia'dan Iberia'ya geçen bölgeler
2	2	Šawšēt [Շաւշէտ]	
3	3	Artahan [Արտահան]	
4	4	Ĵawaxk' [Ջաւախք]	
5	5	Erušet'i [Երուշէթի]	

Kaynak: Eremyan 1963: 119; Hewsens 1992: 303.

II. Iberia Mosk'ian (Mesxet'i)			
6	1	Samc' xē [Սամցխէ]	---
7	2	Ačara [Աճարա]	
8	3	T' awr [Թաւր]	

Kaynak: Eremyan 1963: 119; Hewsens 1992: 304.

III. Arguēt' / Yukarı Iberia			
10	1	Goşat' is-xew [Գոռաթիս-խէւ]	---
11	2	Tanis-xew [Տանիս-խէւ]	
12	3	Duan [Դուան]	
13	4	Ač' arēt' is-xew [Աճարէթիս-խէւ]	
14	5	Rexa [Րէխա]	
15	6	Guerdis-Jiri [Գուէրդիս-ձիրի]	
16	7	Kosx [Կոսխ]	
17	8	Sac' xumēt' [Սացխումէթ]	
18	9	Konis-xew [Կոնիս-խէւ]	
19	10	C' xrazmay [Յխրազմայ]	
20	11	Bazalēt' [Բազալէտ]	
21	12	(Mt)kuris-xew [(Մտ)Կուրիս-խէւ]	
22	13	Jel(ē)t [Չէլ(է)տ]	

Kaynak: Eremyan 1963: 119; Hewsens 1992: 304.

IV. Vitaxate/Bdeašx (Sapitiašxo)			
23	1	Mangleac'p'or [Մանգլեացփոք]	---
24	2	K'uišap'or [Բուիշափոք]	
25	3	Bołnop'or [Բոռնոփոք]	
26	4	Paruar [Պարուար]	
27	5	Xanc'ixē [Խանցիխէ]	

Kaynak: Eremyan 1963: 119; Hewsen 1992: 304.

V. Tašir Prensliği			
28	1	Jorap'or [Չորափոք]	---
29	2	Kolbop'or [Կոռբոփոք]	
30	3	Tsop'op'or [Ծոփոփոք]	
31	4	Tašir [Տաշիր]	
32	5	Kangark' [Կանգարք]	
33	6	T'relk' [Թրեղք]	

Kaynak: Eremyan 1963: 119; Hewsen 1992: 304.

VI. Kaxē t-Kuxēt'			
34	1	Kxoēt [Կխոէտ]	---
34A	1A	Ostan vrac' [Ոստան վրաց]	
35	2	Xerk [Խերկ]	
36	3	Ērtsoy [Էրծոյ]	
37	4	T'ianēt' [Թիանէթ]	
38	5	Tsobēnor [Ծոբէնոր]	
39	6	Tsuk'ēt' [Ծուքէթ]	
40	7	Velis-c'(i)xē [Վելիս-ց(ի)խէ]	
41	8	K'uēl-da(ba) [Բուէլ-դա(բա)]	
42	9	Sujk' [Սուջք]	

Kaynak: Eremyan 1963: 119; Hewsen 1992: 305.

VII. Egr/Eger (VII. yüzyıldan sonra)			
43	1	Nigal [Նիգալ]	---
44	2	Mruł [Մրուլ]	
45	3	Mrit [Մրիտ]	

Kaynak: Eremyan 1963: 119; Hewsen 1992: 305.

EK-4.3. ALBANIA

I. Albania'nın Temel Bölgeleri			
1	1	Elni (Xeni) [Եղնի] (Ելենի)	Albania Bölgesi'nin kraliyet toprakları.
2	2	Kambečan [Կամբեճան]	
3	3	Bel [Բել]	
4	4	Şak'ē [Շակե]	
5	5	Getaru [Գետարու]	
6	6	Xolmaz [Խողմազ]	
7	7	Gelawu [Գեղաւու]	
8	8	Hambasi [Համբասի]	
9	9	Ostani-i-Marzpan [Ոստան-ի-մարզպան]	
10	10	K'aladašt [Քաղաղաշտ]	
11	11	Bazkan [Բազկան]	

Kaynak: Eremyan 1963: 120; Hewsens 1992: 306.

II. Armenia'dan Alınan Bölgeler			
12	1	Şakašēn [Շակաշեն]	<i>Utik' Bölgesi</i>
13	2	Gardman [Գարդման]	<i>Arc'ax Bölgesi</i>
14	3	K'usti-P'arnēs [Քուստի-Փարնես]	
15	4	Košt' [Կոշթ]	
16	5	Aluē [Ալուե]	<i>Utik' Bölgesi</i>
17	6	Tus-K'ustak [Տուս-Քուստակ]	
18	7	Ut-rostak [Ուտ ռոստակ]	
19	8	Rot-Parsean [Րոտ-Պարսեան]	
20	9	Mets Kuenk' [Մեծ կուենք]	<i>Arc'ax Bölgesi</i>
21	10	Mets Arank' [Մեծ Առանք]	
22	11	Piank' [Պիանք]	
23	12	Harčlank' [Հարճղանք]	
24	13	Parsakank' [Պարսականք]	
25	14	Muxank' [Մուխանք]	
26	15	Vaykunik' [Վայկունիք]	
27	16	Mews Haband [Մեւս Հաբանդ]	<i>P'aytakaran Bölgesi</i>
28	17	Rotēstak [Րոտէստակ]	
29	18	Berdajor [Բերդաձոր]	<i>Arc'ax Bölgesi</i>
30	19	Tri [Տրի]	<i>Utik' Bölgesi</i>
31	20	Aran-rot [Առան-ռոտ]	

Kaynak: Eremyan 1963: 120; Hewsens 1992: 306-307.

EK-5. TEKNİK TERİMLER SÖZLÜĞÜ

- Ark'episkopos [Արքեպիսկոպոս]:** (*Yun.* Archiepiskopos [Αρχιεπίσκοπος]) Ermeni Kilisesi'nin kullanmadığı ancak Caesarea'nın kullandığı rahip unvanı.
- Aspet [Ասպետ]:** (*OFars.* asp 'at' + bad 'usta' = 'at ustası/süvari komutanı') Bagratuni ailesinin kullandığı kalıtımsal unvan. Bk. Garsoïan 1989: 509.
- Augustus:** İmparator Augustus'tan sonra oluşturulan bir tür saygı ifadesi/impatorator unvanı. *Tetrarchia* döneminde *caesar*ların üst kolu olarak görev yapan kişilere verilen unvan.
- Bdeaşx [Բդեաշխ]:** (*Yun.* bistax, pitiáxēs [πιτιάξης]?; *Lat.* vitaxa; *Gür.* pitiaxši, patiaşxi) Orta Farsça *bitaxš/bidaxš* isimlerinden türetilen *bdeaşx* unvanı, Ermeniler tarafından büyük olasılıkla *kraliyet efendisi (sahmanakal)* anlamında kullanılıyordu. Armenia'da bu unvanı kullanan dört bölge vardı. Arap sınırını korumak için Ałjnik' (Arzanena) *bdeaşxı* (=mets bdeaşx [մեծ բդեաշխ]); Iberia sınırı için Gugark' (Gogarena) *bdeaşxı* (=miws bdeaşx [միւս բդեաշխ]); Mēdia sınırı için Nor Şirakan *bdeaşxı* ve Asur sınırı için Korçayk' (Corduena) *bdeaşxı*. Bk. Herzfeld 1924: 155-156; Toumanoff 1959c: 399-438; Ačaryan 1971: 434; Chaumont 1987: 437; Garsoïan 1989: 516; Sundermann 1990: 242-244.
- Caesar:** (*Erm.* kaysr [կայսր]; *Yun.* kaisar [Καίσαρ]; *Lat.* caesar 'impatorator') Iulius Caesar'dan sonra oluşturulan impatorator unvanı. *Tetrarchia* döneminde *augustus*ların alt kolu olarak görev yapan kişilere verilen unvan. Bk. Ačaryan 1973: 509.
- De Facto:** Latince "uygulamada" veya "gerçekte" anlamlarında kullanılan kelime.
- De Jure:** Latince "kanuna uygun" veya "hukukî olarak" anlamlarında kullanılan kelime.
- Dominatus:** (*Lat.* dominus 'Efendi') Diocletianus'un impatorator olduğu 284 yılı ile Roma İmpatoratorluğu'nun batı kanadının düştüğü 476 yılı arasındaki impatoratorun mutlak hâkimiyetinin yaşandığı dönem.
- Hazarapet [Հազարապետ]:** (*EFars.* hzrwpt 'üst düzey askerî rütbe') Arşakid döneminde ilk defa Anjît Hanedanı'nın kullandığı askerî ve yönetimsel üst düzey unvan. Bk. Garsoïan 1989: 531-532.
- K'ahanayapet [Գահաւայապետ]:** (*Sür.* Kāhnā 'rahip' + *Erm.* -pet [-պետ] 'baş/ana' = başrahip/piskopos) Daha çok Grigor Hanedanı mensuplarının kullandıkları lider ve başpiskopos unvanı. Bk. *NBHL*, II, 968; Garsoïan 1989: 534.
- Kat'olikos [Կաթողիկոս]:** (*Yun.* Kath'olou [καθόλου] 'genel' + holos [όλος] 'bütün/tüm' = Evrensel; *Lat.* cathōlicus) Geleneksel olarak doğu kiliselerinin başpiskoposu. Ermeni Kilisesi'ndeki ilk kullanımıyla *k'ahanayapet [Գահաւայապետ]*. Bk. *NBHL*, I, 1032; Ačaryan 1973: 481-482.
- K'usti Xorbaran [Գուստի Խորբարան]:** (*OFars.* kust ī xwarāsān) İran'ın batısındaki bölgeleri ifade eden ve kendi içinde 9 bölgesi olan İran eyaleti. Bk. Marquart 1901: 16.
- Legatus Augusti pro Praetore:** *Principatus* döneminde Roma İmpatoratorluğu'ndaki bazı eyalet valilerinin kullandıkları resmî unvan.
- Malxaz [Մալխազ]:** (*Ar.* Malik 'kral') Xoşxorunik' ailesinin kalıtımsal kökeni ve unvanı. Bk. Toumanoff 1963: 208-209; Garsoïan 1989: 542.

- Mardped [Մարդպետ]:** (*Erm.* mard + pet ‘şef/lider’) Arşakidlerin hazinelerini kontrol eden hazine vekili. Bk. Garsoïan 1989: 542.
- Marzpan [Մարզպան]:** (*EFars.* marz/mard ‘sınır eyaleti’ + *Ave.* Panā ‘koruyucu’) İran merkez gücü tarafından atanan, kendi ordularına sahip eyalet ya da sınır valilerine verilen unvan. Ayrıca *Marzpanakan Hayastan [Մարզպանական Հայաստան]*). Bk. ŁP‘, I.15; MX, III.64; T‘A, II.1; Garsoïan 1989: 544; Thomson 2008a: 160.
- Modus vivendi:** Geçici antlaşma anlamına gelen Latince bir deyiş.
- Mowbedan Mowbed:** (*OFars.* Ādur-Bōzēd) Sāsānî Hanedanı döneminde en yüksek dereceli rahip. Bk. Tafazzolī 1983: 472.
- Nahapet [Նահապետ]:** (*EFars.* Nāfa-pati ‘aile lideri’) *Naxarar* ailesinin lideri. *Tanutēr* ile eş anlamda kullanılan kelime. Bk. *NBHL*, II, 402; Ačaryan 1977: 423; Garsoïan 1989: 548. Ayrıca bk. *Tanutēr*.
- Naxarar [Նախարար]:** (*OFars.* Naxva + -dār = ‘Soylu/Asil’) Feodal bir sistem olarak soylu Ermeni ailelerine verilen kalıtımsal unvan. 3 ana bölüme ayrılan Ermeni toplumunun üst sınıfı. *Metsamets Naxarar* ([մեծամեծ Նախարար]; *OFars.* Wuzurgān), *Azat* ([ազատ]; *OFars.* Āzād), *An-Azat* [չ-ազատ]. Bk. *NBHL*, II, 599; Ačaryan 1977: 420-21; Garsoïan 2005: 549-550. Ayrıca bk. *Tēr*, *Tanutēr* ve *Nahapet*.
- Parasānges [Παρασάγγελος]:** Eski İran’da kullanılan uzunluk ölçü birimi. Ortalama olarak 1 *parasānges* = 30 *stadia*.
- Pentarchia:** (*Yun.* pénte [πέντε] ‘beş + archein [ἄρχειν] ‘yönetim’ = ‘beşli yönetim’) Doğu Ortodoks kilisesinde uygulanan bir kilise yönetim modeli. Kilisenin Roma İmparatorluğu’nun 5 büyük piskoposluk makamı tarafından yönetilmesi; Roma, Constantinopolis, İskenderiye, Antakya ve Kudüs.
- Plethron [πλήθρον]:** Eski çağda kullanılan uzunluk ölçü birimi. Ortalama olarak 1 *Plethron* = 100 *podes*.
- Poús/Pódes [Πούς/Πόδες]:** Eski Yunan’da ayakla ölçülen uzunluk ölçü birimi. Ortalama olarak 1 *podes* 0.308cm.
- Praetorio praefectus:** I. Constantinus döneminde kaldırılan imparatorluk muhafızlarının liderine verilen unvan.
- Principatus:** (*Lat.* princeps ‘birinci’) Augustus’un imparatorluğunu ilan ettiği MÖ 27 yılı ile Diocletianus yönetimi (284) arasındaki döneme verilen isim.
- Protector Domesticus:** Geç antik çağda Roma ordusundaki yüksek rütbeli askerlere verilen unvan.
- Rostra:** Cumhuriyet ve imparatorluk dönemlerinde hatiplerin üzerine çıkararak insanlara konuşma yaptıkları platforma verilen isim.
- Šahanšāh:** İran imparatorlarının kullandıkları “kralllar kralı” unvanı.
- Satrap [Սատրապ]:** (*Erm.* Šahap [Շահապ]; *Yun.* Satrápēs [Σατράπης]; *Lat.* Satrape; *EFars.* Xšāça-pā-van ‘prens/lider’) İran medeniyetine ait herhangi bir yönetim bölgesinin lideri. Bk. Lehmann-Haupt 1921: 81-84.
- Satrapakan Hayastan [Սատրապական Հայաստան]:** Akhaimenidlerin on üçüncü Satraplığı; *Armina*. Bk. Hdt. III.93.1; Bk. *NBHL*, II, 699.

Satraplık [Սատրապութիւն]: (*Yun.* Satrapeia [Σατραπεία]; *Lat.* Satrapia). İranlıların bölgelerin yönetimini kolaylaştırmak için topraklarını ayırdıkları idari birimlere verilen isim.

Sepuh [Սեպուհ]: Armenia'daki herhangi bir hanedanın üyesine verilen soyluluk unvanı. Bk. Garsoïan 1989: 558-559.

Somatophylax [Σωματοφύλαξ]: Büyük İskender'in yanındaki 7 soylu koruma muhafızından her birine verilen unvan.

Sparapēt [Սպարապետ]: (*EFars.* spa-pat, *OFars.* spāhbed, spadapati 'komutan/general') Ermeni ordularının en üst düzey generali/lideri için kullanılan kalıtımsal makam. Bk. Garsoïan 1989: 560-561.

Stadion [Στάδιον]: Eski Yunan dünyasında uzunluk ölçü birimi. Ortalama olarak 1 *stadia* = 600 *podes*.

Stage: Eski çağda kullanılan uzunluk ölçü birimi. Ortalama olarak 1 *stage* = 160 *stadion*.

T'agawor [Թագաւոր]: (*Erm.* t'ag [թագ] 'hükümdar' + *OFars.* -wor 'kral') Armenia Bölgesi'ni yöneten kralların kullandıkları unvan. Bk. Ačaryan 1973: 136-137. Benzer şekilde *ark'ay* [արքայ].

Talent: (*Yun.* Tálanton [Τάλαντον]; *Lat.* Talentum) Eski çağda kullanılan ve coğrafyaya göre değişkenlik gösteren ağırlık birimi. Örneğin 1 *talent* Yunan'da 26kg; Roma'da 32,3kg, Mısır'da 27kg ve Babil'de 30,3kg olarak değerlendirilirdi.

Tanutēr [Տանուտէր]: (*Erm.* Tun [Տնւն] 'ev/aile' + tēr [տէր] 'lider' = 'aile lideri') *Naxarar* ailesinin/hanesinin kıdemli üyesi. Bazen *Nahapet* ile eş anlamda kullanılan kelime. Bk. Garsoïan 1989: 563. Ayrıca bk. *Nahapet*.

Tēr [Տէր]: *Naxarar* ailesinin/hanesinin kalıtımsal üyesi.

Tetrarchia: (*Yun.* tetra [τετρα] 'dört' + archein [ἀρχειν] 'yönetim' = 'dörtlü yönetim') III. yüzyıl krizinden sonra Roma İmparatorluğu'nda uygulanan yönetim sistemine verilen isim. İmparatorluğun idarî açıdan *augustus* tarafından yönetilen 2 üst kısım ve her birinin altında da 2 *caesar*ın hâkim olacağı toplamda 4 bölüme ayrılarak yönetilmesi.

EK-6. KLASİK ERMENİCE SÖZLÜĞÜ

-ac'i [aɣh]	: -lı olmak (Movsēs Xorenac'i = 'Xorenli Movsēs').
-amur [aɪnɪp]	: kale, sığınak (Xamur [ʃaɪnɪp]).
-apat [aɪpɑt]	: yaşanılan yer (Valaršapat [ʋaɪaɾʃɑpɑt]).
ašxarh [aɪʃxɑpɪh]	: bölge, ülke, dünya.
-awan [aɪaɪn]	: geniş/büyük köy (Zarēhawan [ʒɑɾɛhɑɪaɪn]).
azat [aɪɑt]	: soylu, özgür.
bagin [pɑqɪn]	: sunak, altar.
bagink' [pɑqɪnɪp]	: tapınak.
barjr [pɑɾɪp]	: yukarı (Barjr Hayk' [pɑɾɪp ʒɑɪp]).
berd [pɛɾɪp]	: kale (Koloberd [kɔɫɔbɛɾɪp]).
bun [pɪn]	: esas, temel (Bun Mardastan [pɪn mɑɾɑdɑstɑn]).
dašt [ɲɑɪɪt]	: ova (Šarurdašt [ʃɑɾɪɾɑdɑʃt]).
[Y]erkir [ɛɾkɪɾ]	: ülke, arsa, arazi.
gawar [qɑɪɑr]	: birim.
gayl [qɑɪɪ]	: kurt (Gayl get [qɑɪɪ ɣɛt]).
gerezman [qɛɾɛzɑn]	: mezar yeri.
get [qɛt]	: ırmak (Aratsani Get [ɑɾɑtsɑnɪ ɣɛt]).
getak [qɛtɑk]	: nehir.
giwl [qɪɪɪ]	: köy.
hač' [ɲɑɪɪ]	: haç.
Hayk [ʒɑɪk]	: mitolojik karakter.
Hayk' [ʒɑɪp]	: Ermeniler
hin [hɪn]	: eski, antik.
jor [ʒɔɾ]	: vadi (Aznuac' Jor, [ɑɪnɑɪɑɪɪ ʒɔɾ])
k'alak' [pɑɲɑk]	: şehir.
katar [kɑtɑɾ]	: zirve.
kert [kɛɾt]	: ... tarafından yapılmak (Manazkert [mɑnɑzɑkɛɾt]).
lič [lɪɪ]	: göl (Gełama Lič [ɣɛɫɑmɑ lɪɪ]).
mayr [mɑɪɾ]	: anne ([V]oskemayr [ɔskɛmɑɪɾ]).

mej [մէջ]	: orta, ortadaki (Kordik' Mijin [Կորդիկ Միջին]).
mets [մէծ]	: büyük, muhteşem (Tigran Mets [Տիգրան Մէծ]).
miws [միւս]	: diğer (Miws Tsop'k' [Միւս Ծովք]).
nahang [նահանգ]	: devlet, eyalet.
nerk'in [ներքին]	: aşağı (Kordik' Nerk'in [Կորդիկ Ներքին]).
nor [նոր]	: yeni (nor k' ałak' [Նոր Քաղաք] 'yeni şehir').
ostan [ոստան]	: saray, başkent.
otn [ոտն]	: ayak (Maseac' otn [Մասեացուն]).
-ovit [ովիտ]	: vadi (Balahovit [Բալահովիտ]).
p'ok'r [փոքր]	: aşağı, küçük (P'ok'r Hayk' [Փոքր Հայք]).
sahman [սահման]	: sınır.
surb [սուրբ]	: aziz (Surb Nerses [Սուրբ Ներսէս]).
tačar [տաճար]	: tapınak.
tapan [տապան]	: mezar, türbe.
tsov [ծով]	: deniz (Bznuneac' Tsov [Բզնունեաց Ծով]).
tun [տուն]	: hane, soylu aile (Rštunik' [Րշտունիք]).
vank' [վանք]	: manastır (Tat'ewi Vank' [Տաթևի վանք]).
verin [վերին]	: yukarı, yukarısı (Kordik' Verin [Կորդիկ Վերին]).

EK-7. HANEDAN/KRAL LİSTELERİ

EK-7.1. ARMENIA (MÖ 570-MS 428)

EK-7.1.1. Orontid/Eruanduni (MÖ 570-190)

Tarih	İsim(ler) (Eski Yunanca-Ermenice)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
MÖ 570-560	I. Orontes Sakavakyats I. Eruand Sakavakyac' [Երուանդ Ա Սակավակյաց]	Orontidlerin ilk kralı? (MX, I.22, II.65)
MÖ 560-535	Tigranes Tigran Eruandyan [Տիգրան Երուանդյան]	(Hdt. VII.62.1, IX.96.3; Xen. <i>Cyr.</i> III.2.8; MX, I.22, I.24, I.31)
MÖ ?-?	Vahagn Vahagn [Վահագն]	Mitolojik tanrı/kral (MX, I.31)
MÖ 521?-480?	I. Hydarnes I. Hidarnes [Հիդարնես Ա]	Satrap (Strab. XI.14.15)
Yak.V. yy. başlangıcı	II. Hydarnes II. Hidarnes [Հիդարնես Բ]	Satrap? (Hdt. VII.135.1)?
Yak.V. yy. ortası	III. Hydarnes III. Hidarnes [Հիդարնես Գ]	Satrap (Ctesias, F. 15)?
Yak.V. yy. sonu	Artasyrus Artašir Eruanduni [Արտաշիր Երուանդունի]	Satrap (Plut. <i>Art.</i> XII.1)
MÖ 401-344	I. Orontes I. Eruand [Երուանդ Ա]	Satrap (Xen. <i>Anab.</i> III.5.17; Dem. <i>Orat.</i> XIV.31; Strab. XI.14.15)
MÖ 336?-330?	III. Darīuš III. Dareh Kodomanos [Դարեհ Գ Կոդոմանոս]	Akhaimenidlerin son kralı (Diod. XVII.6.1-2; Arr. <i>Anab.</i> III.30.4; Iust. X.3)
MÖ 336-330	II. Orontes II. Eruand [Երուանդ Բ]	(Diod. XI.31.19, XIX.23.3; Arr. <i>Anab.</i> III.8.5)
MÖ 331?-?	Mithrenēs Mithrenes [Μιθρένης]	İranlı? komutan (Diod. XVII.21.7; Curt. V.1.44)
MÖ 323?-321?	Neoptolemus Neoptolemus [Νεοπτόλεμος]	Makedon komutan? (Corn. Nep. <i>Eum.</i> IV; Phot. <i>Bib.</i> 82)
MÖ 321?-317	Mithrenēs Mithrenes [Μιθρένης]	Muhtemelen ikinci dönem (Diod. XVII.21.7; Curt. V.1.44)

MÖ 317-275?	III. Orontes	Armenia ve Sophene kralı (Diod. XIX.23.3?; Polyae. <i>Strat.</i> IV.8.3).
	III. Eruand [Երուանդ Գ]	
MÖ 275-255	Samus	Sophene ve Commagene kralı (Polyb. VIII.25; Ioan. Antioc. F. 53)
	Šamuš [Շամուշ]	
MÖ 255-225	I. Arsames	Armenia, Sophene ve Commagene kralı (Polyae. <i>Strat.</i> IV.17)?
	I. Aršam [Արշամ Ա]	
MÖ 220-190	IV. Orontes	Başkent Eruandašat'ın kurucusu (MX, II.39, II.46). Orontid Hanedanı'nın son kralı.
	IV. Eruand [Երուանդ Դ]	

Kaynak: Toumanoff 1976:

EK-7.1.2. Artaxiad/Artašesian (MÖ 190-MS 15)

Tarih	İsim(ler) (Eski Yunanca-Ermenice)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
MÖ 190-160	I. Artaxias	Birinci Artaxiad kralı (Strab. XI.14.15). Başkent Artašat'ın kurucusu (Plut. <i>Luc.</i> XLVI)
	I. Artašes [Արտաշէս Ա]	
MÖ 160-120?	I. Artavasdes	(MX, II.50)?
	I. Artavazd [Արտավազդ Ա]	
MÖ 115?-95	I. Tigranes	(App. <i>Syr.</i> VIII.48)
	I. Tigran [Տիգրան Ա]	
MÖ 95-55	II. Tigranes	Armenia'nın en güçlü dönemi. (Cic. <i>Leg. Man.</i> II.4; Liv. XCVII; Strab. XI.14.15, XII.2.9; Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XIII.419; App. <i>Syr.</i> VIII.48; Oros. VI.2.1)
	II. Tigran [Տիգրան Մեծ]	
MÖ 55-34	II. Artavasdes	(Tac. <i>Ann.</i> II.3; Plut. <i>Crass.</i> XXII; Plut. <i>Ant.</i> XXXIX)
	(I) Artavazd [Արտավազդ]	
MÖ 34-20	II. Artaxias	(Tac. <i>Ann.</i> II.3)
	II. Artašes [Արտաշէս Բ]	
MÖ 20-6	III. Tigranes	(RGDA, V.27; Cass. Dio, LIV.9)
	III. Tigran [Տիգրան Գ]	
MÖ 6-MS 1?	IV. Tigranes	(Cass. Dio, XXXVI.14)?
	IV. Tigran [Տիգրան Դ]	
MÖ 6?-MS 1? MS 13?-15	Erato	Artaxiad Hanedanı'nın son kralı (Cass. Dio, LV.10a.5)
	Erato [Երատո]	

Kaynak: Toumanoff 1976.

EK-7.1.3. Roma-İran Hâkimiyeti (MÖ 5-MS 53)

Tarih	İsim(ler) (Eski Yunanca-Ermenice)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
MÖ 5?-2	III. Artavasdes	Roma'nın himayesi altında Atropatena ve Armenia kralı (Tac. Ann. II.4)
	III. Artavazd [Արտավազդ Գ]	
MS 2-4	II. Ariobarzanes	Roma'nın himayesi altında Mēdia Atropatena ve Armenia kralı (RGDA, V.27; Tac. Ann. II.4)
	II. Ariobarzan [Արիօբարզան Բ]	
MS 4?-6?	IV. Artavasdes	-Kesin değil-
	IV. Artavazd [Արտավազդ Դ]	
MS 7-12	V. Tigranes	Roma'nın himayesi altında Armenia kralı (Tac. Ann. VI.40)
	V. Tigran [Տիգրան Ե]	
MS 12?-17	I. Vonones	8-9 tarihleri arasında İran kralı; Daha sonra Roma'nın himayesi altında Armenia kralı (Tac. Ann. II.2, II.58)
	I. Vonon [Վոնոն Ա]	
MS 18-34	III. Artaxias	(Tac. Ann. II.56)
	III Artashes/Zenon [Արտաշես Գ/Ջենոն]	
MS 35-35	I. Arsaces	İran'ın himayesi altında Armenia kralı (Tac. Ann. VI.31, VI.33)
	I. Aršak [Արշակ Ա]	
MS 36-36?	Orodes	Roma'nın himayesi altında Armenia kralı (Tac. Ann. VI.33-5)
	Orodes [Ռրոդես]	
MS 35-38	Mithradates	Roma'nın himayesi altında Armenia kralı (Tac. Ann. VI.32-3)
	Mihrdat [Միհրդատ]	
MS 38-42	Demonax	İran satrabi?
	Demonax [Դեմոնախ?]	
MS 42-51	Mithradates	Roma'nın himayesi altında ikinci dönem Armenia kralı (Tac. Ann. VI.32-3)
	Mihrdat [Միհրդատ]	
MS 51-53	Rhadamistus	Roma'nın himayesi altında Armenia kralı (Tac. Ann. XII.44-51)
	Hşadamizd [Հրադամիզդ]	

Kaynak: Toumanoff 1976.

EK-7.1.4. Arşakid/Arşakuni (53-428)

Tarih	İsim(ler) (Eski Yunanca-Ermenice)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
53-60	I. Tiridates	İran kralı II. Vonones'in oğlu ve I. Vologases'in kardeşi. Armenia'da Arşakid Hanedanı'nın başlangıcı. Roma'nın himayesinde Armenia kralı (Ioseph. <i>Bell. Iud.</i> VII.7.7; Plin. <i>HN</i> , XXX.6.16; Tac. <i>Ann.</i> XII.50)
	I. Trdat [Տրդատ Ա]	
60-61	VI. Tigranes	Roma güvencesi altında Armenia kralı (Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XVIII.140)
	VI. Tigran [Տիգրան Զ]	
61-yak.75	I. Tiridates	Başlangıçta İran, 63/6 yılından sonra Roma güvencesi altında ikinci kez Armenia kralı (Suet. <i>Nero</i> , XIII)
	I. Trdat [Տրդատ Ա]	
75-yak.110	Sanatruces	Ermeni Hıristiyanlık geleneğinde Havari Thaddeus'u öldüren kral (P'B, IV.14; MX, II.33, II.36)
	Sanatruk [Սանատրուկ]	
110-112	Axidares	---
	Aşxadar [Աշխադար]	
112-114	Parthamasiris	(Cass. Dio, LXVIII.17-19)
	Part'amasir [Պարթամասիր]	
114-116	---	Doğrudan Roma Eyaleti
117-136	I. Vologases	136 yılından sonra III. Vologases ismiyle İran kralı (Cass. Dio, LXIX.15)
	I. Vałarşak [Վաղարշակ Ա]	
136-160	-Bilinmiyor-	Muhtemelen Sohaemus'un ilk dönemi.
160-163	Bakur	(Asin. Quad. F. 9)
	Bakur [Բակուր]	
164-180	Sohaemus	Roma güvencesi altında muhtemelen ikinci kez Armenia kralı (Cass. Dio, LXXI.3; <i>RIC</i> , III, 110)
	Sohenos [Սոհենոս]	
180-yak.190	II. Vologases	191 yılından sonra V. Vologases ismiyle İran kralı. (Cass. Dio, LXXI.2)
	II. Vałarşak [Վաղարշակ Բ]	
yak.190-214	I. Khosrov	(Aa, 19-35)?
	I. Xosrov [Խոսրով Ա]	
217-252	II. Tiridates	Ermeni kaynaklarında sıklıkla Xosrov olarak anılan kral (Cass. Dio, LXXIX.27; MX, II.71-3; T'A, I.9; MD, I.13; YD, VIII.2)
	II. Trdat [Տրդատ Բ]	

252-287	IV. Artavasdes	Armenia kralı (<i>rex Armeniorum</i>). (SHA, Val. III.1)
	IV. Artavazd	
252-272	Ohrmezd-Ardaşir	Doğrudan İran Yönetimi. 270/2-273 yılları arasında I. Ohrmezd adıyla İran kralı.
	Hormisdas (I. Ohrmezd)	
272-293	Narses	Doğrudan İran Yönetimi
	Narseh	
279-287	II. Khosrov	Geleneğe göre Anak tarafından öldürülen kral (Aa, 19-35; LP', I.2; MX, II.71-73; T'A, I.9; MD, I.13).
	II. Xosrov [Խոսրով Բ]	
287-298	III. Tiridates	II. Khosrov'un kardeşi? (Batı Armenia)
	III. Trdat [Տրդատ Գ]	
298/9-330	IV. Tiridates	Ermenilerin ilk Hıristiyan kralı (Aa, 37; Elišē, III.p72; MX, II.79, II.83; T'A, I.10; Toumanoff 1963: 266; Thomson 1978: 253.)
	IV. Trdat [Տրդատ Դ]	
330-yak.338	III. Khosrov	(P'B, III.7-8; MX, III.8; T'A, I.10; Thomson 1978: 269; Garsoïan 1989: 523)
	III. Xosrov Kotak [Խոսրով Գ Կոտակ]	
yak.338-350	Tiran	Hatalı olarak VII. Tigranes olarak anılan kral (T'A, I.10). Ayrıca II. Arsaces ile aynı kişi olduğu düşünülen kral. (P'B, III.20; MX, III.17; MD, I.13; Baynes 1910: 627; Garsoïan 1997: 85)
yak.350-367	II. Arsaces	(P'B, IV.15; <i>Nersēs, St. Vita</i> , X. Amm. Marc. XXIII.3.5; MX, III.19; Garsoïan 1997: 90)
	II. Aršak [Արշակ Բ]	
368-370	---	İran Hâkimiyeti
370-374	Papas	<i>Kat'olikos</i> I. Nerses'i öldüren kral. (Amm. Marc. XXVII.12.14; P'B, V.1-3, V.24; MX, III.38; T'A, I.11; Asolik, II.1; YD, XIII.6; KG, §II; Lenski 2002: 173)
	Pap [Պապ]	
374-378	Varasdates	(P'B, V.34; MX, III.40; Asolik, II.1; YD, XIII.8.)
	Varazdat [Վարազդատ]	
yak.379-387?	III. Arsaces	<i>Roma Armeniası</i> 'nın son kralı. (P'B, V.44; MX, III.41; MD, I.11; Asolik II.1; YD, XIII.10; KG, §II)
	III. Aršak [Արշակ Գ]	
384-386?	III. Vologases	(P'B, V.37, V.44; MX, III.41)
	III. Valaršak [Վաղարշակ Գ]	
384/7?-389	IV. Khosrov	<i>Persarmenia</i> 'nın ilk kralı (P'B, VI.1; MX, III.49)
	IV. Xosrov [Խոսրով Դ]	

389-yak.415	Vramshapuh Vramšapuh [Վրամշապուհ]	<i>Persarmenia</i> kralı (MX, III.51, III.55)
yak.415-422	---	<i>Naxarar</i> ya da İran Hâkimiyeti? IV. Khosrov'un muhtemel ikinci dönemi (414-415). 416 yılından sonra I. Yazdgerd'in oğlu Şābuhr'un yönetimi.
422-428	IV. Arsaces IV. Artašes [Արտաշես Դ]	Aršakid Hanedanı'nın son kralı. <i>Persarmenia</i> kralı. Tahta çıktığı dönemde Ardašir ismini alan kral (MX, III.58, III.63-64)

Kaynak: Toumanoff 1976; Mitchell 2007: 97-98.

EK-7.2. ROMA İMPARATORLUĞU (MÖ 27-MS 457)

EK-7.2.1. Julio-Claudian Hanedanı (MÖ 27-MS 68)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
MÖ 27-MS 14	Augustus [AVGVSTVS]	Roma'nın ilk imparatoru ve ilk <i>Pontifex Maximus</i> (Suet. <i>Aug.</i> V; Tac. <i>Ann.</i> I.5; <i>RIC</i> , I, 41)
14-37	Tiberius [TIBERIVS]	(Vell. II.93; Suet. <i>Tib.</i> III; Tac. <i>Ann.</i> I.1-2; Cass. Dio, LV.2)
37-41	Caligula [CALIGVLA]	(Phio, II.10; Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XVIII.7.1-2; Tac. <i>Ann.</i> VI.50; Cass. Dio, LVII.23)
41-54	Claudius [CLAVDIVS]	(Plin. <i>HN</i> , V.1.2; Suet. <i>Claud.</i> I-II; Tac. <i>Ann.</i> XII.57; Cass. Dio, LV.1-2)
54-68	Nero [NERO]	(Ioseph. <i>Bell. Iud.</i> II.13.1; Suet. <i>Nero</i> , XXXIII; Cass. Dio, LXIII.22)

Kaynak: Bickerman 1980.

EK-7.2.2. Dört İmparator Yılı ve Flavius Hanedanı (68-96)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
68-69	Galba [GALBA]	(Plut. <i>Galb.</i> VI.4; Suet. <i>Galb.</i> I-II).
69-69	Otho [OTHO]	(Suet. <i>Oth.</i> I-II; Tac. <i>Hist.</i> II.46-50; Plut. <i>Oth.</i> I.1)
69-69	Vitellius [VITELLIVS]	(Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> III.214; Suet. <i>Vit.</i> I.1-2; Tac. <i>Hist.</i> I.1)
69-79	Vespasianus [VESPASIANVS]	(Suet. <i>Ves.</i> I.1-2; Tac. <i>Hist.</i> V.13; Cass. Dio, LXV.1-2)
79-81	Titus [TITVS]	Kudüs'ü ele geçiren komutan (Suet. <i>Tit.</i> I-III; Tac. <i>Hist.</i> II.82; Cass. Dio, LXV.4; Phil. VA, VI.29)
81-96	Domitianus [DOMITIANVS]	(Suet. <i>Dom.</i> I-II; Tac. <i>Hist.</i> IV.40; Cass. Dio, LXVII.1-4)

Kaynak: Bickerman 1980.

EK-7.2.3. Nerva ve Antonine Hanedanları (96-192)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
96-98	Nerva [NERVA]	(<i>Tac. Ann.</i> IV.58; <i>Cass. Dio</i> , LXVII.15; <i>Isid. Chron.</i> 74)
98-117	Traianus [TRAIANVS]	Roma İmparatorluğu'nun en geniş sınırları (<i>Cass. Dio</i> , LXVIII.4; <i>Eutr.</i> VIII.1-2; <i>Amm. Marc.</i> XIV.8)
117-138	Hadrianus [HADRIANVS]	(<i>Cass. Dio</i> , LXIX.1-2; <i>SHA, Had.</i> I-II; <i>RIC</i> , II, 338)
138-161	Antoninus Pius [ANTONINVS PIVS]	(<i>Cass. Dio</i> , LXX.1-2; <i>SHA, Ant. Pius.</i> I-II; <i>Isid. Chron.</i> 77).
161-169	Lucius Verus [LVCIVS VERVS]	(<i>SHA, Luc. Ver.</i> I-II; <i>RIC</i> , I, 253, <i>RIC</i> , I, 259)
161-180	Marcus Aurelius [MARCVS AVRELIVS]	(<i>Cass. Dio</i> , LXXI.1-2; <i>Herod.</i> II.1-5; <i>SHA, Marc.</i> I.1-2)
177-192	Commodus [COMMODVS]	(<i>Cass. Dio</i> , LXXIII.1; <i>SHA, Com.</i> I.1-2; <i>Isid. Chron.</i> 79)

Kaynak: Bickerman 1980.

EK-7.2.4. Beş İmparator Yılı ve Severus Hanedanı (193-235)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
193-193	Pertinax [PERTINAX]	(<i>Cass. Dio</i> , LXXIV.1-2; <i>SHA, Per.</i> I.1-2; <i>Zos.</i> I.8)
193-193	Didius Julianus [DIDIVS IVLIANVS]	(<i>Cass. Dio</i> , LXXIV.11; <i>SHA, Did. Iul.</i> I.1-2)
193-211	Septimius Severus [SEPTIMIVS SEVERVS]	(<i>Cass. Dio</i> , LXXV.1-2; <i>Herod.</i> III.9.1-4; <i>SHA, Sev.</i> I.1-2; <i>Euseb. HE</i> , VI.1)
198-217	Caracalla [CARACALLA]	<i>Constitutio Antoniniana</i> 'yı yayımlayan imparator (<i>Cass. Dio</i> , LXXIX.1-2; <i>Herod.</i> IV.8.1; <i>SHA, Car.</i> I.1-2)
209-211	Geta [GETA]	(<i>Cass. Dio</i> , LXXVII.2; <i>Herod.</i> IV.3)
217-218	Macrinus [MACRINVS]	(<i>Cass. Dio</i> , LXXIX.11; <i>Herod.</i> IV.12.1-7; <i>SHA, Mac.</i> I.1-2)
218-218	Diadumenianus [DIADVMEIANVS]	(<i>Cass. Dio</i> , LXXIX.19-20)
218-222	Elagabalus [ELAGABALVS]	(<i>Cass. Dio</i> , LXXX.11; <i>Herod.</i> V.3.1-4; <i>SHA, Hel.</i> I.1-2)
222-235	Severus Alexander [SEVERVS ALEXANDER]	(<i>Herod.</i> VI.1.1; <i>SHA, Alex. Sev.</i> I.1-2; <i>Eutr.</i> VIII.23; <i>Zos.</i> I.11-13)

Kaynak: Bickerman 1980.

EK-7.2.5. Askerî Anarşi Dönemi/III. Yüzyıl Krizi (235-284)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
235-238	Maximinus Thrax [MAXIMINVS THRAX]	(Herod. VII.1.1-2; Aur. Vic. XXV)
238-238	I. Gordianus [GORDIANVS]	(Herod. VII.6.1-2; Zos. I.11)
238-238	II. Gordianus [GORDIANVS]	(Herod. VII.7.2)
238-238	Pupienus [PVPIENVVS]	---
238-238	Balbinus [BALBINVS]	(SHA, Max. et Bal. I.1-2)
238-244	III. Gordianus [GORDIANVS]	(ŞKZ, Pârsîg, 3-4; Aur. Vic. XXVII; Eutr. IX.2)
244-249	Philippus [PHILIPPVS]	(Euseb. HE, VI.34; Iord. Get. XV.88)
249-251	Decius [DECIVS]	(Euseb. HE, VI.39; Eutr. IX.4; Amm. Marc. XXXI.13.13)
251-251	Hostilianus [HOSTILIANVS]	(Aur. Vic. XXX; Eutr. IX.5)
251-253	Trebonianus Gallus [TREBONIANVS GALLVS]	(Euseb. HE, VII.1; Aur. Vic. XXX)
253-253	Aemilianus [AEMILIANVS]	(Aur. Vic. XXXI; Eutr. IX.6)
253-260	Valerianus [VALERIANVS]	(Euseb. HE, VII.10; Aur. Vic. XXXII; Eutr. IX.7)
253-268	Gallienus [GALLIENVVS]	(Aur. Vic. XXXIII; Zon. XII.24)
268-270	Claudius Gothicus [CLAVDIVS]	(SHA, Claud. I.1-2; Aur. Vic. XXXIII; Eutr. IX.11)
270-270	Quintillus [QVINTILLVS]	(Eutr. IX.12; Oros. VII.23.2; Zos. I.47; Zon. XII.26)
270-275	Aurelianus [AVRELIANVS]	(SHA, Aur. I.1-2; Aur. Vic. XXXV; Eutr. IX.13)
275-276	Tacitus [TACITVS]	(SHA, Tac. I.1-2; Aur. Vic. XXXVI; MX, II.76; Zos. I.63)
276-276	Florianus [FLORIANVS]	(Eutr. IX.16; MX, II.76; Zos. I.64)
276-282	Probus [PROBVS]	(SHA, Prob. I.1-2; Aur. Vic. XXXVII.1; Eutr. IX.17)
282-283	Carus [CARVS]	(Fest. Brev. XXIV; Ier. Chron. 266g; SHA, Carus, VII.1; Sid. Apoll. Carm. XXIII.91-6; Zon. XII.30)
283-284	Numerianus [NVMERIANVS]	(Aur. Vic. XXXVIII.2; Eutr. IX.14; Fest. Brev. XXIV; Zon. XII.30)
283-285	Carinus [CARINVS]	(Aur. Vic. XXXVIII.6-7; Eutr. IX.19)

Kaynak: PLRE, I.

EK-7.2.6. Tetrarchia Dönemi ve Constantinus Hanedanı (284-364)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
284-305	Diocletianus [DIOCLETIANVS]	<i>Principatus</i> 'un sonu <i>dominatus</i> döneminin başlangıcı (Aur. Vic. XXXIX.1; Lac. <i>DMP</i> , VII.2-10; Eutr. IX.20; <i>Pan. Lat.</i> II.3, II.7)
286-305	Maximianus [MAXIMIANVS]	(Aur. Vic. XXXIX.5; Eutr. IX.22; <i>Ier. Chron.</i> 266d, CCLXVIIg; <i>Philost. HE</i> , II.16a; <i>Exc. Val.</i> II.2)
305-306	I. Constantius [CONSTANTIUS]	(Euseb. <i>Vit. Const.</i> I.13; Aur. Vic. XXXX.1; Eutr. X.1; <i>Exc. Val.</i> I.2)
305-311	Galerius [GALERIVS]	(Aur. Vic. XXXX.3; Lac. <i>DMP</i> , IX.1; Zos. II.8; <i>Exc. Val.</i> I.2)
306-307	Valerius Severus [VALERIVS SEVERVS]	(Aur. Vic. XXXX.3; Eutr. X.2; Zos. II.7-8; <i>Exc. Val.</i> I.3)
306-337	I. Constantinus [CONSTANTINVS]	İlk Hıristiyan Roma imparatoru (Euseb. <i>Vit. Const.</i> I.1-10; <i>Lib. Or.</i> I.19; Zos. II.7-8; <i>Ier. Chron.</i> 271d; <i>Anon. Reb. Bell.</i> II.1)
306-312	Maxentius [MAXENTIVS]	(Euseb. <i>HE</i> , VIII.14; Zos. II.9; <i>Malal. Chron.</i> XII.48; <i>Zon.</i> XII.33)
311-313	II. Maximinus (Daia) [MAXIMINVS]	(Euseb. <i>HE</i> , IX.1-5; Zos. II.17; <i>Zon.</i> XII.34)
308-324	Licinius [LICINIVS]	(Lac. <i>DMP</i> , XLVIII.2; Zos. II.18; <i>Malal. Chron.</i> XIII.1; <i>Zon.</i> XII.34)
337-340	II. Constantinus [CONSTANTINVS]	(Aur. Vic. XLI.4; Eutr. X.9; Zos. II.41; <i>Zon.</i> XIII.5)
337-361	II. Constantius [CONSTANTIUS]	(Amm. Marc. XIV.1.1; Athan. <i>Ap. Const.</i> XXX; <i>Philost. HE</i> , II.16a)
337-350	I. Constans [CONSTANS]	(Amm. Marc. XIV.5.1; Aur. Vic. XLI.19; Zos. II.38; <i>Malal. Chron.</i> XIII.16; <i>Zon.</i> XIII.5)
350-350	Vetranio [VETRANIO]	(Amm. Marc. XV.1.2; Zos. II.43)
360-363	Iulianus [IVLIANVS]	<i>Apostate</i> (<i>Lib. Or.</i> XVI.21; Amm. Marc. XXV.3.6; <i>Soc. HE</i> , III.18; Zos. III.1; <i>Malal. Chron.</i> XIII.17)
363-364	Iovianus [IOVIANVS]	(Zos. III.22; <i>Zon.</i> XIII.14)

Kaynak: *PLRE*, I; Mitchell 2016: 721.

EK-7.2.7. Valentinianus Hanedanı (364-375)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
364-375	I. Valentinianus [VALENTINIANVS]	(Amm. Marc. XXVI.5.13; Aur. Vic. XLV.5; Zos. II.60; Zon. XIII.15)
364-378	Valens [VALENS]	Arius'u destekleyen Roma İmparatoru (Amm. Marc XXVVI.4.2; Zos. IV.1)
367-383	Gratianus [GRATIANVS]	(Zos. IV.12; <i>Cod. Theod.</i> II.8.18; Isid. <i>Chron.</i> 104)
375-392	II. Valentinianus [VALENTINIANVS]	(Zos. IV.12; Amb. <i>De Ob. Val.</i> I; Isid. <i>Chron.</i> 105)

Kaynak: *PLRE*, I; Mitchell 2016: 721.

EK-7.2.8. Theodosius Hanedanı (379-457)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
379-395	I. Theodosius [THEODOSIVS]	İmparatorluğun doğu-batı olarak düzenlenmesinden önceki son Roma imparatoru (Zos. IV.16; Amb. <i>De Ob. Theod.</i> I; Soz. <i>HE</i> , VII.4; Zon. XIII.16)
383-408	Arcadius [ARCADIVS]	I. Theodosius'un oğlu ve doğunun imparatoru (Aur. Vic. XLVII.1; Zos. IV.57; Zon. XIII.18)
393-423	Honorius [HONORIVS]	I. Theodosius'un oğlu ve batının imparatoru (Aur. Vic. XLVIII.1; Zos. IV.58; Zon. XIII.18)
408-450	II. Theodosius [THEODOSIVS]	<i>Codex Theodosianus</i> 'u hazırlatan imparator (Zos. V.42; Soc. <i>HE</i> , VII.24; Soz. <i>HE</i> , IX.1)
424-455	III. Valentinianus [VALENTINIANVS]	(Iord. <i>Get.</i> XXXVI.186)
450-457	Marcianus [MARCIVS]	Chalcedon Konsili'ni toplayan imparator (Iord. <i>Get.</i> XLIII.235; <i>Chron. Pasch.</i> 592)

Kaynak: *PLRE*, II; Mitchell 2016: 721-722.

EK-7.3. İRAN KRALLARI (MÖ 559-MS 628)

EK-7.3.1. Akhaimenid Hanedanı (MÖ 559-330)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
MÖ 559-530	Cyrus [Kūruš]	Akhaimenidlerin kurucusu (Hdt. I.46.1; Isoc. <i>Evag.</i> 38; Xen. <i>Cyr.</i> I.1.4; Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> X.229; Isid. <i>Chron.</i> 43)
MÖ 530-522	II. Cambyses [Kambūjiya]	(Hdt. I.73.1; Xen. <i>Cyr.</i> I.2; Diod. X.14.1; Strab. X.3.21)
MÖ 522-522	Bardiya [Bardiya]	(Hdt. III.32.1)
MÖ 522-486	I. Darīuš [Dārayavauš]	(<i>DB</i> , II.26-30; Hdt. VII.1.1; Ctesias, F. XIII.23; Isoc. <i>Paneg.</i> 71; Isid. <i>Chron.</i> 43)
MÖ 486-465	I. Xerxes [Xšyaršā]	(Hdt. I.183.3; Isoc. <i>Panath.</i> 49; Diod. IX.10.5; Isid. <i>Chron.</i> 44)
MÖ 465-424	I. Artaxerxes [Artaxšačā]	(Paus. I.8.2; Plut. <i>Art.</i> I.1)
MÖ 424-424/3	II. Xerxes [Xšyaršā]	---
MÖ 424-424/3	Sogdianus [Sogdianus]	---
MÖ 423-405/4	II. Darīuš [Dārayavauš]	(Xen. <i>Hell.</i> I.2.19; Diod. XIII.36.5; Isid. <i>Chron.</i> 46)
MÖ 405-359	II. Artaxerxes [Artaxšačā]	(Xen. <i>Anab.</i> IV.4.3-4; Diod. XIV.20.3; Plut. <i>Art.</i> XXVII.4)
MÖ 359-338	III. Artaxerxes [Artaxšačā]	(Diod. XVII.5.5; Iust. X.1)
MÖ 338-336	IV. Artaxerxes [Artaxšačā]	(Diod. XVII.6.1)
MÖ 336-330	III. Darīuš [Dārayavauš]	Son Akhaimenid kralı (Strab. XV.3.24; Plut. <i>Alex.</i> XVIII.5; Iust. X.3; Isid. <i>Chron.</i> 50)

Kaynak: Wiesehöfer 2007: 120.

EK-7.3.2. Arşakid Hanedanı (MÖ 247-MS 224)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
MÖ yak.247/38 - yak.211	I. Arsaces [Arşak]	Arşakid Hanedanı'nın kurucusu (Strab. XI.9.2; Iust. XLI.4; MX, II.1; MD, I.3; Firdevsî, 1364)
MÖ 217-191	II. Arsaces [Arşak]	(Iust. XLI.5)
MÖ 191-176	Phriapatius [Friyapāt]	(Iust. XLI.5)
MÖ 176-171	I. Phraates [Frahāt]	(Iust. XLI.5)
MÖ 171-139/8	I. Mithradates [Mihrdād]	(Strab. XVI.1.18; Iust. XLI.5)
MÖ 139/8-128	II. Phraates [Frahāt]	(Iust. XLII.1)
MÖ 128-124/3	I. Artabanus [Artabān]	(Iust. XLII.2)
MÖ 124-88/7	II. Mithradates [Mihrdād]	(Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XIII.14; (Iust. XXXVIII.3)
MÖ 91-81	I. Gotarzes [Gōtarz]	(Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XX.69; Tac. <i>Ann.</i> XI.8)
MÖ 81-76	I. Orodes [Woröd]	(Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XVIII.39)
MÖ 78-70?	Sanatruces [Sanatrūk]	---
MÖ 71/0-58/7	III. Phraates [Frahāt]	(App. <i>Mithr.</i> 104; Cass. Dio, XXXVI.45.3)
MÖ 58/7-57	III. Mithradates [Mihrdād]	---
MÖ 58/7-38	II. Orodes [Woröd]	MÖ 53 yılında Armenia'yı işgal eden İran kralı (Vell. II.91.1; Cass. Dio, XLIX.23.3)
MÖ 38-2	IV. Phraates [Frahāt]	(Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XVIII.39-40; Tac. <i>Ann.</i> II.1; Plut. <i>Ant.</i> XXXVII)
MÖ 2-MS 2	V. Phraates [Frahāt]	(Vell. II.101.1; Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XVIII.2.4)
MS 4-6	III. Orodes [Woröd]	(<i>RGDA</i> , VI.33; Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XVIII.2.4)
MS 8/9-9	I. Vonones [Wonōn]	12-17 tarihleri arasında Armenia kralı (<i>RGDA</i> , VI.33; Ioseph. <i>Antiq.</i> <i>Iud.</i> XVIII.2.4; Tac. <i>Ann.</i> II.1-2)
MS 10/1-38	II. Artabanus [Artabān]	IV. Artavasdes (ya da III) ismiyle 4- 6 yılları arasında Armenia kralı. 35 yılında kardeşi I. Artaxias'ı Armenia'ya gönderen İran kralı (Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XVIII.2.4; Tac. <i>Ann.</i> II.3, VI.31; Suet. <i>Tib.</i> LXVI)

MS 38-45	I. Vardanes [Wardān]	(Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XX.3.4; Phil. VA, II.17; Amm. Marc. XXIII.6.23)
MS 43/4-51	I. Gotarzes [Gōtarz]	(Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XX.3.4; Tac. <i>Ann.</i> XII.13-14)
MS 51-51	II. Vonones [Wonōn]	(Tac. <i>Ann.</i> XII.14)
MS 51-76/80	I. Vologases [Walgaš]	52 yılında Armenia'yı işgal ederek kardeşi I. Tiridates'i Armenia kralı ilan eden İran kralı (Suet. <i>Nero</i> , LVII; Tac. <i>Ann.</i> XII.44; Cass. Dio, LXV.15.3)
MS 77/8-108/9	II. Pacorus [Pakur]	112-114 yılları arasında Armenia kralı olan Parthamasiris'in babası (Cass. Dio, LXVIII.17-19; Amm. Marc. XXIII.6.23)
MS 77/8-78	II. Vologases [Walgaš]	---
MS 79-81	III. Artabanus [Artabān]	---
MS 108/9-127/8	Osroes [Husraw]	(Cass. Dio, LXVIII.17.2)
MS 111/2-147/8	III. Vologases [Walgaš]	117-136 yılları arasında I. Vologases ismiyle Armenia kralı (Cass. Dio, LXIX.15)
MS 147/8-191/2	IV. Vologases [Walgaš]	(Cass. Dio, LXXI.2.1-2; <i>SHA, Marc.</i> VIII.6)
MS 191/2-207/8	V. Vologases [Walgaš]	180-yak.190 yılları arasında II. Vologases ismiyle Armenia kralı (Cass. Dio, LXXI.2.1-2)?
MS 207/8-221/2	VI. Vologases [Walgaš]	(Cass. Dio, LXXVIII.12.2)
MS 213-224	IV. Artabanus [Artabān]	İran'ı yöneten son Arşakid kralı (Cass. Dio, LXXIX.1.1; MD, I.3)

Kaynak: Wiesehöfer 2007: 121-122.

EK-7.3.3. Sâsânî Hanedanı (224-628)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
224-241/2	I. Ardašîr [Artaxerxes]	Sâsânî Hanedanı'nın kurucusu (<i>Kâr-nâmag</i> , I.1; Herod. VI.2.1; MX, II.56; Taberî, I.814; Mes'ûdî, II.152; Firdevsî, 1392)
239/240-270/2	I. Šābuhr [Sapor(es)]	(<i>ŠKZ, Pârsîg</i> , 1; <i>CMC</i> , XVIII.4; <i>Aur. Vic.</i> XXXII; Taberî, I.823; Mes'ûdî, II.164; Firdevsî, 1418)
270/2-273	I. Ohrmezd [Hormisdas]	"Kahraman". 252-270/2 tarihleri arasında Armenia kralı (<i>Wuzurg Šāh Arminān</i>) (<i>KKZ</i> , 4; Taberî, I.831; Mes'ûdî, II.166; Firdevsî, 1421)
273-276	I. Wahrām [Vahram]	(Taberî, I.833; Firdevsî, 1422)
276-293	II. Wahrām [Vahram]	(Taberî, I.835; Mes'ûdî, II.168)
293-293	III. Wahrām [Vahram]	(Taberî, I.835; Mes'ûdî, II.174)
293-302	Narseh [Narses]	272/3 yılında Armenia kralı (<i>Wuzurg Šāh Arminān</i>). 296 yılında Armenia'yı işgal eden ve 299 yılında Nisibis Antlaşması'nı yapan İran kralı (<i>Aur. Vic.</i> XXXIX.22; <i>Eutr.</i> IX.22; <i>Ier. Chron.</i> 270c; <i>Oros.</i> VII.25.4; <i>Fest. Brev.</i> XXV; Taberî, I.835; Firdevsî, 1429)
302-309	II. Ohrmezd [Hormisdas]	(<i>Agath.</i> IV.25.1; Taberî, I.836; Firdevsî, 1430)
309-379	II. Šābuhr [Sapor(es)]	"Zül-Ektāf". (<i>Amm. Marc.</i> XVII.5.3; <i>Eutr.</i> X.10; <i>P'B</i> , IV.55; <i>Agath.</i> IV.26.1; <i>Yeshu</i> , 7; MX, III.34; Taberî, I.836-7; Mes'ûdî, II.175; Firdevsî, 1432)
379-383	II. Ardašîr [Artaxerxes]	(<i>Agath.</i> IV.26.1; MX, III.50?; Taberî, I.846; Mes'ûdî, II.188)
383-388	III. Šābuhr [Sapor(es)]	387 yılında Armenia'yı Roma ile paylaşan İran kralı (Taberî, I.846; Mes'ûdî, II.188)
388-399	IV. Wahrām [Vahram]	(<i>Agath.</i> IV.26.1; Taberî, I.847; Mes'ûdî, II.190; Firdevsî, 1460)
399-420/1	I. Yazdgerd [Yazgird]	"Günahkar" (<i>Agath.</i> IV.26.3; MX, III.56; Taberî, I.848; Mes'ûdî, II.190; Firdevsî, 1461)

421-438/9	V. Wahrām [Gör] [Vahram]	Armenia'daki Arşakid Hanedanı'nı ortadan kaldıran İran kralı (Agath. IV.27.1; Taberî, I.855; Mes'ûdî, II.190; Firdevsî, 1488)
439-457	II. Yazdgerd [Yazgird]	Zerdüştlüğü Armenia'da tekrar yaymaya çalışan İran kralı. 451 yılındaki Vardananc' Savaşı'nda Armenia ile savaşan İran kralı (LP', II.36; Ehişê, III.p75-p78; Taberî, I.871-2; Mes'ûdî, II.192; Firdevsî, 1588)
457-459	III. Ohrmezd [Hormisdas]	(Mes'ûdî, II.195; Firdevsî, 1589)
459-484	I. Pērōz [Peroz(es)]	(Proc. Bell. I.3; Agath. IV.27.3; Yeshu, 9-11; Taberî, I.872; Firdevsî, 1590)
484-488	Walaxš [Balas]	(Agath. IV.27.5; Yeshu, 19; Taberî, I.883; Firdevsî, 1596)
488-496 499-531	I. Kawād [Cavadēs]	(Agath. IV.29.5; Yeshu, 20; Firdevsî, 1603)
496-498	Zamāsp [Zamasphes]	(Yeshu, 23-14)
531-579	I. Husraw [Chosroes/Anōšīravān]	(Proc. Bell. I.11; Sebēos, 9; Taberî, I.893; Firdevsî, 1618)
579-590	IV. Ohrmezd [Hormisdas]	(Firdevsî, 1791)
590-628	II. Husraw [Chosroes /Parvēz]	591 yılında <i>Persarmenia</i> 'nin büyük bir kısmını Romalılara terk eden İran kralı (Agath. IV.29.9; Sebēos, 9; Theoph. AM6081; Mes'ûdî, II.215; Firdevsî, 1867)

Kaynak: Wiesehöfer 2007: 122-123.

EK-7.4. IBERIA (MÖ 299-MS 580)

EK-7.4.1. P'arnavaz Hanedanı (MÖ 299-159)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
MÖ 299-234	I. P'arnavaz [ფარნავაზ I]	Büyük İskender'in hâkimiyetinden sonraki birinci Iberia kralı (K'C', 12-16)
MÖ 234-159	I. Saurmag [საურმაგ I]	I. P'arnavaz'ın oğlu (K'C', 16-17)

Kaynak: Toumanoff 1976.

EK-7.4.2. Nemrut/II. P'arnavaz Hanedanı (MÖ 159-90)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
MÖ 159-109	I. Mirvan [მირვან I]	Saurmag'ın damadı (K'C', 17)
MÖ 109-90	P'arnajom [ფარნაჯომ]	I. Mirvan'ın oğlu (K'C', 17)

Kaynak: Toumanoff 1976.

EK-7.4.3. Artaxiad/Artaşesian Hanedanı (MÖ 90-30)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
MÖ 90-78	I. Arshak [არშაკ I]	Muhtemelen Armenia kralı I. Artavasdes'in oğlu (K'C', 18)
MÖ 78-63	Artog [არტოგ]	I. Arshak'ın oğlu (Flor. <i>Epit.</i> I.40.28; K'C', 18)
MÖ 63-30	II. P'arnavaz [ფარნავაზ II]	Artog'un oğlu (Cass. Dio, XLIX.24; K'C', 19-20)

Kaynak: Toumanoff 1976.

EK-7.4.4. Nemrut Hanedanı (MÖ 30-MS 1)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
MÖ 30-20	II. Mirvan [მირვან II]	(K'C', 20)
MÖ 20-MS 1	II. Arshak [არშაკ II]	II. Mirvan'ı oğlu (K'C', 20)

Kaynak: Toumanoff 1976.

EK-7.4.5. III. P'arnavaz Hanedanı (1-189)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
1-58	I. P'arsman [ფარსმან I]	(Ioseph. <i>Antiq. Iud.</i> XVIII.97; Tac. <i>Ann.</i> VI.32; <i>K'C'</i> , 21-29)
58-106	I. Mihrdat [მიჰრდატ I]	(<i>K'C'</i> , 29)
106-116	I. Amazasp [ამაზასპ I]	(<i>K'C'</i> , 33)
116-132	II. P'arsman [ფარსმან II]	(Cass. Dio, LXIX.15; <i>SHA, Had.</i> XVII; <i>K'C'</i> , 33-35)
132-135	Adam [ადამ]	II. P'arsman'ım oğlu (<i>K'C'</i> , 35)
135-185	III. P'arsman [ფარსმან III]	Adam'ın oğlu (Cass. Dio, LXIX.15; <i>K'C'</i> , 35)
185-189	II. Amazasp [ამაზასპ II]	III. P'arsman'ın oğlu (<i>K'C'</i> , 36)

Kaynak: Toumanoff 1976.

EK-7.4.6. Aršakid Hanedanı (189-284)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
189-216	I. Rev Mart'ali [რევ I მართალი]	Armenia kralı II. Vologages'in oğlu (<i>K'C'</i> , 37)
216-234	Vač'ē [ვაჩე]	I. Rev Mart'ali'nin oğlu (<i>K'C'</i> , 37)
234-249	I. Bakur [ბაკურ I]	Vač'ē'nin oğlu (<i>K'C'</i> , 37)
249-265	II. Mihrdat [მიჰრდატ II]	I. Bakur'in oğlu (<i>K'C'</i> , 37)
265-284	III. Asp'agur [ასფაგურ III]	II. Mihrdat'in oğlu (<i>K'C'</i> , 37)

Kaynak: Toumanoff 1976.

EK-7.4.7. Husraw Hanedanı (284-580)

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
284-361	III. Mirian [მირიან III]	İran kralı I. Šābuhr'un oğlu. Iberia'nın ilk Hıristiyan kralı (Amm. Marc. XXI.6.8; <i>K'C'</i> , 41)
345-361	II. Rev [რევ II]	III. Mirian'ın oğlu ve IV. Tiridates'in damadı (<i>K'C'</i> , 44)
361-363	II. Saurmag [საურმაგ II]	(Amm. Marc. XXVII.12.4-16)
363-365	I. Varaz-Bakur [ვარაზ-ბაკურ I]	(Amm. Marc. XXVII.12.4; <i>K'C'</i> , 78)
365-380	III. Mihrdat [მიჰრდატ III]	I. Varaz-Bakur'un oğlu (<i>K'C'</i> , 78)
380-394	II. Varaz-Bakur [ვარაზ-ბაკურ II]	III. Mihrdat'ın oğlu (<i>K'C'</i> , 80-82)
394-406	T'rdat [თრდატ]	II. Rev'in oğlu (<i>K'C'</i> , 83)
406-409	IV. P'arsman [ფარსმან IV]	II. Varaz-Bakur'ın oğlu (<i>K'C'</i> , 83)
409-411	IV. Mihrdat [მიჰრდატ IV]	IV. P'arsman'ın kardeşi (<i>K'C'</i> , 83)
411-435	Arch'il [არჩილ]	IV. Mihrdat'ın oğlu (Koryun, XVIII; MX, III.60; <i>K'C'</i> , 84-86)
435-447	V. Mihrdat [მიჰრდატ V]	Arch'il'in oğlu (<i>K'C'</i> , 87)
447-522	Vakhtang I Gorgasal [ვახტანგ I გორგასალ]	Roma ve İran'a karşı zafer kazanmış tarihî kahraman (Proc. Bell. I.12; <i>K'C'</i> , 87-88)
522-534	Dach'i [დაჩი]	Vakhtang I Gorgasal'ın oğlu (<i>K'C'</i> , 125)
534-547	II. Bakur [ბაკურ II]	Dach'i'nin oğlu (<i>K'C'</i> , 126)
547-561	V. P'arsman [ფარსმან V]	II. Bakur'un oğlu (<i>K'C'</i> , 126)
561-?	VI. P'arsman [ფარსმან VI]	V. P'arsman'ın kardeşi (<i>K'C'</i> , 127)
?-580	III. Bakur [ბაკურ III]	VI. P'arsman'ın oğlu (<i>K'C'</i> , 134)

Kaynak: Toumanoff 1976.

EK-7.5. ALBANIA (yak.II-III. yüzyıl-yak.510)**EK-7.5.1. Arşakid Hanedanı (yak.II.yüzyıl-510)**

Tarih	İsim(ler)	Notlar/Seçilmiş Referanslar
yak.II-III. yy.	I. Vaç'agan [Վաչագան Ա]	Albania'nın ilk Arşakid kralı (MD, I.6, I.8)
yak.III. yy sonu	I. Vaç'e [Վաչե Ա]	(MD, I.8)
313?-371?	Urnayr [Ուրնայր?]	Albania'nın Hıristiyanlığı kabulü ve Albania tarihinin en güçlü dönemi (MD, I.8)
?-?	II. Vaç'agan [Վաչագան Բ]	(MD, I.8)
?-?	Mehrevan [Մեհրեվան?]	(MD, I.8)
?-?	Satoy [Սատոյ?]	(MD, I.8)
?-?	Asay [Ասայ?]	(MD, I.8)
424-444	Arswagen [Արսուագեն?]	(MD, I.8)
444-463	II. Vaç'ē [Վաչե Բ]	Muhtemelen Albania'nın başkenti Partaw'ı inşa ettiren Albania kralı (MD, I.8)
487-510?	III. Vaç'agan [Վաչագան Գ]	Albania'daki son Arşakid kralı (MD, I.8)

Kaynak: Toumanoff 1976.

EK-8. SENKRETİK ARMENIA PANTHEONU

Tanrı(lar)	Kökene	İsim/Unvan	Tapım Bölgesi	Seçilmiş Referanslar
Aramazd	İran <i>Ahura Mazda</i>	Aramazd/ Ormizd/ Zeus-Aramazd	Ani (Kamax)	(Aa, 785; MX, II.53)
		Ormizd'in Ateşi	Bagaran/Bagawan	(MX, II.77)
		Zeus	Ani (Kamax)	(Aa, 785; MX, II.12)
		Zeus	Armaouira'dan Bagaran'a, Bagaran'dan Artaşat'a	(MX, II.49, 77)
		Zeus-Olympus	Ani (Kamax)	(MX, II.14)
		<i>Diğer</i>	---	(Euseb. <i>Chron.</i> I, 25; MX, I.6-7; MX, I.31; Sebēos, XI; T' A, I.2- 3, II.3)
Anahita	İran <i>Nahit</i>	Anahit	Erēz	(Aa, 48,786; MX, II.14; II.60)
		Anahit	Artaşat, Erazamoyñ	(Aa, 778)
		Altın Ana ([V]oskemayr)	Aştışat	(Aa, 809)
		Artemis	Armaouira'dan Bagaran'a, Bagaran'dan Artaşat'a	(MX, II.8, II.12)
		Artemis	Erēz	(MX, II.14)
		Anāitis Anāitis Chōra Anaitica	Acilisene (Erēz)	(Strab. XI.14.16; Plin. <i>HN</i> , V.20.83; Cass. Dio, XXXVI.48.1)
Mihr	İran <i>Mithra</i>	Mihr	Bagayarıç	(Aa, 790; MX, II.14)
		Hephaistos	Bagayarıç	(MX, I.7, II.12; T' A, I.3)
		Hēlios?	Gāni?	(MX, II.90?)

Tanrı(lar)	Kökeni	İsim/Unvan	Tapınım Bölgesi	Seçilmiş Referanslar
Nanē	---	Nanē	T' il	(Aa, 786)
		Athena	T' il	(MX, II.14; Asohik, I.5)
Tir	İran <i>Ture-Tir</i>	Tir	Artaşat, Erazamoyn	(Aa, 778; MX, II.49)
		Apollo	Armaouira'dan Bagaran'a, Bagaran'dan Artaşat'a	(MX, II.40, II.49)
Vahagn	Armenia/ İran <i>Verethragna</i>	Vahagn	Aştişat	(Aa, 809; P'B, III.14; MX, I.31; T'A, I.2, I.8)
		Heracles	Aştişat	(P'B, III.14; MX, I.31; T'A, I.2, I.8)
		Dragon Avcısı	Aştişat	(Aa, 809)
Astlik	---	Astlik	Aştişat	(Aa, 809)
		Aphrodite	Ani (Kamax)'tan Aştişat'a	(MX, II.12, II.14; T'A, I.8)
Barşamin	Suriye <i>Ba'l Şamin</i>	Barşamin	T' ordan	(Aa, 784; MX, II.14)

İnançlar	Kökeni	İsim/Unvan	Tapınım Bölgesi	Seçilmiş Referanslar
Amanor Vanatur	---	Amanor Vanatur	Bagaran	(Aa, 836)
Tork' Angel	Anadolu <i>Tarku</i>	Tork' Angel	Carcathiocerta (Angel-tun)	(MX, I.23, II.8)
Bël	Suriye <i>Belos</i>	Bël	---	(Euseb. <i>Praep. Evan.</i> I.10; MX, I.11, II.14; T' A, I.2; YD, II.1-5)
Gisanē	Hindistan <i>Kisanē</i>	Gisanē	Taron	(YM, VIII.36, XXV.79-80)
Sandaramet	İran	Sandaramet	---	(Aa, 735, 743)
	<i>Spenda-Aramaiti</i>	Dionysos	Vasporakan	(T' A, I.8)
Aralez	---	Arlezk'	---	(P' B, V.36; MX, I.15; Eznik, 122, 124)
Tsovinar	---	Tsovinar	---	---

EK-9. ARMENIA 'NIN NAXARAR LİSTELERİ (GAHNAMAK)

1	Siwnik' Prensi	Միւնեաց տէր
2	Aspet	Ասպետ
3	Artsruni Prensi	Արծրունեաց տէր
4A	(Małxazc'uni)	Մաղխացունի
4	Mamikonean	Մամիկոնեան
5	Tsop'k' Prensi	Ծոփաց տէր
6	Mokk' Prensi	Մոկաց տէր
7	Řštuni Prensi	Ռշտունեաց տէր
8	Vahnuni Prensi	Վահնունեաց տէր
9	Kaspē Prensi	Կասպէից տէր
10	Anjawac'i	Անձաւացեաց
11	Apahuni	Ապահունեաց
12	Kamsarakan	Կամսարականն
13	Diğer Apahuni	Այլ Ապահունի
14	Vanandean	Վանանադացին
15	Amatuni Prensi	Ամատունի տէր
16	Golt'n Prensi	Գողթան տէր
17	Gnuni Prensi	Գնունեաց տէր
18	Diğer Anjawac'i	Այլ Անձաւացի
19	Tayk'	Տայք
20	Basean Yargıcı	Բասենյ դատաւորն
21	Gnt'uni Prensi	Գնթունեաց տէր
22	Varjawuni	Վարձաւունին
23	Gardman Prensi	Գարդմանայ տէր
25	Sahaşuni	Սահառունին
26	Gabelean Prensi	Գաբեղէնին տէր
27	Abelēan Prensi	Աբեղէնից տէր
28	Siwnik' II	Միւնեաց Երկրորդն
29	Artsruni II	Արծրունեաց Երկրորդն
30	Artsruni III	Արծրունեաց Երրորդն
31	Mamikonean II	Մամիկոնեան Երկրորդն
32	Şop'sean	Ռոթսեանն
33	Aşoc'ean	Աշոցեանն
34	Dimak'sean	Դիմաքսեանն
35	Buxa Dimak'sean	Բուխա Դիմաքսեանն

36	Diger Abelēan	Այլ Աբեղէնից
37	Diger Dimak´sean	Այլ Դիմաքսեանն
38	Paluni	Պալունին
39	Arawelean	Առաւելեանն
40	Ašahmarean	Աշահմարեանն
41	Hambužean	Համբուժեանն
42	Varaspakean	Վարասպակեանն
43	Jiwnakan	Չիւնականն
44	Akēac´i	Ակէացի
45	Zarehawanean	Զարեհաւանեանն
46	Ēntsayec´i	Ընծայեցի
47	Mandakuni	Մանդակունին
48	Słkuni	Սղկունին
49	Taygrean	Տայգրեանն
50	Ermant´uni	Երմանթունին
51	Spanduni	Սպանդունին
52	Arawenean	Առաւենեանն
53	Truni	Տրունին
54	Mamberac´i	Մամբերացի
55	Hawnuni	Հաւնունին
56	Bžnuni	Բժնունին
57	K´ajberuni	Քաջբերունի
58	Mehnuni	Մեհնունին
59	Naxčeri	Նախճերին
60	Kraliyet Şehri Muhafızı	Քալաքապէտն արքունի
61	Kraliyet av Muhafızı	Որսապէտն արքունի
62	Artašesean	Արտաշեսեանն
63	Vanandean II	Վանանադացի Ներկորդն
64	C´ul	Յուլն
65	Vižanuni	Վիժանունի
66	Ak´ac´i	Աքացի
67	Širak Dimak´sean´ı	Շիրական Դիմաքսեան
68	Gazrikan	Գազրիկանն
69	Marac´ean Prensi	Մարացեան տէր
70	Vaagraspuni	Վաագրասպունին

Kaynak: Adontz 1970: 191-193, 67*-68*.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: İlhami Tekin CİNEMRE

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 14 Aralık 1986, Trabzon

Elektronik Posta: ilhamitekincinemre@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	KTÜ, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	2009
Yüksek Lisans	PAÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı	2012
Doktora	İMÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı	2018

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2012- ...	KTÜ, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	Araştırma Görevlisi

YABANCI DİLLER

İyi düzeyde İngilizce; orta düzeyde Klasik Ermenice; başlangıç düzeyinde Eski Yunanca.

YAYINLAR VE BİLDİRİLER

Cinemre, T. İlhami, (2013), "Tax System and Accounting in Ancient Roman World", *III International Conference on Luca Pacioli in Accounting History*, İstanbul, Türkiye, (19-22 June), pp.1371-1381.

Cinemre, T. İlhami, (2014), "Moses Khorenatsi ve Ermenilerin Milletleşme Sürecinde Mitolojik Derinlik", *Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı I*, N. 60, ss.212-222.

- Cinemre, T. İlhami, (2015), “Yazılı Kaynaklar Işığında Geç Antik Çağ’da Ermeni Kilisesi’nin Kuruluşu”, *I. Uluslararası Anadolu Uygarlıkları Sempozyumu, Muğla, Türkiye*, (21-23 Ekim).
- Cinemre, T. İlhami, (2016), “Geç Antik Çağ’da Savaş ve Barış: II. Constantius vs II. Şapur”, *Tarih Okulu Dergisi*, C. 25, ss.697-718.
- Cinemre, T. İlhami, (2016), “Alliance with Hell: Romans vs Armenians and Arabs”, *International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, Serbia*, (22-27 August).
- Cinemre, T. İlhami, (2017), “Kurgu ve Gerçek: Geç Antik Çağ’da Ermeni Tarihçiliğinin Düşünsel Temelleri”, *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*, Ankara, (10-13 Nisan).
- Cinemre, T. İlhami, (2018), “A “Paralogism” or “Premeditated” Story in an Armenian Source: “Mēhēmēt The Prophet From Iran”, *XVIIIth Turkish Congress of History*, Ankara, (1-5 October).